

ISSN 2664-5157 (print)
ISSN 2708-7360 (online)

Turkic Studies Journal

№1
Vol. 8
2026

Astana

Turkic Studies Journal

2026, Volume 8, Number 1

Published 4 times a year

Astana, 2026

Founder and publisher: L.N. Gumilyov Eurasian National University

Editorial Board and Advisory Council

Editor-in Chief

Sydykov, Yerlan Battashevich, Doctor of Historical Sciences, Professor., Academician of NAS RK, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)

Deputy Editors-in-Chief

Shaimerdinova, Nurila Gabbasovna, Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Nevskaya, Irina Anatolevna, Dr., Professor, Goethe University (Frankfurt, Germany)

International Advisory Council

Boroffka, Nikolaus, Doctor of Archaeology, Professor, German Archaeological Institute/DAI (Berlin, Germany)
Birsel Karakoc, PhD., Professor of Turkic Languages, Department of Linguistics and Philology, Uppsala University (Uppsala, Sweden)
Dybo, Anna Vladimirovna, Doctor of Philology, Professor, Institute of Linguistics of the Russian Academy of Sciences (Moscow, RF)
Chimiza Lamazhaa Kuder-oolovna, Doctor of Philosophy, New Research of Tuva (Liege, Belgium)
Ivanics, Mária, Dr., Professor, University of Szeged (Szeged, Hungary)
Lysenko, Yuliya Aleksandrovna, Doctor of Historical Sciences, Professor, Altai State University (Barnaul, RF)
Sitdikov, Airat Gabitovich, Doctor of Historical Sciences, Academician AS RT, A.Kh. Khalikov Archaeology Institute of the AS RT; Kazan (Volga Region) Federal University (Kazan, RF)
Tabaldiev, Kubatbek Shakievich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Kyrgyz-Turkish Manas University (Bishkek, Kyrgyzstan)
Tieshan, Zhang, Dr., Professor, Institute of Minority Languages and Literatures of Minzu University of China, (Beijing, China)

Editorial Board

Bakhtikireeva, Uldanai Maksutovna, Doctor of Philology, Professor, Peoples' Friendship University of Russia (Moscow, RF)
Bolelov, Sergey Borisovich, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, State Museum of Oriental Art, (Moscow, RF)
Duisekova, Kuliyaş Kerimbekovna, Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Ekici, Metin, Dr., Professor, Ege University Institute of Turkish World Studies (Izmir, Turkey)
Galimullina, Alfiya Foatovna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Kazan (Volga region) Federal University (Kazan, RF)
Károly, László, PhD, Professor of Turkic Languages, Department of Linguistics and Philology, Uppsala University (Uppsala, Sweden)
Kydyr, Torali Edilbayuly, Candidate of Philology, Associate Professor, M.O. Auevov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)
Khabdulina, Maral Kalymzhanovna, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Omarov, Bauyrzhan Zhumakhanuly, Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Sabitov, Zhaxylyk Muratovich, PhD, Research Institute for Jochi Ulus Studies (Astana, Kazakhstan)
Samashev, Zainolla Samashevich, Doctor of Historical Sciences, Professor, A. Margulan Institute of Archaeology (Astana, Kazakhstan)
Seregin, Nikolai Nikolaevich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Altai State University (Barnaul, RF)
Silantev, Igor Vitalievich, Doctor of Philology, Professor, Institute of Philology of the Siberian Branch of the RAS (Novosibirsk, RF)
Selyutina, Iraida Yakovlevna, Doctor of Philology, Professor, Institute of Philology of the Siberian Branch of the RAS (Novosibirsk, RF)
Taimagambetov, Zhaken Kozhakhmetovich, Doctor of Historical Sciences, Professor, National Museum of the RK (Astana, Kazakhstan)
Tazhibayeva, Saule Zhaksylykbaevna, Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Temirgazina, Zifa Kakbaevna, Doctor of Philology, Professor, Alkey Margulan Pavlodar Pedagogical University (Pavlodar, Kazakhstan)
Tishkin, Alexey Alekseevich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Altai State University (Barnaul, Russian Federation)
Tybykova, Larisa Nikolaevna, Candidate of Philological Sciences, Ass. Professor, Gorno-Altai State University (Gorno-Altai, RF)
Tsagaan, Turbat, PhD, National University of Mongolia, (Ulaanbaatar, Mongolia)
Voyakin, Dmitriy Alekseyevich, Candidate of Historical Sciences, International Institute for Central Asian Studies by the UNESCO (IICAS) (Samarkand, Uzbekistan)
Yusupova, Alfiya Shavketovna, Doctor of Philology, Professor, Kazan Federal University (Kazan, RF)
Amalbekova, Maral Bimendievna, Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Sharip, Amantay Zharylkasynuly, Doctor of Philology, Associate Professor, Executive Secretary, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)

Frequency: 4 times a year. Founded in 2019.

Official website of the journal: <https://tsj.enu.kz>

Address of the editorial office: 010008, Kazakhstan, Astana, 2 K. Satpayev Str.

E-mail: turkicjournal@gmail.com

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-1>

Registered by Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan.

Registration number No KZ27VPY00032814 from 24.02.2021 (date and number of the initial registration 28.03.2019, 17636-Ж).

Құрылтайшы және баспагер: Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Редакциялық алқа және Редакциялық кеңес

Бас редактор

Сыдықов Ерлан Бәтташұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)

Бас редактордың орынбасарлары

Шаймердинова Нурила Габбасовна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)

Невская Ирина Анатольевна, доктор, профессор, Гете университеті (Франкфурт, Германия)

Халықаралық редакциялық кеңес

Бороффка Николаус, археология докторы, профессор, Неміс археология институты (Берлин, Германия)

Бирсель Каракоч, PhD., Түркі тілдерінің профессоры, Уппсала университеті (Уппсала, Швеция)

Дыбо Анна Владимировна, филология ғылымдарының докторы, профессор, РФА, Тіл білімі институты (Мәскеу, РФ)

Чимиза Кудер-ооловна Ламажаа, философия ғылымдарының докторы, Тываның жаңа зерттеулері (Льез, Бельгия)

Мария Иванич, доктор, профессор, Сегед университеті (Сегед, Венгрия)

Лысенко Юлия Александровна, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Халықаралық қатынастар және тарих институты, Алтай мемлекеттік университеті (Барнаул, РФ)

Ситдиқов Айрат Габитович, тарих ғылымдарының докторы, ТР ҒА академигі, ТР ҒА А.Х. Халиков атындағы Археология институты; Қазан федералдық университеті (Қазан, РФ)

Табалдыев Кубатбек Шакиевич, тарих ғылымдарының докторы, Қырғыз-түрік Манас университеті (Бішкек, Қырғызстан)

Тиешань Чжан, доктор, профессор, Аз ұлттардың тілдері мен әдебиеті институты, Миньцзу университеті (Пекин, Қытай)

Редакциялық алқа

Бахтикереева Улданай Максutowна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Ресей халықтар достығы университеті (Мәскеу, РФ)

Болелов Сергей Борисович, тарих ғылымдарының кандидаты, Шығыс халықтарының өнері мемлекеттік музейі (Мәскеу, РФ)

Дуйсекова Куляш Керимбековна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)

Метин Екиджи, доктор, профессор, Эгей Университеті, Түрік әлемі зерттеулері институты (Измир, Түркия)

Галимуллина Альфия Фоатовна, педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Қазан федералдық университеті (Қазан, РФ)

Ласзло Карой, PhD., Түркі тілдерінің профессоры, Уппсала университеті (Уппсала, Швеция)

Қыдыр Төрәлі Еділбайұлы, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты (Алматы, Қазақстан)

Хабдулина Марал Калымжановна, тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)

Омаров Бауыржан Жумаханұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)

Сабитов Жақсылық Муратович, PhD., Жошы Ұлысын зерттеу ғылыми институты (Астана, Қазақстан)

Самашев Зайнолла Самашевич, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты (Астана, Қазақстан)

Серегин Николай Николаевич, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Алтай мемлекеттік университеті (Барнаул, РФ)

Силантьев Игорь Витальевич, филология ғылымдарының докторы, профессор, Филология Институты, Ресей ғылым академиясының Сібір бөлімі (Новосибирск, РФ)

Селютина Ираида Яковлевна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Филология Институты, Ресей ғылым академиясының Сібір бөлімі (Новосибирск, РФ)

Таймагамбетов Жакен Кожаметович, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Ұлттық музейі (Астана, Қазақстан)

Тажиева Сауле Жақсылықбаевна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)

Темиргазина Зифа Какбаевна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті (Павлодар, Қазақстан)

Тишкин Алексей Алексеевич, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Алтай мемлекеттік университеті (Барнаул, РФ)

Тыбыкова Лариса Николаевна, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Таулы Алтай мемлекеттік университеті (Таулы-Алтай, РФ)

Цагаан Төрбат, PhD, Моңғолияның Ұлттық университеті (Ұланбатыр, Моңғолия)

Воякин Дмитрий Алексеевич, тарих ғылымдарының кандидаты, Орталық Азия халықаралық зерттеулер институты (Самарқан, Өзбекстан)

Юсупова Альфия Шавкетовна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазан федералдық университеті (Қазан, РФ)

Амалбекова Марал Бимендиновна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)

Шәріп Амантай Жарылқасынұлы, филология ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор, жауапты хатшы, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)

Мерзімділігі: жылына 4 рет. 2019 жылы құрылған. Журналдың сайты: <https://tsj.enu.kz>

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қ. Сәтпаев к-сі, 2. E-mail: turkicjournal@gmail.com

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-1>

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінде тіркелген. 24.02.2021 ж. NoKZ27VPY00032814 – тіркеу куәлігі (алғашқы тіркеу нөмірі және күні 28.03.2019, 17636-Ж).

Учредитель и издатель: Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева

Редакционная коллегия и редакционный совет

Главный редактор

Сыдыков Ерлан Батташевич, доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)

Заместители главного редактора

Шаймердинова Нурила Габбасовна, доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)

Невская Ирина Анатольевна, доктор, профессор, Университет им. Гёте (Франкфурт, Германия)

Международный редакционный совет

Бороффка Николаус, доктор археологии, профессор, Немецкий археологический Институт (Берлин, Германия)

Бирсель Каракоч, Ph.D., профессор тюркских языков, Упсальский университет (Упсала, Швеция)

Дыбо Анна Владимировна, доктор филологических наук, профессор, Институт языкознания РАН (Москва, РФ)

Чимиза Кудер-ооловна Ламажаа, доктор философских наук, Новые исследования Тувы (Льеж, Бельгия)

Мария Иванич, доктор, профессор, Сегедский университет (Сегед, Венгрия)

Лысенко Юлия Александровна, доктор исторических наук, профессор, Институт истории и международных отношений, Алтайский государственный университет (Барнаул, РФ)

Ситдиков Айрат Габитович, доктор исторических наук, академик Академии наук Республики Татарстан, Институт археологии Академии наук Республики Татарстан (Казань, РФ)

Табалдыев Кубатбек Шакиевич, доктор исторических наук, Кыргызско-Турецкий университет Манас (Бишкек, Кыргызстан)

Тиешань Чжан, доктор, профессор, Институт языков и литературы национальных меньшинств, Университет Миньцзу (Пекин, Китай)

Редакционная коллегия

Бахтикреева Улданай Максutowна, доктор филологических наук, профессор, Российский университет дружбы народов (Москва, РФ)

Болелов Сергей Борисович, кандидат исторических наук, Государственный Музей искусств народов Востока (Москва, РФ)

Дуйсекова Куляш Керимбековна, доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)

Галимуллина Альфия Фоатовна, доктор педагогических наук, доцент, Институт филологии и межкультурной коммуникации, Казанский (Приволжский) федеральный университет (Казань, РФ)

Метин Екиджи, доктор, профессор, Эгейский университет, Институт исследований тюркского мира (Измир, Турция)

Ласзло Карой, Ph.D., профессор тюркских языков, кафедра лингвистики и филологии, Упсальский университет (Упсала, Швеция)

Кыдыр Торали Едилбаевич, кандидат филологических наук, доцент, Институт литературы и искусства им. М.О. Ауэзова, (Алматы, Казахстан)

Хабдулина Марал Калымжановна, кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)

Омаров Бауыржан Жумаханулы, доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)

Сабитов Жаксылык Муратович, Ph.D., Научный институт изучения Улуса Джучи (Астана, Казахстан)

Самашев Зайнолла Самашевич, доктор исторических наук, профессор, Институт археологии имени А. Маргулана (Астана, Казахстан)

Серегин Николай Николаевич, доктор исторических наук, профессор, Алтайский государственный университет (Барнаул, РФ)

Силантьев Игорь Витальевич, доктор филологических наук, профессор, Институт филологии Сибирского отделения РАН (Новосибирск, РФ)

Селютина Ираида Яковлевна, доктор филологических наук, профессор, Институт филологии Сибирского отделения РАН (Новосибирск, РФ)

Таймагамбетов Жакен Кожаметович, доктор исторических наук, профессор, Национальный музей РК (Астана, Казахстан)

Тажимаева Сауле Жаксылыкбаевна, доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)

Темиргазина Зифа Какбаевна, доктор филологических наук, профессор, Павлодарский педагогический университет имени А. Маргулана (Павлодар, Казахстан)

Тыбыкова Лариса Николаевна, кандидат филологических наук, доцент, Горно-Алтайский государственный университет (Горно-Алтайск, РФ)

Цагаан Төрбат, PhD, Национальный университет Монголии (Улан-Батор, Монголия)

Воякин Дмитрий Алексеевич, кандидат исторических наук, Международный институт центрально-азиатских исследований (Самарканд, Узбекистан)

Юсупова Альфия Шавкетовна, доктор филологических наук, профессор, Казанский (Приволжский) федеральный университет (Казань, РФ)

Амалбекова Марал Бимендиновна, доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)

Шарип Амангай Жарылкасынулы, доктор филологических наук, ассоциированный профессор, ответственный секретарь, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)

Периодичность: 4 раза в год. Год основания 2019. Официальный сайт журнала: <https://tsj.enu.kz>

Адрес редакции: 010008, Казахстан, Астана, ул. К. Сатпаева, 2. E-mail: turkicjournal@gmail.com

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-1>

Зарегистрирован Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан. Регистрационное свидетельство No KZ27VPY00032814 от 24.02.2021 (дата и номер первичной регистрации 28.03.2019, 17636-Ж).

CONTENT

Medieval History and Steppe Archaeology

<i>Article</i>	Y. Akymbek (Almaty, Kazakhstan), F. Maksudov (Tashkent, Uzbekistan), N. Nurgali (Almaty, Kazakhstan) The influence of Islam on medieval residential architecture: research methods and new directions (<i>in Kazakh</i>)	8
<i>Article</i>	N. Abdukadyrov (Almaty, Kazakhstan), A. Shokatova (Astana, Kazakhstan), G. Myrzakmet (Turkestan, Kazakhstan), B. Sizdikov (Turkestan, Kazakhstan) The role of the Silk Road in the development of religious, cultural, and civilizational dialogue between Europe and the Turkic world (<i>in Kazakh</i>)	33
<i>Article</i>	T. Moldabay (Astana, Kazakhstan), A. Abilev (Astana, Kazakhstan) Some issues in the study of medieval belt sets worn by Turkic warriors (<i>in English</i>)	58
<i>Article</i>	M. Sholakhov (Astana, Kazakhstan), M. Gabdusalimova (Atyrau, Kazakhstan) The “Uzbek Factor” in the Jochi Ulus: analysis and comparison of western interpretations (<i>in Russian</i>).....	78

Textology of Turkic Written Monuments

<i>Article</i>	A. Baigazh (Astana, Kazakhstan), A. Nurbayeva (Almaty, Kazakhstan), A. Rustemova (Astana, Kazakhstan) The lexical-semantic representation of horse coat colors in Turkic-Mongolian written monuments (<i>in English</i>)...	110
<i>Article</i>	L. Hermann (Stavelot, Belgium), N. Bazylkhan (Astana, Kazakhstan), G. Soronkulov (Talas, Kyrgyzstan), L. Delwiche (Talas, Kyrgyzstan), A. Asein Uulu (Talas, Kyrgyzstan) Arabic inscriptions and tamgas from Etshkili-Too (Talas Province) in Kyrgyzstan (<i>in English</i>).....	133
<i>Article</i>	Z. Kaymaz (Izmir, Türkiye) Ethnolinguistic interpretation of lexemes in Mahmud Kashgari’s “Dīwān Lughāt al-Turk” (<i>in Kazakh</i>).....	159
<i>Article</i>	Z. Temirgazina (Pavlodar, Kazakhstan), A. Tleulesova (Astana, Kazakhstan), G. Shakhzhanova (Almaty, Kazakhstan) Musical vocabulary in the “Dīwān Lughāt al-Turk” by Mahmud Kashgari (<i>in Russian</i>).....	182

Turkic languages

<i>Article</i>	Kh. Kadirova (Tashkent, Uzbekistan) The lexical and semantic nature of euphemisms in languages with different structures (<i>in Russian</i>)	198
<i>Article</i>	B. Kempf (Szeged, Hungary), Sh. Kudyarova (Almaty, Kazakhstan), M. Zhukiyeva (Almaty, Kazakhstan) The historical development of the Gagauz people and the factors influencing the formation of their language (<i>in Kazakh</i>).....	214
<i>Article</i>	Sh. Hasanli-Garibova (Baku, Azerbaijan), Zh. Aidarbekova (Astana, Kazakhstan), A. Amangeldikyzy (Astana, Kazakhstan) Semantic evolution of ethnolexical units in Kazakh, Azerbaijani, and Yakut (Based on old Turkic roots) (<i>in Kazakh</i>).....	237

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ

*Ортағасырлық тарих және дала археологиясы /
Средневековая история и степная археология*

- Article** *Е.Ш. Ақымбек* (Алматы қ., Қазақстан), *Ф. Максудов* (Ташкент қ.,
Өзбекстан), *Н.Б. Нұрғали* (Алматы қ., Қазақстан) Ортағасырлық тұрғын
үй архитектурасына исламның әсері: зерттеудің әдістері мен жаңа
бағыттары.....
Е.Ш. Ақымбек (г. Алматы, Казахстан), *Ф. Максудов* (г. Ташкент, Узбекистан),
Н.Б. Нурғали (г. Алматы, Казахстан) Влияние ислама на архитектуру
средневекового жилья: методы исследования и новые направления
(қазақша)..... 8
- Article** *Н. Абдукадыров* (Алматы қ., Қазақстан), *А. Шоқатова* (Астана қ.,
Қазақстан), *Ғ. Мырзахмет* (Түркістан қ., Қазақстан), *Б. Сиздиқов*
(Түркістан қ., Қазақстан) Еуропа халықтары мен Түркі әлемі арасында
діни, мәдени және өркениеттік диалогтың дамуындағы Ұлы Жібек
жолының рөлі.....
Н. Абдукадыров (г. Алматы, Казахстан), *А. Шоқатова* (г. Астана, Казахстан),
Ғ. Мырзахмет (г. Туркестан, Казахстан), *Б. Сиздиқов* (г. Туркестан,
Казахстан) Роль Великого Шёлкового пути в развитии религиозного,
культурного и цивилизационного диалога между Европой и Тюркским
миром (қазақша)..... 33
- Article** *Т. Молдабай* (Астана қ., Қазақстан), *А. Абилев* (Астана қ., Қазақстан)
Ортағасырлық түркі жауынгерлерінің белбеу жиынтығын зерттеудің
кейбір мәселелері
Т. Молдабай (г. Астана, Казахстан), *А. Абилев* (г. Астана, Казахстан)
Некоторые вопросы изучения средневековой поясной гарнитуры
тюркских воинов (ағылшынша)..... 58
- Article** *М. Шолахов* (г. Астана, Казахстан), *М. Габдусалимова* (г. Атырау,
Казахстан) «Узбекский фактор» Улуса Джучи: анализ и сравнение
западных интерпретаций.....
М. Шолахов (Астана қ., Қазақстан), *М. Габдусалимова* (Атырау қ., Қазақстан)
Жошы ұлысындағы «өзбек факторы»: батыстық интерпретациялар
арқылы талдау және салыстыру (на русском)..... 78
- Түркі жазба ескерткіштерінің мәтінтануы /
Текстология тюркских письменных памятников*
- Article** *А. Байгаж* (Астана қ., Қазақстан), *А. Нурбаева* (Алматы қ., Қазақстан),
А. Рустемова (Астана қ., Қазақстан) Түркі-моңғол жазба ескерткіштеріндегі жылқы түстерінің лексика-семантикалық көрінісі.....
А. Байгаж (г. Астана, Казахстан), *А. Нурбаева* (г. Алматы, Казахстан),
А. Рустемова (г. Астана, Казахстан) Лексико-семантическое представление
масти лошадей в тюрко-монгольских письменных памятниках (ағылшынша) 110

- Article** *Л. Херманн* (Ставло қ., Бельгия), *Н. Базылхан* (Астана қ., Қазақстан), *Г. Соронкулов* (Талас қ., Қырғызстан), *Л. Дельвич* (Талас қ., Қырғызстан), *А. Асеин Уулу* (Талас қ., Қырғызстан) Қырғызстандағы Эшкили-Тоодан (Талас облысы) табылған арабграфикалы мәтіндер мен таңбалар.....
Л. Херманн (г. Ставло, Бельгия), *Н. Базылхан* (г. Астана, Казахстан), *Г. Соронкулов* (г. Талас, Кыргызстан), *Л. Дельвич* (г. Талас, Кыргызстан), *А.А. Уулу* (г. Талас, Кыргызстан) Арабографические надписи и тамги из Эшкили-Тоо (Таласская область) в Кыргызстане (*ағылшынша*)..... 133
- Article** *З. Каймаз* (Измир қ., Түркия) Махмұт Қашқаридың «Диуан лұғат ат-түрк» еңбегіндегі лексемалардың этнотілдік түсіндірмесі.....
З. Каймаз (г. Измир, Турция) Этнотолкование лексем в памятнике «Диван лугат ат-турк» Махмуда Кашгари (*қазақша*)..... 159
- Article** *З. Темиргазина* (г. Павлодар, Казахстан), *А. Тлеулесова* (г. Астана, Казахстан), *Г. Шахажанова* (г. Алматы, Казахстан) Музыкальная лексика в «Диван лугат ат-турк» Махмуда Кашгари.....
З. Темиргазина (Павлодар қ., Қазақстан), *А. Тлеулесова* (Астана қ., Қазақстан), *Г. Шахажанова* (Алматы қ., Қазақстан) Махмұд Қашқаридың «Диуан лұғат ат-түрк» еңбегіндегі музыкалық лексика (*на русском*)..... 182

Түркі тілдері / Тюркские языки

- Article** *Х. Кадирова* (г. Ташкент, Узбекистан) Лексико-семантическая сущность эфемизмов в разноструктурных языках.....
Х. Қадырова (Ташкент қ., Өзбекстан) Құрылымы әртүрлі тілдердегі эфемизмдердің лексика-семантикалық мәні (*на русском*)..... 198
- Article** *Б. Кемпф* (Сегед қ., Мажарстан), *Ш. Кудьярова* (Алматы қ., Қазақстан), *М. Жукиева* (Алматы қ., Қазақстан) Гагауыз ұлтының тарихи кезеңдері мен тілдік қалыптасуындағы факторлар.....
Б. Кемпф (г. Сегед, Венгрия), *Ш. Кудьярова* (г. Алматы, Казахстан), *М. Жукиева* (г. Алматы, Казахстан) Исторические этапы гагаузского народа и факторы формирования его языка (*қазақша*)..... 214
- Article** *Ш. Хасанли Гарибова* (Баку қ., Әзербайжан), *Ж. Айдарбекова* (Астана қ., Қазақстан), *Ә. Амангелдіқызы* (Астана қ., Қазақстан) Қазақ, әзербайжан және саха тілдеріндегі этнолексиканың семантикалық эволюциясы (көне түркі түбірлері негізінде).....
Ш. Хасанли Гарибова (г. Баку, Азербайджан), *Ж. Айдарбекова* (г. Астана, Казахстан), *А. Амангелдықызы* (г. Астана, Казахстан) Семантическая эволюция этнолексики в казахском, азербайджанском и якутском языках (*на материале древнетюркских корней*) (*қазақша*)..... 237

Ортағасырлық тұрғын үй архитектурасына исламның әсері: зерттеудің әдістері мен жаңа бағыттары¹

Е.Ш. Ақымбек^a, Ф.А. Максудов^b, *Н.Б. Нұрғали^c

^aӘ.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Алматы, Қазақстан Республикасы
ORCID: 0000-0002-0603-4514

(E-mail: eralyakymbek@gmail.com)

^bӨзбекстан Республикасы Ғылым Академиясы, Ұлттық археология орталығы, Ташкент, Өзбекстан Республикасы

ORCID: 0000-0002-8492-0634

(E-mail: fmaksudov@gmail.com)

^cӘл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Алматы, Қазақстан Республикасы

ORCID: 0009-0007-9093-5342

(E-mail: nurgali_nessipbay2@live.kaznu.kz). *Байланыс үшін автор: nurgali_nessipbay2@live.kaznu.kz

ARTICLE INFO

АННОТАЦИЯ

Кілт сөздер:
орта ғасыр,
тұрғын үй
архитектурасы,
ислам мәдениеті,
тұрмыстық
археология,
геохимиялық
талдау,
палеопара-
зитология, 3D
реконструкция,
аула, санитарлық-
гигиеналық
жүйелер, су
жүйелері.

FTAMP 03.41.91

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-1-8-32>

Мақалада орта ғасырда ислам дінінің ықпалымен өзгеріске ұшыраған тұрғын үй архитектурасын археологиялық зерттеудің заманауи теориялық және әдістемелік бағыттары қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – тұрғын үйді тек құрылыс нысаны немесе жоспарлық шешім ретінде емес, әлеуметтік, тұрмыстық және мәдени тәжірибелердің материалдық көрінісі ретінде талдау мүмкіндіктерін айқындау. Осы тұрғыда архитектуралық археологияның дәстүрлі сипаттамалық тәсілдерінің шектеулері көрсетіліп, тұрмыстық археология мен интенсивті археология тұжырымдамалары теориялық негіз ретінде зерделенеді. Орталық Азияда ислам дінінің VIII ғасырдан бастап орнығуы аймақтың саяси-әлеуметтік және мәдени дамуына түбегейлі өзгерістерге алып келді. Қарахан мемлекетінің исламды ресми дін ретінде қабылдауы қалалық құрылымның, әсіресе рабадтардың кеңеюіне және мұсылмандық инфрақұрылым элементтерінің қалыптасуына ықпал етті. Исламды қабылдаған көшпенді түркі тайпалары жайылымдық аймақтармен қатар қалалық орталықтарды да игеріп, отырықшы-егіншілік мәдениеттің ықпалымен урбанистік өмір салтына біртіндеп бейімделді. Ал отырықшы халықтарға исламның

¹Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің BR24992939 «Ежелгі және орта ғасырдағы Сырдария мен Қаратау: мәдениеттің шығу тегі мен трансформациялануы» тақырыбындағы жоба аясында дайындалды.

енуімен бірге құрылыс салудың жаңа үлгілері де келді. IX–XIII ғғ. Орталық Азия қалаларында тазалық орындарының кең таралуы ислам нормаларының материалдық деңгейде орныққанын көрсетті. Зерттеу шолу сипатында жүргізіліп, Андалусия, Солтүстік Африка, Орталық Азия және Алтын Орда аумақтарындағы тұрғын үй архитектурасына арналған археологиялық және пәнаралық еңбектерге салыстырмалы талдау жасалады. Аулалық жоспарлау жүйесі, айван, суфа, тандыр, кан, дәретхана, ташнау, бадрап және су жүйелері тұрғын үй кеңістігін ұйымдастырудағы негізгі функционалдық элементтер ретінде қарастырылады. Ислам дініндегі тазалық, құпиялық қағидалары санитарлық-гигиеналық инфрақұрылымның қалыптасуына тікелей ықпал еткені археологиялық деректер арқылы негізделеді. Андалусиядағы кәріз жүйелері мен латрина құрылымдары, Мурсиядағы су ағызу арналары, Отырар мен Саурандағы унитаз және тазар құрылғылары исламдық тұрмыс мәдениетінің тұрғын үй жоспарында міндетті элементке айналғанын дәлелдейді. Сонымен қатар палеопаразитологиялық, геохимиялық, GIS және 3D реконструкция әдістерінің нәтижелері талданып, олардың тұрғын үй кеңістігіндегі таза және лас аймақтарды, ас дайындау, жуыну және қалдық шығару орындарын анықтаудағы маңызы көрсетіледі. Бұл тәсілдер тұрғын үйді статикалық объект емес, уақыт пен әлеуметтік әрекет ықпалында үнемі өзгеретін динамикалық кеңістік ретінде түсіндіруге мүмкіндік береді. Нәтижесінде ислам ықпал еткен тұрғын үй архитектурасы бірыңғай типологиялық модель емес, әртүрлі экологиялық және мәдени ортаға бейімделген, бірақ ортақ діни-этикалық қағидалармен біріктірілген күрделі урбанистік феномен ретінде сипатталады. Зерттеу ислам әсерінен тұрғын үй мәдениетінің ортағасырлық Еуропамен салыстырғандағы санитарлық-гигиеналық және инфрақұрылымдық артықшылықтарын, сондай-ақ Орталық Азияда отырықшы және көшпенді дәстүрлердің тоғысуын көрсетеді.

Y.Sh. Akymbek^a

^a*Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Republic of Kazakhstan*

ORCID: 0000-0002-0603-4514

(E-mail: eraly_a@mail.ru)

F.A. Maksudov^b

^b*Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, National Center for Archaeology,*

Tashkent, Republic of Uzbekistan

ORCID: 0000-0002-8492-0634

(E-mail: fmaksudov@gmail.com)

Received 30 December 2025. Revised 30 January 2026. Accepted 28 February 2026. Available online 30 March 2026.

Дәйексөз үшін: Е.Ш. Ақымбек, Ф. Максудов, Н.Б. Нұрғали Ортағасырлық тұрғын үй архитектурасына исламның әсері: зерттеудің әдістері мен жаңа бағыттары // Turkic Studies Journal. 2026. Т. 8. № 1. 8-32 б. DOI: <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-1-8-32>

For citation: Y. Akymbek, F. Maksudov, N. Nurgali The influence of Islam on medieval residential architecture: research methods and new directions // Turkic Studies Journal. 2026. V. 8. № 1. P. 8-32. DOI: <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-1-8-32>

***N.B. Nurgali^c**

*^cAl-Farabi Kazakh National University, A.Kh. Margulan Institute of Archaeology,
Almaty, Republic of Kazakhstan*

ORCID: 0009-0007-9093-5342

(E-mail: nurgali_nessipbay2@live.kaznu.kz)

*Corresponding author: nurgali_nessipbay2@live.kaznu.kz

The influence of Islam on medieval residential architecture: research methods and new directions

Abstract. This article uses contemporary theoretical and methodological approaches in archaeological research to examine the transformation of medieval residential architecture under the influence of Islam. The study aims to determine the feasibility of analyzing dwellings as material manifestations of social, domestic, and cultural practices, rather than merely as construction objects or planning solutions. In this context, the limitations of traditional descriptive approaches in architectural archaeology are identified, in this context, and the concepts of household archaeology and intensive archaeology are explored as relevant theoretical frameworks. The establishment of Islam in Central Asia beginning in the 8th century led to profound political, social, and cultural transformations in the region. The Karakhanid state's adoption of Islam as the official religion contributed to the expansion of urban structures, particularly rabad districts, and to the formation of Islamic infrastructural elements. Nomadic Turkic tribes that adopted Islam while maintaining their pastoral territories also integrated into urban centers, gradually adapting to an urban lifestyle under the influence of sedentary agricultural culture. Concurrently, the spread of Islam among sedentary populations was accompanied by the introduction of new architectural and construction models. The widespread presence of sanitation facilities in Central Asian cities from the 9th to 13th centuries demonstrates the consolidation of Islamic material norms. This study provides a comparative analysis of archaeological and interdisciplinary research on residential architecture in al-Andalus, North Africa, Central Asia, and the Golden Horde territories. Key functional elements organizing domestic space, such as the courtyard planning system, iwan, sufa, tandoor, kan heating system, latrines, tashnau, badrap, and water supply systems, are examined. Archaeological evidence shows that Islamic principles of cleanliness and privacy directly influenced the development of sanitation infrastructure. Sewerage systems and latrine structures in al-Andalus, drainage channels in Murcia, and toilet installations and tazar devices in Otrar and Sauran confirm that Islamic domestic culture became an integral part of residential planning. Furthermore, we analyze the results of paleoparasitological, geochemical, GIS, and 3D reconstruction methods, highlighting their significance in identifying clean and contaminated zones, cooking areas, bathing facilities, and waste disposal spaces within dwellings. These approaches interpret residential architecture not as a static object but as a dynamic space continuously shaped by time and social practices. Consequently, residential architecture influenced by Islam is not characterized as a uniform typological model, but rather, it represents a complex urban phenomenon that adapts to diverse ecological and cultural environments while remaining unified by shared religious and ethical principles. The study also demonstrates the sanitary and infrastructural advantages of

Islamic domestic culture compared to medieval Europe and the convergence of sedentary and nomadic traditions in Central Asia.

Keywords: Middle Ages, domestic architecture, Islamic culture, household archaeology, geochemical analysis, palaeoparasitology, 3D reconstruction, courtyard, sanitation systems, water systems.

Е.Ш. Ақымбек^a

^aИнститут археологии им. А.Х. Маргулана, Алматы, Республика Казахстан

ORCID: 0009-0007-9093-5342

(E-mail: eraly_a@mail.ru)

Ф.А. Максудов^b

^bАкадемия наук Республики Узбекистан, Национальный центр археологии,

Ташкент, Республика Узбекистан

ORCID: 0000-0002-8492-0634

(E-mail: fmaksudov@gmail.com)

***Н.Б. Нурғали^c**

^cКазахский национальный университет имени аль-Фараби,

Институт археологии имени А.Х. Маргулана, Алматы, Республика Казахстан

ORCID: 0000-0002-0603-4514

(E-mail: nurgali_nessipbay2@live.kaznu.kz)

*Автор для корреспонденции: nurgali_nessipbay2@live.kaznu.kz

Влияние ислама на архитектуру средневекового жилья: методы исследования и новые направления

Аннотация. В статье рассматривается средневековая жилая архитектура, трансформированная под влиянием ислама, в контексте современных теоретических и методологических подходов археологических исследований. Цель исследования заключается в выявлении возможностей анализа жилого дома не только как строительного объекта или планировочного решения, но и как материального выражения социальных, бытовых и культурных практик. В данном контексте обозначаются ограничения традиционных описательных подходов архитектурной археологии, а концепции бытовой археологии и интенсивной археологии рассматриваются в качестве теоретической основы. Утверждение ислама в Центральной Азии с VIII века привело к глубоким политическим, социальным и культурным преобразованиям региона. Принятие Караханидским государством ислама в качестве официальной религии способствовало расширению городской структуры, прежде всего рабадов, и формированию мусульманских инфраструктурных элементов. Кочевые тюркские племена, принявшие ислам, сохраняя пастбищные территории, одновременно осваивали городские центры и постепенно адаптировались к урбанистическому образу жизни под влиянием оседло-земледельческой культуры. Широкое распространение санитарно-гигиенических

сооружений в городах Центральной Азии IX–XIII вв. свидетельствует о закреплении исламских норм на материальном уровне. Исследование носит обзорный характер и включает сравнительный анализ археологических и междисциплинарных работ по жилой архитектуре аль-Андалуса, Северной Африки, Центральной Азии и территорий Золотой Орды. Дворовая планировочная система, айван, суфа, тандыр, система кан, туалеты, ташнау, бадрап и системы водоснабжения рассматриваются как ключевые функциональные элементы организации жилого пространства. Археологические данные подтверждают, что исламские принципы чистоты и приватности непосредственно повлияли на формирование санитарной инфраструктуры. Канализационные системы и латрины Андалусии, водоотводные сооружения Мурсии, а также устройства унитаза и тазара в Отраре и Саурани свидетельствуют о том, что исламская бытовая культура стала обязательным элементом планировки жилища. Кроме того, анализируются результаты палеопаразитологических, геохимических исследований, а также методов GIS и 3D-реконструкции, что позволяет выявить зоны чистоты и загрязнения, места приготовления пищи, омовения и удаления отходов в структуре жилого пространства. Эти подходы позволяют интерпретировать жилую архитектуру не как статичный объект, а как динамическое пространство, формирующееся под воздействием времени и социальных практик. В результате показано, что жилая архитектура, формировавшаяся под влиянием ислама, представляет собой сложный урбанистический феномен, адаптированный к различным экологическим и культурным условиям и объединённый общими религиозно-этическими принципами. Исследование также демонстрирует санитарно-гигиенические и инфраструктурные преимущества исламской жилищной культуры по сравнению со средневековой Европой, а также синтез оседлых и кочевых традиций в Центральной Азии.

Ключевые слова: средневековье, жилая архитектура, исламская культура, бытовая археология, геохимический анализ, палеопаразитология, 3D-реконструкция, двор, санитарно-гигиенические системы, системы водоснабжения.

Кіріспе

Ортағасырлық тұрғын үйлерді зерттеудің классикалық бағыты – архитектуралық археология – материалдық құрылымды (іргетас, қабырға, төбе жабыны, жоспары, типологиясы, құрылыс техникасы және т.б.) сипаттауға негізделген. Бұл әдіс үйді құрылыс нысаны ретінде қарастырады. Алайда, көптеген зерттеулер мұндай «экстенсивті» талдау кеңістікті тек «қалдық» нысан ретінде көрумен шектелетінін көрсетті (Castillo, 2012; Jervis, 2022). Үйдің ішкі тәжірибесі, әлеуметтік қатынас, күнделікті тәжірибелер, жыныс-жас динамикасы және тұрмыстық жүріс-тұрыс мұндай тәсіл арқылы ашыла бермейді. Сондықтан қазіргі археологияда үйді «материалды қаңқа» емес, «әлеуметтік-тұрмыстық кеңістік» ретінде түсіндіретін бағыттар қажет деп есептеледі.

Испаниялық ғалым Кирос Кастильоның «архитеуралық археологиядан тұрмыстық археологияға көшу» туралы тұжырымдамасы (Castillo, 2012: 131-136) үйді әлеуметтік-мәдени феномен ретінде қарастыруға негізделеді. Зерттеушінің негізгі

идеясы архитектура кеңістікті бөлуден бұрын, тұрмыстық тәртіпті, отбасының ішкі құрылымын, рөлдер жүйесін және қоғамның символдық тәжірибелерін бейнелейді. V–X ғғ. Еуропада тұрғын үйлер ұзақ уақыт бойы тек техникалық немесе конструктивтік объектілер ретінде сипатталды. Бұл тұрмыстық өмірді, әлеуметтік тәжірибені және мәдени нормаларды түсіндіруге мүмкіндік бермеді. Үйдің ішінде ошақ – тұрмыстық кеңістіктің функционалдық ядросы. Жылу, ас әзірлеу және отбасы әрекеттерінің шоғырлануы үй ішіндегі әлеуметтік динамиканы анықтайды. Тұрмыстық қалдықтар, ошақ орындары, керамикалық бұйымдар, бөлмелердің функционалдығы – үй ішіндегі өмірді реконструкциялауға мүмкіндік береді. К. Кастильоның тұрмыстық археологияға қатысты ұстанымы 1980-жылдардағы америкалық процессуалдық археологияның функционалдық талдау дәстүрлерімен және 1990-жылдардағы пост-процессуалдық археологияның әлеуметтік-символдық тәсілдерімен сабақтас. Зерттеушінің көзқарасын жинақтай келе, архитектуралық археология ғимараттың құрылымдық сипаттамасын берумен шектелсе, тұрмыстық археология тұрғын үйді күнделікті өмір мен әлеуметтік тәжірибенің кеңістігі ретінде түсіндіруге бағытталғанын айтуға болады (Castillo, 2012: 131–133).

Британдық зерттеуші Бен Жервис (Jervis, 2022) ұсынған «интенсивті археология» постгуманистік теорияға сүйеніп, ортағасырлық үйлерді динамикалық, үздіксіз қалыптасатын қарым-қатынас алаңы ретінде анықтайды. Зерттеушінің пікірінше үй – адамдар, заттар, материалдар, әрекеттер және уақыттық өзгерістер нәтижесінде үнемі қайта құралатын «интенсивті» орта (Jervis, 2022: 1230). Бинарлы модельдер «ішкі/сыртқы», «әйел/ер», «экономикалық/тұрмыстық» сияқты кеңінен қолданылатын категориялар шынайы өмірлік тәжірибені бұрмалайды. Археологиялық деректер көрсеткендей, ортағасырлық үйде гендерлік немесе функционалдық бөліністер айқын емес. Ортағасырлық қауымдастықтар біртекті емес, үйлер мен шаруашылық кеңістіктердің әртүрлілігі әлеуметтік, экономикалық және мәдени айырмашылықтарды көрсетеді. Археологияның міндеті – нысандарды жіктеу ғана емес, олардың қалай пайда болғанын, қалай өзгергенін, қандай қатынастар арқылы қалыптасқанын түсіндіру (Jervis, 2022: 1252). Материалдық орта – едендер, ошақтар, есіктер, ыдыстар – тұрмыс тәжірибесін қалыптастыратын белсенді элементтер. Тұрғын үй – құрылым ғана емес, ежелгі өмірдің ағыны. Сондықтан үй құрылысында рухани сенімдер мен діндердің де ізі қалады. Авторлар жоғарыда аталған тұжырымдарды теориялық негіз ретінде ала отырып, ислам дінінің ортағасырлық тұрғын үй архитектурасына қалай әсер еткендігін қарастырады.

Орта Азия тарихы VIII ғ. ислам дінінің келуімен екі шекараға бөлінді. Арабтар жаңа дін және мемлекеттік тілмен қатар, заттай және мәдени өзгерістер алып келді. Халифат аумағындағы ежелгі мәдениеттердің бай мұрасы мен мұсылман өркениетінің тоғысуынан, ғылыми айналымда «ислам ренессансы» деген түсінік қалыптасты. Араб шапқыншылығы мәдени және экономикалық күйретушілік алып келгенімен, Орталық Азия, Таяу Шығыстағы әртүрлі халықтардың араласып, X–XII ғғ. жоғары үлгіде дамыған мәдениеттің қалыптасуына ықпал етті (Ақымбек, 2001: 176–178). VIII ғ. аяғында Орталық Азия аумағында ислам дінінің орнығу үдерісі негізінен тәмамдалып, жергілікті элита өкілдері араб ақсүйектерімен әлеуметтік-саяси тұрғыдан тең деңгейге көтерілді. Осы кезеңде Бағдад қаласында Хорезм, Соғды, Ферғана өңірлерінен, сондай-ақ Жетісу мен Сырдария бойындағы түркі аймақтарынан шыққан жауынгерлер шоғырланған арнайы қоныстану аудандары пайда болған (Байпаков, 2012: 10).

IX ғ. аяғанда ислам толық ене бастаған Сырдария, Шу, Талас өңірлеріндегі қалалар X–XII ғғ. мұсылмандық қалаларға тән рабадтың негізінен ұлғаяды. Мұсылмандар үшін негізгі құрылыс саналатын мешіттер мен сауда орындары да негізінен рабатта орналасты. Арабтар ислам дінін таратқан аудандарда рабад құрылысы кең тарады. Шамамен 960 ж. Қарахан хандығы исламды мемлекеттік дін деп жариялады. Оңтүстік Қазақстан мен Жетісу халықтарының мұсылмандануы осы кезеңмен сәйкес келетіндігін археологиялық деректер де дәлелдейді (Алдабергенов, Ақымбек, 2006: 112). Мұсылмандыққа өткен көшпенді түркі тайпалары жайылымдық жерлермен қатар қалалық орталықтарды да иемденіп, отырықшы егіншілердің әсерімен қалалық өмірге көшкен. Шу өңіріндегі қалалардың гүлденіп дамуына көшпенді түркілер ықпал еткен. X ғ. «Худуд-ал-алам» шығармасында қарлұқтардың орналасқан аймағы ең бай әрі қалалар мен отырықшы қоныстардың көп екендігі айтылады (Ақымбек, 2004: 393).

Археология ғылымында «ислам архитектурасы» термині әлемдік деңгейде қалыптасқан. Дегенмен, бұл атау қаланың құрылымы, монументалды құрылыстар мен діни ғимараттар (мешіт, медресе, мұнара, кесене және т.б.) қолданылады. Таяу Шығыстағы араб халықтарының архитектурасына сай, «дәстүрлі исламдық тұрғын үй архитектурасы» термині болғанымен, бұл түсінік Орталық Азияға сәйкес келмейді. Ислам діні тұрғын үй архитектурасына айтарлықтай әсер етті, бірақ аймақтағы ежелден келе жатқан жергілікті үй салу дәстүрін түбегейлі өзгертпеді.

Ортағасырлық ислам елдеріндегі тұрғын үйлер Еуропа үйлерімен салыстырғанда әлдеқайда дамыған урбанизациялық дәстүрге негізделді. Айванды-аулалық жоспар, тұрмыстық орталықтың ұйымдасуы, санитарлық-гигиеналық жүйелер (дәретхана, кәріз жүйесі), діннің тазалыққа қатысты нормалары үй кеңістігін әлеуметтік-мәдени тұрғыда қалыптастырды. Ислам дінінде тазалыққа қатысты мәліметтер «Құран» кітабында және көптеген хадистерде кездеседі: «Шексіз, Алла тәубе етушілерді жақсы көреді әрі таза болушыларды да жақсы көреді» («Бақара» сүресі, 222-аят, Құран Кәрим, 1991: 35). «Тазалық – иманның жартысы» (имаам Мұслим). Мұнда айтылған «طُهور» (туһур) тазалық сөзі рухани да, тәни де тазалық мағынасын білдіреді (muftyat.kz). «Кім дәретханаға барса, жасырынып отырсын» (Ахмад, Әбу Дауд, Ибн Хиббан) (muftyat.kz). Ислам дініндегі дәрет алу, намаз оқу парыздары да санитарлық нысандардың қалыптасып дамуына әсер етті.

Қазіргі таңда жаңа зерттеу әдістері – GIS, 3D реконструкция, геохимиялық талдау, палеопаразитология – тұрғын үй мәдениетін бұрынғыдан тереңірек талдауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар Испания, Солтүстік Африкадағы араб елдері мен Орталық Азия аралығындағы тұрғын үй архитектурасындағы мәдени ұқсастықтар ислам әлеміндегі үйлердің ортақ элементтерін көрсетеді. Онда ортағасырлық исламдық тұрғын үй архитектурасына мұсылмандық тазалық және құпиялық (әуреттік) нормаларының әсерін, бұл феноменді зерттеудегі жаңа археологиялық әдістер және әртүрлі аймақтар бойынша салыстырмалы модельдерді қарастырғанымыз жөн.

Материалдар және зерттеу әдістері

Мақала шолу сипатында жазылып, ортағасырлық исламдық тұрғын үй архитектурасын зерттеуге арналған отандық және шетелдік археологиялық еңбектерді тал-

дауға негізделді. Зерттеу материалдары ретінде Андалусия, Солтүстік Африка, Орталық Азия және Алтын Орда аумақтарындағы тұрғын үй құрылысына қатысты жарияланған археологиялық деректер, жоспарлар, реконструкциялар және талдамалы зерттеулер қарастырылды. Архитектуралық археология, тұрмыстық археология және интенсивті археология бағыттары бойынша қалыптасқан әдіснамалық ұстанымдар салыстырмалы түрде талданады. Мақалада келтірілген әдебиеттерде қолданылған зерттеу әдістері архитектуралық-типологиялық талдау, стратиграфиялық талдау, кеңістіктік интерпретация және тұрмыстық қалдықтарды талдау тұрғын үй кеңістігінің әлеуметтік және мәдени мазмұнын ашуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар соңғы жылдары жүргізілген бірқатар зерттеулерде палеопаразитологиялық, геохимиялық, GIS және 3D реконструкция әдістерінің қолданылуы тұрғын үйлердегі санитарлық-гигиеналық аймақтарды, күнделікті тұрмыс әрекеттерін нақтылауға ықпал еткені көрсетіледі. Бұл мақалада аталған әдістердің нәтижелері дербес қолданылмай, басқа авторлардың еңбектері негізінде салыстырмалы және сыни тұрғыда талданады. Зерттеу әдістері ортағасырлық тұрғын үй архитектурасын құрылым емес, көпқабатты әлеуметтік-мәдени кеңістік ретінде түсіндірудің заманауи бағыттарын айқындауға мүмкіндік береді.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Ортағасырлық тұрғын үй архитектурасын зерттеу археология ғылымында ұзақ уақыт бойы, негізінен архитектуралық-типологиялық және құрылымдық сипаттамалар шеңберінде қарастырылып келді. Еуропалық зерттеулерде тұрғын үйлер көбіне жоспарлануы, құрылыс техникасы мен материалдары тұрғысынан талданып, тұрмыстық және әлеуметтік мазмұны екінші кезекте қалды (Castillo, 2012). Б. Жервис ұсынған «интенсивті археология» бағыты тұрғын үйді статикалық объект емес, әлеуметтік қатынастар мен күнделікті тәжірибелер қалыптасатын динамикалық орта ретінде қарастыру қажеттігін көрсетті (Jervis, 2022). Тұрғын үй архитектурасы бойынша Андалусия және Орта Азия аумақтарында санитарлық-гигиеналық жүйелерге, аула құрылымына және құпиялық принциптеріне арналған бірқатар еңбектер жарық көрді (Reklaitytė, 2021; Aparicio Sánchez, Castillo, 2023). Алайда бұл зерттеулердің басым бөлігі жекелеген аймақтармен шектеліп, кең ауқымды салыстырмалы талдау сирек жүргізілді. Орталық Азия мен Қазақстан аумағындағы тұрғын үй архитектурасы негізінен урбанизация, қала құрылысы және типология мәселелері тұрғысынан зерттелді (Байпаков, 2013; Шнекеев, 2016). Санитарлық құрылымдар мен тұрмыстық кеңістіктің мәдени мағынасы көбіне қосалқы мәселе ретінде қарастырылды. Соңғы жылдары геохимиялық, палеопаразитологиялық және 3D реконструкция әдістерін қолданған зерттеулер тұрғын үй кеңістігіндегі күнделікті өмірді нақтылауға мүмкіндік беріп, тақырыптың жаңа ғылыми бағытта дамуына жол ашты (Bagińska, 2024; López-Gijón et al., 2025). Осы тұрғыдан алғанда, ортағасырлық ислам әлеміндегі тұрғын үй архитектурасын кешенді, пәнаралық әдістер арқылы зерттеу әлі де өзекті әрі жеткілікті деңгейде толық ашылмаған ғылыми мәселе саналады.

Талдау

Жоғарыда келтірілген деректер мен әдістемелік нәтижелер ортағасырлық тұрғын үй архитектурасының көпқырлы сипатын көрсетеді. Бұл материалдар тұрғын үйді тек архитектуралық форма ретінде емес, әлеуметтік тәжірибелер мен мәдени нормалардың көрінісі ретінде талдауға мүмкіндік береді.

Кирос Кастильо ұсынған «тұрмыстық археология» тұжырымдамасы тұрғын үйді әлеуметтік тәжірибе кеңістігі ретінде түсіндіруге мүмкіндік береді (Castillo, 2012). Ошақтың, сақтау (қойма) орындарының, ұйықтау және тазалық аймақтарының өзара орналасуы отбасы құрылымы мен күнделікті өмір тәртібін реконструкциялауға жол ашады. Бұл тұрғыда архитектуралық археологияның тек қабырға мен жоспарды сипаттаумен шектелуі жеткіліксіз. Бен Жервис ұсынған интенсивті археология бұл тәсілді одан әрі дамытады. Ол тұрғын үйді статикалық құрылым емес, уақыт өте өзгертін әлеуметтік-материалдық процесс ретінде қарастырады (Jervis, 2022). Бұл тәсілді тұрғын үйге исламның әсеріне қатысты қолдану дәретханалар, су жүйелері және тұрмыстық аймақтардың бір мезгілде бірнеше функция атқарғанын көрсетуге мүмкіндік береді: гигиена, әлеуметтік бақылау, діни тәртіп.

Ислам дініндегі тазалық, ұят және жеке кеңістік ұғымдары тұрғын үй архитектурасында нақты материалдық көрініс тапқан. Дәретханалардың тұрғын үйге жалғасып немесе ауламен байланыста орналасуы ислам мәдениетінің гигиеналық талаптарымен тікелей байланысты. Андалусиядағы археологиялық деректер үйлердің басым көпшілігінде дәретханалар болғанын және олардың кәріз жүйелерімен байланыстырылғанын көрсетеді (Reklaitytė, 2021: 63-71). Бұл Батыс Еуропаның сол кезеңдегі тұрғын үйлерімен салыстырғанда айқын айырмашылықты байқатады. Тұрғын үйлерде санитарлық жүйелер қосалқы элемент емес, жоспарлаудың маңызды бөлігі болды. Мурсия сияқты қалаларда жерасты канализациясы, таза су жүйелері және үйлерді біріктіретін ортақ инженерлік инфрақұрылым болғаны археологиялық тұрғыда дәлелденген (Reklaitytė, 2021; López-Gijón et al., 2025).

Орталық Азиядағы Пенджикент, Кува, Афрасиаб, Самарқанд, Варахшада VII–VIII ғғ. жататын ауласы бар ғимараттардың қирандылары қазылып зерттелген, бірақ бұл құрылыстардан санитарлық нысандар анықталмаған (Анарбаев, 1981: 57). А. Анарбаевтың пікірінше, ерте ортағасырлық қала тұрғындарының ешқандай санитарлық құрылыстары болмаса да, тұрмыстық қалдықтар мен қоқысты тұрақты түрде қала сыртына шығарған болуы ықтимал. Әл-Мукаддасидің дерегіне сәйкес, Хорезм астанасы Кас қаласының тұрғындары лас қалдықтарды шұңқырларға жинап, кейін оларды егістік алқаптарға тасып отырған (Анарбаев, 1981: 58).

IX–XIII ғғ. Орта Азия қалаларында санитарлық-гигиеналық құрылымдардың кең таралуы урбанизация деңгейінің артуымен ғана емес, исламдық тазалық нормаларының материалдық мәдениетке енуімен де байланысты болуы ықтимал. Ташнау мен бадрап жүйелерінің тұрақты және көп нұсқалы түрлерінің қалыптасуы бұл құрылымдардың кездейсоқ емес, жүйелі инженерлік шешімге айналғанын көрсетеді. В.Л. Воронина жіктеген ташнаудың үш типі (кірпішпен қаланған, керамикалық құбырлы және хум арқылы шұңқырға жалғасқан) санитарлық инфрақұрылымның технологиялық жетілгендігін айқындайды (Анарбаев, 1981: 96). К.М. Байпақовтың пікірінше, ташнаулар

XII ғ. пайда болған. Бұл Қарахан дәуіріндегі исламдық урбанистік мәдениеттің нығаюымен сәйкес келеді. Бастапқы кезде ташнау тікбұрышты астау тәріздес, жерге көмілген құбырға жалғасып жатқан ыдыс болған (Елеуов, 1999: 193). Оңтүстік Қазақстандағы ташнаулар бір-біріне жалғанған керамикалық құбыр ретінде және жерге көмілген түбі тесік ыдыс түрінде де кездеседі. А. Анарбаевтың пікірінше, VIII ғ. соңында санитарлық құрылымдардың кеңінен таралуына қалалардың қарқынды өсуі мен мәдени байланыстардың әсері және исламның ритуалдық талаптары мен «мухтасиб» (ислам қалаларындағы қоғамдық бақылаушы) қызметінің құрылуымен байланысты (Анарбаев, 1981: 109). Сонымен қатар, Ахсикент пен Ханка ескерткіштерінің материалдары тұрғын үй құрылымында тазалыққа арналған арнайы орынның мақсатты түрде бөлінгенін көрсетеді: жеке монша мен жуыну бөлмелерінің үй ішінде орналасуы исламдық тазалық қағидаларының тұрмыстық деңгейде орныққанын дәлелдейді (O'zbekiston – jahon sivilizatsiyasi kesimida..., 2022: 153).

Орталық Азиядағы тұрғын үй архитектурасы климаттық және мәдени тұрғысынан өзгеше болды. Қалалық санитария, кәріз жүйесі, ташнаулар мен бадрап шұқырлары арқылы жүзеге асырылды. Араб қалаларындағы тұрғын үйлер сияқты көше бойына орналасуы, аулалық-айвандық жүйе әрі санитарлық-гигиеналық шешімдерінде болып отыр. Дегенмен үйдің ішкі құрылымдары бойынша ортаазиялық тұрғын үйлерінде суфа, тандыр, ташнау, кан жүйесі бар. Отырар мен Саурандағы тұрғын үйлердің дәретханаларында унитаз құбыры мен тазар арқылы біріктірілген құрылғылар жұмыс істеді. Бұл ислам дініндегі тазалық нормаларын сақтаумен тікелей байланысты (Смагулов, 2010: 343; Байпаков и др., 2013: 182–186, рис. 9–14). Аймақтық салыстырулар мұсылман елдеріндегі тұрғын үй архитектурасының біртекті модель емес екенін көрсетеді. Андалусияда тас пен күйдірілген кірпіш басым болса, Орталық Азияда шикі кірпіш және ағаш конструкциялар кең таралған. Сонымен қатар, Миздахкан мен Талғардағы археологиялық деректер қаладағы тұрғын үй кешендеріне киіз үй элементтерінің қосылғандығын дәлелдеп, көшпенді және отырықшы мәдениеттің синтезін айқындайды (Шнекеев, 2016; Байпаков, 2013). Бұл ислам мәдениетінің жергілікті тұрғын үй салу дәстүрлермен икемді түрде ұштасқанын көрсетеді. Кордованың шет аймақтарындағы қатарлы құрылыс үлгісі (Sánchez, Castillo, 2023) ислам қалаларының жоспарлануының реттелген сипатын көрсетеді. Бұл урбанизацияның белгілі бір әлеуметтік және әкімшілік бақылау негізінде дамығанын аңғартады. Аулаға бағытталған ішкі композиция жеке құпиялық пен отбасы өмірінің ішкі тұйықтығын қамтамасыз еткен. Миздахкан материалдары тұрғын үй көлемдерінің әркелкілігі арқылы әлеуметтік стратификацияны нақты көрсетеді (Shnekeev, 2016). Үйлердің бір бөлігінің өндірістік және сауда функциясын атқаруы ислам қалаларындағы тұрғын және экономикалық кеңістігінің интеграцияланған сипатын дәлелдейді. Бұл тұрғын үйді тек тұрмыстық құрылым емес, әлеуметтік-экономикалық қатынастардың орталығы ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Алтын Орда кезеңіндегі суфа–тандыр–кан триадасы тұрғын үй интерьерінің тұрақты мәдени моделін қалыптастырған (Зиливинская, 2023). Кан жүйесінің моңғолдық дәстүрмен байланыстырылуы исламдық құрылымдық принциптердің жергілікті мәдени элементтермен синтезделгенін көрсетеді. Сонымен қатар санитарлық құрылымдардың тұрақты түрде болуы тазалық нормаларының тұрмыстық деңгейде орныққанын айғақтайды.

Палеопаразитологиялық зерттеулер тазалық жүйелерінің тек теориялық емес, нақты жұмыс істегенін көрсетеді: дәретханалар мен кәрізден табылған паразит қалдықтары су ағысының үздіксіздігін және тазалық тәжірибесін дәлелдейді (López-Gijón et al., 2025). **Палеопаразитология** – әдістемелік тұрғыдан археобиологиялық және архитектуралық талдау бағыттарын біріктіреді. **Геохимиялық** талдаулар едендер мен тұрмыстық аймақтардағы фосфор мен кальций концентрациясын анықтап, ас дайындау, тазалық және қалдық тастау аймақтарын ажыратуға мүмкіндік береді. Мұны зерттеушілер химиялық элементтердің үйдегі таралау картасында көрсеткен (Bagińska, 2024). Мысалы, фосфор (p) – адам мен мал нәжісінің және тамақ қалдықтарының негізгі индикаторы; калий (k) – өсімдік тектес қалдықтар мен күл қалдықтары; кальций (ca) сүйек, әк, жануар қалдығы; мыс (cu), мырыш (zn), никель (ni), темір (fe) металл өңдеу, бояу, шеберхана қызметі; сурьма (sb), торий (th) – құрылыс материалындағы минерал қосындылар; магний (mg), титан (ti) – топырақ пен құрылыс сазына тән элементтерді айқындайды.

Аймақтық модельдер және салыстырмалы талдау. Тұрғын үй архитектурасынына исламның әсерін толық түсіну үшін оны әртүрлі аймақтық контексте салыстырмалы түрде қарастыру қажет. Андалусия, Солтүстік Африка және Орталық Азия материалдары исламдық тұрғын үйдің ортақ принциптерімен қатар, жергілікті экологиялық және мәдени ерекшеліктерін де айқындайды (2-кесте).

Андалусия тұрғын үйлерінің архитектурасы. Л.А. Санчес пен П.Х. Кастильоның зерттеуі Х ғ. Кордова шет аймағындағы үйлердің орталық аула (патио) төңірегінде ұйымдасқанын көрсетті (Sánchez, Castillo, 2023: 1–33). Исламдық Испаниядағы тұрғын үй типологиясын және қалалық құрылымның кеңеюін археологиялық және урбанистік деректер негізінде зерттеді. Х ғ. Кордова қаласының шет аймақтары (арабша arrabales) тез урбанизация процесінен өтті. Бұл құбылыс Батыс халифаты астанасының саяси және экономикалық ықпалының күшеюімен байланысты болды. Нәтижесінде бұрынғы ауылшаруашылық жерлері қалалық құрылыс аумақтарына айналып, жолдар, қоғамдық ғимараттар (хаммамдар, мешіттер, фундуктар) мен тұрғын үй орамдары (квартал) салынды. Тұрғын орамдар негізінен жоспар жағынан бір-біріне ұқсас қатарлас үйлерден тұрған. Олардың архитектуралық типологиясы орталық аула төңірегінде қалыптасты. Зерттелген тұрғын үйлер Кордованың солтүстік-батыс бөлігіндегі Санта-Исабель алқабынан (Huerta de Santa Isabel) табылған археологиялық кешеннің құрамына кіреді. Бұл аймақ Умайя халифаты дәуірінде қаланың батыс шет аймағын (arrabales occidentales) құраған. Археологиялық қазбалар нәтижесінде табылған үйлердің құрылымдық сипаттамасы бір-біріне ұқсас: олар тікбұрышты жоспарланған, ортасында ашық ауласы бар және оның екі жағында бөлмелер орналасқан. Бұл бөлмелердің бір бөлігі тұрғын функцияны атқарған, екіншісі шаруашылық мақсатқа арналған (мысалы, ас дайындау немесе сақтау кеңістігі). Үйлердің барлығы дерлік ортақ қабырғамен біріктірілген қатарлы құрылыс үлгісінде салынған. Зерттеушілердің пікірінше, бұл урбанистік жоспардың жүйелі болғанын көрсетеді (Sánchez, Castillo, 2023: 5). Құрылыстың негізгі материалы күйдірілмеген кірпіш және әкпен байланыстырылған тасты іргетас пайдаланылған. Қабырғалардың биіктігі шамамен 2,5-3 м, едендер балшық және тас фрагменттерімен нығайтылған. Үйлердің ауласында жергілікті керамикадан жасалған су жинағыш ыдыстар (жартылай жерге көміліп орнатылған қыш құмыралар) мен ағын суды сыртқа шығаратын шағын каналдар анықталған.

Орта Азиядағы ортағасырлық тұрғын-үй архитектурасының моделі. Қарақалпақстандағы Миздахкан кешенінен барлығы 36 тұрғын үй (219 бөлме) аршылған, оның ішінде 47%-ы 100 м²-ге дейін, 36%-ы 100-200 м², 5,5%-ы 200-300 м², ал 2,7%-ы 300 м²-ден асады (Shnekeev, 2016: 203). Бұл ортағасырлық қоғамдағы әлеуметтік стратификацияны нақты көрсетеді. Қалалық үйлер тек тұрғын емес, сауда және өндірістік функция атқарған. Шеберханалар мен дүкендері бар үйлер Миздахкан аумағының шамамен 36%-ын құраған. Қаланың орталық бөлігінде тығыз жоспарлану байқалады. Құрылыс материалдары ретінде пахса, шикі кірпіш (28 × 28 × 6; 27 × 27 × 5; 24 × 24 × 5; 22 × 22 × 4 см), ірі кірпіштер (34 × 34 × 5 см), тас, қамыс және алебастр қолданылған. Алебастр құрылыс материалдарын біріктіруші, әрлеу және санитарлық элементтерді бекітуші ретінде пайдаланылған. Қабырғалар көбіне төменгі бөлігінде пахсадан, жоғарғысында шикі кірпіштен тұрғызылған. Сейсмикалық тұрақтылық үшін «шырша» (herringbone) әдісі қолданылған (Shnekeev, 2016: 204). Ж.К. Шнекеев Қарақалпақстандағы ортағасырлық тұрғын үйлер архитектурасында келесі құрылымдық элементтер басым болғанын атап өтеді: есіктер мен терезелер (панджара торларымен жабдықталған); тегіс және бөренелі күмбез төбелер; қоғамдық және салтанатты үйлер қабырғасында аркалар мен тауашалар салынған. Зерттеушінің алған деректері дәстүрлі тұрғын үйдің жоспарлық принциптері отбасы құрылымымен, туыстық байланыстармен және қолөнер кәсібімен тікелей байланысты болғандығын көрсеткен. Бұл факторлар орам құрылымын, көше желісін және тұрғын орамдарын қалыптастыруда шешуші рөл атқарған.

Алтын Орда кезеңіндегі тұрғын үй архитектурасы. Алтын Орда кезеңіндегі тұрғын үйлердің ішкі кеңістігі жатын орын – суфа, тандыр және еден асты жылыту жүйесі – кан, ал еденде су ағызуға арналған – ташнау салу дәстүрі болған (Зиливинкая, 2023: 231). П немесе Г-пішінді суфалар ерте орта ғасыр кезеңінен бастап Орталық Азияда кең таралған. Зерттеушілер П-пішінді суфа, кан және тандыр бірге алтынордалық тұрғын үй интерьерінің өзіндік «триадасын» құрағанымен, «кан жүйесін» ғана моңғолдық дәстүрге жатқызған. Алтын Орда кезеңіндегі тұрғын үйлердегі тазалық жүйесі таншаумен қатар, дәретхана мен қоқыс шұңқырларынан (бадрап) тұрған. Тұрмыстық қалдықтардың көп бөлігі көшелерде немесе аулаларда емес, арнайы жасалған шұңқырларда шоғырланған. Шұңқырлардың пішіні цилиндр тәріздес, тереңдігі 2,5 м-ге дейін жеткен. XIV ғ. жататын Селитренное қаласынан қоғамдық дәретхана табылған (Зиливинская, 2022: 201-202). Бадрап көлденең қабырғамен екіге бөлініп, едені ағашпен жабылған. Зерттеу барысында шұңқырдың бір бөлігінен ерлер жүзігінің сынығы, екінші бөлігінен әйелдердің моншақтары табылған.

Аймақтық ерекшеліктерге қарамастан, аулаға негізделген жоспар, санитарлық құрылымдардың болуы және тұрмыстық кеңістіктің айқын ұйымдастырылуы ислам әсер еткен тұрғын үй архитектурасының ортақ моделін көрсетеді.

1-кесте. Тұрғын үй архитектурасын зерттеудің әдістері.

Table 1. Methods for the study of residential architecture.

Таблица 1. Методы исследования жилой архитектуры.

Әдіс	Зерттеу нысаны	Өңір	Нәтиже
Палеопаразитология	Санитария, нәжіс	Мурсия	Лас/таза жүйе нақтыланады

Геохимия (Р, Са, К)	Ас үй, нәжіс, күл аймағы	Донгола	Үй, бөлме функциялары бөлінеді
3D реконструкция	Кеңістік логикасы	Миздахкан	Жоспар нақтыланады

2-кесте. Ортағасырлық тұрғын үй құрылыстарының аймақтық ерекшеліктері.

Table 2. Regional characteristics of medieval residential buildings.

Таблица 2. Региональные особенности средневековых жилых построек.

Аймақ	Үй жоспары	Аула	Айван	Суфа	Дәретхана (унитаз, латрина)	Жылыту жүйесі
Андалусия (Кордова)	Тікбұрышты, орталық аула	+	+	-	+	Пеш
Солтүстік Африка (Донгола)	Екі бөлмелі, аула	+	-	-	-	Пеш
Орталық Азия	Бір және көп бөлмелі, дәлізді, аулалы	+	+	+	+	Пеш, кан

Зерттеудің әдістері мен жаңа бағыттары. Ортағасырлық тұрғын үй кеңістігін түсіндіру үшін тек құрылыс қалдықтарын сипаттау жеткіліксіз. Соңғы жылдары археологияда дамып келе жатқан биоархеологиялық және химиялық әдістер тұрғын үйдің санитарлық, әлеуметтік және функционалдық қырларын нақты деректермен анықтауға мүмкіндік беріп отыр (1-кесте).

Палеопаразитологиялық талдау әдістері. 2025 жылы Лопес-Хихон және т.б. авторлардың «Археологиялық құрылымдардың пайдалану мақсатын анықтауда ішек паразиттерін қолдану: Испанияның исламдық Мурсия қаласындағы XII-XIII ғғ. фундуктың су ағызу жүйесі мысалында» атты ұжымдық мақаласы жарық көреді. Зерттеу жұмыстары Испанияның көне исламдық Мурсия қаласындағы XII-XIII ғғ. фундуктың су ағызу жүйесінің қызметтік қолданылуын талдауға бағытталған (López-Gijón et al., 2025: 1-2). Палеопаразитология әдісін қолдана отырып, қоғамдық гигиена, санитария және әлеуметтік-экономикалық ұйымдасу мәселелеріне назар аударған. Зерттеу нысаны болған Сан-Эстебан археологиялық кешені Испанияның Мурсия қаласындағы ортағасырлық Арриксака (Arrixaca) кварталында орналасқан, шамамен 10 000 м² аумақты қамтиды.

Зерттеуге арналған үлгілер «I-ғимарат» деп белгіленген нысаннан алынған. Зерттеу екі зертханада, Испаниядағы Гранада университетінің физикалық антропология және Франциядағы Franche-Comté университетінің «Chrono-environment» зертханасында жүргізілген. Талдаулар RHM (rehydration-homogenization-micro-sieving) стандартты протоколы бойынша орындалған (Dufour et al., 2013): 1) Үлгілер 7 күн бойы 50% 0.5% Na₃PO₄ және 50% 5% глицерин ерітіндісінде қайта ылғалдандырылған; 2) 10% формальдегид қосылған; 3) Материал фарфор келіде ұсақталып, ультрадыбыстық ваннада

өңделіп, 315 μm , 160 μm , 50 μm және 25 μm електерден өткізілген; 4) 50 және 25 μm електерде қалған фракциялар жарық микроскопиясы арқылы зерттелген (Olympus CX43, Leica DM 2000, үлкейту $\times 100$ – $\times 600$). Барлығы 516 микропрепарат дайындалған, әр үлгі бойынша 12 препарат қарастырылған (López-Gijón et al., 2025: 6–8). Паразит жұмыртқалары морфологиялық және өлшемдік белгілеріне сәйкес анықталған. *Ascaris* sp. және *Trichuris* sp. жұмыртқалары тек лас су арналары мен дәретханаларға тиесілі құрылымдардан табылған. Таза су жүйелерінен (ұңғы, фонтандар, ауызсу арналары) паразит жұмыртқалары табылмаған. Зерттеушілер бұл айырмашылық исламдық кезеңдегі тұрғын және қоғамдық ғимараттардың таза және лас су жүйелерін қатаң түрде бөліп жасау дәстүрінің болғанын көрсетеді (López-Gijón et al., 2025: 10) деген қорытындыға келген.

Геохимиялық зерттеу әдістері. 2024 жылы Польша ғалымы Д. Багинсканың «Өтпелі дәуірдегі тұрмыстық құрылымдар: Судандағы Көне Донгола қаласының тұрғын үй архитектурасы мен күнделікті өмірі (XIV-XVII ғғ.)» (Bagińska, 2024: 293-315) атты мақаласы жарық көрді. Зерттеу нысаны ретінде христинадық пен исламдық кезеңдегі өтпелі ортағасырлық қала Көне Донголаның тұрғын үй архитектурасы (XIV–XVII ғғ.) алынған. Мақаланың ерекшелігі үй кеңістігіндегі адам әрекеттерінің археологиялық іздерін (еден қабатындағы қалдықтарды) геохимиялық талдау арқылы ежелгі тұрмыс құрылымын түсіндіреді. Зерттеу әдісі ретінде микрорезидуалды зерттеу әдістері (multielemental geochemical analysis) қолданылған. XIV-XVII ғғ. аралығындағы Судандағы көне Донгола қаласы саяси және діни тұрғыдан түбегейлі өзгерістер кезеңін бастан кешті. Макурия патшалығының құлауы және XVI ғ. қаланың Фундж сұлтандығына бағынуы орын алады. Қаланың саяси құрылымы өзгерсе де, үй шаруашылығының ұйымдасу принциптері (жоспарлануы, аула, бөлмелер жүйесі) тұрақты сақталған. Дегенмен бірқатар өзгерістер: ортақ ауласы бар, екі бөлмелі үйлер тобы (үй-жайлар кешені) орын алған. Аталған зерттеу жұмысында тұрғын үйдің интерьері мен кеңістігі әлеуметтік-тұрмыстық үдеріс ретінде, яғни үйдің жоспары мен құрылымы тек инженерлік емес, әлеуметтік құрылымның көрсеткіші ретінде қарастырылады.

Польшада «Жерорта теңізі археология орталығы» (Варшава университеті) басшылығымен Көне Донгала ескерткішіне жүргізілген зерттеулер барысында 24 тұрғын кешен (барлығы 51 үй) аршылған. Ең алғашқы үлгілер XIV ғ. бірінші жартысымен мерзімделген (Bagińska, 2024: 296). Тұрғын үйдегі зерттеу нысаны ретінде еденнен анықталған керамикалық материалдар, жануар сүйектері, өсімдік қалдықтарына микроэлементтік химиялық талдау жасалып, археологиялық статиграфиялық карталау әдісі бірге қолданылған. Зерттеу нәтижесінде адам мен адамнан тыс (заттар, жануарлар, материалдар) әрекеттердің макро және микро деңгейдегі қалдықтары арқылы анықталған. Макро деңгей – қабырғалар, суфалар, қоймалар сияқты құрылымдар, микро деңгей – тұрмыстық әрекеттерден қалған химиялық элементтер. Зерттеу әдістері үй ішіндегі қатынастарды картаға түсіруге мүмкіндік берген. Археолог Д. Багинска адамдар, жануарлар мен заттардың қозғалысы үй кеңістігінің әртектілігімен тікелей байланысты болғанын анықтап, екіге жіктеген: 1) қатпарлы (striated) кеңістік – тұрғын бөлмелер мен қоймалар, қатаң шектелген аймақтар. 2) тегіс (smooth) кеңістік – аула мен ашық аймақтар, еркін әрекет ететін орындар. Микроэлементтердің аз болуы нәтижесінде үйдегі таза және лас аймақтардың әртүрлі тазалау айырмашылығын

көрсеткен. Таза деп саналатын, шартты түрде белгіленген U38-бөлмесінің еденінде ас дайындауға тән элементтер табылса, ал U32-де табылмаған. U32, U210, U178, U246 сияқты тұрғын бөлмелердің қатпарлы кеңістігі тұрғындардың әлеуметтік қатынастарын айқындаған. Үйлердің типтік формасы – тар қоймасы бар тұрғын бөлмелер ғасырлар бойы қайталанып отырған. Кей жағдайларда, үй иелері кеткен соң шеберханаға айналған. U242/243/244/246/259 кешенінде тұрмыстық еңбек шоғырланған; бұл жерде тұрғындар бірге жұмыс істеп, қарым-қатынас орнатқан. U207/210/211/214/225 кешенінде аулада екі бөлек ас дайындау аймағы анықталған, яғни екі үйдің тұрғындары дербес тіршілік еткен. U32/38/39/87/88 кешенінде тағам дайындау аулада емес, вестибюльде (U38) жүргізілген (Bagińska, 2024: 308-311). Көне Донголада XIV–XVIII ғғ. арасында үй типологиясы тұрақты болып, аса архитектуралық өзгеріс байқалмаған. Бұрыштасып орналасқан тұрғын және еңбек функциясын біріктірген ғимараттар соңғы рет XIV ғ. қолданылған.

3D реконструкция және архитектуралық талдау. 2016 жылы Ж.К. Шнекеевтің «Қарақалпақстан аумағындағы ортағасырлық тұрғын үйлердің сәулеті мен құрылысы: Миздахкан қонысы материалдары негізінде зерттеу» (Shnekeev, 2016: 201-208) атты мақаласы жарық көрді. Онда Миздахкан археологиялық кешені материалдары негізінде ортағасырлық тұрғын үйлердің жоспарлануы, типологиясы, құрылыс конструкциясы мен урбанистикалық дамуы талданған. Миздахкан Қарақалпақстан Республикасының Ходжейли ауданында орналасқан, кешен құрамына Гяур-қала бекінісі, қоныс және некрополь кіреді. 1985 жылдан бастап «Бердах» археологиялық экспедициясы 500-ге жуық құрылыс қалдықтарын анықтаған. Олардың негізгі бөлігі моңғол шапқыншылығы алдындағы (XI-XIII ғғ.) және Алтын Орда кезеңіне (XIII-XIV ғғ.) жатады (Shnekeev, 2016: 201). Табылған құрылыс қалдықтары XII-XIV ғғ. қала құрылысының тұтас жүйесін қайта құруға мүмкіндік берген. Зерттеу жұмыстары барысында 3D реконструкция әдістері қолданылған.

Миздахканның 80 гектар аумағында тұрғын және өндірістік аймақтар анықталған, ең ірі кешендер қатарына «Eastern Quarter 1» (1300 м²), «Eastern Quarter 2» (1222 м²) және «Northern Quarter» (2800 м²) жатады. Автор тұрғын үйлерді бес типке бөледі (Shnekeev, 2016: 202–203, table 3):

1-тип – бір бөлмелі тұрғын үйлер: шағын көлемді, қарапайым жоспарлы, жылжымалы ошақтар қолданылған. XX ғ. дейін Қарақалпақстан мен Хорезмде бір–үш бөлмелі үйлер кең тараған.

2-тип – бір осьте орналасқан көп бөлмелі үйлер: бөлмелер көше бойындағы өткелдер арқылы байланысқан.

3-тип – дәлізі бар көп бөлмелі үлкен үйлер: тоғыз бөлмелі, суфа, кан, ниша элементтері бар, мұржалы пеш жоғары сапалы алебастрмен сыланған.

4-тип – айваны және ауласы (ховли) бар күрделі үйлер: 9–11 бөлмелі, орталық дәліз, айван, ішкі ауласы бар.

5-тип – жартылай стационарлы, киіз үймен үйлескен тұрғын үйлер.

Бұл әдістердің қолданылуы исламдық тұрғын үй архитектурасын тек құрылыс жүйесі емес, күнделікті өмірдің материалдық ізі ретінде талдауға мүмкіндік береді. Әсіресе таза және лас аймақтардың бөлінуі исламдық санитарлық мәдениеттің археологиялық дәлелін көрсетеді.

Нәтижелер

Ислам дінінің таралуы архитектураға тек діни нысандар арқылы ғана емес, күнделікті тұрмыс кеңістігі арқылы да ықпал етті. Тазалық, суға қолжетімділік және жеке құпиялықты сақтау қағидалары тұрғын үйлердің жоспарлануын айқындады (1-2-сур.). Бұл үрдіс әсіресе урбанизациясы дамыған ислам қалаларында айқын байқалады.

Андалусия кезеңіндегі (VIII-XIII ғғ.) тұрғын үй дәретханаларын пайдалану кезінде құпиялық пен оңашалық ерекше маңызға ие болған. Андалусия үйлері мен қалаларының санитарлық мәдениеті өз дәуіріндегі христиандық Еуропадан ерекшеленді, өйткені әрбір урбандық үйде міндетті түрде дәретхана (latrine) мен құдық (су сіңіретін) болған (Reklaitytė, 2021: 63). Бұл исламдық тұрмыс дәстүрімен (тазалық) тікелей байланысты болды. Андалус қоғамы ортағасырлық ислам әлемінің басқа аймақтарындағыдай, жетілген су жүйелері мен қоғамдық және жеке кәріз жүйелерін дамытты. Бірақ ауылдық жерлерде мұндай жүйелер сирек кездесіп, көбіне қарапайым «cesspit» – «әжетқұдық» (санитарлық-гигиеналық мақсатта пайдаланылған құдықтар немесе шұңқырлар) қолданылған (1-сур., 8). Үйлердің басым көпшілігінде тас немесе күйдірілген кірпіштен жасалған құбырлар еден астымен өткен. Судың артық бөлігі (құдықтардан немесе жаңбырдан қалған) дәретханаға бағытталып, ағызылған. Кейде жеке үйлерден қалдықтар қоғамдық көшелер астына орнатылған шұңқырларға жіберілген, сондықтан тазалау жұмыстары жеңіл болған (Reklaitytė, 2021: 66). Дәретханалар көбіне үйдің кіреберісіне немесе ауланың бұрышына, яғни көшеге жақын орналастырылған (2-сур., 1-3). Бұл қалдық шығару жолын қысқарту үшін (Reklaitytė, 2021: Fig. 3-4) жасалған. Кіші үйлерде дәретханалар баспалдақ астына немесе дәлізге орналастырылған, бұл кеңістікті үнемдеу үшін салынған. Желдету үшін жоғары қабырғадан кішкентай тесіктер қалдырылған, ол ауладағы ауа айналымымен байланысып, иісті азайтып, гигиеналық жағдайды жақсартқан (Reklaitytė, 2021: 69-70). Дәретхана едені тас, күйдірілген кірпіш, әктас немесе мәрмәр болды. Саяхатшылардың деректерінде кейбір ауқатты үйлердің дәретханалары безендірілген қабырғаларында әктас сылақ, қызыл-қоңыр плиталар арқылы сәндік элементтер қосылғандығы жазылған (Reklaitytė, 2021: 70-72). Көптеген үйлерде дәретханалардың қасында кішкене тас немесе керамикалық васка (vasque) бұл жеке тазалануға арналған су ыдысы (құман) болған. Кейбір үйлерде дәретханаға өте жақын жерде құдық орналасқан. Дегенмен бұл құдықтар ішетін суға арналмаған, олар тек дәретхананы тазалау немесе дене мен қолды шаю сияқты діни тазалық (дәрет алу) рәсімдерінде пайдаланылған (Reklaitytė, 2021: 73).

IX-XIII ғғ. Орталық Азия қалаларында санитарлық-гигиеналық құрылыстар кең таралды. Олардың бірі лас суды ағызуға арналған ташнау болса, екіншісі лас суды сіңіретін құдықтар мен тұрмыстық қалдықтарды тастауға арналған бадрап шұңқырлары болды (1-сур., 1-4). Ташнаулардың ең ерте түрлері Варахша, Пенджикент және Кува қалаларынан табылған. Олардың мерзімі VIII ғ. тән. Ташнаулар мен бадрап Өзбекстан территориясындағы Афрасиаб қаласының IX-X ғғ. қабатынан, Самарқандтың IX-XI ғғ. тұрғын үйлерінен, Несеф (Шуллюк-тепе) қаласының X ғ. жататын кезеңінен анықталған (Анарбаев, 1981: 96-105). В.Л. Воронинаның зерттеулеріне сәйкес ортағасырлық ташнаулардың негізгі үш түрі кең таралған: 1) кірпішпен қаланған; 2) құбырлардан тұратын су құбыры; хум ыдысы арқылы шұңғырға орнатылған (көбіне төңкерілген күйінде)

(Анарбаев, 1981: 96). Ташнаулар Оңтүстік Қазақстандағы Отырар (Акишев и др., 1987: 40, рис. 17), Ақтөбе (Елеуов, 1999), Сауран (Смагулов, 2010) және т.б. қалалардан табылған.

Бадрәптар X–XI ғғ. үйлердің ауласында немесе олардың жанынан арнайы қазылған, олардың диаметрі 0,7-1,1 м, тереңдігі 10 м дейін жеткен. Кейбір үйлерде бірнеше шұңқыр қазылып, қоқыс сұрыпталған (1-сур., 3). Халықтың тазалыққа ерекше мән беруі қаланың жалпы тазалығын сақтауда маңызды рөл атқарған (O'zbekiston – jahon sivilizatsiyasi kesimida..., 2022: 154). Отырардың тұрғын үйлерінде дәретхана құрылғылары унитаз бен тазар арқылы біріктірілген (Байпаков, 2013: 423, рис. 192). Отырардан анықталған санитарлық-гигиеналық құрылғыларды құмандар, шүмекті құмыралар және дәретхана қағазы қызметін атқарған арнайы саздан жасалған кесектер құрайды. Санитарлық құрылыстар XI–XIII ғ. басындағы Қарахан кезеңінде ғана кең таралған (Байпаков и др., 2013: 182-186, рис. 9-14). Яғни, мұндай құрылыстар дәретханамен бірге тахаратхананың рөлін атқарды (2-сур., 5-7). Үйлерде санитарлық-гигиеналық құрылғылардың пайда болуы ислам дінінің күшеюі мен қала тұрғындарының дін белгілеген гигиена нормаларын сақтауымен байланысты. Сонымен қатар, тазарлар Ақтөбе, Төрткүлтөбе 1 (Елеуов, 1999: 191) және Сауран (Смагулов, 2010: 343, рис. 27.1) қалаларынан да анықталған. Ақтөбе қаласында XI ғ. жататын билеуші сарайынан табылған тазар лас суды цитадель аумағынан тысқары шығару мақсатында салынған. Аталған тазардың ұзындығы 16 м. Төрткүлтөбе 1 қаласынан табылған тазардың өлшемі 1,25 × 1,25 м, құрылымы қыш кесектерінен қаланып, ортасына тесігінің диаметрі 5 см диірмен тасы орнатылған. Осы тесіктен лас суды тұрғын үй ауласындағы шұңқырға бағыттайтын құбырлар жалғанған. Бұл тазар X–XIII ғғ. мерзімделеді (Елеуов, 1999: 193). Ал Сауран қаласынан анықталған керамикалық тазар бадрап шұңқырының ішінен табылған. Оның көлемі 0,8 × 0,55 м, қабырғасының биіктігі 8-9 см, ал қалыңдығы 1,6-1,8 см шамасында. Тазардың бір шетінде ұзындығы 7-8 см болатын шүмек тәрізді су ағызу бөлігі болған. Е. Смағұловтың пікірінше, тазарлардың кең таралуы ислам дінінің тазалыққа қатысты талаптарымен тікелей байланысты қалыптасқан (Смагулов, 2010: 343). Атап айтқанда, олар күнделікті діни тәжірибеде, әсіресе бес уақыт намаз алдында дәрет алу барысында пайдаланылған санитарлық-гигиеналық құрылғылар ретінде маңызды рөл атқарған.

Орта Азияда қоғамдық моншалардан бөлек, тұрғын үйдегі отбасы үшін арнайы моншалар орналасқан бөлмелер туралы деректер бар. Осындай үй моншасы Ахсикент қаласындағы үйден табылған, мерзімі X–XI ғғ. жатады. Бөлменің едені күйдірілген кірпішпен төселіп, ортасына су ағызу үшін арнайы дөңгелек тесіктер жасалған (O'zbekiston – jahon sivilizatsiyasi kesimida..., 2022: 153). Лас су диаметрі 7 см керамикалық құбыр арқылы сыртқа шығарылған. Моншаның солтүстік қабырғасына 30 см биіктікте күйдірілген кірпіштен суфа жасалған. Сондай-ақ, моншада суды жылыту үшін ошақ пайдаланылған. Сонымен қатар, кейбір тұрғын үйлерде «жуыну» орындары болған. VIII ғ. екінші жартысы – IX ғ. аралығында қала үйлерінде арнайы жуыну орындары пайда болған. Осындай орын Ханка ескерткішінің бірінші шахристанынан табылған. Бөлменің едені мен жуыну аймағы күйдірілген кірпіштен жасалған. Кірпіштер бірінші кезеңде 1 м диаметрлі алаңға қырынан төселген. Ортасында су ағатын тесіктер қарастырылған.

Осылайша, дәретхана, су жүйесі және аула құрылымы исламдық тұрғын үйді тек тұрмыстық пайдалану емес, мәдени және діни мәнге ие кеңістік элементтерге айналды.

Бұл ислам архитектурасында тұрмыстық кеңістіктің ерекше маңызға ие болғанын көрсетеді.

1-сур. Андалусиядағы және Орталық Азиядағы ортағасырлық санитарлық-гигиеналық орындар: 1 – Қаракемер қаласынан табылған ташнау, X-XII ғғ. (Ақымбек, Шагирбаев, Нұрғали, 2025: 37, рис.2f); 2 – Аспара қаласынан анықталған санитарлақ орын, XIV-XV ғғ. (Байпақов, Ақымбек, 2013: 389); Аскихет қаласындағы бадрап, XI-XII (O‘zbekiston – jahon sivilizatsiyasi kesimida..., 2022: 154, 36-rasm); 4 – лас суды сіңіретін құдық, Қойлық қаласы (Байпақов, 2016: 235, рис. 107); 5–7 – Мурсия қаласының лас суды шығаратын құбырлары, XII-XIII ғғ. (López-Gijón et al., 2025: 2, fig. 3.); 8 – Сарагоса қаласындағы сіңірме құдық (Reklaitytė, 2021: 68, fig. 4.).

Fig. 1. Medieval sanitary and hygienic facilities in al-Andalus and Central Asia: 1 – Tashnau (wastewater drainage channel) discovered at the Karakemer settlement, 10th-12th centuries (Akymbek, Shagirbaev, Nurgali, 2025: 37, fig. 2f); 2 – Sanitary facility identified at the Aspara settlement, 14th-15th centuries (Baipakov, Akymbek, 2013: 389); 3 – Badrap (latrine pit) from the Askikhet settlement, 11th-12th centuries (O‘zbekiston – jahon sivilizatsiyasi kesimida..., 2022: 154, fig. 36); 4 – Soakaway well for wastewater disposal from the city of Koylyk (Baipakov, 2016: 235, fig. 107); 5-7 – Wastewater drainage pipes from the city of Murcia, 12th-13th centuries (López-Gijón et al., 2025: 2, fig. 3); 8 – Soakaway pit from the city of Zaragoza (Reklaitytė, 2021: 68, fig. 4).

Рис. 1. Средневековые санитарно-гигиенические сооружения в аль-Андалусе и Средней Азии: 1 – ташнау (канал отвода сточных вод), обнаруженный на городище Каракемер, X-XII вв. (Ақымбек, Шагирбаев, Нұрғали, 2025: 37, рис. 2f); 2 – санитарное сооружение, выявленное на городище Аспара, XIV-XV вв. (Байпақов, Ақымбек, 2013: 389); 3 – бадрап с городища Аскихет, XI-XII вв. (O‘zbekiston – jahon sivilizatsiyasi kesimida..., 2022: 154, рис. 36); 4 – поглощающий колодец для сточных вод из города Койлык (Байпақов, 2016: 235, рис. 107); 5-7 – трубы для отвода сточных вод из города Мурсия, XII-XIII вв. (López-Gijón et al., 2025: 2, fig. 3); 8 – поглощающий колодец из города Сарагоса (Reklaitytė, 2021: 68, рис. 4).

2-сур. Испаниядағы және Орталық Азиядағы ортағасырлық дәретханалар: 1 – Трасьерра жолы бойындағы Кордова халифаты кезеңінің дәретханасы (Reklaitytè, 2021: 64, fig. 1); 2–3 – Съеса (Мурсия) қаласындағы атқорада орналасқан сіңірме құдығы бар дәретхана (Reklaitytè, 2021: 67, fig. 2); 4 – Канализация құбырымен байланысқан дәретхана, Мурсия қаласы (Испания), XII–XIII ғғ. (López-Gijón et al., 2025: 7, fig. 8); 5–7 унитаз бен тазары бар дәретхана құрылғылары, Отырар X–XIII ғғ. басы (Байпаков, 2013: 423 рис. 192; Байпаков и др., 2013: 182–186, рис. 9, 12); 8 – Сауран қаласынан анықталған дәретхана унитазы (Смагулов, 2010: 343, рис 27.2).

Fig. 2. Medieval latrines in Spain and Central Asia: 1 – Latrine from the Caliphal period of Córdoba located along the Trassierra road (Reklaitytè, 2021: 64, fig. 1); 2–3 – Latrine with a soakaway pit situated in a stable in the city of Cieza (Murcia) (Reklaitytè, 2021: 67, fig. 2); 4 – Latrine connected to a sewer pipe, city of Murcia (Spain), 12th–13th centuries (López-Gijón et al., 2025: 7, fig. 8); 5–7 – Latrine installations with a toilet seat (unitaz) and tazara (water-flushing device), Otrar, 10th – early 13th centuries (Baipakov, 2013: 423, fig. 192; Baipakov et al., 2013: 182–186, figs. 9, 12); 8 – Toilet seat (unitaz) identified in the city of Sauran (Smagulov, 2010: 343, fig. 27.2).

Рис. 2. Средневековые туалеты в Испании и Средней Азии: 1 – туалет периода Кордовского халифата, расположенный вдоль дороги Трасьерра (Reklaitytè, 2021: 64, рис. 1); 2–3 – туалет с поглощающим колодез, расположенный в конюшне города Съеса (Мурсия) (Reklaitytè, 2021: 67, рис. 2); 4 – туалет, соединённый с канализационной трубой, город Мурсия (Испания), XII–XIII вв. (López-Gijón et al., 2025: 7, рис. 8); 5–7 – туалетные устройства с унитазом и тазара (устройство для смыва воды), Оtrar, X – начало XIII вв. (Байпаков, 2013: 423, рис. 192; Байпаков и др., 2013: 182–186, рис. 9, 12); 8 – унитаз, выявленный в городе Сауран (Смагулов, 2010: 343, рис. 27.2).

Қорытынды

Қорытындылай келсек, жүргізілген зерттеу жұмыстары ортағасырлық тұрғын үй архитектурасын, қалыптасқан дәстүрлі әдіс бойынша тек құрылыс формасы, яғни

ғимараттың жоспарлануы, сәулеттік шешімі, құрылыс материалы мен технологиясы ретінде емес, оны әлеуметтік, тұрмыстық және мәдени кеңістік ретінде кешенді қарастыру қажеттігін көрсетті. Тұрғын үйлердің жоспарлануында аула, айван, суфа, ошақ немесе тандыр, дәретхана және су жүйелері негізгі функционалдық өзек болған. Адам тұрмысына қажетті негізгі бөліктері осындай болғанымен, сәулеттік және функциялық ерекшеліктеріне қарай бұл да күрделенген. Санитарлық-гигиеналық құрылымдардың кең таралуы ислам мәдениетіндегі тазалық қағидаларының архитектурада нақты көрініс тапқанын дәлелдейді. Олар: ташнау, тазар, унитаз, су құбырлары, кәріз жүйесі, әжетқұдық (бадрап), су сіңіретін құдық және т.б. жуынуға арналған құрылғылар. Тазалыққа қатысты құрылғылардың бірқатары ислам діні келгенге дейін де болған болуы мүмкін. Мұны ерте орта ғасырларға жататын ескерткіштерге жүргізілген қазба жұмыстарында арнайы күл тастайтын орындардың және қоқыс тастайтын шұңқырлардың болуы дәлелдейді.

Қазіргі кезеңдегі жаңа зерттеу әдістерінің (палеопаразитология, геохимиялық талдау, 3D реконструкция) енгізілуі тұрғын үй кеңістігіндегі күнделікті өмірді, тазалық аймақтарын, ас дайындау мен тұрмыстық әрекет орындарын нақты анықтауға мүмкіндік береді. Шетелдік ғалымдардың су сіңіргіш құдықтар мен әжетқұдықтардан алынған үлгілерге жүргізген зертханалық зерттеулері сол уақыттағы адамдардың күнделікті тұрмысынан көптеген мәліметтер алуға болатынын көрсетті. Кирос Кастильоның қазба жұмыстарынан ашылған тұрғын үйді тұрмыстық археология тұрғысынан қарауы үйді жай ғана баспана емес, адамдардың күнделікті өмірі мен өзара қарым-қатынасы жүретін орын ретінде екенін айқындады. Бен Жервис «интенсивті археология» аясында, үй – бұл жай ғана ғимарат емес, үйді уақыт пен адам әрекетінің нәтижесінде үздіксіз өзгеріп отыратын динамикалық орта ретінде қарастырады. Зерттеушілер тұрғын үйлерді зерттеудің жаңа бағыттары бойынша көп нәтижелерге қол жеткізген. Қазақстан жағдайында ескерткіштерден ашылған бөлмелердің тек жоспарлануы ғана емес, ішіндегі санитарлық-гигиеналық құрылымдар уақыттық өзгерістерге, яғни қалаларда орын алған саяси-экономикалық және әлеуметтік жағдайларға байланысты трансформацияға ұшырағаны белгілі болды.

Тұрғын үйлердің жоспарлануында белгілі бір бөлмелердің ішінде санитарлық-гигиеналық құрылғылардың орналасуы міндетті құрылымға айналғанын аңғартты. Қазақстан аумағындағы ортағасырлық қалаларға жүргізілген қазбалардан осындай құрылымдар көбінде бөлмеге кіре берісте, сирек жағдайда ортасында орналастырылған. Құрылымдардың ортасына пайдаланылған (кір) судың ағып кетуіне арнап орналастырылған тесіктер немесе құбырларды тиімді әрі белгілі бір уақыт бойы қолданылғанын көреміз.

Аймақтық ерекшеліктер ортағасырлық тұрғын үй архитектурасына әсер еткен исламның біркелкі моделін жоққа шығармайды, керісінше оның әртүрлі экологиялық және мәдени ортада бейімделе дамығанын көрсетеді. Осы тұрғыда архитектуралық археологиямен қатар, тұрмыстық және интенсивті археологияға көшу тұрғын үй мәдениетін зерттеудің болашағы зор бағыты ретінде көрінеді. Қазақстан аумағындағы ортағасырлық қалаларда геохимиялық және биоархеологиялық әдістерді жүйелі қолдану бұл саладағы зерттеулерді жаңа деңгейге көтеруге мүмкіндік береді.

Әдебиет

Ақымбек Е.Ш., 2001. Ортағасырлық Қазақстан жеріндегі қалалардың дамуына исламның әсері (IX-XIII ғғ.). ҚазМУ хабаршысы. Тарих сериясы. № 1(20). Б. 175–179.

Ақымбек Е.Ш., 2006. Оңтүстік Қазақстандағы ортағасырлық қалалардың дамуын зерттеудегі кейбір мәселелер. Екінші Халықаралық түркология конгресі: Қазіргі заманғы түркология: теориясы, практикасы және алдағы міндеттері. Түркістан. II-бөлім. Б. 392-396.

Ақымбек Е.Ш., Шағирбаев М.С., Нұрғали Н.Б., 2025. Усадьба в структуре средневекового городища Каракемер: организация пространства и его использование. МАИАСП. № 21. С. 34-56.

Алдабергенов Н.О., Ақымбек Е.Ш., 2003. Солтүстік-шығыс Жетісудағы ерте ортағасырлық қалалардың дамуына исламның әсері. ҚазМУ хабаршысы. Тарих сериясы. № 1(28). Б. 111–114.

Акишев К. А., Байпаков К. М., Ерзакович Л.Б., 1987. Отрар в XIII–XV веках. Алма-Ата: Наука. 256 с.

Анарбаев А., 1981. Благоустройство средневекового города Средней Азии (V – начало XIII в.). Ташкент: Изд-во «ФАН» Узбекской ССР. 119 с.

Байпаков К. М., 2012. Исламская археологическая архитектура и археология Казахстана. Алматы. 284 с., 108 илл.

Байпаков К.М., 2013. Древняя и средневековая урбанизация Казахстана. Книга II. Алматы: Институт археологии им. А. Х. Марғулана. 516 с.

Байпаков К. М., Воякин Д. А., Акылбек С. Ш., 2013. Жилая застройка Отрара X–начало XIII вв. Известия НАН РК. Серия общественных наук. 3. С. 174–186.

Байпақов К.М., Ақымбек Е.Ш., 2014. 2013 жылы Аспара қаласында жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстарының нәтижесі. К. Ақышевтің туғанына 90 жыл толуына арналған «Қазақстан территориясындағы ежелгі және ортағасырлық мемлекеттер» атты халықаралық ғылыми конференция материалдарының жинағы. Алматы: А.Х. Марғұлан атындағы Археология институты. Б. 394–406.

Елеуов М., 1999. Шу-Талас өңірлерінің ортағасырлық қалалары мен мекендері (VI–XIII ғ. басы). Алматы. 360 б.

Смагулов Е.А., 2010. Древний Сауран. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Марғулана. 358 с.

Зиливинская Э. Д., 2022. Благоустройство и санитария в золотоордынских городах. Археология Евразийских степей. 3. С. 196–203.

Зиливинская Э. Д., 2023. Элементы интерьера золотоордынских жилых домов Нижнего Поволжья. Археология Евразийских степей. 6. С. 231–248.

Құран Кәрім: қазақша мағына және түсінігі, 1991. Ауд. Х. Алтай. Шарапатты екі харамның қызметкерлері. 604 б.

Muftyat.kz. – URL: <https://www.muftyat.kz/kk/nasihat/zhuma-minberi/2025-04-18/46394-tazalyi--imannyi-zhartyisyi/> (Қаралды: 21.12.2025).

Aparicio Sánchez, L., Jiménez Castillo, P., 2023. Domestic architecture and urban expansion: Central courtyard elementary houses in the arrabales of Córdoba (10th century). Arts. 12(79). P. 1–33.

Bagińska D., 2024. Household structures in transition: Domestic architecture and daily life in Old Dongola (14th–17th c.). Polish Centre of Mediterranean Archaeology Studies. P. 293–315.

Castillo C., 2012. Archaeology of architecture and the archaeology of domestic buildings in early medieval Europe. *Arqueología de la Arquitectura*. 9. P. 131–138.

Jervis B., 2022. Temporality and difference: An intensive approach to medieval rural settlement. *Journal of Archaeological Method and Theory*. 29. P. 1229–1258.

López-Gijón R., et al., 2025. Intestinal parasites as indicators of sanitation: The wastewater system of an Islamic funduq in medieval Murcia (12th–13th). *Journal of Archaeological Science*, in press.

O'zbekiston – jahon sivilizatsiyasi kesimida, 2022. Uzbekistan is a part of the world civilization. Тошкент: Baktaria Press. 320 c.

Reklaitytė I., 2021. Latrines and hygiene systems in al-Andalus. *Médiévales*. 80. P. 63–74.

Shnekeev Zh. K., 2016. Architecture and construction of medieval dwellings in Karakalpakstan: Based on Mizdahkan settlement materials. *Bulletin of Karakalpak Research Institute*. P. 201–208.

Reference

Akymbek E.Sh., 2001. Ortağasırlyq Qazaqstan jerindegi qalalardyñ damwına islamnıñ äseri (IX–XIII ғғ.) [The influence of Islam on the development of cities in medieval Kazakhstan (9th–13th centuries)]. *KazMU Khabarshysy. Tarikh Seriyasy*. №1(20). P. 175–179. [in Kazakh].

Akymbek E.Sh., 2006. Ontustik Qazaqstandağı ortagasırlıq qalalardyn damwın zerttedin keybir maseleleri. Ekinshi Khalyqaralyq turkologiya kongresi: Qazirgi zamangı turkologiya: teoriiasy, praktikasy jane aldagı mindetteri [Some issues in studying the development of medieval cities in Southern Kazakhstan. Second International Congress of Turkology: Contemporary Turkology – its theory, practice, and future challenges]. *Ekinshi Khalykaralyq Turkologiya Kongresi*. V. II. P. 392–396. [in Kazakh].

Akymbek E.Sh., Shagirbaev M.S., Nurgali N.B., 2025. Usadba v strukture srednevekovoho gorodishcha Karakemer: organizatsiya prostranstva i ego ispol'zovaniye [The homestead in the structure of the medieval settlement of Karakemer: spatial organization and its use]. *Materialy i issledovaniya po arkheologii Srednei Azii i Prikaspiya*. 21. P. 34–56. [in Russian].

Aldabergenov N.O., Akymbek E.Sh., 2003. Soltustik-shygys Jetisudagı erte ortagasırlıq qalalardyn damwına islamnın aseri [The influence of Islam on the development of early medieval cities in northeastern Zhetysu]. *KazMU Khabarshysy. Tarikh Seriyasy*. №1(28). P. 111–114. [in Kazakh].

Akischev K.A., Baipakov K.M., Erzakovich L.B., 1987. Otrar v XIII–XV vekakh [Otrar in the 13th–15th centuries]. Alma-Ata: Nauka. 256 p. [in Russian].

Anarbaev A., 1981. Blagoustroystvo srednevekovogo goroda Sredney Azii (V – nachalo XIII v.) [Urban infrastructure of the medieval cities of Central Asia (5th–early 13th centuries)]. Tashkent: FAN. 119 p. [in Russian].

Baipakov K.M., 2012. Islamskaya arkheologicheskaya arkhitektura i arkheologiya Kazakhstana [Islamic architectural archaeology and archaeology of Kazakhstan]. Almaty. 284 p., 108 ill. [in Russian].

Baipakov K.M., 2013. Drevnyaya i srednevekovaya urbanizatsiya Kazakhstana. Kniga II [Ancient and medieval urbanization of Kazakhstan. Book II]. Almaty: Institut arkheologii im. A. Kh. Margulana. P. 174–186. [in Russian].

Baipakov K.M., Voiakin D.A., Akylbek S.Sh., 2013. Zhilaya zastroyka Otrara X–nachalo XIII vv. [Residential development of Otrar, 10th–early 13th centuries]. *Izvestiya NAN RK. Seriya obshchestvennykh nauk*. 3. 516 p. [in Russian].

Baipakov K.M., Akymbek E.S., 2014. Arheologiyany shynyna shykkan [Ascension to the crowns of archaeology]. 2013 zhılı Aspara qalasynda жүргizilgen arheologiyalyq zertteu jumystarynyñ nätijesi. K. Aqyshevtiñ tuğanına 90 jyl toluna arnalğan «Qazaqstan territoriyasındaqı ezhelgi jäne ortağasırlyq memleketter» attı halyqaralıq ғılımi konferenciya materialdarynyñ jinağı [Results of the archaeological research conducted in 2013 in the city of Aspara. Collection of materials from the international scientific conference “Ancient and Medieval States on the Territory of Kazakhstan”, dedicated to the 90th anniversary of K. Akishev. Almaty: Archaeology Institute named after A.H. Margulan]. In: Baipakov K.M. (ed.). Almaty: Margulan Institute of Archaeology. P. 394–406. [in Kazakh].

Eleuov M., 1999. Shu-Talas onirlerinin ortagasyrlyk kalalary men mekenderi (VI–XIII gg. basy) [Medieval cities and settlements of the Shu–Talas region (6th–early 13th centuries)]. Almaty. 360 p. [in Kazakh].

Smagulov E.A., 2010. Drevni Sauran [Ancient Sauran]. Almaty: Institut arkheologii im. A.H. Margulana. 358 p. [in Russian].

Zilivinskaya E.D., 2022. Blagoustroystvo i sanitariya v Zolotoordynskikh gorodakh [Infrastructure and sanitation in the cities of the Golden Horde]. *Arkheologiya Evraziiskikh Stepei* [Archaeology of the Eurasian steppes]. 3. P. 196–203. [in Russian].

Zilivinskaya E.D., 2023. Elementy interyera Zolotoordynskikh zhilykh domov Nizhnego Povolzh'ya [Interior elements of Golden Horde residential houses in the Lower Volga region.]. *Arkheologiya Evraziiskikh Stepei* [Archaeology of the Eurasian steppes]. 6. P. 231–248. [in Russian].

Quran Karim: Kazakhsha magna zhane tusinigi, 1991. aud. H. Altay [The Holy Quran: Kazakh Meaning and Interpretation, Translated by Kh. Altay]. 604 p. [in Kazakh].

Muftyat.kz. - URL: <https://www.muftyat.kz/kk/nasihat/zhuma-minberi/2025-04-18/46394-tazalyi---imannyi-zhartyisi/> (Accessed: 21.12.2025). [in Kazakh].

Aparicio Sánchez L., Jiménez Castillo P., 2023. Domestic architecture and urban expansion: Central courtyard elementary houses in the arrabales of Córdoba (10th century). *Arts*. 12(79). P. 1–33. [in English; context from Spanish scholarship].

Bagińska D., 2024. Household structures in transition: Domestic architecture and daily life in Old Dongola (14th–17th c.). *Polish Centre of Mediterranean Archaeology Studies*. P. 293–315.

Castillo C., 2012. Archaeology of architecture and the archaeology of domestic buildings in early medieval Europe. *Arqueología de la Arquitectura*. 9. P. 131–138.

Jervis B., 2022. Temporality and difference: An intensive approach to medieval rural settlement. *Journal of Archaeological Method and Theory*. 29. P. 1229–1258.

López-Gijón R. et al., 2025. Intestinal parasites as indicators of sanitation: The wastewater system of an Islamic funduq in medieval Murcia (12th–13th). *Journal of Archaeological Science*, in press.

O'zbekiston – jahon sivilizatsiyasi kesimida. [Uzbekistan is a part of the world civilization], 2022. Tashkent: Baktaria Press. 320 p. [in Uzbek].

Reklaitytė I., 2021. Latrines and hygiene systems in al-Andalus. *Médiévales*. 80. P. 63–74. [in Spanish].

Shnekeev Zh.K., 2016. Architecture and construction of medieval dwellings in Karakalpakstan: Based on Mizdahkan settlement materials. Bulletin of Karakalpak Research Institute. P. 201–208.

Авторлар туралы мәлімет:

Ақымбек Ералы Шардарбекұлы, PhD, жетекші ғылыми қызметкер, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Достық даңғ., 44, Алматы, Қазақстан Республикасы.

[Scopus ID: 56258902800](#)

Максудов Фарход Алижанович, тарих ғылымдарының докторы, Ұлттық археология орталығы, Өзбекстан Республикасы Ғылым Академиясы, Мирзо Улугбек көш., 81, Ташкент, Өзбекстан Республикасы.

[Scopus ID: 56294660200](#)

Нұрғали Несіпбай Бекболатұлы, докторант, кіші ғылыми қызметкер, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Достық даңғ., 44, Алматы, Қазақстан Республикасы.

[Scopus ID: 58524536000](#)

Information about authors:

Akıymbek Yeraly Shardarbekuly, PhD, Leading Researcher, Margulan Institute of Archaeology, 44 Dostyk Ave., Almaty, Republic of Kazakhstan.

[Scopus ID: 56294660200](#)

Maksudov Farhod Alijanovich, Doctor of Historical Sciences, National Center of Archaeology, Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, 81 Mirzo Ulugbek Str., Tashkent, Republic of Uzbekistan.

[Scopus ID: 58524536000](#)

Nurgali Nesipbay Bekbolatuly, PhD Student, Junior Researcher, Al-Farabi Kazakh National University, A.Kh. Margulan Institute of Archaeology, 44 Dostyk Ave., Almaty, Republic of Kazakhstan.

[Scopus ID: 58524536000](#)

Сведения об авторах:

Ақымбек Ералы Шардарбекулы, PhD, ведущий научный сотрудник, Институт археологии им. А.Х. Маргулана, пр. Достык, 44, Алматы, Республика Казахстан.

[Scopus ID: 58524536000](#)

Максудов Фарход Алижанович, доктор исторических наук, Национальный центр археологии, Академия наук Республики Узбекистан, ул. Мирзо Улугбека, 81, Ташкент, Республика Узбекистан.

[Scopus ID: 56294660200](#)

Нұрғали Несипбай Бекболатұлы, докторант, младший научный сотрудник, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Институт археологии имени А.Х. Маргулана, пр. Достык, 44, Алматы, Республика Казахстан.

[Scopus ID: 58524536000](https://orcid.org/0000-0001-9288-8000)

Авторлық үлес:

Е.Ш. Ақымбек Қазақстанның ортағасырлық тұрғын үй архитектурасына қатысты материалдарды жинау және талдаумен қатар, зерттеудің жалпы тұжырымдамасы мен әдіснамасын әзірледі.

Ф.А. Максудов Орталық Азияның ортағасырлық тұрғын үй архитектурасына қатысты материалдарды жинақтап, зерттеу жұмыстарын талдады.

Н.Б. Нұрғали материалдарға талдау жасап, оларды интерпретациялауға қатысты, сондай-ақ қолжазбаны редакциялап, баспаға дайындады.

Author contributions:

E.Sh. Akymbek collected and analyzed materials related to medieval residential architecture in Kazakhstan, and developed the overall research concept and methodology.

F.A. Maksudov compiled and analyzed research materials on medieval residential architecture in Central Asia.

N.B. Nurgali conducted the analysis and interpretation of the materials, and edited the manuscript for publication.

Авторский вклад:

Е.Ш. Ақымбек осуществил сбор и анализ материалов по средневековой жилой архитектуре Казахстана, а также разработал общую концепцию и методологию исследования.

Ф.А. Максудов обобщил и проанализировал исследовательские материалы по средневековой жилой архитектуре Центральной Азии.

Н.Б. Нұрғали выполнил анализ и интерпретацию материалов, а также осуществил редактирование рукописи и подготовку её к публикации.

Мүдделер қақтығысы.

Мақалаға байланысты мүдде қақтығысы жоқ.

Conflict of Interest.

There is no conflict of interest related to this article.

Конфликт интересов.

Нет конфликта интересов, связанного со статьей.

Еуропа халықтары мен Түркі әлемі арасында діни, мәдени және өркениеттік диалогтың дамуындағы Ұлы Жібек жолының рөлі¹

*Н. Абдукадыров^a, А. Шокатова^b, Ғ. Мырзахмет^c, Б. Сиздиков^d

^aӘл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы
ORCID: 0000-0002-6811-9871

(E-mail: nurjigit.85.kanuni@mail.ru). *Байланыс үшін автор nurjigit.85.kanuni@mail.ru

^bА.К.Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты, Астана, Қазақстан Республикасы
ORCID: 0009-0007-0433-9852

(E-mail: gala_19.80@mail.ru)

^cҚожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан Республикасы

ORCID: 0009-0001-8786-7074

(E-mail: aisek85@mail.ru)

^dҚожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан Республикасы

ORCID: 0000-0001-8115-5810

(E-mail: bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz)

ARTICLE INFO

АННОТАЦИЯ

Кілт сөздер:

Ұлы Жібек жолы, Батыс, Шығыс, Еуропа, түркі әлемі, дін, мәдениет, өркениет, сауда, байланыс.

Еуразия тарихында Ұлы Жібек жолы ежелгі дәуірден бастап Батыс пен Шығыс арасында диалогтың негізгі күретаымы саналды. Соның ішінде Батыс елдері мен түркі халықтары арасындағы материалдық-мәдени және рухани байланыстар тарихта өзінің терең ізін қалдырды. Бұл Шығыс пен Батыс мәдени байланысы мен өркениеттердің қақтығыстарының өзара үлкен бір көрінісі саналады. Сондай-ақ, бұл түркі халықтарының діні мен мәдениетінің тарихындағы үлкен бір тарихи сабақтастықтың дәлелі болып табылады. Тарихи тұрғыдан Жібек жолы Шығыста Қытай мен Батыста Еуропа елдері арасындағы экономикалық және мәдени алмасудың көпірі қызметін атқарып, ол сонымен бірге Шығыс мәдениетін Орталық Азия, Батыс Азия, Парсы мәдениеттерімен, тіпті ежелгі Грек және Рим мәдениеттерімен тығыз байланыстырды. Ұлы Жібек жолы бойындағы әртүрлі аймақтарда көптеген діндер таралып, олар бір-бірімен тату өмір сүріп, бірге дамыды. Олардың ілімдері өзара сіңісіп, тұтасып отырды. Түркі халықтары мен Еуропа халықтарының арасында діндер мен этноконфессиялар бір-бірінің даму формаларын қабылдады. Мұның бәрі Ұлы

FTAMP 03.09.25

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-1-33-57>

¹Ғылыми мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің ЖТН BR28713129 «Қазақстанға Ислам дінінің енуін және таралуын археологиялық және жазба деректер негізінде зерттеу» атты бағдарламалық-мақсатты қаржыландыру бойынша іске асырылады.

Жібек жолының Батыс елдері мен түркі халықтарының арасында діни және мәдени алаңға айналғанын көрсетті. Сонымен қатар, түркі халықтары мен Батыс елдері үшін діндер мен мәдениеттердің даму тарихында ерекше құбылыс болды. Қазіргі кезде түркі халықтарының діни-наным сенімдері мен конфессияларының пайда болуы және жойылуы туралы зерттеулер өзекті саналады. Ұлы Жібек жолының бойымен түркілер арасында тараған діндердің тарихы және соның негізінде Батыс пен Шығыс арасында орнаған мәдени-өркениеттік тарихты зерттеу маңызды болып отыр. Мұның барлығы түркі халықтарының саяси тарихымен қатар, мәдени және өркениеттік тарихын тануға, сондай-ақ оған Батыс әлемінің ықпалы туралы мәліметтерді игеруге көмектеседі. Ұсынылып отырған зерттеу жұмысында Батыс Еуропа мен Түркі әлемі арасында діни, мәдени және өркениеттік диалогтың дамуындағы Ұлы Жібек жолының рөлі қарастырылады. Ұлы Жібек жолының бойын мекендеген түркі халықтарының діни және мәдени өмірі мен Еуропа халықтарының оларға жасаған ықпалына назар аударылады. Ұлы Жібек жолы арқылы Батыстан Шығысқа, оның ішінде түркілер географиясына таралған діндер мен конфессиялар, мәдениеттің толқындары және жалпы өркениеттер диалогы тарихи тұрғыдан зерттеледі. Авторлар тарапынан батыс еуропалықтар мен түркі халықтары арасында орын алған өзара мәдени және өркениеттік үдерістер ғылыми талдауға түседі.

***N. Abdukadyrov^a**

^aAl-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan

ORCID: 0000-0002-6811-9871

(E-mail: nurjigit.85.kanuni@mail.ru)

*Corresponding author: nurjigit.85.kanuni@mail.ru

A. Shokatova^b

^bA.K. Kusainov Eurasian Humanitarian Institute, Astana, Republic of Kazakhstan

ORCID: 0009-0007-0433-9852

(E-mail: aisek85@mail.ru)

G. Myrzakhmet^c

^cKhoja Akhmed Yasawi International Kazakh-Turkish University,

Turkestan, Republic of Kazakhstan

ORCID: 0009-0001-8786-7074

(E-mail: gala_19.80@mail.ru)

Received 18 October 2025. Revised 20 November 2025. Accepted 28 January 2026. Available online 30 March 2026.

Дәйексөз үшін: Н. Абдукадыров, А. Шокатова, Ғ. Мырзахмет, Б. Сиздиков Еуропа халықтары мен Түркі әлемі арасында діни, мәдени және өркениеттік диалогтың дамуындағы Ұлы Жібек жолының рөлі // Turkic Studies Journal. 2026. Т. 8. № 1. 33-57 б. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-1-33-57>

For citation: N. Abdukadyrov, A. Shokatova, G. Myrzakhmet, B. Sizdikov The role of the Silk Road in the development of religious, cultural, and civilizational dialogue between Europe and the Turkic world // Turkic Studies Journal. 2026. V. 8. № 1. P. 33-57. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-1-33-57>

B. Sizdikov^d

^dResearch Institute of Archaeology, Khoja Akhmed Yasawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Republic of Kazakhstan

ORCID: 0000-0001-8115-5810

(E-mail: bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz)

The role of the Silk Road in the development of religious, cultural, and civilizational dialogue between Europe and the Turkic world

Abstract. Since ancient times, the Silk Road has been considered the primary conduit of dialogue between the East and West throughout Eurasian history. The material and spiritual connections between Western countries and Turkic peoples have profoundly impacted history. This phenomenon is one of the most significant manifestations of the interactions and clashes between Eastern and Western civilizations. Furthermore, it demonstrates the historical continuity of religious and cultural traditions among the Turkic peoples. Historically, the Silk Road served as a bridge for economic and cultural exchange between China in the east and European countries in the west. It linked Eastern culture with those of Central Asia, West Asia, Persia, and the ancient Greek and Roman civilizations. Along the Silk Road, numerous religions coexisted and interacted peacefully, developing together. Here, various faiths intertwined and enriched one another by adopting elements of each other's traditions. Among the Turkic peoples, religions and ethno-confessional communities also borrowed from each other. This demonstrates that the Silk Road became a cultural space for the exchange and integration of religions between Western countries and Turkic peoples – a unique phenomenon in their religious and cultural history. Research on the origins, spread, and disappearance of religious beliefs and religions among Turkic peoples is actively developing. Particular importance is attached to the study of the history of religions that spread among the Turkic peoples along the Silk Road and to the exploration of cultural and civilizational ties between the East and West based on this study. This research contributes to a deeper understanding of the political, cultural, and civilizational history of the Turkic peoples as well as the influence of the Western world on these processes. This study examines the role of the Great Silk Road in fostering religious, cultural, and civilizational dialogue between Western Europe and the Turkic world. It pays particular attention to the religious and cultural life of the Turkic peoples and the influence of the Western world on it. From a historical perspective, the study examines religions and faiths, cultural exchanges, and the dialogue of civilizations that spread from west to east, including to Turkic territories along the Great Silk Road routes. The authors analyze the cultural and civilizational interactions between Western Europeans and Turkic peoples.

Keywords: The Great Silk Road, West, East, Europe, Turkic world, religion, culture, civilization, trade, communication.

***Н. Абдукадыров^a**

^aКазахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Республика Казахстан

ORCID: 0000-0002-6811-9871

(E-mail: nurjigit.85.kanuni@mail.ru)

*Автор для корреспонденции: nurjigit.85.kanuni@mail.ru

А. Шокатова^b

^bЕвразийский гуманитарный институт А.К. Кусаинов, Астана, Республика Казахстан
ORCID: 0009-0007-0433-9852
(E-mail: aisek85@mail.ru)

Г. Мырзахмет^c

^cМеждународный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, Туркестан, Республика Казахстан
ORCID: 0009-0001-8786-7074
(E-mail: gala_19.80@mail.ru)

Б. Сиздиков^d

^dНаучно-исследовательский институт археологии, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, Туркестан, Республика Казахстан
ORCID: 0000-0001-8115-5810
(E-mail: Bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz)

Роль Великого Шёлкового пути в развитии религиозного, культурного и цивилизационного диалога между Европой и Тюркским миром

Аннотация. В истории Евразии Великий Шёлковый путь с древнейших времён считался главной артерией диалога между Востоком и Западом. В частности, материальные и духовные связи между западными странами и тюркскими народами оставили глубокий след в истории. Это явление можно рассматривать как одно из крупнейших проявлений культурных взаимодействий и столкновений цивилизаций Востока и Запада. Кроме того, оно служит свидетельством исторической преемственности в развитии религии и культуры тюркских народов. С исторической точки зрения, Великий Шёлковый путь выполнял роль моста экономического и культурного обмена между Китаем на Востоке и странами Европы на Западе, связывая восточную культуру с культурами Центральной Азии, Западной Азии, Персии, а также с древнегреческой и римской цивилизациями. Вдоль Великого Шёлкового пути сосуществовали многие религии, которые находились во взаимосвязи, мирно сосуществовали и совместно развивались. Здесь различные вероучения переплетались и взаимно обогащались, перенимая элементы традиций друг друга. Среди тюркских народов религии и этноконфессиональные общности также заимствовали формы развития друг у друга. Всё это свидетельствует о том, что Великий Шёлковый путь стал религиозно-культурной платформой между западными странами и тюркскими народами. В то же время это уникальное явление в истории развития религий и культур как для тюркских народов, так и для Запада. В настоящее время исследования возникновения и исчезновения религиозных верований и конфессий тюркских народов считаются актуальными. Особое значение приобретает изучение истории религий, распространившихся среди тюрков вдоль Великого Шёлкового пути, а также на этой основе – исследование культурно-цивилизационных связей между Востоком и Западом. Всё это помогает глубже понять не только политическую, но и культурную и цивилизационную историю тюркских народов, а также осмыслить влияние

западного мира на этот процесс. В предлагаемом исследовании рассматривается роль Великого Шёлкового пути в развитии религиозного, культурного и цивилизационного диалога между Западной Европой и тюркским миром. Особое внимание уделяется религиозной и культурной жизни тюркских народов и влиянию на неё западного мира. В историческом аспекте исследуются религии и конфессии, культурные потоки и диалог цивилизаций, распространившиеся с Запада на Восток, в том числе на территории расселения тюрков, по маршрутам Великого Шёлкового пути. Авторы анализируют взаимные культурные и цивилизационные процессы, происходившие между западноевропейцами и тюркскими народами.

Ключевые слова: Великий Шелковый путь, Запад, Восток, Европа, Тюркский мир, религия, культура, цивилизация, торговля, коммуникация.

Кіріспе

Кез-келген халықтың немесе халықтар тобының мәдениеті мен тұрмысы сан қырлы болып, олардың дүниетанымында діни нанымдар маңызды орын алады. Ғасырлар бойы кез-келген қоғамның санасы мен күнделікті өміріне діни таным-түсініктер ғана емес, сонымен қатар дінге негізделген дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар да қатты әсер етті. Мысалы, қазіргі кезде де халықаралық мәселелер мен аймақтық қақтығыстарда діни факторлар маңызды рөл иеленеді. Ал, өз заманында бірқатар жергілікті мәдениет пен өркениеттің басын тоғыстырған Ұлы Жібек жолының бойында мыңдаған жылдар бойы әртүрлі діндермен қатар, бірге тату өмір сүріп, сол кездегі әртүрлі мәдениеттердің үйлесімділік симфониясы болып қала берді. Мұны әлемдік діндер тарихындағы сирек мысалдардың бірі деуге болады. Орталық Азия мен Шығысқа бөтен діндер – христиандық, ислам және буддизм енген кезде жергілікті дәстүрлі мәдениетпен қатар қытай мәдениетіне қатты әсер етіп, кейін онымен араласып кетті. Бұл үдерісте олар діни-мәдени байланыстардың кейбір ерекшеліктерін де көрсетті.

Түркілердің материалдық және рухани мәдениеті өзінің эволюциясының бірнеше кезеңдерін бастан өткерді, екінші жағынан, кез-келген мәдениет сияқты, туыстас көшпенді және отырықшы (соғдылар, көне түркілер, қытайлар) басқа халықтардың мәдениеттерімен белсенді әрекеттестік және өзара әсерлестік барысында дамыды. Ежелгі түркілер Еуразияның көп бөлігін Ұлы Түркі қағанаты аясында аз уақыт болса да біріктіріп, мәдениетаралық және ұлттаралық байланыстардың жандануына ықпал етті. Бұл ретте, Ұлы Жібек жолының үлкен рөл атқарғаны сөзсіз. Қазіргі кезде осы саладағы зерттеушілер мен ғалымдар түркі халықтарының әлемдік тарихтағы орны мен оның Батыс әлемімен өзара әрекеттесуі жайлы тақырыптарға баса назар аударуда. Бұл, әрине, өте маңызды және проблемалық тақырыптардың қатарынан орын алып, сонымен бірге түркі халықтарының Батыс әлемімен өзара диалогының мазмұнын ашуда Ұлы Жібек жолының қызметін зерттеу көптеген жаңа тұжырымдарға бастама бола алады. Орталық Еуразияда түркілер үстемдік құрған кезеңде Ұлы Жібек жолы гүлдену шегіне жетіп, халықаралық ауқымда сауда-саттықты өркендетуге, діни наным-сенімдердің таралуына және мәдениетті дамытуға септігін тигізді.

Бүгінгі таңда жаһандық интеграциялық үдерістер аясында әлемдік қауымдастыққа адамзат дамуының батыстық үлгілеріне балама ретінде әрекет ететін бейбіт және

келісімді өмір сүру үлгілері ұсынылуда. Осының аясында адамзат тарихын зерттеуде халықтар мен мемлекеттер арасындағы ынтымақтастық пен өзара байланыстар тарихын зерттеуге мән берілуде. Түркі әлемінің өркениет ретіндегі басты ерекшелігі – Еуразияның көшпенді халықтарын бір арнаға біріктіре білуінде. Қазіргі уақытта біз түркі әлемінің өркениеттік дамудың жаңа кезеңіне енуіне куә болып отырмыз. Сондықтан оның өзінен тыс сыртқы әлеммен байланыстары мен ықпалдастығының тарихын зерттеу маңызды. Ол үшін Шығыс пен Батыстың мәдени және діни-философиялық ой дәстүрлерін салыстырмалы түрде зерттеу мәселесі өзекті саналады. Батыс пен Шығыстың, оның ішінде Еуропа елдері мен түркі халықтарының діни дәстүрлері мен осы бағыттағы ынтымақтастығы, мәдени ықпалдастығы және өркениеттік диалогы осы күнге дейін жеткілікті түрде зерттеліп, жүйеленбеген. Мұның барлығы осы бағыттағы зерттеулердің қажеттігін көрсетеді.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу тақырыбына қатысты негізгі материалдар жазба, заттай және археологиялық деректерден құралып, олар тақырыптың мазмұнын ашуда әртүрлі мәліметтер береді. Олардың ең бастылары – Батыс елдері, Византия және Қытай жазба деректері. Маңызды материалдар қатарына жазба материалдармен бірге, Ұлы Жібек жолының әр түрлі тармақтарында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары кезінде табылған тастар мен ағаштарға және металдарға жазылған мәтіндер де жатқызылып, қосымша қажетті мәліметтер ретінде ұсынылады. Айта кетерлігі, мұнда Жібек жолы бойымен Батыстан Шығысқа қарай тасымалданған заттардың көлемі бойынша деректер (мәтіндер, әр түрлі заттай материалдар, археологиялық ескерткіштер) өте маңызды.

Мұндай материалдарды ғылыми жұмыстарда қолдану арқылы бұл жол арқылы сауда жасаған халықтардың әлеуметтік және этноконфессиялық ерекшеліктерін анықтауға, тасымалданатын жүктердің түрлерін, керуендердің шамаланған өлшемдерін және жол бойындағы елді-мекендердің өміріндегі сауданың рөлін нақтылауға мүмкіндік туады. Сонымен қатар, мұндай мәліметтер Жібек жолының өркениеттік қызметін көрсетеді және Орталық Азия аумағына көпестер мен саудагерлер әкелген діни-наным сенімдер мен конфессиялардың болғаны туралы мәліметтерді алға шығарады.

Зерттеу жұмысының методологиялық негізін анықтауда авторлар алдымен зерттеудің тарихи-салыстырмалы, тарихи-генетикалық және тарихи-типологиялық және басқа да дәстүрлі әдістеріне сүйенген. Сонымен бірге, тарих ғылымының тарихилық, шынайылық, объективизм принциптерін ұстанды. Ол бойынша әрбір тарихи құбылыс немесе үдеріс өзінің шығуы, өсуі мен өрбуі кезінде белгілі бір қозғалыс сипатында болып, ал қозғалыстың өзі – оны анықтаған себептер мен қоршаған ортамен байланысында белгілі бір уақыттың бөлігі ретінде қарастырылады. Атап айтқанда, Ұлы Жібек жолының пайда болуынан бастап, оның сан ғасырлар бойы Батыс пен Шығыс халықтары арасында мәдени байланыстар мен өркениеттердің алтын көпірі ретінде қалыптасып, дамуы және дінаралық үдерістер аса үлкен уақытты қамтып, ол өте кең ауқымда жүрді. Сонымен қатар, зерттеуде еуропалық деректерді интерпретациялауға бағытталған герменевтикалық әдіс қолданылды.

Ғылыми жұмысты жазуда тәуелсіздік жылдарынан бастап қазіргі кезеңге дейінгі уақыт аралығында отандық тарих ғылымында болып жатқан өзгерістер басшылыққа алынды.

Түркі мемлекеттерінің тарихын зерттеу жұмыстарына баса назар аударылып, онда түркі-мұсылман халықтары мен Батыс әлемі арасындағы діни өзара мәдени-өркениеттік байланыстар тарихына қатысты тарихшылар мен зерттеушілердің көзқарастары және теориялық тұжырымдарына назар аударылды (Hansen, 2012: 17-18). Ұлы Жібек жолындағы Еуропа мен түркі халықтары арасындағы өркениеттер диалогы үдерісінде Батыс әлемі Шығыс дүниетанымының жалпыадамзаттық құндылықтарын ескеруі керек. Сонда ғана екі өркениет арасындағы тең диалогқа кедергі келтіретін қайшылықтардың тосқауылынан өтуге болады. Осы орайда, зерттеу жұмысында тақырыптың ғылыми мәселесімен айналысатын Батыс тарихшыларының және зерттеуші-ғалымдарының теориялық тұжырымдары, маңызы бар еңбектері негізге алынды (Frankopan, 2019: 17-20).

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Еуразия тарихында Ұлы Жібек жолы аса көлемді тарихи кезеңді құрағандықтан, бұл кезеңмен байланысты болған тақырыптар да күрделі болып келеді. Ұлы Жібек жолының Еуразия географиясындағы аса үлкен тарихи, мәдени, этникалық, өркениеттік үдерістердің бастаушысы және негізгі қозғаушы күші болған халықтар мен мемлекеттердің, оның ішінде еуропалықтар мен түркілер арасындағы ықпалдастық тарихына қатысты зерттеу тақырыптары әр кезеңде ғалымдардың назарын өзіне аударып отырды. Түркілердің Жібек жолындағы ықпалы мен олардың Батыс әлемімен интеграциясы туралы ғылыми тақырыптар аз болғанымен, Ұлы Жібек жолының тарихына арналған зерттеулерде ішінара қамтылған.

Ғалымдар Жібек жолының мазмұны мен нақты тарихына назар аударғанымен, олар ежелгі Еуразияның әртүрлі мәдениеттері мен өркениеттерінің өзара әрекеттесуіндегі рөліне көп көңіл бөлген жоқ. Дегенмен, Ұлы Жібек жолының Батыс пен Шығыс арасындағы ықпалы туралы тарихшылар әртүрлі ғылыми тұжырымдар ұсынды. Кеңестік кезеңде, одан кейін соңғы 20-30 жыл ішіндегі шетелдік және отандық ғылымда қарастырылды. Соның ең негізгі кезеңі ретінде кеңестік тарихнаманы басшылыққа алсақ, Кеңес тарихнамасында Ұлы Жібек жолы тек сауда жолы ретінде емес, Еуразия халықтарының экономикалық, мәдени және этникалық өзара әрекеттесуінің факторы ретінде қарастырылды (Пигулевская, 1947: 185-186). Қазіргі Орталық Азия мен Қазақстанның транзиттік алмасудағы рөліне, керуен саудасының қала құрылысына әсеріне және Түрік қағанаттарының жол қауіпсіздігін қамтамасыз етудегі рөліне басты назар аударылды (Бартольд, 1993: 18-31).

Еуропалық тарихнамада «Ұлы Жібек жолы» ұғымының өзі бертін келе XIX ғасырда пайда болды. «Ұлы Жібек жолы» терминін неміс географы Рихтгофен 1877 жылы ғылыми айналымға енгізген. Жалпы, шетелдік тарихнамада Жібек жолы Қытай, Үнді, Персия, Рим, Византия арасындағы мәдениеттер мен өркениеттердің өзара әрекеттесуін жеңілдететін механизм ретінде қарастырылады. Саудадан тыс жол бойында мәдениеттер мен діндердің (христиандық, буддизм, ислам) таралуы мен олардың байланыстары туралы жазады (Hansen, 2012: 15-18). Еуропа және жалпы Батыс тарихшылары Жібек жолының мәдени және өркениеттік байланыстарды орнатуда түркі халықтары мен Византия империясының рөлін атап өтеді (Франкопан, 2017: 13-20).

Жалпы, Ұлы Жібек жолы әлем тарихының үлкен бөлігін құрағандықтан және қашанда өзінің өзектілігімен ерекшеленгендіктен, ол бүкіл әлем тарихшылары мен ғалымдарының назарын өзіне аударып отырды. Әр елдің тарихшы-ғалымдарының тақырыпқа қатысты тікелей және жанама түрде жүргізген зерттеулері мен ұсынған ғылыми тұжырымдарының сан алуандығына байланысты оларды бөліп, тарихнамалық талдаудан өткізу қажеттігі туындады. Сонымен қатар, отандық ғылымдағы зерттеулерді басшылыққа алған орынды (Кляшторный, Султанов, 2000: 95-100). Түркі әлемінің орталығы саналған Қазақстан ғылымында тәуелсіздік жылдарынан бастап тың зерттеулер жүргізілді. Қазақстан тарихының ежелгі және орта ғасырлардағы тарихын зерттеуші ғалымдар К. Байпаков, А. Нұржанов т.б. тарихшы-археолог ғалымдар археологиялық материалдар негізінде зерттеу жүргізді (Байпаков, 2007: 15-22). Белсенді байланыстар мен сауданың нәтижесінде жақын мәдениет субъектілерінің көптеген категориялары теңестіріледі (Nurzhanov, Krupko, 2018: 23-27).

Соңғы жылдары тарих және басқа да гуманитарлық ғылымдарда Ұлы Жібек жолы тек сауда-саттық немесе халықтар мен мемлекеттер арасындағы өзара қарым-қатынасты жалғаушы ғана емес, сондай-ақ діни және мәдени ынтымақтастық пен өркениеттер арасындағы сабақтастықты байланыстырушы феномен ретінде де қарастырылатын болды. Онда Батыс пен Шығыс түсінігі және түркі әлемінің орны үлкен мәнге ие.

Талдаулар

Ерте түркі кезеңіндегі діни, мәдени және өркениеттік сабақтастық.

Ұлы Жібек жолы өзінің тарихи бастауларын б.з.д. II ғасырда Қытайдың Шығыс аумақтарынан алып, содан соң Шығыс Түркістан, Солтүстік Ауғанстан, Иран, Таяу Шығыс арқылы Батысқа жол ашылды. Қытайлықтар қазіргі Орталық Азия аумағы арқылы Батысқа қарай жүруде зор қиындықтарға тап болды. Дегенмен, олар б.з.д. 121-118 жж. Шығыста қалған ғұндардың қысымынан құтылған соң ғана Батысқа баратын жол айқындалды. Осылайша, алғаш рет Шығыс пен Батыс арасында сауда жолдары орнықты. Ал түркілер мекен еткен Орталық Азия аумағы осы жолдың үлкен дәлізі болды. Түркі халықтары осы жол арқылы Батыс әлемімен өзара ықпалдастыққа түсіп, түркілер мен еуропалықтар арасында ұзақ уақытқа созылған интеграциялық үдерістер орын алды.

Айта кетерлігі, Ұлы Жібек жолының нақты қай уақыттан бастап пайдаланыла бастағаны туралы мәселе даулы болып саналады. Дегенмен, тарихта түркілер мен Батыс әлемінің арасындағы өзара сауда-саттық пен мәдени ынтымақтастықтың және өркениеттік байланыстың болғаны назар аудартады. Француз ғалымы А.П. Франкфор басқа позицияны ұстанады. Ол «Жібек жолы – Батыс пен Шығыс арасындағы орасан сауданың халықаралық жолы. Бірінші ғасырда Ханьдық Қытай мен Рим империясы арасындағы аймаққа көшпелілер (парфияндар мен құшандар) қоныстанған кезде пайда болды» деп есептейді. Бұл дегеніміз Орталық Азия аумағы болып, парфияндар мен құшандардан соң бұл істі түркілер жалғастырған (Франкфор, 1989: 5-10).

Біздің дәуіріміздің басында Орталық Азия халықтары халықаралық саудамен тікелей айналысты. Сауда нысаны Орталық Азия нарығында үлкен сұранысқа ие болды және әр елден алуан түрлі тауарлар, атап айтқанда, маталар, зергерлік бұйымдар, металлдар

т.б. әкелінді. Орталық Азиядан экспортталатын тауарларға ферғана жылқылары, тері, үлбір, шыны бұйымдар, зергерлік бұйымдар, кілемдер, ауылшаруашылық дақылдары және т.б. жатады. Олар басқа елдердің нарықтарында да үлкен сұранысқа ие болды. Сауданың дамуы және тауар өндірісінің өсуімен сауда жолдары бойында қалалар, қолөнер орталықтары, сауда орындары пайда болды (Ртвеладзе, 2005: 10-17).

Ерте орта ғасырларда Жібек жолының тармақтары Иран мен Солтүстік Ауғанстан және Памир тауларына дейін жеткен. Жол осы жерден екі тармаққа бөлініп, бірі Үндістанға, екіншісі Оңтүстік Түркістан арқылы өтетін болған. Ал Шығыс Қытайдан басталатын жол Орталық Азия арқылы және Кавказды айналып, Анадолыға әр түрлі бағытта жетті. Константинопольде қайта қосылып, одан әрі Еуропаның ішкі бөлігіне қарай тереңдей енген. Бұл жол тармақтары сауданы жеңілдетіп қана қоймай, мәдени және діни алмасулардың дамуында маңызды рөл атқарды, оның нәтижесі бүгінде де байқалады (Waugh, 2010: 15-18). Анадолы Шығыс пен Батысты байланыстыратын көпір және Жібек жолы бойындағы маңызды жол айрығы болды. Ерте орта ғасырларда Жібек жолы Сиань қаласынан басталып, түркі аймақтарынан, шөлейттерден, таулардан өтіп, Анадолыға барарда бірнеше жол тармақтарына жіктеліп, солардың бірі арқылы Фракияға келіп, одан ары Еуропада аяқталды. Ұлы Жібек жолы өзінің маңыздылығын екі мың жылға жуық уақыт бойы сақтап, өз заманының сауда жолы болды және ғасырлар бойы халықтар мен мәдениеттер арасында көпір қызметін атқарды.

Ерте орта ғасырларда Ұлы Жібек жолы сыртқы саудадан тыс мәдениет пен өркениеттің негізгі жолы болып, ол сондай-ақ халықаралық қатынастардың негізгі байланыс тармағы саналды. Ұлы Жібек жолы арқылы түркі халықтары Еуропа елдерімен тығыз байланысқа түсе алды. VI ғасырдың ортасында Орталық Азияның аумағында алғаш құрылған жаңа орталықтанған мемлекеттік құрылым – Түрік қағанаты Ұлы Жібек жолы арқылы Еуропа елдерімен қарым-қатынас орнатты. Түріктер алдымен Алтайдан Сырдарияға дейінгі аумақты басып алып, Иранмен одақтасып, эфталиттер мемлекетін талқандады, содан кейін Қара теңізге қарай ілгеріледі (Nurzhanov, Krupko, 2018: 24).

VI ғасырдың ортасында Еуразия даласының көшпенді халықтары Түркі қағанатының аясына біріктірілді. Еуразияның ұлан-ғайыр даласындағы халықтар мен мемлекеттердің аумағы түркі қағандарының қол астына қарады. Жібек жолының Қытай шекарасынан Иранға дейінгі едәуір бөлігі, әсіресе Оңтүстік және Батыс Сібірге апаратын жол ежелгі түріктердің бақылауына өтті. Осылайша, Ұлы Жібек жолының бұдан кейінгі тарихы (581 жылдан бастап) екі Түрік қағанатының – Батыс және Шығыс түрік қағанаттарының саясатымен байланысты. Олар негізінен Орталық Азия аумағындағы елдерге назар аудара отырып, өзінен бұрынғылар белгілеген сыртқы саясатты ұстануды жалғастырды. Жібек саудасының көлеміне байланысты туған келіспеушіліктерге орай түркілер Иранмен қақтығысты және Еділ бойы мен Қара теңіз даласы арқылы Иранды айналып өтіп, Византияға апаратын жаңа сауда жолын құруға әрекеттенді. Шығыс Түрік қағанаты Оңтүстік Сібір мен Орталық Азияның солтүстік шетіндегі сауда-саттықты ұйымдастыруда үлкен рөл атқарды және VI-VIII ғасырларда аймақтар арасындағы сыртқы сауда мен әр түрлі байланыстардың белсенді қатысушысы болды (Овчинникова, 2009: 105).

Түрік қағанаты мен Византия арасында және түркілер мен еуропалықтар арасында Ұлы Жібек жолы арқылы халықаралық байланыстар орнады. Түркілерден Византияға

және керісінше Византиядан Орталық Азияға қарым-қатынастардың мәдени мазмұнда жаңарған түрі келді. Халықтар бір-бірін түсініп, құрметтей бастады. Мұның барлығы сауда жолындағы қауіпсіздікті қамтамасыз етті. Адамдар арасында қарым-қатынас мәдениетінің жаңа түрі қалыптасты және мұның барлығы халықтар арасындағы өркениеттік деңгейдегі достастықты нығайтты. 568 жылы түрік қағандығы көпес Маниах бастаған елшісін Византияға жібереді. Елшілік арқылы халықтар арасында өзара достық, мемлекетаралық сауда келісімі және одақтастық келісімдері жасалды. Бұған жауап ретінде осы жылы Византия императоры Юстин II Земарх бастаған жауап елшілігін жіберді. Бұл туралы алғаш рет Византия тарихшысы Менандр Протектордың еңбегінде айтылған (Менандр Византиец, 2003: 66).

Түркілердің Жібек жолындағы саудада өзіндік орны мен рөлі басым болып, олар осы бір маңызды сауда жолының тармақтарында ерекше қызмет етті. Әрине, ол үшін жаугершілік заманда қуатты болудың өзі де маңызды саналды. Басты мысал: Орталық Азия даласында ғұндардың орнына түркі көшпенділерінің тобы келіп, Шығыс шекараларға қысым көрсетіп жатқаны байқалды. Түркілердің Батыспен сауда байланыстары туралы Питер Франкопан: «Түркі тайпалары саудада өте маңызды рөл атқарды, олар көбінесе Қытайды үрейлендірді. Қытайлықтар оларды болмысы ауыр және адал емес саудагерлер деп сипаттады, бұл коммерциялық табыстың өсуінің сенімді белгісі еді», - деп көрсетеді (Франкопан, 2017: 60). Әрине, өз географиясында мықты күшке ие болған түркілер сауда жолының белгілі бір бөлігін қолында ұстап, Қытай саудасына да араласты. Сол арқылы олар Еуропаға одан сайын терең танылды. Еуропалықтардың өзі Шығыста осындай жауынгер халықтың бар екенін жете түсінді. Демек, еуропалықтар түркілердің құдіретін біздің заманымыздың басында ғұндардан көрген болса, енді ерте орта ғасырларда Батыс және Шығыс түркі қағандықтарының ықпалын сезе бастады.

Кез-келген қоғам мен мемлекетте діннің пайда болуы және оған халықтың бейімделуі мен үйренуі белгілі бір кезеңдерден өтеді. Демек, белгілі бір бейімділік кезеңі орын алады. Әрбір дін пайда болған кезде жергілікті халық оны бірден қабылдамайды, бейімделу жиі талап етіледі. Ұлы Жібек жолы бойымен сан түрлі діндер тарады. Олардың ең негізгілері христиандық, ислам, буддизм және басқа да этноконфессиялар болды. Жібек жолының бойында таралу барысында әр түрлі діндер жағдайларға қарай өзгеріп, бастапқы классикалық нұсқаларды ұстанбай, одан тыс адам мен қоғамның психологиясына, шындыққа және секуляризацияға бет бұрды.

Мысалы, Ислам діні түркі халықтарына тез еніп, көптеген жергілікті мәдениеттерді, соның ішінде зороастризм мен шаманизмнің кейбір элементтерін бойына сіңіріп, салыстырмалы түрде алғанда жергілікті халыққа оңайырақ қабылданды. Буддизм, ислам және христиандықтың таралуына қарамастан, діндер үйлесімді өмір сүріп, бір-бірімен толерантты түрде әрекет жасады. Әрбір дін бір-бірінен үйреніп, бірге дами отырып, бірге өмір сүруге тән қасиет қалыптастырды. Жібек жолы бойында тараған әртүрлі Шығыс және Батыс діндері бастапқыда әртүрлі сипатта болды, бірақ Шығыста Орталық Азия халықтары арасында таралуы мен дамуы барысында олардың барлығы белгілі бір сатыға көтерілді (Тан, 2020: 176). Жібек жолының тарихы Шығыс пен Батыс, Азия мен Еуропа өркениетінің тоғысында, дала мен қала кеңістігінде, түркі дәстүрлері мен исламның рухани құндылықтары аясында біртіндеп қалыптасты.

Ислам дінінің пайда болуымен еуразиялық дала кеңістігінде күрделі этносаияси үдерістер жүріп жатты. Солардың барысында түркі халықтары әлемдік тарихи үдерістің белсенді субъектісіне айналды. Ашина державасы көршілес жатқан мемлекеттерді өзімен қуатты мемлекет ретінде санасуға мәжбүр етті. Осы уақыттардан бастап түркілер Еуразия даласындағы барлық тарихи оқиғалардың бел ортасында жүріп, өркениеттік дамудың бағыт-бағдарын айқындауға пәрменді ықпал етті. Бұл кезде тарихқа көз салсақ, түркілер арасында әртүрлі діндер мен діни ағымдар таралды (Орынбеков, 2002: 50-55).

Ұлы Жібек жолы арқылы христиан діні де таралды. Алғашқыда несториандық, кейінен яковиттік түрінде V ғасырда ене бастады. Жалпы буддизм мен христиандық түркілер арасында кең жайылуына ешқандай кедергі болмаса да, тұрақтай алмады. Себебі, саяси элитаға ықпал ету үшін бәсекеге түскен бұл діндер бұқара халықтан алшақ қалды. Түркі халқының дүниетанымына жат болып келетін бұл діндер елдің бірлігі мен тұтастығын қамтамасыз ете алмады. Түркілік танымның ерекшелігі сонда, ол өзіне жат дүниетанымды ту етіп көтермеген. Оған түркі қағандары ғұламаларының дүниетанымы дәлел бола алады. Бұл туралы Л.Н. Гумилев: «Бұқара халық санасына ұяланбаған діни сенімнің тіршілігі ұзаққа созылмайды. Мұндай діндер халықтың тарихында және мәдениетінде орын алмаған соң, тіршілігін де қамтамасыз ете алмайды. Олар дәстүрлі мәдениеттің тұғырын шайқайтыны анық. Тарихта мұндай құбылыстар аз болған жоқ. Түркі қағанаттарында көп діншілдік таралғанымен, олардың бірде-бірі ортақ бір мәдениетті қалыптастыра алған жоқ, өйткені әр дін соған сәйкес келетін мәдениеттің негізі болып табылады», – дейді. Алайда, түркі қоғамында ұлттың басын ұйытатын дәстүрлі мәдениет қашаннан жарастық тапқан. Түркілердің тарих өтінде қытайлармен, парсылармен және гректермен, римдіктермен иық тірестіре түскен сәттері көп болды (Гумилев, 2002: 75-80).

Ұлы Жібек жолы арқылы керуенмен Батысқа және Шығысқа қарай көпестер, дипломаттар, қолөнершілер және жер өңдеушілер жүрді. А.М. Петровтың айтуынша, «Ұлы Жібек жолы – бұл ежелде және ортағасырда Азияның шетінен Батысқа дейінгі аралықтағы халықаралық қарым-қатынас орнаған тарихи-мәдени кеңістік» болған (Петров, 1995: 11-15). Ұлы Жібек жолы діни тәжірибелер мен нанымдарды таратуда және бөлісуде шешуші рөл атқарғанын атап өткен жөн. Жібек жолы қоғамдардың, идеялардың және діни тәжірибелердің қозғалысына ықпал етті, сонымен қатар мәдени және географиялық шекаралардан тыс жаңа діни дәстүрлердің дамуына септігін тигізді.

Ұлы Жібек жолын орта ғасырлардағы Еуропа, Парсы шығанағы, Жерорта теңізі, Африка, Орталық Азия және Қытайды байланыстыратын желі ретінде сипаттауға болады. Бұл желі бойымен тек тауарлар ғана емес, сонымен қатар діни идеологиялар да таралып, олардың ең күштілері Құдайға қатысты болды. Христиан діні Шығысқа да, Батысқа да тарады және бұл процесте ілім мен ғибадат түрлерінде әртүрлі айырмашылықтар орын алды. Жібек жолы бойында христиан дінін бастапқыда Шығыс шіркеуі немесе «несториандық шіркеу» деп аталатын V ғасырдағы Константинополь Патриархы Несториус ілімінен кейін (шамамен 386-451 жж.) алып жүрді, ол өзінің дәстүрлі емес ілімдері үшін айыпталған. Мәсіхтің құдайлық және адамдық болмыстары бір адамға біріктірілмей, бөлек құдайлық және адамдық тұлғалар болып қалуы керек. Батыс шіркеуінің Несториусқа қатысты үкімін жоққа шығара отырып, Шығыс шіркеуі 431 жылы Эфес кеңесінен кейін оларға келген Несториустың жақтастарын қарсы алды. Бұл «несториандар» Персияға қашып, кейіннен сонда мойындалды.

Орталық Азияда Шығыс шіркеуі соғдылықтарға, атап айтқанда, қазіргі Өзбекстан мен Тәжікстанда өмір сүрген ирантекес халықтарға ықпал етті. Пин Людің еңбегінде айтылғандай, соғдылықтар кем дегенде V ғасырдан бастап Жібек жолының коммерциялық қожайындары және оның мәдени таратушылары болды. Соғды тілі Жібек жолының «лингва франкасына» айналды, сол арқылы христиан дінін одан әрі Шығысқа қарай Қытайға және солтүстікке қарай түркілер арасында таратты. Қытай мен Персия арасында – дамыған көлік желісі, Шығыс пен Батыс арасындағы маңызды сауда жолдары мен қалалардың көпшілігінде несториандық бекіністер болды. Осы орайда мысал ретінде бір жағдайды көрсетуге болады. 591 жылы Шығыс Рим империясы Сасанилер патшасы II Хосроуға (590-628 жж.) ондағы көтерілісті басуға көмектесу үшін парсылар мен армян әскерлерін жіберді. Олар маңдайларында крест таңбасы қашалған түркі сарбаздарын тұтқынға алды. Бұл соғыс тұтқындары бір кездері Шығыс Соғды аймағында оба болғанын және кейбір христиандар оларға крестке табыну арқылы апаттан құтылуға болатынын айтты. Бұл жағдай несториандықтың түркі халықтары арасында ерте тарағанын көрсетеді, дегенмен соғдылықтар арасында зороастризмнің басым дін болғанын есте ұстауымыз керек (Teng, 2024: 175-176).

Осылайша, христиан дінінің және оның ішінде несториандық бағыттың Шығыс халықтары мен түркі халықтары арасында таралуында Жібек жолының ықпалы күшті болды. Несториандық Орталық Азияда және Қытайдың солтүстік-батыс шекарасына дейін таралды. Мұнда әу баста парсылар мен соғдылардың санасын жаулаған христиан діні ұйғырлардың, сондай-ақ басқа да түркі тайпаларының назарын өзіне аудара алды. IX-XIII ғасырлар аралығында Жібек жолындағы сауда желісін күшейтіп, мұнда несториандық дін әртүрлі мәдениеттермен байланысу үшін көпір іспеттес болды.

XI ғасырда арабтардың ықпалымен несториандықтардың көп бөлігі Ислам дінін қабылдады, ал қабылдаудан бас тартқандар Шығысқа қашуды жөн санады. Бұл мәжбүрлі қоныс аудару Орталық Азияда христиан дінінің таралуына ықпал етті. Сондықтан Тола өзені мен Орхон өзені аңғарларында тұратын керейт тайпалары, Алтай тауының маңындағы найман тайпасы, Селеңгі өзені аңғарындағы меркіттер және Иншань тау сілемдерінің солтүстігіндегі онгуд түркілері арасында христиан қауымдары сақталып қалды. Христиан дінінің Батыстан Шығысқа ғана емес, Шығыстан Батысқа қалай көшкенін бағалағымыз келсе, «Жібек жолы» ұғымы өте маңызды екенін тағы қайталаған орынды. Юань әулеті мен латын христиан әлемі арасындағы байланыс орнату барысында ерекше атап өтуге тұрарлық екі маңызды тұлға бар, олар атақты Раббан Маркос (шамамен 1245-1317) және оның досы әрі тәлімгері Раббан Бар Саума (шамамен 1220-1294). Раббан Маркос қазіргі Ордос, Ішкі Моңғолия маңында дүниеге келген, ол сол кезде түркі онгуд тайпасының көсемі болған (Teng, 2024: 177-178).

Қарахандар тұсында Ұлы Жібек жолы бойындағы түркілердің қызметі жоғары деңгейде болғанын тарихи зерттеулер көрсетіп отыр. X-XII ғғ. бұл мемлекет Ұлы Жібек жолының арқасында гүлденді. Оның үстіне сауда-саттық, айырбас дамып қана қоймай, мұсылман діні мен оның мәдениеті ерекше өркендеді. Ұлы Жібек жолы бойындағы халықтардың материалдық және рухани жетістіктері бір-біріне сіңісіп, оқу-ағарту, философия, медицина, астрономия, математика, т.б. салаларда даму байқалды. Қарахан мемлекеті тұсында атақты мұсылман ойшылдары Жүсіп Баласағұн мен Махмұд Қашқаридің күш-жігерінің арқасында ортақ түркі әдеби тілі қалыптаса бастады. Тұтастай алғанда, түркі-

соғды симбиозының құбылысы – сауда, қолөнер, соғды сәулет өнері мен саяси мәдениеті, әскери өнері және дамыған көп қырлы мал шаруашылығы, мұсылман идеологиясымен ұштасып, сол дәуірдегі мұсылман өркениетінің ең табысты мемлекеттік жобасы ретінде Қарахан қағанатының көтерілуіне жағдай жасады (Садырова, 2023: 113).

Келесі кезекте, Қарахандар сияқты Орталық Азия мен Шығыста Жібек жолының дамуына қызмет еткен және сол арқылы өздерін Батыс әлеміне танытқан – селжұқтар болды. Селжұқтар XI-XIV ғасырлар аралығында Таяу Шығыс пен Орталық Азияның бір бөлігін билей отырып, өз аумақтарында сауда қызметін қолдау үшін керуен сарайлар салу арқылы сауда жолдарының қауіпсіздігін қамтамасыз етті. Бұл кезеңде Жібек жолы бойындағы қалалар керуендердің негізгі демалатын және қайта топтасатын орындары болды. Осы аялдамаларда қонақ үйлер болған, көптеген керуен сарайлар салынған. Бұл керуен сарайларда византиялық, италян, жалпы еуропалық саудагерлер мен миссионерлер тынығып, осында халық арасында өз тілі мен дінін дәріптейтін болған.

Алғашқы керуен сарайларды X ғасырдың аяғында Орта Азиядағы селжұқ сұлтандары қорғаныс мақсатында салған, ал кейіннен олар ірі мәдениет орталықтарына айналды (Запорожец, 2011: 160). Керуен сарайлар Жібек жолының ажырамас бөлігі болды. Анадолыдағы керуен сарайлар құрылысы селжұқтар дәуірінде гүлденді. Селжұқтардан кейін керуен сарай мәдениеті құлдырап, Османлы дәуірінде іс жүзінде тоқтап қалды. Бұл құлдыраудың негізгі себебі Ұлы Жібек жолын бірте-бірте тоқтатқан португал және испан теңізшілері құрған жаңа теңіз сауда жолдарының ашылуы болды.

Сонымен, ерте орта ғасырлардан бастап моңғол кезеңіне дейінгі түркі халықтарының Ұлы Жібек жолы мәдениеттердің байланыстырушы буыны және жаһандандудың қозғаушы күші болғанын атап өткіміз келеді. Ұлы Жібек жолы саудамен қатар, халықтар арасында идеологиялардың және мәдениеттердің алмасуына ықпал етті, нәтижесінде жаңа дәстүрлер мен жалпы ортақ мәдениет пайда болды. Ұлы Жібек жолы Еуразия кеңістігінде Батыс пен Шығысты жалғастырып жатқан мәдениеттер мен өркениеттер диалогының және де жаһандық экономикалық байланыстардың қалыптасып, дамуында үлкен із қалдырды.

Моңғол кезеңіндегі түркі әлемі мен Батыс халықтары арасындағы мәдени-өркениеттік диалог

Сан ғасырлар бойы Шығыс пен Батыс өркениеттерінің бірін-бірі байытып, жалпы адамзат дамуына өлшеусіз үлес қосқан «Дала жолы», «Ұлы Жібек жолы» немесе «Ноғай жолы» деген атаулармен Еуразия тарихында мәдениеттер үндестігін қалыптастырған қасиетті күре тамырдың рухани санамызға берері мол екендігі даусыз. Ұлы Жібек жолының тармақтарындағы мәдениетаралық байланыстар мен ықпалдастықтың келесі бір кезеңі Моңғол дәуіріне тиесілі. Ұлы қаған Шыңғысханның ұрпақтары билеген заманда Еуразияның кең-байтақ даласында «түркі-моңғол симбиозы» қалыптасып ол этникалық, мәдени, тарихи сипаттағы келесі бір аса көлемді үдерісті қамтыды. Соның негізінде тарихта моңғол мемлекеттерінің басым бөлігі түркі мемлекеттері болып саналды. Мұның тағы бір себебі, Шыңғыс ұрпақтары құрған мемлекеттердің халқының үлкен бөлігі жергілікті түркілер болды. Осының негізінде Ұлы Жібек жолы арқылы Шығыс пен Батыстың мәдени диалогы моңғолдық мемлекеттерде де өз жалғасын таба білді. Келесі кезекте Шығыспен байланысты жалғастыру мақсатында дамыған орта ғасырларда Батыс елдері белсенділік танытып, олар Шығысқа өз саяхатшылары мен діни миссионерлерін

жіберіп отырды. Басты мақсат – қалыптасқан мәдени байланыстарды жаңғырту. Оның ішінде бастысы христиан діні мен оның мәдениетін Шығысқа тарату болды. Бұл кезде Батыста Венеция, Генуя, Флоренция ірі сауда мемлекеттері ретінде танылды, ал империя ретінде Қасиетті Рим шіркеуі мен Византия бой көрсетті. Еуропадан Азияға қарай сауда жолының тармақтары арқылы Алтын Орда мен басқа да моңғол мемлекеттеріне және одан ары Қытай асқан еуропалық саяхатшылар мен миссионерлер Шығысқа Византия арқылы шықты және соның арқасында Константинополь мәдениеттердің «алтын көпірі» саналды. Алтын Ордада болған атақты еуропалық саяхатшы Г.Рубрук былай дейді: «Хан сарайына кіре берісте күмістен үлкен ағаш үлгісін жасаған, ағаштың тамырлары арыстан бейнесінде орындалған, одан сүт ағып жатқандай болып көрінеді, күміс ағашты жылан орап алған, ал ағаштың ең жоғары жағына періште мүсіні қойылған...» (Даркевич, 1976: 158-159).

Саяси тұрақсыздық қаупі төніп тұрған XIII-XIV ғасырларда моңғолдардың қорғауымен Жібек жолы сауда бағыты ретінде гүлденіп, саяхатшылар мен саудагерлер бұрын-соңды болмаған қауіпсіздікте жүре алды. Орталық Азияның егінші, қолөнерші қауымының тауар айырбастайтын орталықтары Ұлы Жібек жолы бойындағы қалаларда орналасты. Ұлы Жібек жолы моңғол дәуірінде де түркілер үшін тек сауда жолы ғана емес, жаһанданудың маңызды факторы болды. Ол әлемнің әртүрлі аймақтарындағы адамдар мен мәдениеттерді біріктіруде, сондай-ақ тауарлар, идеялар мен технологиялар алмасуға ықпал етуде маңызды рөл атқарды. Ұлы Жібек жолы бойындағы мәдениеттің алмасуы тек отырықшы өркениеттер арасында ғана жүзеге асқан жоқ, ол көшпенділердің де күнделікті өмірінде маңызды болды. Л. Гумилев бұл кезеңдегі түркілер мен моңғолдардың материалдық мәдениеттегі жетістіктерін жоғары бағалайды (Гумилев, 1992: 39-41).

Ұлы Жібек жолы жаһанданудың алғашқы үлгісі болды, өйткені ол әр түрлі аймақтар мен өркениеттердің біртұтас жаһандық желіге интеграциялануына ықпал етті. Ұлы Жібек жолы адамдардың, идеялардың және тауарлардың қозғалысына ықпал етіп, жалпы жаһандық мәдениеттің дамуына үлес қосты. Жібек жолы да бүгінде әлемді қалыптастыруды жалғастырып жатқан жаһандық экономиканың дамуына өз үлесін қосты. Осы орайда, айта кетерлігі, өзара ықпалдастықты бастан өткізетін Еуразияның негізгі мәдени орталықтарын байланыстыратын Жібек жолының қызмет жүйесі уақыт өте өзгерді. Жібек жолының әртүрлі учаскелері жойылып, кейін жаңа күшпен қайта жанданып, ол трансконтинентальды керуен жолы – «магистраль» қызметін атқарды. Бұл кезде саяси факторлар мен теңіз жолдарының маңыздылығының артуы Жібек жолы негізгі бағыттарының өзгеруіне әкелді (Худяков, 1998: 46-49). Бұл түркілер дәуірінің моңғол кезеңіндегі тарихымен де байланысты болды.

Адамзат өркениетінің тарихында әр түрлі саяси, діни және этникалық дәстүрлері бар елдер мен халықтар арасындағы ұзақ мерзімді, өзара тиімді мәдени және өркениеттік ынтымақтастықтың мысалдары бар. Соның ішінде Батыс пен Шығыстың ынтымақтастық жолы болған Ұлы Жібек жолы әлемдегі халықтар арасын мәдени салада жалғаушы ең маңызды көпір саналды. Бұл жол Азия мен Еуропаның ұлан-ғайыр кеңістігін байланыстырып қана қойған жоқ, сонымен бірге көптеген аймақтардың және оларды мекендеген алуан түрлі халықтардың өмірі мен әдет-ғұрпын біріктірді.

Жібек жолының халықтар мен мемлекеттер арасындағы мәдени ынтымақтастығы мен өзара ықпалдастығы жайлы философ ғалымдар мен қоғамтанушылардың еңбек-

терін ғылыми негіздемеге алған орынды. Философиялық көзқарас абстракцияның жоғары деңгейімен ерекшеленеді дейтін болсақ, онда мәдениет рухани өмірдің салты немесе қоғамның рухани болмысы (идеялар, теориялар, бейнелер) ретінде ұсынылады. Мәдениет пен өркениет арақатынасының мәдениеттанулық концепциясы өркениеттік көзқарас аясында жасалды. Бұл туралы даңқты теоретик, Батыс пен Шығыс әлемі арасындағы өзара байланыс пен ықпалдастықты зерттеген Освальд Шпенглер өркениетке жат дүниедегі мәдениет трагедиясын алғашқылардың бірі болып түсіндірді (Шпенглер, 1993: 343).

Жібек жолы Алтын Орда заманында күшейді. Бұл кезде түркілер исламды терең игеріп, бұл дін Алтын Орданың мемлекеттік діні болып қабылданды. Еуропа мен Азияның түйіскен жерінде стратегиялық тұрғыда салынған Сарайшық Еуропа мен Алтын Орда астанасынан Еділ бойына, Хорезм, Иран, Үндістан, Қытай қалаларына дейінгі трансқұрлықтық керуен жолының бір бөлігінің қауіпсіздігін қамтамасыз етті. Сарайдан Сарайшыққа дейінгі сауда жолы құдықтар мен керуен сарайлармен жабдықталған. Бұл XII-XIV ғасырлар аралығында Шығыс пен Батысты байланыстыратын негізгі жол болды. Соның нәтижесінде қалада сәнді сарайлар, керуен сарайлар, моншалар, мешіттер, медреселер, тағы басқа ғимараттар салынды. Қаланың жобасын жасаумен сол кездегі ең таңдаулы сәулетшілер, дарынды шеберлер шұғылданды. Қаланың түзу, кең көшелері мен алаңдары бар жақсы жобаланған макет Шығыс әсерін айқын көрсететін (Золотарева, Жумашев, 2018: 63).

Моңғол дәуірінде Ұлы Жібек жолы мен оның тораптарын өз бақылауында ұстаған Алтын Орда, Хулагу және Шығыстағы Шыңғыс әулетінің басқа да мемлекеттері Батыс елдерімен Жібек жолы арқылы сыртқы саудадан тыс мәдени байланыстарды жалғастырып жатты. Шығыстан Еуропаға баратын құрлықтағы жолдардан бөлек су жолдары ашылды. Бұл кезде Еуропада Генуя, Венеция, Флоренция сынды итальяндық теңіз республикалары Шығыс елдерімен сауданы мейлінше күшейтті. Еуразия және түркілер тарихында «Моңғол дәуірі» деп аталатын тарихи кезеңде Шыңғыс ұрпақтары құрған мемлекеттер мен ұлыстардың халықтары негізінен түркілер болып, олар Жібек жолы арқылы сауданы жалғастырды. Бұдан тыс, өзара мәдени ықпалдастық үдерістері жүріп жатты. Солардың бір бағыты дін болды. Жоғарыда аталғандай, христан дінінің таралу үдерісі Моңғол дәуірінде де жалғасты. Бұл кезеңде Жібек жолының бағыттары көбейіп, оның қызметі барынша дами түскен еді.

Еуропалықтар христиан дінін Шығысқа Жібек жолы арқылы тарату жұмыстарын жалғастырды. Осының басты мысалдарының бірі – Хулагулер мемлекетінде Арғұн ханның Еуропа елдерімен діни саладағы байланыстары болды. 1287 жылы раввин (несториандық монах) Раббан Саума бастаған Арғұн ханның Еуропаға жасаған миссиясы айтулы оқиғалардың бірі болып, ол Қара теңіз арқылы Константинопольге барды. Раббан Саума Византия императоры Андроник II Палеологпен бірге діни шараларға қатысып, Аясофияға кірді. Еуропаға барар жолда ол 1287 жылы 18 маусымда Этна жанартауының атқылауын, сондай-ақ сол жылы 24 маусымда Сорренто шығанағындағы теңіз шайқасын көрді. Римге аттанған кезде Рим Папасы V Гонорий қайтыс болған еді. Қысты Жерорта теңізі мен Қара теңізде кең ауқымды сауда байланысы бар қала-мемлекет Генуяда өткізгеннен кейін Раббан Саума Францияға барып, француз королі IV Филиппен кездесті және одан ары қарай Англияға жол тартып, онда ағылшын билеушісі I

Эдуардпен жүздесті. Миссияның саяси мақсаты да бар еді. Батыс христиандары исламдық күштер басып алған Мысырға шабуыл жасау үшін Персиядағы несториандықтармен бірігеді деген үміт болды. Әскери жоспар орындалмаса да, раввин Саума 1288 жылдың көктемінде Римге оралды. Жаңадан сайланған Рим Папасы IV Николай оны жылы қарсы алып, қасиетті апта бойы діни шараларға қатысуға шақырды. Бұл оқиға мәсіхшілер сенімінің әмбебаптығының жарқын үлгісі болды (Teng, 2024: 179).

Раввин Саума Римде Қасиетті бірлікті қабылдаған шақта, Қытайдағы несториандар француз миссионері фламандтық монах, шіркеу қызметкері Г. Рубруктан (1220-1293) тәлім алды. Тұтастай алғанда, фламандтық францискандардың несториандар мен олардың «діни қызметкерлері» туралы пікірі өте төмен еді. Г. Рубрук несториандықтар сирия тілінде дұға ете алғанымен, оның мағынасын толық түсінбегенін жазған. Оның айтуынша, түркілер мен татарлар және мұсылмандармен араласқанда, кейбір несториандар тіпті көп әйел алатындығы үшін кінәлі болған. Өмірдің барлық салаларына енген мұсылмандық рәсімдердің әсерінен несториандар Евхаристияны жексенбі емес, жұма күні атап өтті. Сондай-ақ шіркеуге кірген кезде олар дәретке – әдеттегі исламдық тазарту рәсіміне еліктеді. Бұл жағдай дінаралық мәдениеттің халықтар арасында кеңінен таралғанын көрсетеді. Сонымен қатар Орталық Азияда, Алтын Орда мен Хулагу мемлекетінде түркі-мұсылман халықтарының бірлігі күшейіп, онда исламды терең қабылдау үдерісі жүрді (Jackson, 2009: 187-189).

Бір айта кетерлігі, Жібек жолы арқылы тараған діндер мен конфессиялар Еуразиядағы христиан тарихын сипаттайтын маңызды өзгерістер туралы түсінік береді. Ал Раббан Саума мен Г. Рубруктың әртүрлі тәжірибелері сәйкесінше Інжілдің әлеуетті әмбебаптығы мен оның шегін көрсетеді. Г. Рубруктың жазбасында моңғолдардың христиандыққа деген реакциясы көбірек болды. Г. Рубрук моңғол мемлекетінің орталығына саяхаттап барған еді. Дегенмен, ол оңайға түскен жоқ. Әрине, ол оңай болуы да мүмкін емес, себебі бұл кезеңде Шыңғыс ұрпақтары Ұлы Жібек жолының негізгі тармақтарын өз бақылауында ұстап тұрған еді. Бұл дегеніміз Жібек жолының барлық тармақтары Шыңғыс ұрпақтары құрған мемлекеттердің аумағынан өтетін еді. Орталық Азияда үстемдік еткен Алтын Орда мен Хулагу мемлекетінің құрамындағы түркі-мұсылман халықтары Жібек жолының нағыз «делдалдары» саналды. Олар сауда-саттықты ғана емес, мұнда келіп-кеткен саяхатшыларды, зерттеушілерді және дін өкілдері мен миссионерлерді қабылдап, олардың қауіпсіздігін қамтамасыз етті.

Дәл сол сияқты Ұлы Жібек жолы Алтын Орда дәуірінде Батыс пен Шығысты жалғайтын «мәдениет пен өркениеттің алтын көпірі» саналды. Мұның басты мысалдарын еуропалық саяхатшылар мен діни миссионерлердің әрекетінен көре аламыз. Олар Батыс пен Шығыс арасында мәдениет пен өркениетті тасымалдаушылар деп есептелді. Танымал еуропалық оқымыстылар, шіркеу адамдары, саяхатшылар мен миссионерлер болған Гильом Рубруктың, Плано Карпинидің, Марко Полоның және басқа да діни адамдардың саяхаттары негізінен Моңғол империясы мен Қытайға қарай бағытталды. Соның салдарынан Моңғол империясы римдік католицизм мен оның бағыттарын қабылдай алды. XIII-XIV ғасырларда Орталық Азияда және жалпы Шығыста моңғол билігінің орнауы несториандық дінінің таралуы мен өркендеуінің басты факторы болды. Рим католицизмі де дәл осындай контексте тарады. Рим Папасы IV Иннокентий Ұлы Моңғол ханы Күйік ханмен (1246-1248 жж.) хат алмасып, Орталық Азия арқылы Жібек жолымен

Қытайға бірнеше рет миссионерлер жіберді. Қытайға келген миссионерлердің көпшілігі францискандықтар болды. Олардың ішінде Джованни да Пиан дель Карпини (шамамен 1185-1252) мен оның ізбасарлары XIII-XIV ғасырлардағы Шығыс пен Батыстың діни және мәдени алмасуының негізгі қатысушылары болды.

Әулие Франциск Ассизскийдің алғашқы шәкірттерінің бірі ретінде Моңғолияның Ұлы ханына Папаның екі сәлем хатын жеткізді. Бірі католиктік нанымдарды түсіндірсе, екіншісі Ұлы ханға Еуропаға шабуылын тоқтатуға кеңес берді. Күйік хан миссионерлерге құрметпен және сыпайылықпен қарады, бірақ католицизмді қабылдаудан ашық түрде бас тартты. Пано Карпини моңғолдармен одақ құру және дінді насихаттауда аса ірі нәтижелерге қол жеткізе алмағанымен, жол бойында көргені мен естігені туралы өте егжей-тегжейлі жазбаларды жинақтап, моңғол дәуіріндегі халықтың әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлерін сипаттайтын құнды тарихи мәліметтер қалдырды (Dawson, 1980: 85-87).

Моңғол кезеңінде түркілердің сыртқы саудадағы үлесі және дамыған орта ғасырлардағы діни білім мен жетістіктердің қарқынды алмасуы осылайша Жібек жолын әртүрлі мәдениеттер мен өркениеттерді біріктірудің қуатты құралына айналдырды. Осындай алуан түрлі мәдениеттердің өзара әрекеттесуі саяхатшылардың, діни миссионерлердің, елшілердің Шығысқа келуі және керісінше Шығыс тұқымынан шыққан хандардың Батыспен жасаған байланыстары өз заманында дипломатия өнерін, саяси және әскери одақтар құру қабілетін және ауқымды сауданы дамытты. Ең бастысы, бұл әртүрлі мәдениеттер арасындағы ынтымақтастықтың өзіндік үлгісін көрсетті.

Моңғол дәуіріндегі соғыс жағдайына қарамастан, Ұлы Жібек жолы сан алуан мәдениеттер мен өркениеттер арасындағы шынайы диалог пен мәдени өзара әрекеттесу тәжірибесіне айналғанын түсіну керек. Адамзат тарих пен Жібек жолының үлгісі арқылы өркендеуге жетелейтін интеллектуалды өзара әрекеттестіктің қажеттілігін қуаттайды. Тарихта түркілердің діни наным-сенімдердің алуан түрлілігі және осыдан туындайтын ашықтық пен шетелдік діни мәдениеттердің жергілікті мәдениеттермен өзара үйлесуіне және біртіндеп интеграциялануына әкелді. Оның үстіне дін, тіл, жазу сияқты бір саладағы өзгерістер мен ықпалдастық бір-бірінен оқшауланбай, өзара әрекеттесіп дамыды және бірігіп отырды.

Нәтижелер

Ұлы Жібек жолы ежелгі және ортағасырлық дәуірдегі әр түрлі халықтар мен тайпаларды жаһандық саудамен, жоғары мәдениетпен және өркениетті халықаралық қатынастармен таныстыратын сауда, дипломатия және мәдениеттің өзара ықпалдасуы мен өзара әрекеттесуін қамтамасыз етті. Жаңа археологиялық ашылымдардың, жерлеу орындарынан табылған естелік тақталардың жариялануының және сақталған жазба деректердің цифрлық форматқа көшірілуінің арқасында біз қазір Еуропа мен Азияның материалдық және рухани мәдениетінің Жібек жолы арқылы Шығысқа қалай тарағанын тереңірек түсіне аламыз.

Сонымен бірге, Жібек жолы бойымен Батыстан Шығысқа тасымалданатын тауарлардан тыс белгілі бір қоғамның санасына ықпал ететін діни-идеологиялық және философиялық ой-пікірлер мен тұжырымдар таралған. Бұл туралы, яғни Батыстан

Шығысқа қарай әртүрлі діни, қоғамдық идеялардың таралуы туралы мәліметтерді Э. Шефердің классикалық шығармасынан алуға болады. Оның айтуынша, Жібек жолындағы сауда қызметінің негізгі нәтижесі Еуразия халықтары мәдениетінің бүкіл ортағасырлық тарихына елеулі әсер еткен рухани, діни-идеологиялық және материалдық құндылықтардың жемісті алмасуы болды (Schafar, 1963: 85-91).

Ұлы Жібек жолының бойында ізгілік, кеңпейілділік пен мейірбандық, береке-бірлік сынды жалпы адамзатқа тән болған қасиеттерге ие көшпенді өркениеттің даму жолында жүзеге асты. Түркі жұртының әлемге әйгілі ортағасырлық қалалары Бұхара, Самарқан, Тараз, Отырар, Ясы, Испиджаб (Сайрам), Талхир қалалары ежелгі заманда және орта ғасырларда Ұлы Жібек жолының бойында Батыс пен Шығысты жалғастырушы орталықтар саналды. Сондай-ақ, Корей түбегіне дейінгі аумақты алып жатқан азиялық Шығысты Византиямен, Франциямен, Италиямен және жалпы Батыс Еуропамен, байланыстырудағы орны ерекше болды. Ұлы Жібек жолымен би өнері мен кескіндеме, сәулет өнері мен музыка дамыды, манихейлік, будда, христиан және ислам діндері тарады (Байпаков, 1998: 37-42). Жоғарыда аталған ортағасырлық қалалар әуелде Шығыс пен Батыс арасында, одан соң еуропалықтар мен түркі халықтары арасындағы мәдениет пен өркениеттің өзара байланысын жандандыруда ерекше қызмет атқарды. Соның негізінде ортағасырлық қалалардың мәдени орталық ретіндегі рөлі артып, олар сол заманғы қала-хаб ретінде қызмет атқарды. Қалалардың қызметі туралы мәліметтер соңғы жылдардағы жүргізілген археологиялық және заттай ескерткіштермен толығырақ түсуде.

Қазіргі Орталық Азия аумағында өмір сүрген халықтар түрлі өркениеттердің идеялары мен жетістіктерін бойына сіңіріп, қайта өңдеуден өткізді, сөйтіп, өз кезегінде шаруашылық пен мәдениетте: ыңғайлы баспана – киіз үй, жылқыға арналған ер-тоқым мен үзеңгі, ат үстіндегі әскери ұрыс өнері, кілем өрнектері мен күміс әшекейлер, сазды әуендер мен дала жылқыларының желісін еске түсіретін музыка сияқты өз жетістіктерін әлем мәдениетінің асыл қазынасына қосты. Осының бәрі түркілердің ортағасырлық тарихының тұтастығы мен сабақтастығын айқындап берді. Орталық Азияның Шығыс пен Батыс аралығындағы геосаяси жағдайының ерекшелігі, үндіран, қытай, византия, араб, түркі, моңғол, славян өркениеттерімен өзара ықпалдастықтың ежелгі дәстүрлері, көшпенділік басым болған малшылық-егіншілік шаруашылықпен айналысу ерекшелігі, күрделі этносаяси тарих – осының бәрі түркі халықтарының рухани мәдениетінің байлығы мен өзгешелігін негіздеді (Нысанбаев, Барлыбаева, 2012: 67-71).

Ұлы Жібек жолы дінді таратуда және бөлісуде маңызды рөл атқарды. Жібек жолы көптеген аймақтар мен өркениеттер арқылы өтетін сауда жолдарының желісі бола отырып, конфессиялар мен діни ағымдардың, әртүрлі идеологияның және діни тәжірибелердің қозғалысын қамтамасыз етті. Ұлы Жібек жолы буддизм, христиандық, ислам және индуизм сияқты діндердің таралуына ықпал етті, сондай-ақ мәдени және географиялық шекаралардан асып түскен діни тәжірибелер мен нанымдарды дамытуға қызмет етті. Ұлы Жібек жолы христиан дінінің таралуына ықпал етті. Ұлы Жібек жолымен саяхаттаған христиан саудагерлері мен саяхатшылары христиан дінін Орталық Азияға, Қытайға және Үндістанға әкелді. Ұлы Жібек жолы христиан өнерінің дамуында да маңызды рөл атқарды, өйткені христиан миссионерлері мен саудагерлері саяхаттаған аймақтарға жаңа өнер стильдері мен әдістерін әкелді (Мамлеева, 1999: 58-60).

Ұлы Жібек жолы халықтар арасында әдебиет пен өнердің алмасуы мен дамуында да маңызды қызмет етті. Жібек жолы әр түрлі аймақтардағы адамдар мен мәдениеттерді байланыстыратын сауда жолдарының желісі бола отырып, идеялармен, біліммен және танымдық материалдармен алмасуға ықпал етті, нәтижесінде жаңа көркемсурет және әдеби-шығармашылық стильдер пайда болды. Жібек жолын ашуға және оны Еуропаға дейін жалғастыруға түркі халықтарының қосқан үлесі зор. Осыдан барып, түркілер қала мәдениетімен бірге, адамзат өркениеті тарихында құлпытас қашау, тас бедерлеу, тасты қырнап бәдіздеу өнерімен де даңқы шыққан халықтар ретінде танылды

Қорытынды

Ұлы Жібек жолының Азия мен Еуропа халықтарының өмірінде орасан зор экономикалық және саяси маңызы болды. Оның барысы Шығыс пен Батыс халықтарының кең мәдени өзара әрекеттесу мен алмасу тарихымен сипатталды. Бұл мәдениеттердің тығыз ынтымақтастығы мен өзара баюы бүкіл адамзат үшін бейбітшілік пен прогрестің негізі екенін дәлелдейді. Ол адамзат тарихында алғаш рет әртүрлі елдер мен халықтарды біріктірді, олардың материалдық, көркем және рухани мәдениетін байланыстырды. Жібек жолы сауда жолы ғана емес, сонымен бірге Орталық Азияда бірегей өркениеттің қалыптасуына ықпал етіп, әліпбидің дамуына әсер еткен мәдени алмасудың қуатты арнасы болды. Бұл жолдың түркі халықтары мен Батыс әлемінің діни, мәдени өзара әрекеттесу мен өзара әсер етудің күрделі және көп қырлы үдерісті көрсетті. Бұл жол Шығыс пен Батыс арасындағы халықтарды бейбітшілік пен ынтымақтастыққа ұмтылуда біріктіретін күрделі мәдени және өркениеттік көпір болды.

Қорыта айтқанда, Ұлы Жібек жолы Батыс пен Шығыс өркениеттері арасындағы байланыстарды бейнелейді. Сауда әртүрлі ежелгі елдер арасындағы мәдени және рухани байланыстарды қамтамасыз ететін интеграция құралы болды. Мұнда түркілердің рөлі аз болмады. Бүгінде тарихшылар Ұлы Жібек жолын Батыс пен Шығыс елдерін байланыстыратын керуен жолдарының кең жүйесі деп түсінеді. Алыстағы мәдениеттер мен өркениеттердің өзара байланыстары күрделі де қызықты құбылыс екенін жете түсінген жөн. Жібек жолының қызметін, сауданың сипаты мен мазмұнын, жекелеген облыс орталықтарының рөлдерін зерттеу өз алдына жеке мәселе болып қалғанын ескерсек, мәдени интеграция мен өзара өркениеттік байланыстардың зерттелуіне назар аудару қажет. Дегенмен, бұл Ұлы Жібек жолы тарихнамасындағы маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Өйткені, жібек саудасы ежелгі дәуірдің маңызды интеграциялық құралдарының біріне, Қытайдан Еуропаға сан алуан мәдениеттерді байланыстыратын шынайы көпірге айналды. Соның ішінде түркі әлемі мәдени және өркениетаралық диалогтың векторы болды. Түркі халықтарының жаңа Ренессансы оның адамзат дамуындағы тарихи рөлін зерттеуді ғана емес, сонымен бірге әлемдік өркениеттің дамуына қосқан үлесін де көрсетеді.

Әдебиет

Байпаков К.М., 2007. Великий Шёлковый путь на территории Казахстана. Алматы. Аруна. 496 с.

Байпаков К.М., 1998. Средневековые города Казахстана на Великом Шелковом пути. Алматы. Ғылым. 216 с.

Бартольд В.В., 1993. Двенадцать лекций по истории тюркских народов Средней Азии. Алматы: Издательство «Жалын». 192 с.

Гумилев Л.Н., 1992. Қиял патшалығын іздеу. Алматы. 448 б.

Гумилев Л. Н., 2002. Древние тюрки. Санкт-Петербург. 576 с.

Даркевич В.П., 1976. Аргонавты средневековья. Москва. 200 с.

Жданович О.П., 2014. Менандр Протектор. История: О посольствах тюрков к персам и византийцам в 568 г. (перевод и комментарии). Золотоордынское обозрение. №1. С. 22-32

Запорожец В.М., 2011. Сельджуки. Москва. Воениздат. 295 с.

Золотарева Л.Р., Жумашев Р.М., 2018. Наследие Великого Шелкового пути в контексте мировой культуры. Караганда. 145 с.

Кляшторный С.Г., Султанов Т.И., 2000. Государства и народы Евразийских степей. Древность и средневековье. Санкт-Петербург. 320 с.

Мамлеева Л.А., 1999. Становление Великого Шелкового пути в системе трансквилизационного взаимодействия народов Евразии. Vita Antiqua. №2. С. 53-61.

Менандр Византиец. История, 2003. Византийские историки: Дексипп, Эвнапий, Олимпиодор, Малх, Петр Магистр, Менандр, Кандид Исавр, Ноннос и Феофан Византиец. Пер. Г.С. Дестуниса. СПб., 1860. переизд. Рязань. Александрия. 432 с.

Нысанбаев А.Н., Барлыбаева Г.Г., 2012. Этика как ядро казахской философской мысли. Вопросы философии. №10. С. 65-74.

Овчинникова Б.Б., 2009. Великий Шелковый путь – транзитная магистраль Восток – Запад – Восток. Россия и Китай: исторический опыт взаимодействия и новые грани сотрудничества: материалы науч.-практ. конф., Екатеринбург, 25-26 ноября 2008 г. Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та. С. 101-109.

Орынбеков М.С., 2002. Қазақ сенімдерінің бастаулары. Алматы. 200 б.

Петров А.М., 1995. Великий Шелковый путь. О самом простом, но малоизвестном. Москва. 127 с.

Пигулевская Н.В., 1947. Византийская дипломатия и торговля шелком в V-VII вв. Византийский временник. Т.1. С. 184-213.

Ртвеладзе Э., 2005. Цивилизации, государства, культуры Средней Азии. Ташкент. 288 с.

Садырова З.Т., 2023. Великий Шелковый путь и развитие международных этнокультурных, торговых связей Караханидского каганата. Единство славянских и тюркских народов в истории и современности. Материалы III международного алтаистического форума. Барнаул. С. 110-114

Франкопан Питер, 2017. Шёлковый путь. Дорога тканей, рабов, идей и религий. Москва. 410 с.

Франкфор А.П., 1989. Существовал ли Великий Шелковый путь во II-I до н.э. Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизаций. Алма-Ата: Наука. С. 203-216.

Худяков Ю.С., 1998. Искусство средневековых кочевников Южной Сибири и Центральной Азии. Новосибирск. 119 с.

Шпенглер Освальд, 1993. Закат Европы. Новосибирск. 592 с.

Dawson Christopher, 1980. *Mission to Asia*. Medieval Academy of America. University of Toronto Press. 246 p.

Frankopan Peter, 2019. *The New Silk Roads: The Present and Future of the World*. London: Bloomsbury. 368 p.

Hansen Valerie, 2012. *The Silk Road: A New History*. New York: Oxford University Press. 304 p.

Jackson Peter, 2009. *The Mission of Friar William of Rubruck: His Journey to the Court of the Great Khan Möngke, 1253-1255*. Hackett Publishing Company. 312 p.

Nurzhanov A.A., Krupko I.V., 2018. Turkic culture as a unique environment and product of ethnocultural impulses of the Great silk way. *Nations and Religions of Eurasia*. No.3 (16). P. 22-30.

Tan Jingfeng, 2020. The Spread and Integration of Religious Culture Along the Eastern Silk Road. *Cultural and Religious Studies*. March. Vol. 8. No.3. P.174-177.

Teng Li, 2024. *Christianity on the Silk Roads. Reimagining the Silk Roads. Interactions and Perceptions Across Eurasia*. Edited By Julian Henderson. Stephen L. Morgan, Matteo Salonia. London: Routledge. 370 p.

Schafer Edward H., 1963. *The Golden Peaches of Samarkand: A Study of T'ang Exotics*. University of California Press. 399 p.

Waugh D.C., 2010. The Silk Roads in history. *Expedition*. №52(3). P. 9-22.

Reference

Baipakov K.M., 2007. Velikii Shyolkovii put na territorii Kazakhstana [The Great Silk Road on the Territory of Kazakhstan]. Almaty: Aruna. 496 p. [in Russian].

Baipakov K.M., 1998. Srednevekovie goroda Kazakhstana na Velikom Shelkovom puti. [Medieval Cities of Kazakhstan on the Great Silk Road]. Almaty: Gylym. 216 p. [in Russian].

Bartold V.V., 1993. Dvenadtsat' lektzii po istorii turetskikh narodov Srednei Azii [Twelve lectures on the history of the Turkish peoples of Central Asia]. Almaty: Zhalyln. 123 p. [in Russian].

Gumilev L.N., 1992. Qiyal patshalıgın izdeu [Searching for the fantasy kingdom]. Almaty. 448 p. [in Kazakh].

Gumilev L.N., 2002. Drevnie tyurki [Ancient Turks]. Sankt-Peterburg. 576 p. [in Russian].

Darkevich V.P., 1976. Argonavti srednevekoviya [The Argonauts of the Middle Ages]. Moskva. 200 p. [in Russian].

Zhdanovich O.P., 2014. Menandr Protektor. Istoriya: O posolstvakh tyurkov k persam i vizantiitsam v 568 g. (perevod i kommentarii) [Menander the Protector. History: On the Turkic Embassies to the Persians and Byzantines in 568 (translation and commentary)]. *Zolotoordinskoe obozrenie*. №1 (3). P. 22-32. [in Russian].

Zaporozhets V.M., 2011. Seljuki [Seljuks]. Moscow. Voenizdat. 295 p.

Zolotareva L.R., Zhumashev R.M., 2018. Nasledie Velikogo Shelkovogo puti v kontekste mirovoi kulturi [The Heritage of the Great Silk Road in the Context of World Culture]. Karaganda. 145 p. [in Russian].

Klyashtornii S.G., Sultanov T.I., 2000. Gosudarstva i narodi Yevraziiskikh stepei. Drevnost i srednevekove [States and Peoples of the Eurasian Steppes. Antiquity and the Middle Ages]. Sankt-Peterburg. 320 p. [in Russian].

Mamleeva L.A., 1999. Stanovlenie Velikogo Shelkovogo puti v sisteme transtsvilizatsionnogo vzaimodeistviya narodov Yevrazii [The Formation of the Great Silk Road in the System of Transcivilizational Interaction of the Peoples of Eurasia]. *Vita Antiqua*. №2. P. 53-61. [in Russian].

Menander the Byzantine. *History*. 2003. [Byzantine historians: Dexippus, Eunapius, Olympiodorus, Malchus, Peter the Magister, Menander, Candidus the Isaurian, Nonnos, and Theophanes the Byzantine]. Translated by G.S. Destunis. St. Petersburg. 1860. Reprinted in Ryazan. Alexandria. 432 p.

Nisanbaev A.N., Barlibaeva G.G., 2012. Etika kak yadro kazakhskoi filosofskoi misli. [Ethics as the Core of Kazakh Philosophical Thought]. *Voprosi filosofii*. № 10. P. 65-74. [in Russian].

Ovchinnikova B.B. 2009. Velikii Shelkovii put – tranzitnaya magistral Vostok – Zapad – Vostok [The Great Silk Road – an East-West-East Transit Highway]. *Rossiya i Kitai: istoricheskii opit vzaimodeistviya i novie grani sotrudnichestva: materialy nauch.-prakt. konf. Yekaterinburg, 25-26 noyabrya 2008 g.* Yekaterinburg: Izd-vo Ural. un-ta. P. 101-109. [in Russian].

Orynbekov M.S., 2002. Qazaq senimderinin bastaulari [Kazakh Historical Archives]. Almaty. 200 p. [in Kazakh].

Petrov A.M., 1995. Velikii Shelkovii put. O samom prostom, no malo izvestnom [The Great Silk Road. About the Simplest, but Little Known]. Moskva. 127 p. [in Russian].

Pigulevskaya N.V., 1947. Vizantiiskaya diplomatiya i trgovlya shelkom v V-VII vv. [Byzantine Diplomacy and the Silk Trade in the 5th-7th Centuries]. *Vizantiiskii vremennik*. Vol.1. P. 184-213. [in Russian].

Rtveladze E., 2005. Tsvilizatsii, gosudarstva, kulturi Srednei Azii [Civilizations, States, and Cultures of Central Asia]. Tashkent. 288 p. [in Russian].

Sadirova Z.T., 2023. Velikii Shelkovii put i razvitie mezhdunarodnikh etnokulturnikh, trgovikh svyazei Karakhanidskogo kaganata [The Great Silk Road and the Development of International Ethnocultural and Trade Relations of the Karakhanid Khaganate]. *Yedinstvo slavyanskikh i tyupkskikh narodov v istorii i sovremennosti. Materialy III Mezhdunarodnogo altaisticheskogo foruma*. Barnaul. P. 110-114. [in Russian].

Frankopan Peter, 2017. Shyolkovii put. Doroga tkanei, rabov, idei i religii [The Silk Road. The Road of Fabrics, Slaves, Ideas, and Religions]. M.: Eksmo. 410 p. [in Russian].

Frankfor A.P., 1989. Sushchestvoval li Velikii Shelkovii put vo II-I do n.e. [Did the Great Silk Road Exist in the 2nd-1st BC]. *Vzaimodeistvie kochevikh kultur i drevnikh tsvilizatsii*. Alma-Ata: Nauka. P. 203-216. [in Russian].

Khudyakov Yu.S., 1998. Iskustvo srednevekovikh kochevnikov Yuzhnoi Sibiri i Tsentralnoi Azii [The Art of Medieval Nomads of Southern Siberia and Central Asia]. Novosibirsk. 119 p. [in Russian].

Shpengler Oswald, 1993. Zakat Yevropi [The Decline of Europe]. Novosibirsk. 592 p. [in Russian].

Dawson Christopher, 1980. *Mission to Asia*. Medieval Academy of America. University of Toronto Press. 246 p.

Frankopan Peter, 2019. *The New Silk Roads: The Present and Future of the World*. London: Bloomsbury. 368 p

Hansen Valerie, 2012. The Silk Road: A New History. New York. Oxford University Press. 304 p.

Jackson Peter, 2009. The Mission of Friar William of Rubruck: His Journey to the Court of the Great Khan Möngke. 1253-1255. Hackett Publishing Company. 312 p.

Nurzhanov A.A., Krupko I.V., 2018. Turkic culture as a unique environment and product of ethnocultural impulses of the Great silk way. Nations and Religions of Eurasia. No.3 (16). P. 22-30

Schafer Edward H., 1963. The Golden Peaches of Samarkand: A Study of T'ang Exotics. University of California Press. 399 p.

Tan Jingfeng, 2020. The Spread and Integration of Religious Culture Along the Eastern Silk Road. Cultural and Religious Studies. March Vol. 8. No.3. P.174-177.

Teng Li, 2024. Christianity on the Silk Roads. Reimagining the Silk Roads. Interactions and Perceptions Across Eurasia. Edited by Julian Henderson, Stephen L. Morgan, Matteo Salonia. London: Routledge. 370 p.

Waugh D.C., 2010. The Silk Roads in history. Expedition. №52(3). P. 9-22.

Авторлар туралы мәліметтер:

Абдукадыров Нұржігіт Момынбекұлы, PhD, дүние жүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасының доценті, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, әл-Фараби даңғ., 71, Алматы, Қазақстан Республикасы.

Scopus ID: 56195713700

Шоқатова Айсұлу Қажымұқанқызы, аға оқытушы, педагогика және тарих кафедрасы, А.К. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты, Жұмабаев көш., 4, Астана, Қазақстан Республикасы.

Мырзахмет Ғалия Кенесбайқызы, PhD докторант, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Тұран көш., 5, Түркістан, Қазақстан Республикасы.

Сиздиқов Бағдәулет Сапарбайұлы, PhD, қауымд. профессор, жетекші ғылыми қызметкер, Археология ғылыми-зерттеу институты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Тұран көш., 5, Түркістан, Қазақстан Республикасы.

Scopus ID: 57210560635

Information about authors:

Nurzhigit Abdukadyrov, PhD, Associate Professor, Department of World History, Historiography and Source Studies, Al-Farabi Kazakh National University, 71 Al-Farabi Ave., Almaty, Republic of Kazakhstan.

Scopus ID: 56195713700

Aisulu Shokatova, Senior Lecturer, Department of Pedagogy and History, A.K. Kusainov Eurasian Humanitarian Institute, 4 Zhumabayev Str., Astana, Republic of Kazakhstan.

Galiya Myrzakhmet, PhD Student, Khoja Akhmed Yasawi International Kazakh-Turkish University, 5 Turan Str., Turkestan, Republic of Kazakhstan.

Bagdaulet Sizdikov, PhD, Associate Professor, Leading Researcher, Research Institute of Archaeology, Khoja Akhmed Yasawi International Kazakh-Turkish University, 5 Turan Str., Turkestan, Republic of Kazakhstan.

Scopus ID: 57210560635

Сведения об авторах:

Абдукадыров Нуржигит Момынбекович, PhD, доцент, кафедра всемирной истории, историографии и источниковедения, КазНУ имени аль-Фараби, пр. аль-Фараби, 71, Алматы, Республика Казахстан.

Scopus ID: 56195713700

Шокатова Айсулу Кажымукановна, старший преподаватель, кафедра педагогики и истории, Евразийский гуманитарный институт им. А.К. Кусаинова, ул. Жумабаева, 4, Астана, Республика Казахстан.

Мырзахмет Галия Кенесбаевна, PhD докторант, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, ул. Туран, 5, Туркестан, Республика Казахстан.

Сиздиков Багдаулет Сапарбаевич, PhD, доцент, ведущий научный сотрудник, научно-исследовательский институт археологии, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, ул. Туран, 5, Туркестан, Республика Казахстан.

Scopus ID: 57210560635

Авторлардың үлесі:

Н. Абдукадыров зерттеу тақырыбы бойынша материалдарды талдап, ғылыми тұжырымдама мен зерттеу әдіснамасын әзірледі, мақаланы жазуды жүзеге асырды.

Ф. Мырзахмет материалдарды жинауға, қорытындылар мен тұжырымды жазуға қатысты.

А. Шокатова шет тілдеріндегі (орыс, ағылшын) мәтіндерді аударып, редакциялады.

Б. Сиздиков археологиялық материалдарды жинау және талдау, мәліметтердің уақытын анықтау жұмыстарын жүргізді.

Contribution of the authors:

N. Abdukadirov interpreted materials on the research topic, developed the scientific framework and research methodology, and carried out the writing of the article.

G. Myrzakhmet participated in collecting materials and in writing the conclusions and final section.

A. Shokatova translated and edited texts in foreign languages (Russian, English).

B. Sizdikov collected and analyzed the archaeological materials, as well as determined the chronology of the data.

Вклад авторов:

Н. Абдукадыров интерпретировал материалы по теме исследования, разработал научную формулировку и методологию исследования, осуществил написание статьи.

Ғ. Мырзахмет участвовал в сборе материалов, в написании выводов и заключения.

А. Шокатова переводила и редактировала тексты на иностранных языках (русский, английский).

Б. Сиздиқов проводил работы по сбору и анализу археологических материалов, а также по определению хронологии данных.

Мүдделер қақтығысы.

Мақалаға байланысты мүдде қақтығысы жоқ.

Conflict of Interest.

There is no conflict of interest related to this article.

Конфликт интересов.

Нет конфликта интересов, связанного со статьей.

Some issues in the study of medieval belt sets worn by Turkic warriors

T. Moldabay^a, *A. Abilev^b

^aL.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

ORCID: 0000-0001-7148-8945

(E-mail: talgatmoldabay@mail.ru)

^bL.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

ORCID: 0009-0005-2268-3820

(E-mail: abilev1990@bk.ru)

*Corresponding author: abilev1990@bk.ru

ARTICLE INFO

ABSTRACT

Keywords:

Turkic warriors,
belt fittings,
buckles, plaques,
belt sets, typology,
chronology,
semiotics of
ornamentation,
Eurasian steppe,
Turkology.

IRSTI 03.61.21.

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-1-58-77>

This article presents a comprehensive analysis of belt accessories worn by Turkic warriors of the Eurasian steppes between the 5th and 15th centuries. Based on a synthesis of archaeological materials discovered across several cultural and historical regions, including the Altai, Kazakhstan, the Volga–Ural region, the Caspian region, and the North Caucasus, the study examines the principal typological, structural, and ornamental characteristics of warrior belt sets. It seeks to systematize the main morphological types of buckles, plaques, pendants, and other belt components, identifying five chronologically related horizons in the development of these assemblages. Particular attention is devoted to issues of ethnocultural attribution and to cross-cultural influences among Turkic, Chinese, Sogdian, and Iranian-Caucasian craft traditions. Furthermore, the social semantics of belts are analyzed, enabling the reconstruction of social stratification and symbolic functions within Turkic warrior society. The study reveals the social-status semantics of belts as markers of authority, affiliation with the military elite, and clan identity. The work aims to establish a unified scientific basis for subsequent metallographic, typological-statistical, and source studies. The research aims to compile and scientifically analyze materials relating to the belt sets of Turkic warriors of the 5th–15th centuries in order to identify the principal typological groups, chronological horizons, and social-status functions, as well as to examine cross-cultural influences reflected in specific belt elements. Several methodological approaches were employed. Technological analysis was used to determine metal thickness, casting characteristics, tool marks, and the application of various metalworking techniques, including cloisonné enamel,

embossing, inlay and granulation, characteristic of particular regional craft centers, as well as indicators of external influence such as casting, stamping, embossing, cloisonné enamel, and inlay. The comparative-historical method enabled the comparison of Turkic toreutics with Chinese analogues, Sogdian belt sets, and Iranian and Caucasian specimens, thereby clarifying the origin and chronology of relief metalworking techniques and revealing cultural contacts and degrees of intercultural influence. Semiotic analysis of ornamentation examined the symbolism of animal styles, heraldic motifs, and mythological imagery in belt elements, allowing reconstruction of the ideological and status attributes of the owner. The empirical basis of the study includes ethnographic data, archaeological reports, and fundamental works by leading researchers. The analysis demonstrates that the belt performed multiple functions: it served as an element of a warrior's clothing and armour and, in certain cultures, also functioned as a talisman.

Т. Молдабай^a

^aЛ.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан Республикасы

ORCID: 0000-0001-7148-8945

(E-mail: talgatmoldabay@mail.ru)

***А. Абилев^b**

^bЛ.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан Республикасы

ORCID: 0009-0005-2268-3820

(E-mail: abilev1990@bk.ru)

*Байланыс үшін автор: abilev1990@bk.ru

Ортағасырлық түркі жауынгерлері белбеу жиынтығын зерттеудің кейбір мәселелері

Аннотация. Мақала V-XV ғғ. Еуразия дала кеңістігіндегі түркі жауынгерлерінің белдік фурнитурасын кешенді талдауға арналған. Алтай, Қазақстан, Еділ-Жайық, Каспий маңы, Солтүстік Кавказ сияқты тарихи-мәдени ареалдар бойынша қолданыстағы (ашық деректер) археологиялық материалдарды жалпылау негізінде түркі жауынгерлерінің белдік жиынтықтарының негізгі типологиялық, конструктивтік және ою сипаттамалары қарастырылады. Мақалада тоғалардың, айылбастардың, белдік бөлшектерінің негізгі морфологиялық түрлерін жүйелеуге әрекет жасалды. Белдік жиынтықтары дамуының бес хронологиялық өзара байланысты көкжиектері де анықталды. Жұмыс барысында түркі, қытай, соғды, Иран-Кавказ қолөнер дәстүрлері мен түркі жауынгерлері арасында әлеуметтік стратификация мен символдық

Received 15 December 2025. Revised 16 January 2026. Accepted 17 February 2026. Available online 30 March 2026.

For citation: T. Moldabay, A. Abilev Some issues in the study of medieval belt sets worn by Turkic warriors // Turkic Studies Journal. 2026. V. 8. № 1. P. 58-77. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-1-58-77>

функцияларды қайта құруға мүмкіндік берген белбеулердің әлеуметтік семантикасы арасындағы этномәдени атрибуция, кросс-мәдени ықпал мәселелеріне ерекше назар аударылды. Зерттеу жұмысы белбеулердің әлеуметтік-мәртебелік семантикасы биліктің маркерлері ретінде, сонымен қатар әскери элита мен рулық сәйкестікті анықтайды. Аталған жұмыс металл, типологиялық-статистикалық және деректанулық зерттеулер үшін бірыңғай ғылыми қор құруға бағытталған. Жұмыстың негізгі мақсаты – V-XV ғғ. түркі жауынгерлері белдік жиынтықтары бойынша материалдарды ғылыми талдау және кешендік біріктіру, сонымен қатар негізгі типологиялық топтарды, хронологиялық көкжиектерді, әлеуметтік-дәрежелік функцияларды айқындау және белбеу жиынтығы элементтерінің кросс-мәдени ықпалын зерделеу. Зерттеу жұмысы барысында келесі әдістер қолданылды: *технологиялық талдау* металл қалыңдығын, құю техникасын, құралдардың іздерін, өзге аймақтық қолөнер орталықтары әдістерінің (мысалы, эмальдау, соғу, безендіру, зерлеу және т.б.) қолданылуын анықтауға көмектеседі және құю, штамптау, соғу, эмальдау, безендірудегі «импорттық» әсерді зерделейді; *тарихи-салыстырмалы әдіс* түркілердің металл бұйымдарын қытай баламаларымен, соғдылық белбеу жиынтықтарымен, ирандық және кавказдық үлгілермен салыстыруға көмектесіп, мәдени байланыстар мен өзге мәдениеттің ықпал ету деңгейі негізінде бұйымдардың шығу тегін, металдан жасалған көркемдік бұйымдардың хронологиясын нақтылауға септігін тигізеді; ою-өрнектің *семиотикалық әдісі* аң стилін, геральдикалық сарындарды, белбеу жиынтықтары элементтерінің ұлттық мифологиялық бейнелерін, оның иесінің дәрежелік және идеологиялық сипатын зерттеуге септігін тигізді және өзге де әдістер қолданылды. Зерттеу жұмысы барысында эмпирикалық материал ретінде этнографиялық мәліметтер, археологиялық есептер, белгілі зерттеушілердің іргелі ғылыми жұмыстары пайдаланылды. Ғылыми-зерттеу жұмысының қорытындысы бойынша, белдіктің әртүрлі қызметті қамтығаны, соның ішінде жауынгердің киім-кешегі мен қару-жарағының атрибуты, ал кейбір мәдениеттерде тұмар ретінде қарастырылғаны белгілі болды.

Кілт сөздер: түркі жауынгерлері, белбеу гарнитурасы, тоға, айылбас, белбеу жиынтықтары, типология, хронология, ою-өрнек семиотикасы, Еуразия даласы, түріктану.

Т. Молдабай^а

*^аЕвразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Республика Казахстан
ORCID: 0000-0001-7148-8945
(E-mail: talgatmoldabay@mail.ru)*

***А. Абилев^б**

*^бЕвразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Республика Казахстан
ORCID: 0009-0005-2268-3820
(E-mail: abilev1990@bk.ru)*

*Автор для корреспонденции: abilev1990@bk.ru

Некоторые вопросы изучения средневековой поясной гарнитуры тюркских воинов

Аннотация. Статья посвящена комплексному анализу поясной гарнитуры тюркских воинов, бытовавшей на пространстве евразийских степей в V-XV вв. На основе обобщения некоторых открытых археологических материалов по локальным культурно-историческим ареалам (Алтай, Казахстан, Волго-Урал, Прикаспий, Северный Кавказ) рассматриваются основные типологические, конструктивные и орнаментальные характеристики поясных наборов тюркских воинов. В статье предпринята попытка систематизации основных морфологических типов пряжек, блях, подвесок и ремённых деталей, выделены пять хронологически связанных горизонтов развития поясных наборов. Особое внимание уделено вопросам этнокультурной атрибуции, кросс-культурных влияний между тюркскими, китайскими, согдийскими, ирано-кавказскими ремесленными традициями и социальной семантики поясов, позволивших реконструировать социальную стратификацию и символические функции в среде тюркских воинов. Исследование выявляет социально-статусную семантику поясов как маркеров власти, а также принадлежность к военной элите и родовой идентичности. Работа направлена на создание единой научной базы для последующих металлографических, типолого-статистических и источниковедческих исследований. Целью исследования является комплексное объединение и научный анализ материалов по поясной гарнитуре тюркских воинов V-XV вв. в плане выявления основных типологических групп, хронологических горизонтов, социально-статусных функций, а также анализ кросс-культурных влияний тех или иных элементов поясного набора. В процессе изучения были применены следующие методы: технологический анализ позволяет выявлять толщину металла, характер литья, следы инструментов, применение различных техник (например, перегородчатая эмаль, чеканка, инкрустация, зернь и др.), характерных для тех или иных региональных ремесленных центров и «импортные» влияния – литье, штамповка, чеканка, перегородчатая эмаль, инкрустация; сравнительно-исторический метод помогает сопоставлению тюркских предметов торевтики с китайскими аналогами, согдийскими ремёнными наборами, иранскими и кавказскими образцами, что позволяет уточнить происхождение и хронологию ручной рельефной обработки художественных изделий из металла, выявляя культурные контакты и степень влияния другой культуры; семиотический анализ орнамента позволил изучать символику звериного стиля, геральдических мотивов, национальных мифологических образов элементов поясной гарнитуры, раскрывая идеологическую и статусную составляющую ее владельца и другие методы. Эмпирическим материалом для исследования послужили этнографические данные, археологические отчеты, фундаментальные научные работы видных исследователей. В результате изучения данного вопроса можно констатировать, что функционал пояса различен, поскольку использовался как атрибут одежды и вооружения воина, а в некоторых культурах выполнял функцию оберега.

Ключевые слова: тюркские воины, поясная гарнитура, пряжки, бляхи, поясные наборы, типология, хронология, семиотика орнамента, Евразийская степь, тюркология.

Introduction

The study of belt accessories worn by Turkic warriors in the 5th–15th centuries constitutes an important area of research within Eurasian archaeology and historical anthropology. The belt functioned not only as an element of a nomad's military and everyday equipment, but also a significant marker of social identity, status, ritual beliefs, and affiliation with a particular cultural tradition. In this regard, the belt set represents one of the most informative and representative archaeological complexes, closely connected with the military-political history, social structure, and artistic development of Turkic societies (Figure 1).

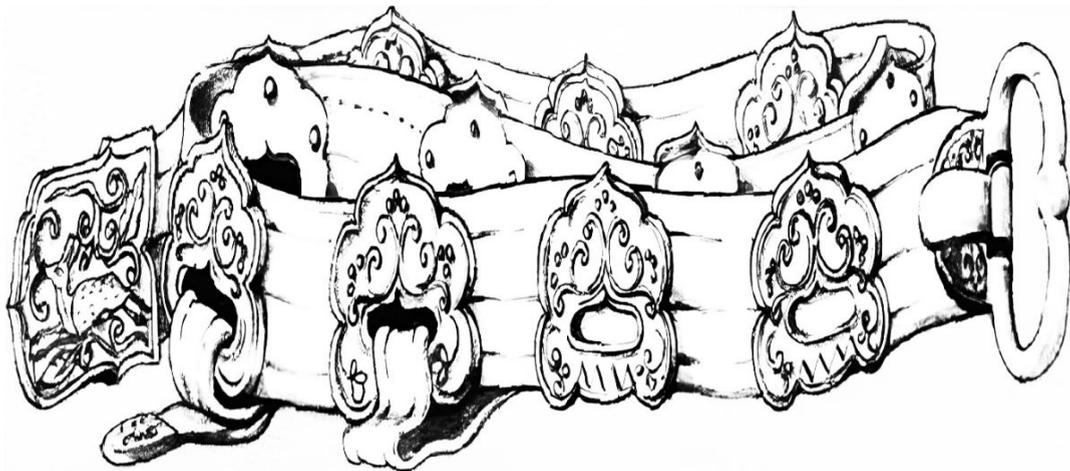

Fig. 1. Ancient Turkic belt. Reconstruction based on materials from the Uzuntal burial ground (Mountain Altai). Excavations by D. G. Savinov (Solovev, 2003).

1-сур. Ежелгі түркі белбеуі. Ұзынтал (Таулы Алтай) қорымы материалдары негізінде қалпына келтіру. Д. Г. Савиновтың қазбалары (Соловьев, 2003).

Рис. 1. Древнетюркский пояс. Реконструкция по материалам могильника Узунтал (Горный Алтай). Раскопки Д. Г. Савинова (Соловьев, 2003).

Unlike weapons, which are primarily utilitarian, belt sets possess complex symbolic meanings and are characterized by rich decorative designs reflecting the prestige of the owner and membership in a particular social group.

Despite the large amount of published archaeological material relating to the cultures of the early Turks, Uyghurs, Kimaks, Kipchaks, and the Golden Horde, no comprehensive study has yet synthesized data from different regions or proposed a unified typology of belt sets. Instead, a considerable number of studies focus instead on individual sites or specific cultural-historical regions, including the Altai, Eastern Kazakhstan, Zhetysu, the Volga-Ural region, and the North Caucasus (Figure 2).

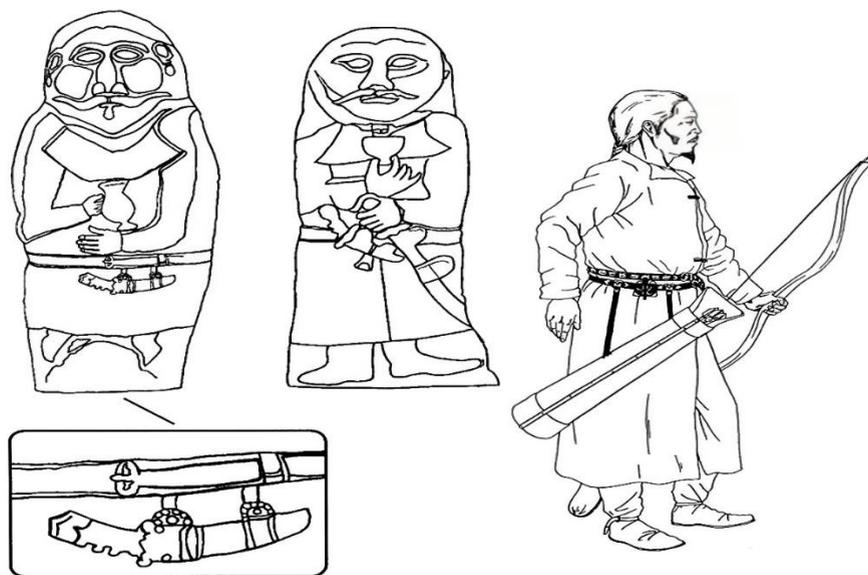

Fig. 2. Turkic belts of the 6th–8th centuries: 1–2 – statues with belts without decorative plaques and knee-length daggers (1 – Kazakhstan; 2 – Xinjiang); 3 – assembled and arrow belts, drawing by D.V. Pozdnyakov (Kubarev, 2005).

2-сур. VI-VIII ғасырлардағы түркі белбеулері: 1-2 белдікте айылбастары жоқ және иінді қанжарлары бар мүсіндер (1-Қазақстан; 2-Шыңжаң); 3 – жиынтық және ату белдіктері, Д. В. Поздняковтың суреті (Кубарев, 2005).

Рис. 2. Тюркские пояса VI-VIII вв.: 1-2 - статуи с поясами без наборных бляшек и с коленчатыми кинжалами (1 – Казахстан; 2 – Синьцзян); 3 – наборной и стрелковый пояса, рисунок Д.В. Позднякова (Кубарев, 2005).

However, interregional comparisons have not yet been conducted to a sufficient extent, and data concerning mutual influences, cross-border exchange, and typological evolution remain fragmentary. The need for systematization is also due to the fact that modern archaeological methods – including semiotic analysis, cultural-chronological modelling, metallurgical analysis, and digital visualization – allow a reassessment of the historical development of belt sets. These approaches make it possible to refine chronology, identify regional technological centers, reconstruct cultural contacts, and examine the functional and social aspects of belt use. Taken together, this enables a reconsideration of the role of belt sets in the development of Turkic culture as part of a complex historical process. According to researchers in Turkic archaeology (Golden, 1992), belt fittings constituted an integral element of the visual code of the elite and their retinues; their ornamentation and design reflected social values, military ideals, and cross-cultural influences.

Most of the studied belt sets derive from burial mounds. Consequently, belt assemblages formed part of the funerary rituals, allowing reconstruction of the social status of the deceased as well as the functional and symbolic significance of the objects (Margulan, 1966). The predominance of belts in male burials indicates the importance of this element as a clear marker of male maturity and military status (Figure 3).

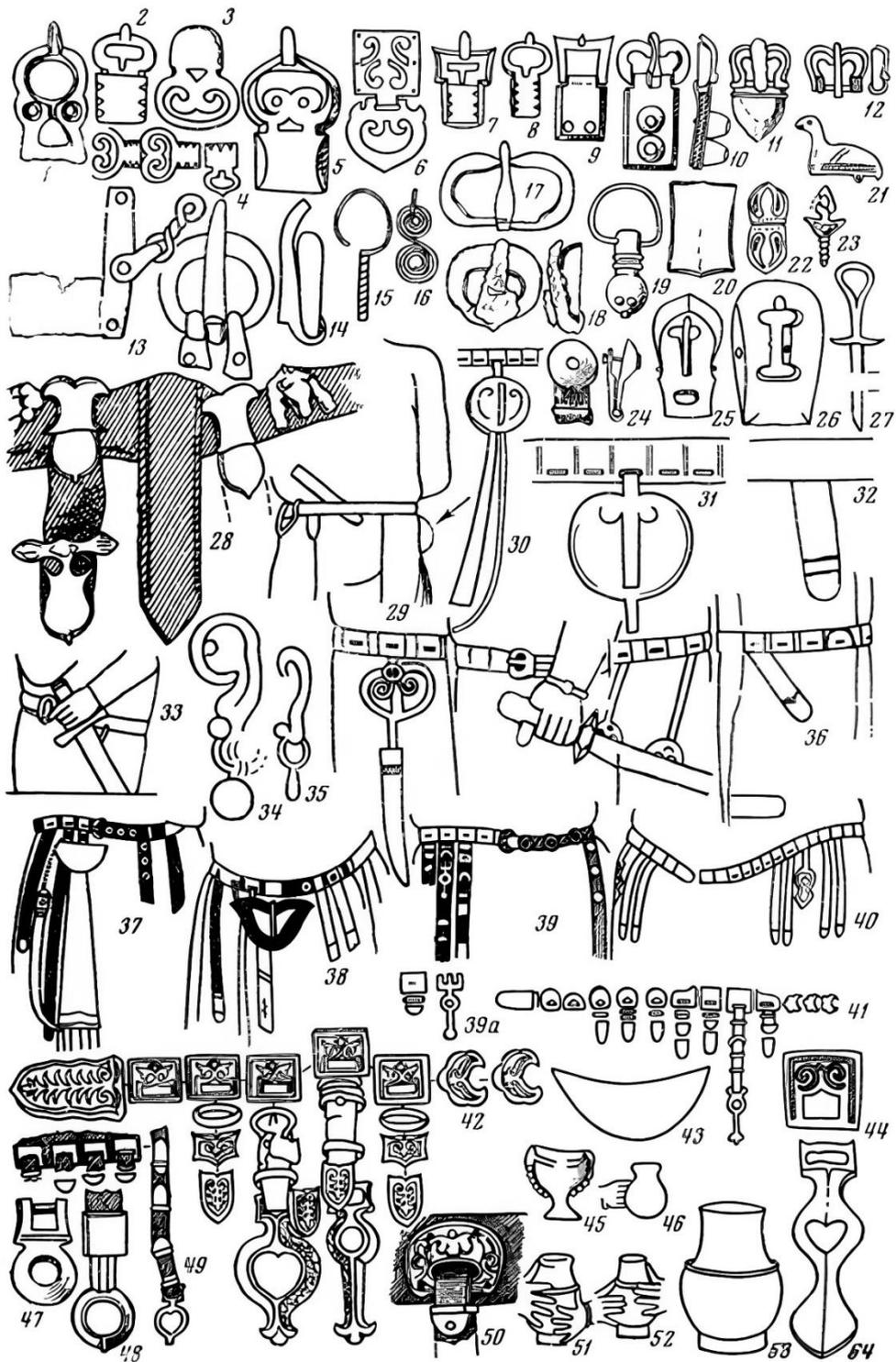

Fig. 3. Antiquities of Southern Siberia and their analogues (Ambroz, 1971).

3-сур. Оңтүстік Сібірдің ежелгі дәуір бұйымдары және олардың баламалары (Амброз, 1971).

Рис. 3. Древности Южной Сибири и их аналогии (Амброз, 1971).

Despite the significant number of publications devoted to local materials, a comprehensive reconstruction of the evolution of Turkic belt sets across the Eurasian steppe has not yet been sufficiently systematized. This article aims to address this gap by establishing a coherent typology, analyzing cultural influences, and identifying chronological horizons.

The **aim of this study** is to compile and systematically analyze materials on relating to the belt sets of Turkic warriors of the 5th-15th centuries in order to identify their principal typological groups, chronological horizons, and social-status functions, as well as to examine the cross-cultural influences reflected in specific belt elements.

Materials and research methods

The methodological framework is based on the interdisciplinary integration of archaeological, historical-comparative, cultural, and semiotic methods.

1. Formal typological analysis made it possible to examine the characteristics of buckles, plaques, pendants, and fasteners; to identify stable types; and to trace their evolution through the analysis of structural details such as buckle frames, fastening methods, plaques, and pendants, as well as through the application of typologies for chronological attribution (Kovalevskaya, 1979; Dobzhansky, 1990, 1991; Sakhyanov and Teterin, 2014).

2. Technological analysis enabled identification of metal thickness, casting characteristics, tool marks, and the use of various techniques (e.g., cloisonné enamel, embossing, inlay, granulation) characteristic of particular regional craft centers, as well as indicators of external influence, including casting, stamping, embossing, cloisonné enamel, and inlay (Samashev, 2023).

3. The comparative-historical method allowed comparison of Turkic toreutics with Chinese analogues, Sogdian belt sets, and Iranian and Caucasian specimens, thereby clarifying the origin and chronology of relief metalworking techniques and revealing cultural contacts and degrees of intercultural influence.

4. Semiotic analysis of ornamentation enabled to study the symbolism of animal styles, heraldic motifs, and mythological imagery in belt sets, revealing the ideological and status-related attributes of their owners (Khudyakov, 1997).

5. Contextual analysis of burial complexes facilitated the study of the placement of belts within graves, the composition of associated grave goods, and the social characteristics of the deceased, thereby facilitating the interpretation of the functions of the assemblages (Ermolayeva, 2010).

It should be noted that a key element of the study was the morphological analysis of the principal components of the belt set, including buckles of various types, central and side plates, distributed plaques, belt dividers, pendants, terminal fittings, and fasteners. The analysis of shapes, proportions, decorative motifs, and manufacturing techniques made it possible to systematize the artifacts and compare them within a broad chronological framework.

The study employed a typological method based on the identification of stable groups according to structural, technological, and artistic characteristics. On this basis, five major historical and chronological horizons in the development of belt sets were distinguished, correlating with stages in the political history of the Turkic peoples (see Table 1. Chronological horizons of the typology of medieval Turkic belt sets):

Table 1. Chronological horizons of the typology of medieval Turkic belt sets

1-кесте. Ортағасырлық түркі белдік жиынтықтары типологиясының хронологиясы

Таблица 1. Хронологические горизонты типологии средневековых тюркских поясных комплексов.

Chronological horizon	Dating	Characteristic features
Early Turkic	5-7 cc.	Bronze cast plaque, animal style
Turkic	7-8 cc.	The emergence of silver and gilded sets, heraldic compositions, and the development of complex buckles
Uyghur	8-10 cc.	The spread of enamel, Chinese decorative motifs, and fine engraving
Kipchak	10-13 cc.	Increase in the number of pendants, characteristic heart-shaped and rhombic buckles, regional differences in craft centers
Golden Horde	13-15 cc.	Mass production of silver sets, standardization of forms, distribution throughout the steppe

Historical-comparative analysis played an important role in this research, allowing comparison of materials from Turkic archaeology with analogues from the Chinese, Sogdian, Iranian, and Caucasian regions. These territories were key nodes in the trade and cultural connections linking the Great Steppe with both East and West, a fact reflected in the ornamentation, technology, stylistic features, and functional diversity of belt sets.

Cultural-chronological modelling was employed to reconstruct the diffusion of technologies and artistic motifs and to refine the dating of the most complex types of belt-set decoration.

Semiotic analysis was proved particularly significant as ornamental elements carry pronounced symbolic meaning. Images of predators, birds, heraldic figures, and abstract motifs expressed Turkic concepts of authority, sacredness, protection, tribal identity, and social hierarchy.

The study was based on a wide range of sources, including archaeological materials from burial complexes of the early and late Middle Ages, depictions of belts on medieval stone sculptures, ethnographic materials, and reconstructions based on excavation evidence.

Research background

In general, the study of belt sets among Turkic tribes has a long historiographical tradition dating back to the mid-20th century, but research activity has intensified during the past two decades. Among major scholars, the works of Margulan and his co-authors (1966) laid the foundations for the study of ancient craft traditions in Central Kazakhstan and provided insight into the manufacture of small functional metal objects, jewellery, and weapons. A. Bisembayev (2003) discussed belt buckles discovered in the Karasu and Shalkar burial grounds. F. Arslanova (2013), in her research on Kimak burial monuments, devoted considerable attention to belt analysis and functional interpretation. More recent excavation data from Eastern Kazakhstan (Samashev, 2023) have further refined the structural and decorative typology of belt sets from the early Saka and early Turkic periods.

Particularly valuable are the materials from excavations in Zhetysu published in the serial collections of the Institute of Archaeology of the Republic of Kazakhstan (*Archaeological Research in Kazakhstan* / IA RK Reports, issues 1-6, 2000-2015), which include regional finds of belt sets. Collective research conducted by Kazakh archaeologists in Eastern Kazakhstan and the Altai – published in excavation reports and collections, articles on sites such as Berel and Akzhaul – has also made significant contribution to the study of Turkic warrior belt sets.

An equally significant contribution to the study of Turkic belt sets was made by Russian scholars. V.B. Kovalevskaya (1979) produced the first systematic typology of Eurasian belt sets of the 4th-9th centuries based on both qualitative characteristics (material, function, manufacturing technique, size, ornamentation) and quantitative indicators (frequency and combinations of features within individual objects and chronological and geographical complexes). A.K. Ambroz carried out long-term systematization work aimed at establishing the chronology of Turkic burial complexes, including the analysis of belt assemblages. V.N. Dobzhansky (1990, 1991) developed a fundamental study of the formal and typological features of belt sets of early and late nomads, defining their cultural characteristics in terms of chronology, developmental dynamics, social ranking, functional-semantic attribution, and the symbolic-communicative role of belt sets among Turkic warriors.

Yu.S. Khudyakov (1997) authored a monograph on the weapons and equipment of nomads that included analytical conclusions on the typology and functions of Turkic military equipment. V.D. Kubarev (2005) investigated the culture of the early Turks on the basis of burial complexes in the Altai Mountains containing depictions of composite belts from the Turkic period. A.V. Komar (2005) examined the rank semantics of belt sets among Eastern European nomads of the 7th–early 8th centuries. Numerous other studies have further expanded the source base and interpretative approaches to this topic.

Analysis

The belt, as an element of clothing and armour, has long attracted scholarly attention, as it constituted an integral part of the attire and military equipment of the Turkic peoples. Belt fittings clearly reflect historical and cultural processes, functioning as both cultural markers and chronological indicators that preserve information about specific historical periods. Craftsmen attached great importance to every detail of the belt, as it served to identify its owner.

An item such as a belt is multifaceted and can be studied from at least three perspectives. First, a belt can be studied as part of a complete set, which is particularly important for belts depicted in artistic representations, since this approach establishes a connection with archeological materials. Second, a belt can be studied as an essential part of armor and military equipment. From this perspective, studying belts forms a part of the broader analysis of weaponry and plays an important role in addressing issues, such as the belt system when comparative studies of nomadic and Iranian arms. Third, belts can be interpreted as symbols and markers of social hierarchy (Arzhanetsova, 1987). In the militarized societies of the nomadic Scythians, combat belts held particular significance, with surviving examples preserved in the form of gold, silver, bronze, iron, and horn fittings. Evidence from reindeer stones suggests that, as early as the initial formation of early Scythian culture in the 8th century BC, belts in the Sayan–Altai region were essential attributes of warriors, whether horsemen or charioteers (Shulga, 2008).

Most studies on this topic are local in nature, focusing on specific sites or regional groups. The scientific literature employs various terms to describe the division of objects into groups, such as classification, typology, and systematics (Dobzhansky, 1990). The absence of uniform criteria for modeling chronology and typology complicates the comparison of materials from different regions. Therefore, it is important to develop a comprehensive model that integrates data from the entire area where Turkic cultures are distributed within the framework of the present study. To this end, we have developed a research plan that covers the following aspects:

1. Study and typological analysis of belt set construction and elements.
2. Determining the chronological horizons of the spread of belt sets as historical sources of Turkic material culture.
3. Identifying regional centers for producing small metalwork items with distinctive features.
4. Identifying aspects of the social significance of belt sets worn by Turkic warriors.
5. Identification of the ornamental semantics of belt sets.
6. Identification of cross-cultural connections and the import of artistic traditions.

From the 5th to the 13th century, Turkic states controlled vast territories and became significant players in the Middle Ages, actively interacting with nearby and distant cultures. Their craft traditions were shaped by various cultural centers, such as China, Sogdiana, Iran, and the Caucasus. These centers developed during the medieval heyday of the transcontinental trade route, the Great Silk Road. Our study reflects this circumstance in the variety of buckle shapes, ornamentation, and structural and decorative features of belt pendants in Turkic society. These pendants became part of diplomatic gifts, trade exchanges, and interethnic interactions, significantly expanding their historical significance.

Main structural elements: buckles, badges, pendants:

Buckles:

The evolution of buckles reflects changes in ideological and craft traditions. From the 5th to 7th centuries – simple bronze frame buckles; From the 7th to 8th centuries – heart-shaped and shield-shaped buckles; From the 8th to 10th centuries – enamel and Chinese decorative motifs (Golden, 1992). From the 10th to 13th centuries – shapes were standardized in the Kimak-Kypchak era; From the 13th to 15th centuries – silver buckles were mass produced in the Golden Horde (The Cambridge History of Early Inner Asia, 2008).

Central and distributed plaques:

Plaques played a role in establishing social status: the elite used silver, gilding, and complex designs. Rich sets included dozens of distributed plaques, as confirmed by excavations in Zhetysay and Eastern Kazakhstan (Samashev, 2023). Initially, the central plaque served as a status symbol, hence the extensive decorative attention given to it, including animal styles, scenes of animals fighting, and heraldic motifs. In the late Turkic period, plaques became more one-dimensional and standardized. The number of distributed plaques reflected not only functionality, but also the owner's social status. In elite assemblages, dozens of small plaques cover entire belts.

Plaques depicting animals were also worn on belt straps to enhance the item's apotropaic function (Kilunovskaya, Semenov et al., 2021).

Pendants and additional elements:

The widespread use of hanging straps on composite belts dates back to ancient Turkic culture. During this period, they were threaded through slots in overlay plates and decorated

with metal plaques, tips, or buckles to which belt accessories were attached (Jewelry of the Peoples of Siberia).

The most common items were scabbards, flints, wallets, and decorative pendants. Their number peaked during the Kimako-Kypchak era, which is associated with a change in military status ideology. The technique used to make pendants indicates the existence of local craft centers (Khudyakov, 1997).

Chronological Horizons and Regional Production Centers:

Based on an analysis of published materials, the following periods can be identified:

1. Early Turkic Period (5th–7th centuries): cast bronze items and animal-style simple buckles. Main centers: Southern and Eastern Kazakhstan (Otrar, Shilikta Valley, and Zhetysu, respectively); Altai; and Mongolia.

2. Second Khaganate Period (7th–8th centuries): Appearance of silver and gilded sets and heraldic compositions; development of complex buckles.

3. Uyghur Period (8th–10th centuries): Spread of enamel, Chinese decorative motifs, and fine engraving.

4. Kypchak Period (10th–13th centuries): Standardization of forms, increase in the number of pendants, and characteristic heart-shaped and rhombic buckles. Regional differences between craft centers.

5. The Golden Horde (13th–15th centuries): Mass production of silver sets and standardization of forms, spread throughout the Great Steppe.

Interestingly, master casters who produced torques were located at connecting points, such as road intersections or along trade routes. This pattern of workshop location can also be assumed to have been characteristic of Southern Siberia and Central Asia (Kubarev, 2005).

Ornamental semantics:

Animal style. Animal imagery depicting predators, ungulates fighting reflects ancient Saka traditions (Margulan, 1966), as well as ideas about power, strength, and magical protection. This tradition dates back to the early Scythian period and was preserved by the early Turks. Images of predators, ungulates, and griffins on belt sets symbolized their owners' strength, protection, and power. Images of birds were also popular. However, qualities such as strength, endurance, speed, ruthlessness, and vigilance, etc. were embodied in various objects. Accordingly, the Scythian-Siberian animal style is dominated by representations of panthers, lions, lynxes, wolves, and griffins, which are frequently depicted in scenes of combat with one another or herbivorous animals. (Dobzhansky, 1990).

Heraldic motifs. Turkic belts of the 7th–8th centuries feature family crests, tamgas, and symbols of authority. The genesis and widespread distribution of these belts dates back to the second half of the 6th century. The earliest examples appeared in the North Caucasus and Crimea and subsequently spread rapidly across the steppe zone of Eurasia (Dobzhansky, 1990). These symbols formed the integral part of the culture, carrying deep symbolic meaning and indicating affiliation with a particular clan.

Eastern influences. Uyghur craftsmen widely used enamel and images of dragons, phoenixes, and cloud motifs due to cultural contact with China (Golden, 1992).

Sogdian-Iranian-Caucasian elements. The craft centers of Zhetysu were characterized by floral ornamentation, grapevines, and "pearl" outlines.

Social status function:

The nobility used elite silver and gilded sets. Druzhina warriors used more affordable, ornamented sets. Simple stamped elements were used by ordinary soldiers (Khudyakov, 1997). Youth belts reflected initiation rituals (Samashev, 2024). Belts served as important indicators of a warrior's position within the military and administrative hierarchy and were awarded for military merit. The belt can be considered a kind of social "passport," indicating the status of its owner, which is often more significant than the clothing itself. Additionally, due to their distinctive design elements, belt types can serve as an independent category for chronological dating (Kubarev, 2005).

While ethnographic data on the social status function of belts is interesting, this kind of information is not very informative and does not reveal the subject's full essence. Such information is basically recorded in the folklore and myths of different peoples and in written sources.

The Shahnameh recounts that belts served not only a military function but also as special clothing for rulers. For instance, during the reign of Menuchehr, the Shahnameh states:

"... And much more did the caravan carry:

Armour for battles and daring amusements,

Spears, bows, arrows, and maces,

As well as a crown and a seal of carnelian,

A turquoise throne and a lord's belt (Firdausi, 1957).

The golden belt is often mentioned in the epic as royal attire or a gift for warriors and subjects. When presented as a gift, the belt was accompanied by other symbols of authority. Additionally, when the author uses the expression "warrior girded," he implies readiness for battle.

According to the renowned ethnographer O. Zhanibekov, Kazakh men's outer garments were not fastened; therefore, a belt played an essential role in traditional clothing. The oldest type of Kazakh belt is the *kise-belbeu*. Unlike other types of belts, such as the *beldik*, the *kise-belbeu* had decorative leather pendants, known as *okchantai*, firmly attached to the straps. These pendants resembled antique powder flasks and scabbards, known as *kyn*. The belt was also decorated with metal plaques (Zhanibekov, 1996). Based on this analysis, it can be concluded that the belt was an integral part of Kazakh men's clothing and that its ornamentation possessed aesthetic and symbolic significance.

According to the ethnographer D. Khatran, "In addition to its direct practical purpose, the belt performs a number of other functions." For example, in folk beliefs, it is perceived as a carrier of magical power in the surrounding space, capable of protecting against the curses of evil spirits. It is a tool that connects and disconnects, separating one from another world. According to ancient beliefs, there are three worlds (spaces): Those in the upper world gird their heads, those in the lower world gird their feet, and those between these two worlds gird their waists. Thus, according to the traditional worldview, the belt is a distinctive sign for humans.

According to Kazakh custom, since ancient times, a father would present a belt to his son upon reaching the age of 10-13. This tradition symbolized the boy's transition into adulthood. Among Turkic-Mongolian peoples, the belt was regarded as particularly sacred and significant

object. Therefore, it was carefully crafted, richly decorated and treated with special respect. For a man, the belt functioned as important marker of identity and social status, symbolizing support and strength.

In traditional belief it was considered inauspicious for a man to appear without a belt. In everyday life, outer garments are expected to be worn together with a belt and appearing without one was regarded as improper (Heritage of the Great Steppe, 2018).

Results

Based on the material studied a comprehensive typology of buckles, plaques, and pendants was established, and five chronological horizons of Turkic belt set development were identified: Early Turkic, Turkic, Uyghur, Kipchak, and Golden Horde. During the study, regional craft centers were identified: Zhetysu, Altai (eastern Kazakhstan), and Altai, as well as cross-cultural influences from China, Sogdiana, and the Caucasus. The analysis further confirmed social status semantics of the decorative elements of Turkic warriors' belt sets.

An examination of epic works, written sources, and ethnographic data, demonstrates that belts have possessed multiple symbolic and practical functions that were strictly observed by their owners. For centuries, belts were believed to possess protective and magical properties. Meanwhile, the military aristocracy has attached great importance to their martial function, which corresponded to the owner's social status.

As an element of Turkic warrior attire, the belt was of great importance and fulfilled several functions. First, it had a utilitarian function: the main purpose was to secure clothing and suspend various weapons. This function was closely related to the practical requirements of everyday life. Depictions on balbals and stone stelae show belts with suspended weapons, indicating the significant role of belts in the attire and status of Turkic warriors. Thus, the belt can be considered one of the key elements of warriors' attire and also was regarded as a significant gift among the aristocracy.

Second, the belt performed an apotropaic function through its metal decorations. In the worldview of Turkic peoples, the belt represented a protective circle and talisman, connecting the three worlds. The belt was understood as a complex symbol reflecting the connection between humans, nature, the cosmos, society, and identity. The waist was believed to be the source of strength and vital energy, so belts were adorned with talismanic symbols such as the heads of wolves, predators, griffins, family crests, and solar symbols.

Third, belts fulfilled a social function, indicating the owner's status. For men, the belt served as a marker of identity through which family affiliation, social rank, and wealth could be recognized. The placement of plaques on the belt indicated the owner's social status. Belts belonging to the elite were adorned with gold and precious stones.

Thus, the belt was an important element of a Turkic warrior's clothing, serving several functions.

*Fig. 4. Lightly armed Turkic warrior (Mountain Altai). Reconstruction (Solovev, 2003).
4-сур. Жеңіл қаруланған түркі жауынгері (Таулы Алтай). Қайта жаңғырту (Соловьев, 2003).
Рис. 4. Легковооруженный тюркский воин (Горный Алтай). Реконструкция (Соловьев, 2003).*

Fig. 5. Heavily armed Turkic warrior (Mountain Altai). Reconstruction (Solovev, 2003).

5-сур. Ауыр қаруланған түркі жауынгері (Таулы Алтай). Қайта жаңғырту (Соловьев, 2003).

Рис. 5. Тяжеловооруженный тюркский воин (Горный Алтай). Реконструкция (Соловьев, 2003).

Conclusion

The belt sets of Turkic warriors is an essential part of their material culture. It reflects the functional requirements of everyday life, but also worldview of society, as well as its ideology, social structure, and cultural interactions with neighboring civilizations. The reconstructed typology and chronology of belt sets provide a basis for further metallographic, semiotic, and comparative studies.

The cultural context in which belts were used is distinctive, and belts are primarily functioned as accessories, decorative elements and components of military equipments. Archaeologists often find belts in burial structures, which requires studying materials from burial complexes dating back to ancient times. As historical sources, belts are evidence of a specific period that requires more detailed study.

In analyzing their semantics, the study proceeds from the thesis that belts were evidence of their owner's social and military rank, symbolizing authority and wealth. Since ancient times, belts have also been believed to have magical properties and have been used as amulets.

However, during the period of the formation of military democracy, the symbolic role of belts underwent transformations. From that time on, belts' functions can be divided into two categories.

Reference

- Амброз А.К., 1971. Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы. Ч. I. СА № 2. С. 96-123.
- Аржанцева И.А., 1987. Пояса на росписях Афрасиаба. ИМКУ. Вып.21. Ташкент. С. 92-114.
- Арсланова Ф., 2013. Очерки средневековой археологии верхнего Прииртышья. Астана: Издательская группа филиала Института археологии им. А.Х. Маргулана в г. Астана. 405 с.
- Бисембаев А., 2003. Археологические памятники кочевников средневековья Западного Казахстана (VIII-XVIII вв.). Уральск. 232 с.
- Добжанский В.Н., 1990. Наборные пояса кочевников Азии. Новосибирск: НГУ. 164 с.
- Добжанский В.Н., 1991. Пояс: функции и семантика. Проблемы средневековой археологии Южной Сибири и сопредельных территорий. Новосибирск. С.109-119.
- Жанибеков О., 1996. Казахский костюм. Алматы: Онер. 189 с.
- Килуновская М.Е., Семенов В.А., Семенов А.В., Бусова В.С., 2021. Поясные наборы в культуре кочевников Тувы. Новые исследования Тувы. № 1. С. 30-50.
- Ковалевская В.Б., 1979. Поясные наборы Евразии IV–IX вв. Пряжки. М.: Наука. САИ. Е1-2. 112 с.
- Комар А.В., 2005. Ранговая семантика наборных поясов кочевников Восточной Европы VII- нач. VIII в. Сугдейский сборник. Вып. II. Киев-Судак: «Академперіодика». С. 160-188.
- Кубарев Г.В., 2005. Культура древних тюрок Алтая (по материалам погребальных памятников). Новосибирск: Издательство Института археологии и этнографии СО РАН. 400 с.
- Маргулан А.Х., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М., 1966. Древняя культура Центрального Казахстана. Алматы: Наука. 436 с.
- Самашев З., Айткали А., 2024. К изучению сигнифики мужских наборных поясов древних тюрок. Қазақстан археологиясы. № 2 (24). С. 11-26.
- Самашев З.С., Чотбаев А.Е., Бесетаев Б.Б., 2023. Новые данные о снаряжении лошади раннесакского времени. Археология Казахстана. №2. С. 9-29.
- Сахьянов Г.Г., Тетерин Ю.В., 2014. Поясные наборы древнетюркского времени из памятников междуречья Енисея и Чулыма (по материалам могильников Маркелов Мыс I и Маркелов Мыс II). Вестн. Новосиб. гос. ун-та. Серия: История, филология. Т. 13. Вып. 5: Археология и этнография. С. 152-160.
- Соловьев А.И., 2003. Оружие и доспехи. Сибирское вооружение: от каменного века до средневековья. Новосибирск: «Инфолио» пресс. 224 с.
- Украшения народов Сибири, 2006. СПб.: МАЭ РАН. 344 с.
- Фирдоуси, 1957. Шахнаме. Том первый. Москва: Издательство Академии наук СССР. 675 с.
- Худяков Ю.С., 1986. Вооружение кочевников Южной Сибири и Центральной Азии. Новосибирск: Наука. 268 с.
- Щульга П.И., 2008. Снаряжение верховой лошади и воинские пояса на Алтае. Ч.I: Раннескифское время. Барнаул: Азбука. 276 с.

Golden P.B., 1992. An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Wiesbaden: Harrassowitz. 483 p.

Heritage of the Great Steppe: masterpieces of jewelry art, 2018. Volume V. Art language. The exhibition catalogue. Astana. 476 p.

The Cambridge History of early Inner Asia, 2008. Cambridge: Cambridge university press. 494 p.

Reference

Ambroz A.K., 1971. Problemy` rannesrednevekovoj xronologii Vostochnoj Evropy` [Problems of Early Medieval Chronology in Eastern Europe]. Ch. I. SA № 2. P. 96-123. [in Russian].

Arzhanceva I.A., 1987. Poyasa na rospisyax Afrasiaba [Belts in the paintings of Afrasiab]. IMKU. Issue .21. Tashkent. P. 92-114. [in Russian].

Arslanova F., 2013. Ocherki srednevekovoj arheologii verhnego Priirtysh'ya [The sketches of medieval archaeology of the Upper Irtysh]. Astana: Izdatel'skaya gruppa filiala Instituta arheologii im. A.H. Margulana v g. Astana. 405 p. [in Russian].

Bisembaev A., 2003. Arheologicheskie pamyatniki kochevnikov srednevekov'ya Zapadnogo Kazakhstana (VIII-XVIII vv.) [Archaeological monuments of medieval nomads in Western Kazakhstan]. Ural'sk. 232 p. [in Russian].

Dobzhansky V.N., 1990. Naborny`e poyasa kochevnikov Azii [Assembled belts of Asian nomads]. Novosibirsk: NGU. 164 p. [in Russian].

Dobzhansky V.N., 1991. Poyas: funkcii i semantika [Belt: functions and semantics]. Problemy` srednevekovoj arheologii Yuzhnoj Sibiri i sopredel`ny`kh territorij. Novosibirsk. P. 109-119. [in Russian].

Zhanibekov O., 1996. Kazakhskij kostyum [Kazakh costume]. Almaty: Oner. 189 p. [in Russian].

Kilunovskaya M.E., Semenov V.A., Semenov A.V., Busova V.S., 2021. Poyasny`e nabory` v kul`ture kochevnikov Tuvy [Belt sets in the culture of the nomads of Tuva]. Novy`e issledovaniya Tuvy. № 1. P. 30-50. [in Russian].

Kovalevskaya V.B., 1979. Poyasny`e nabory` Evrazii IV-IX vv. Pryazhki [Eurasian belt sets from the 4th to 9th centuries. Buckles]. M.: Nauka. SAI. E1-2. 112 p. [in Russian].

Komar A.V., 2005. Rangovaya semantika naborny`x poyasov kochevnikov Vostochnoj Evropy` VII- nach. VIII v. [Rank semantics of the typesetting belts of Eastern European nomads in the 7th–early 8th centuries]. Sugdejskij sbornik. Vy`p. II. Kiev-Sudak: Akadempriodika. P. 160-188. [in Russian].

Kubarev G.V., 2005. Kul`tura drevnix tyurok Altaya (po materialam pogrebal`ny`x pamyatnikov) [The culture of the ancient Turks of Altai (based on materials from burial sites)]. Novosibirsk: Izdatel`stvo Instituta arheologii i e`tnografii SO RAN. 400 p. [in Russian].

Margulan A.X., Kady`rbaev M.K., Orazbaev A.M., 1966. Drevnyaya kul`tura Central`nogo Kazakhstana [Ancient culture of Central Kazakhstan]. Almaty: Nauka. 436 p. [in Russian].

Samashev Z., Ajtkali A., 2024. K izucheniyu signifikii muzhskih naborny`h poyasov drevnih tyurkov [On the study of the significance of ancient Turkic men's belt sets]. Kazakhstan arheologiyasy. № 2 (24). P. 11-26. [in Russian].

Samashev Z.S., Chotbaev A.E., Besetaev B.B., 2023. Novy`e danny`e o snaryazhenii loshadi rannesakskogo vremeni [New data on horse equipment from the Early Saka period]. Archeologiya Kazakhstana. №2. P.9-29. [in Russian].

Saxyanov G.G., Teterin Yu.V., 2014. Poyasny`e nabory` drevnetyurkского vremeni iz pamyatnikov mezhdurech`ya Eniseya i Chuly`ma (po materialam mogil`nikov Markelov My`s I i Markelov My`s II) [Belt sets from the Old Turkic period found in monuments between the Yenisei and Chulym rivers (based on materials from the Markelov Mys I and Markelov Mys II burial grounds)]. Vestn. Novosib. Gos. Un-ta seriya: Istoriya, filologiya. V. 13. Issue 5: Arkheologiya i e`tnografiya. P. 152-160. [in Russian].

Solovev A.I., 2003. Oruzhie i dospehi. Sibirskoe vooruzhenie: ot kamennogo veka do srednevekov`ya [Weapons and armor. Siberian weaponry: from the Stone Age to the Middle Ages]. Novosibirsk: «Infolio» press. 224 p. [in Russian].

Ukrasheniya narodov Sibiri [Jewellery of the peoples of Siberia], 2006. SPb.: MAE` RAN. 344 p. [in Russian].

Firdousi, 1957. Shahname [Shahnameh]. Tom pervy`j. Moskva: Izdatel`stvo Akademi nauk SSSR. 675 p. [in Russian].

Khudyakov Yu.S., 1986. Vooruzhenie kochevnikov Yuzhnoj Sibiri i Central`noj Azii [Weapons of the nomads of Southern Siberia and Central Asia]. Novosibirsk: Nauka. 268 p. [in Russian].

Shhulga P.I., 2008. Snaryazhenie verkhovoj loshadi i voinskie poyasa na Altae [Horse riding equipment and military belts in Altai]. Ch.I: Ranneskifskoe vremya. Barnaul: Azbuka. 276 p. [in Russian].

Golden P.B., 1992. An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Wiesbaden: Harrassowitz. 483 p.

Heritage of the Great Steppe: masterpieces of jewelry art, 2018. Volume V. Art language. The exhibition catalogue. Astana. 476 p.

The Cambridge History of early Inner Asia, 2008. Cambridge: Cambridge university press. 494 p.

Information about authors:

Moldabay Talgat, PhD, Ass. Prof., Department of Turkology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpayev Str., Astana, Republic of Kazakhstan.

Scopus ID: 57112707900

Aibilev Alibek, PhD Student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpayev Str., Astana, Republic of Kazakhstan.

Авторлар туралы мәлімет:

Молдабай Талгат, PhD, түркітану кафедрасының доценті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көш., 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

Scopus ID: 57112707900

Абилев Алибек, докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көш., 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

Сведения об авторах:

Молдабай Талгат, PhD, доцент кафедры тюркологии, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

Scopus ID: 57112707900

Абилев Алибек, докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

Contribution of authors:

T. Moldabay general scientific guidance, justification of the structural part of the article, editing of the article, approval of the final version.

A. Abilev study of scientific literature, processing and review of data, methodological research, article writing.

Авторлардың үлесі:

T. Молдабай жалпы ғылыми жетекшілік жасап, мақаланың құрылымдық бөлімінің негіздемесін жасай отырып, мақаланы редакциялады, соңғы нұсқасын бекітті.

A. Абилев ғылыми әдебиеттерді зерттеді, материалдық деректерді қарастырып, өңдеді, әдіснамалық зерттеу жасай отырып, мақаланы жазды.

Вклад авторов:

T. Молдабай: общее научное руководство, обоснование структурной части статьи, редактирование статьи, утверждение финальной версии.

A. Абилев: изучение научной литературы, обработка и рассмотрение данных материала, исследование методологии, написание статьи.

Conflict of Interest.

There is no conflict of interest related to this article.

Мүдделер қақтығысы.

Мақалаға байланысты мүдде қақтығысы жоқ.

Конфликт интересов.

Нет конфликта интересов, связанного со статьей.

«Узбекский фактор» Улуса Джучи: анализ и сравнение западных интерпретаций¹

*М. Шолахов^a, М. Габдусалимова^b

^aНаучный институт изучения Улуса Джучи, Астана, Республика Казахстан

ORCID: 0009-0003-6468-9812

(E-mail: muri777@mail.ru)

*Автор для корреспонденции: muri777@mail.ru

^bАО «АТМА – аэропорт Атырау и перевозки», Атырау, Республика Казахстан

ORCID: 0009-0000-5392-095X

(E-mail: madinagabdusalimova@mail.ru)

ARTICLE INFO

АННОТАЦИЯ

Ключевые слова:

Улус Джучи,
Золотая
Орда, узбеки,
шибаниды,
тукатомуриды,
сибирские узбеки,
сарты, казахи,
туркмены,
западно-
европейская
историография,
европейская
историография,
Казахское
ханство.

МРНТИ 03.20.00

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-1-78-109>

Статья рассматривает «узбекский фактор» в структуре и эволюции Улуса Джучи сквозь призму западной историографии и сопоставляет конкурирующие интерпретации происхождения и роли узбекских групп – шибанидов, тукатомуридов и «сибирских узбеков» – в постордынской политике, экономике и культурной трансформации Трансоксианы и степного пограничья. Особое внимание уделяется тому, как различные исследовательские традиции конструируют место узбеков в системе чингизидского наследия и как эти различия обусловлены источниковой базой, теоретическими установками и политико-культурным контекстом производства знания. Методологически работа сочетает сравнительный анализ историографических нарративов (Spuler-Kissling, Rossabi, Jackson, Holzwarth и др.), источниковедческую критику (соотнесение хроник, административных актов, эпиграфики и путевых описаний) и междисциплинарную триангуляцию с данными исторической демографии, лингвистики и пространственного анализа. Показано, что корпус западных исследований в целом сходится в признании узбеков ключевым агентом фактической реставрации чингизидской власти в Трансоксиане около 1500-1507 гг., но расходится в оценке темпов седентаризации, механизмов воспроизводства «воинского слоя» и баланса между племенными институтами, суфийскими сетями и городской администрацией. Отдельно анализируются дискуссии о генезисе этнонима «узбек», «казах-узбекских» перекрёстках (миграции, политические клиентелы, династические связи) и роли сартского/персоязычного

¹Работа выполнена при поддержке проекта «Написание иллюстрированной биографической энциклопедии по истории Казахстана», BR24993173.

компонента как посредника интеграции степной элиты в оазисную экономику и городскую культуру. В специальном разделе рассматриваются подходы, трактующие «узбекский фактор» либо как прямое продолжение золотоордынской модели власти, либо как разрыв с ней и переход к раннемодерным конфигурациям, что позволяет выявить идеологические и методологические послышки исследователей и встроенность их интерпретаций в более широкие дебаты о «восточном деспотизме», колониализме и модернизации. Научная новизна статьи заключается в систематическом сопоставлении западных прочтений с малоиспользованными русскоязычными и центральноазиатскими исследованиями, в привлечении понятийного аппарата сравнительной политической антропологии и исторической макросоциологии, а также в переносе фокуса с генеалогических и хронологических споров на анализ политических практик, режимов власти и режимов памяти. Делается вывод, что выбор «узбекского фактора» в качестве аналитической оптики тесно связан с национальными историографическими традициями и институциональными рамками самих исследователей. Тем самым статья предлагает уточнённое видение роли узбеков в истории Улуса Джучи и одновременно комментариев к тому, как в западноевропейской науке конструируются нарративы о степи и оседлых обществах, формируя исследовательский каркас для дальнейших работ по истории тюркского и постзолотоордынского пространства.

***M. Sholakhov^a**

^aResearch Institute for Jochi Ulus Studies, Astana, Republic of Kazakhstan

ORCID: 0009-0003-6468-9812

(E-mail: muri777@mail.ru)

*Corresponding author: muri777@mail.ru

M. Gabdusalimova^b

^b«АТМА – Atyrau Airport and Transportation», Atyrau, Republic of Kazakhstan

ORCID: 0009-0000-5392-095X

(E-mail: madinagabdusalimova@mail.ru)

The “Uzbek Factor” in the Jochi Ulus: analysis and comparison of western interpretations

Abstract. The article examines the 'Uzbek factor' in the structure and evolution of the Jochi Ulus through the lens of Western historiography, comparing competing interpretations

Received 20 October 2025. Revised 25 November 2025. Accepted 14 February 2026. Available online 30 March 2026.

Для цитирования: М. Шолахов, М. Габдусалимова «Узбекский фактор» Улуса Джучи: анализ и сравнение западных интерпретаций // Turkic Studies Journal. 2026. Т. 8. № 1. С. 78-109. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-1-78-109>

For citation: M. Sholakhov, M. Gabdusalimova The “Uzbek Factor” in the Jochi Ulus: analysis and comparison of western interpretations // Turkic Studies Journal. 2026. V. 8. № 1. P. 78-109. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-1-78-109>

of the origins and roles of the Uzbek groupings – the Shibaniids, the Tuqay-Timurids, and the 'Siberian Uzbeks' – in the politics, economy, and cultural transformation of post-Golden Horde Transoxiana. The article asks how different scholarly traditions position the Uzbeks within the Chinggisid legacy, and how these positions depend on the sources used, the theoretical frameworks adopted, and the political and cultural context of the research. Methodologically, the study employs a combination of approaches, including a comparative analysis of historiographical narratives (Spuler-Kissling, Rossabi, Jackson, Holzwarth, etc.), a source-critical examination involving the correlation of chronicles, administrative acts, epigraphic material, and travel accounts, as well as interdisciplinary triangulation with data from historical demography, linguistics, and spatial analysis (mapping oasis economies, caravan routes, and nodes of power). While Western studies broadly converge in recognizing the Uzbeks as a key agent in the de facto restoration of Chinggisid power in Transoxiana around 1500–1507, they diverge in their assessment of the pace of sedentarisation, the internal reproduction of the 'warrior stratum', and the balance between tribal institutions, Sufi networks, and urban administration (the divan, judicial practices, and fiscal regimes). Particular attention is devoted to debates concerning the origin of the ethnonym 'Uzbek', the 'Kazakh–Uzbek' crossroads (migrations, patterns of political clientage and dynastic ties), and the role of the Sart/Persian-speaking element in mediating the integration of the steppe elite into oasis economies and Persian-speaking urban culture. A separate section analyses approaches that interpret the 'Uzbek factor' as either a continuation or a rupture with the Golden Horde model of rule, thereby revealing hidden ideological and methodological premises and embedding these interpretations in wider debates on 'Oriental despotism', colonialism and modernization. Consequently, the role of the 'Uzbek factor' in the post-Golden Horde political landscape becomes clearer: it is a mechanism that synchronizes a nomadic mobilization model with urban governance institutions, drives fiscal stabilization and administrative consolidation, and explains divergences in Western interpretations of legitimacy, confessional policy, and city-steppe dynamics. The article's originality lies in its systematic comparison of these interpretations with Russian language and Central Asian works that are rarely used in Western historiography, as well as in its shift in focus from genealogical and chronological disputes to the analysis of political practices, regimes of power, and regimes of memory. Thus, the article provides a more nuanced interpretation of the Uzbeks' role in the history of the Jochi Ulus, as well as offering insights into the construction of narratives concerning steppe and sedentary societies in Western scholarship.

Keywords: Jochi Ulus, Golden Horde, Uzbeks, Shaybaniids, Tuqai-Timurids, Siberian Uzbeks, Sarts, Kazakhs, Turkmens, Western European historiography, Western historiography, Kazakh Khanate.

***М. Шолахов^a**

^aЖошы Ұлысын зерделеу ғылыми институты, Астана, Қазақстан Республикасы

ORCID: 0009-0003-6468-9812

(E-mail: muri777@mail.ru)

М. Габдусалимова^b

^bАТМА – Атырау әуежайы және тасымалдары, Атырау, Қазақстан Республикасы

ORCID: 0009-0000-5392-095X

(E-mail: madinagabdusalimova@mail.ru)

Жошы ұлысындағы «өзбек факторы»: батыстық интерпретациялар арқылы талдау және салыстыру

Аннотация. Мақала Жошы ұлысының құрылымы мен эволюциясындағы «өзбек факторын» батысеуропалық тарихнама көзқарасы тұрғысынан қарастырып, өзбек топтарының – шайбанилердің, Тоқа Темір әулетінің және «сібір өзбектерінің» – пайда болуы мен олардың Трансоксания және дала шекара аймағының постордалық саяси өміріндегі, экономикасы мен мәдени трансформациясындағы орны туралы бәсекелес интерпретацияларды салыстырады. Шыңғыс әулеті мұрасының жүйесінде өзбектердің алатын орнын әртүрлі зерттеушілік дәстүрлердің қалай құрылымдайтынына және бұл айырмашылықтардың деректік қор, теориялық ұстанымдар мен білім қалыптастырудың саяси-тарихи контексті арқылы қалай негізделетініне айрықша назар аударылады. Әдіснамалық тұрғыдан алғанда, жұмыс тарихнамалық нарративтерді (Spuler–Kissling, Rossabi, Jackson, Holzwarth және т.б.) салыстырмалы талдауды, деректанулық сынды (хроникаларды, әкімшілік құжаттарды, эпиграфиялық материалдарды және саяхатнамалық сипаттағы деректерді салғастыра қарау) және тарихи демография, лингвистика мен кеңістіктік талдау деректеріне жүгінген пәнаралық триангуляцияны ұштастырады. Батыстық зерттеулер жиынтығы, тұтастай алғанда, өзбектерді шамамен 1500–1507 жылдары Трансоксаниядағы Шыңғыс әулеті билігін іс жүзінде қалпына келтірудің негізгі әрекетшісі ретінде тануда пікір тоғыстырады, бірақ отырықшылану қарқынын, «әскери жікті» қайта жаңғырту тәсілдері мен тайпалық құрылымдар, сопылық жүйелер және қалалық әкімшілік арасындағы тепе-теңдікті бағалауда көзқарастардың сәйкеспейтіні көрсетіледі. «Өзбек» этнонимінің генезисі, «қазақ–өзбек» түйісулері (көші-қон, саяси клиентелалар, әулеттік байланыстар) және дала элитасының оазистік экономика мен парсытілді қалалық мәдениетке кірігуіндегі делдал ретінде сарттық/парсытілді компонент туралы пікірталастар жеке талданады. Зерттеудің арнайы бөлігінде «өзбек факторын» алтынордалық билік моделінің тікелей жалғасы немесе одан қол үзіп, ерте модерндік конфигурацияларға өту ретінде пайымдайтын көзқарастар қарастырылып, бұл зерттеушілердің идеологиялық және әдіснамалық ұстанымдарын және олардың интерпретацияларының «шығыстық деспотизм», отаршылдық және модернизациялау туралы әлдеқайда кең пікірталастарға кіріктірілуін анықтауға мүмкіндік береді. Мақаланың ғылыми жаңалығы батыстық оқылымдарды сирек қолданылған орыстілді және орталықазиялық зерттеулермен жүйелі түрде салыстырудан, салыстырмалы антропология мен тарихи макросоциологияның ұғымдық аппаратына жүгінуден, сонымен қатар назарды генеалогиялық және хронологиялық таластардан саяси тәжірибені, билік жүйелері мен жад ахуалын талдауға көшіруден көрінеді. «Өзбек факторын» талдау нысаны ретінде таңдау ұлттық тарихнамалық дәстүрлермен және зерттеушілердің өздерінің институционалдық шеңберлерімен тығыз байланысты екендігі жөнінде қорытынды жасалады. Осы арқылы мақалада өзбектердің Жошы Ұлысы тарихындағы рөлінің нақтыланған көрінісі мен оған қоса батыстық ғылымда далалық және отырықшы қоғамдар туралы нарративтер қалай құрылымдалатыны туралы түсіндірмелер ұсынылып, түркілік және посталтынордалық кеңістіктің тарихы бойынша әрі қарайғы жұмыстардың зерттеушілік бағдарын қалыптастырады.

Кілт сөздер: Жошы ұлысы, Алтын Орда, өзбектер, шайбанилер, Тоқа Темір әулеті, Сібір өзбектері, сарттар, қазақтар, түрікмендер, Батыс Еуропа тарихнамасы, Батыс тарихнамасы, Қазақ хандығы.

Введение

Настоящее исследование посвящено механизмам наследования политических, демографических и культурных компонентов Улуса Джучи в постзолотоордынских обществах и уточнению роли тюркизации и исламизации в формировании их институциональных траекторий. Отправной точкой служит проблема соотношения личного имени *Өзбек/Узбек* и более позднего этнонима «узбеки»: мы исходим из того, что воцарение хана Узбека символически закрепило уже идущие процессы тюркизации и религиозной консолидации, тогда как устойчивое этническое употребление термина оформилось существенно позднее, в иной политико-социальной конфигурации. В фокусе – идея «наследственной специализации»: разные ответвления постордынского мира унаследовали различимые «пакеты» компетенций – демографическое ядро, кочевую военную мобилизацию, династические формулы легитимации, а также городской фискально-бюрократический контур и литературно-культурные коды, – редко располагая их полным синхронным набором.

Эмпирически анализ опирается на сопоставление казахского кейса (как носителя генетико-демографического ядра Улуса Джучи), ногайского (с выраженным культурно-литературным пластом при значимой генетико-антропологической составляющей), узбекского (интеграция шибанидской степной политической традиции в оседлую трансокскую среду), а также казанского и крымского кейсов (как оседлых наследников, усиливших городскую экономику, фискальную устойчивость, фортификацию и институты). Показано, что сходство «гибридных» форм государственности у крымских ханов и узбекских правителей сосуществует с принципиальными расхождениями их внешнего положения (османская сюзеренитетная рамка у Крыма vs. относительная автономия Бухары) и конфигурацией опорных кочевых сил.

Материалы и методы

Под «западной историографией» в данной работе понимается западноевропейский и американский (США) корпус научной литературы. В исследовании используются открыто опубликованные труды западноевропейских и американских авторов по проблеме «узбекского фактора» в контексте Улуса Джучи. На первом этапе формируется корпус ключевых публикаций (монографии и статьи ведущих специалистов), после чего по каждой работе фиксируется, как автор определяет «узбеков», какую периодизацию предлагает и на каких аргументах строит объяснение. Далее проводится сопоставление: сверяются термины, датировки, логика интерпретации и итоговые выводы, выделяются точки совпадения и расхождения. Применяется качественный анализ текста: выписываются ключевые формулировки, группируются повторяющиеся мотивы и различия, составляется сводное резюме по подтемам (происхождение этнонима, связь с

Золотой Ордой, процессы тюркизации/исламизации, наследие в постордынских государствах). Для проверки устойчивости результатов используется перекрёстное чтение нескольких независимых исследований. Ограничения исследования состоят в том, что выборка литературы не является исчерпывающей, а выводы отражают прежде всего интерпретации западной историографии без систематического привлечения восточных корпусов. Работа выполнена как целевой обзор западной историографии по теме «узбекского фактора» в контексте Улуса Джучи; при этом труды западных популяционных генетиков привлекаются лишь как вспомогательный контекст. Вместе с тем, несмотря на приоритетное внимание к западной историографии, полноценная реконструкция проблемы методологически затруднительна без обращения к казахстанской, советской и российской научным традициям, где сформирован основной корпус источниковедческих интерпретаций, терминологических моделей и региональных реконструкций.

Степень изученности темы

Проблематика «узбекского фактора» в контексте Улуса Джучи имеет устойчивую, но фрагментированную исследовательскую традицию в западноевропейской и англоязычной историографии. Ранняя волна (конец XIX – первая половина XX вв.) представлена ориенталистскими эскизами (А. Вамбери и др.), где этнополитические процессы нередко сводились к описанию «кочевой» и «оседлой» дихотомии без чёткой источниковедческой критики. Второй этап (середина – вторая половина XX в.) дал концептуальные рамки и терминологическую ясность: Ф. Шпулер, К. Босуорт, Д. Морган, П. Голден уточнили династические линии (джучидско-шибанидская ветвь), траектории исламизации и роль степной элиты в постордынской политике, отделив личное имя *Өзбек/Узбек* от позднейшего этнонима и разграничив Золотую Орду и трансоксианский шибанидский проект. С 1990-х годов наблюдается углубление источниковой базы и междисциплинарности. И. Вашари, Б. Манз, Д. ДеВиз, А. Франк и др. рассматривают «узбекский фактор» как связку институтов: степная военная мобилизация, династическая легитимация, а также интеграция в оседлую (персоязычную) административно-фискальную среду Мавераннахра. Работы 2010–2020-х (М. Фаверо, Т. Мэй, Дж.) усиливают сравнительную перспективу внутри ордынского мира и обращают внимание на гибридные режимы власти, оборот элит и долговые/фискальные практики, но при этом нередко обсуждают «узбекский» материал в более широких сюжетах «ордынности», не всегда давая системный синтез именно по узбекской линии. В целом степень изученности можно оценить как высокую по узловым вопросам (генеалогия шибанидов; разграничение имени хана Узбека и этнонима; механизмы исламизации элит; включение степной аристократии в городскую бюрократию) и среднюю по специальным аспектам. К числу недостаточно разработанных направлений относятся:

- (1) микроистория регионов на стыке степи и оазисов (локальные конфигурации власти после завоеваний Мухаммада Шайбани);
- (2) количественные сравнения фискальной ёмкости и фортификационной инфраструктуры узбекских ханств с крымским и казанским кейсами;

(3) динамика отношений «кочевая опора – оседлая бюрократия» в долгом XVII веке;
(4) систематическое разграничение «культурно-литературного» и «демографического/генетического» наследия в ногайско-узбекско-казахских перекрёстках, выходя за пределы редукции ногайцев к «текстовой традиции».

Итог: корпус исследований предоставляет надёжные макрорамки и терминологическую точность, но требует целенаправленного синтеза по «узбекскому фактору» как особой траектории постзолотоордынского наследования – с акцентом на региональные кейсы, институциональные метрики (фиск, гарнизоны, судопроизводство), а также на сравнительный анализ с крымским и бухарским материалом в единой модели «компонентного наследования».

Анализ

Происхождение названия. Ховорт полемизирует с профессором Григорьевым, который отрицал, что турки называли племена в честь героев. Он приводит многочисленные примеры – от легендарного Огуз-хана и кипчаков до селджуков и османов – и утверждает, что практика называния по имени правителя широко распространена. В частности, он считает, что конфедерация узбеков получила имя от хана Узбека, правившего Золотой Ордой. Эта гипотеза подтверждается упоминаниями у восточных хронистов, в том числе у Шараф ад-Дина (1424 г.), который называет Идику «узбеком». Также отмечается, что при хане Узбеке чеканились монеты по всем городам Орды, что закрепило его имя в политической культуре региона (Howorth, 1880: 10). Ховорт выводит сам этноним от хана Узбека и подчёркивает его роль в обращении населения Улуса Джучи в ислам и политической консолидации конфедерации: это задавало рамку «сверху вниз» для последующего смешения племён под общим именем (Howorth, 1880: 10). Шпулер: восточные авторы всё чаще называют Дешт-и Кыпчак «страной Узбека» (реже Улусом Джучи/Берке); этноним «узбеки» возник по той же модели, что «ногайцы» от Ногая (Шпулер, 2016: 112). Австрийский ориенталист Хаммер-Пургшталь рассматривает ханство Озбега как вершину политического «цветения» Улуса Джучи и прямо выводит этноним «узбеки» от его имени, называя Озбега «родоначальником узбеков». Он подчёркивает, что название, возникшее при правителе Золотой Орды, было впоследствии «прославлено» двумя династиями в Трансоксании и Хорезме и сохранялось «доныне» среди жителей Туркестана и Афганистана. В контексте международных связей автор фиксирует брак дочери Озбега с египетским султаном ан-Насиром, давление на границы Ирана и дипломатические распри с Ильханами, а также благоволение к венецианцам в Крыму. Таким образом, у Пюргшталья этноним «узбеки» трактуется как политоним/этнополитоним, связанный с легитимацией власти через фигуру Озбега и последующую династическую преемственность в Мавераннахре и Хорезме (Hammer-Purgstall, 1840: 303–304). Тимоти Мэй полагал, что этноним «узбеки» как самоназвание народа сформировался на пике правления хана Өзбека (May, 2012: 230). Однако данная позиция, по-видимому, нуждается в уточнении: устойчивое и широкое распространение этнонима «узбеки» фиксируется позднее и не связано напрямую с самим периодом правления хана Өзбека. Его активное употребление и «пик» распространения обусловлены более поздними процессами этнополитической

консолидации, а не мгновенным, синхронным эффектом эпохи Өзбека, как это предполагает Мэй. Аналогичная динамика наблюдается и в случае с ногайским этнонимом.

«Согласно Аллену Франку и Питеру Голдену, личное имя “Узбек” засвидетельствовано в источниках ещё до правления хана Узбека и относится к пространству Дешт-и Кыпчак» (Di Cosmo и др., 2009: 221). Воцарение хана Узбека стало рубежом, после которого символически закрепились процессы тюркизации и утверждения ислама. Показательно, что само имя «Өзбек» имеет тюркскую, а не монгольскую этимологию (обычно выводится из *öz* + *bäg* – «сам себе господин»). Именная практика правящей элиты и населения Улуса Джучи, начиная с этого времени, всё отчётливее отражала и закрепляла соответствующие культурные и религиозные сдвиги.

Дуэт историков Почекаев и Мари Фаверо отмечали, что современники считали Бердибека последним ханом, происходившим от Бату. Джучидский правитель Хивы XVII века Абулгази Бахадур-хан писал: «После него [Бердибека] род Сайн-хана [то есть Бату] пресёкся. У узбеков есть пословица: “Шея верблюда была перерезана в лице Бердибека”». Те, кто правил после него, происходили уже от других сыновей Джучи-хана (Biran, Kim, 2023: 291). Тогда критика так: Абулгази – поздний автор (середина XVII в.) и пишет через три века после описываемых событий, что неизбежно влечёт (1) большую дистанцию во времени и утрату деталей; (2) опору на устные предания и династические версии, а не на синхронные документы; (3) возможную политическую ангажированность: как правящий Джучид он конструирует легитимационный нарратив; (4) анахронизмы и ретропроекции институтов XVII в. на XIII-XIV вв.; (5) расхождения с более ранними свидетельствами (летописями, генеалогиями, нумизматикой, эпиграфикой). Следовательно, его сообщение о «пресечении линии Бату при Бердибеке» следует использовать лишь как поздний историографический мотив и проверять по ранним и материальным источникам (монеты, надписи, синхронные хроники).

Фаверо в соавторстве с Почекаевым отмечают, что, хотя узбекские и казахские объединения в ряде периодов располагались вне ядра территорий, традиционно относимых к «классическому» ареалу Улуса Джучи, они сохраняли и актуализировали ордынское наследие, используя его как ресурс легитимации и мобилизации воинских контингентов. Дополнительно в литературе подчеркивается, что на западных рубежах джучидского мира правящие линии, включая крымских Гиреев, действовали в более жёстких геополитических рамках, тогда как в Центральной Азии складывалась социально-экономическая динамика, поддерживавшая подвижность и «текучесть» кочевого общества (Biran, Kim, 2023: 307). Вместе с тем в данной трактовке возможно смещение к эссенциализации узбеков и казахов как «периферийных» акторов, что упрощает реальные механизмы их включённости в постджучидское наследие. В этом смысле шибанидские узбеки и казахские тукатимуриды по-разному использовали «ордынскую память». Первые опирались на институционализацию оазисной государственности Мавераннахра и Хорезма, а также на фискально-бюрократические ресурсы городской среды. Вторые поддерживали кочевую политическую конфигурацию, основанную на широкой военной мобилизации и контроле степных транзитных коридоров. Соответственно, корректнее говорить не о «внешнем положении» этих групп по отношению к джучидскому пространству, а о различной конфигурации институтов и различных способах актуализации наследия Улуса Джучи.

В ответ на это спорное утверждение Т.И. Султанов ввел термин «дешт-и-кипчакские узбеки». Он использовал его для обозначения потомков союза тюрко-монгольских племен под руководством шибанидов, которые участвовали в завоевании Мавераннахра Мухаммадом Шейбани (Чвырь, 2006: 36). Ж.М. Сабитов отмечает, что в среднеазиатских источниках термин «узбеки» первоначально применялся ко всем кочевникам Улуса Джучи, а после завоеваний Мухаммада Шейбани главным образом к переселенцам из Дешт-и-Кыпчака в Мавераннахр. По его мнению, в Улусе Джучи не существовало отдельных этносов кочевых узбеков или татар, речь шла о едином золотоордынском этническом массиве, который в местной традиции именовали узбеками, а в европейской татарами (Сабитов, 2011: 172–173).

Мари Фаверо отмечала, что внук Эдиге Ваккас-бей был одним из ключевых сторонников Абу-л-Хайра, занял должность беклярбека и вместе с ханом стремился вернуть северный Хорезм джучидам, отвоёвывая его у потомков Тимура. При поддержке мангытов Абу-л-Хайр захватил северный Хорезм и города нижнего и среднего течения Сырдарьи (Сыганак стал его зимней столицей), однако поражение от ойратов в 1457 г. привело к тому, что мангыты и тысячи его прежних сторонников перешли к Керюю и Жанибеку, закреплявшимся в долине Чу. Именно эти группы, подчёркивает исследовательница, стали ядром политического объединения, которое в начале XVI в. закрепилось под этнонимом «казах» (Favereau, 2021: 370). Однако прямых свидетельств о массовом «переходе мангытов» в раннее Казахское ханство источники не содержат, и в последующей политической географии степи основная масса мангытов устойчиво ассоциируется с Ногайской Ордой.

«Шпулер и Кисслинг отмечали, что захват трона Золотой Орды в 1380 году вызвал миграцию кланов Белой Орды на её территорию, а узбеки впервые двинулись в направлении Бухары, Хорезма и Астарабата зимой 1405/1406 гг. С 1415 г. и далее они вели борьбу за контроль над низовьями (дельтой) Сырдарьи с войсками Улугбека, который, выступая наместником своего отца Шахруха, контролировал этот район из Самарканда (Кисслинг–Шпулер, 2022: 254). На миграцию узбеков мог также влиять Малый ледниковый период: климат южнее воспринимался Абулхаир-ханом как более благоприятный; кроме того, на юге наблюдалась меньшая конкуренция, тогда как на севере действовали Большая Орда и Ногайская Орда. Далее ряд историков отмечает, что правители прилегающих степей обращали взор на Трансоксиану и Иранское плато; однако Абулхаир переоценил свои силы и потерпел поражение в узбеко-ойратской войне 1456–1457 гг., после чего часть вождей из его окружения позднее стала именовать себя «казахами» (в историографии нередко трактуемыми как «эмигранты» или «дезертиры»). Впоследствии именно казахи долго сохраняли кочевой образ жизни и племенную структуру, удерживая архаические верования под исламской оболочкой и поглощая дулатские группы Семиречья. Абулхаир погиб в войне с казахами в 1468 г. (Кисслинг–Шпулер, 2022: 255). Закрепившись на юге и соприкасаясь с сартами, Абулхаир и его потомки перенимали более оседлые практики и административные формы трансоксской среды – своеобразного ильханидско-чагатаидского синтеза (Мавераннахр), где монгольская кочевая знать взаимодействовала с оседлым сартским городским населением (без существенного влияния шиитского ислама). Казахское ханство, в свою очередь, продолжило линию одного из наследников Улуса

Джучи, сохранив тюрко-монгольскую кочевую компоненту. Дуэт немецких историков продолжает: несмотря на то, что при тимуридском султани Хусейне Байкаре и его визире Алишере Навои предпринимались усилия возвысить чагатайско-тюркский язык до уровня литературного равенства с персидским (прежде всего трудами самого Навои и в свете мемуаров Бабура), в культурной политике Хусейна Байкары предпочтение в целом отдавалось персидскому языку. Шах покровительствовал персидской литературе и искусствам. Позднее Мухаммад Шайбани вытеснил из Герата тимуридского принца Бади' аз-Замана и установил контроль над Хорезмом. Сам Шайбани покровительствовал теологам, учёным и поэтам. Он был не менее восприимчив к персидской культуре, чем тимуриды, и сумел воспользоваться междоусобной борьбой Ахмада и Махмуда в Могулистане, заняв его западные области (Кисслинг–Шпулер, 2022: 259). Чагатай дал имя восточнотюркскому литературному языку – чагатаю, сформировавшемуся в тимуридскую эпоху и давшему начало узбекскому и казахскому литературным языкам. Монгольский ещё применяли в администрации Могулистана до 1369-го, а в Ильханате отдельные акты на монгольском встречались даже при Абу Саиде, хотя преобладал персидский (Jackson, 2017: 323). Моррис Россابي заявлял, что падение Тимуридской империи стало первым ударом по караванной торговле: ослабленные распрями тимуриды уступили кочевникам; казахи заняли степные земли, а узбеки в начале XVI века взяли Самарканд и Герат. На первых порах они грабили города и прерывали торговые потоки; и хотя позднее оседали, начальная турбулентность, распад империи и дробление на узбекские ханства временно подорвали евразийскую коммерцию (Rossabi, 1990: 360–361). Тем самым северные тукатимуриды и южные шибаниды сформировали новую военную силу, а Улус Джучи в целом вышел победителем в противостоянии с Тимуридами, начатом ещё при Тохтамыше. Питер Джэксон отмечал, что в 1500–1507 гг. узбеки восстановили де-факто чингизидскую власть в Трансоксиане, а казахи – в северных степях; именно этот ренессанс и продолжение чингизидского владычества объясняют подзаголовок Cambridge History of Inner Asia – «Чингизидская эпоха» (Jackson, 2017: 24). Узбеки распались на Тюменское ханство (Западная Сибирь) и Узбекское ханство Абу-л-Хайра; ещё до 1500 г. узбеки уступили значительную часть степей формирующейся Казахской конфедерации, чьи ханы происходили не от Шибана, а от его брата Тука-Тимура» (Jackson, 2017: 318). Военная опора шибанидов – кочевые узбеки. Постоянные кампании истощали их демографию, а борьба с казахами за города Сырдарьи усилила убыль.

Казахо-узбекский фактор

Дэвид Морган констатирует, что «некоторые казахские роды – под руководством двух монгольских принцев Жанибека и Керее – отказались принять новый порядок, вероятно, усмотрев недопустимую тенденцию к оседанию. Они бежали в восточное чагатайское ханство, в Могулистан» (Morgan, 2016: 109). Это фактически стало «естественным отбором» тюрко-монгольских групп: часть предпочла оседлость в качестве подданных Абулхаира, другая – кочевой образ жизни вместе с Кереем и Жанибеком. У казахов доля тюрко-монгольского степного компонента, по-видимому, могла быть выше, чем в улусе Абулхаира. При этом вопрос легитимности не сводился к одной линии: потомки Шибана действительно обладали правами, но тукатимуриды как потомки Джучи

и владыки Белой Орды также сохраняли законные притязания на весь Улус Джучи. Хотя среди казахов могли быть и сарты, для городского населения жизнь в Казахском ханстве, вероятно, была менее привлекательна.

Жан Поль Ру пишет, что при усилении власти Абулхаира из его орды откочевывали целые группы, которые в тюркской среде обозначались словом *qazaq*, то есть люди, вышедшие из подчинения и не желающие служить организованной власти (Жан Поль Ру, 2006: 552). Однако эту характеристику следует понимать как обобщающую и риторически окрашенную, поскольку оценочные формулы вроде варвары отражают язык автора, а не аналитическую категорию, и сам термин *qazaq* в данном контексте описывает прежде всего статус и практику откочевки, а не уже оформленный этноним.

Джу Юп Ли отмечает, что термин «казаклык», то есть *qazaq*, первоначально обозначал социально-политический статус вольного или отколовшегося воинского союза на пограничье, нередко формировавшегося вокруг чингизидского претендента. В этом смысле казаклык мог выступать временной фазой борьбы за власть, а затем в ходе исторического развития создавать основу для превращения названия *qazaq* в устойчивое политическое имя и далее в этноним. Он также указывает, что Мухаммад Шайбани и Махмуд некоторое время находились в состоянии казаклыка после поражения от Ибак хана и вынужденного бегства в 1471 году. В целом Джу Юп Ли трактует *казаклык* именно как статусное состояние (Джу Юп Ли, 2022: 144–147). По аналогии можно говорить о квазиказаклыке Чингисхана в момент откочевки от Джамуха, что типологически соответствует кочевой мобильности и практике откола воинских групп, хотя в монгольской среде этот статус так не обозначался, и сопоставление носит условный характер. Т. Султанов одним из первых акцентировал, что казаклык следует понимать как социальное состояние временного выхода из-под власти, доступное практически любому, поэтому казаком мог стать любой человек, будь он тюрк или перс, рядовой кочевник-скотовод или даже «принц крови» (Султанов, 2004: 28). В своей интерпретации я дополнительно связываю казаклык с практикой временного ухода от ханской ставки и привычных политических обязательств, то есть с сознательным выходом из «центра» власти на степную периферию.

Замечание Дэвида Моргана созвучно наблюдениям А. Вамбери, писавшего, что, по представлениям казахов, жители городов воспринимались как «больные» и «сумасшедшие», а сочувствие вызывали «все те, у кого нет монгольского типа лица». В зафиксированных им эстетических представлениях «монгольская раса» считалась высшим проявлением красоты: Бог, выдвинув вперёд скуловые кости, сделал её представителей похожими на лошадь, а лошадь у казахов почиталась венцом творения (Vambery, 2006: 225). То, что кочевые узбеки были теснее связаны с казахами, уже подчёркивается в XVIII веке: казахских чингизидов приглашали в Хиву в качестве марионеточных ханов. Это свидетельствует о кризисе легитимации узбекской государственности, традиционно связывавшей своё право на власть с чингизидским происхождением. Казахский Нурали-хан унаследовал ханский титул по завещанию отца. В конце 1740 г. хивинская знать провозгласила его ханом Хивы, однако уже в 1741 г. он бежал в кочевья своего отца (АВПРИ, ф. 99, оп. 99/3, д. 5, л. 19–21 об)¹.

¹Архив внешней политики Российской империи (АВПРИ) - ф. 99, оп. 99/3, д. 5, л. 19-21 об.

Beatrice Forbes Manz связывает возникновение казахской идентичности с расколом тюрко-монгольских и чингизидских правящих коалиций в постмонгольском мире, то есть в системе наследников Монгольской империи, начиная с XV века. В этой перспективе часть узбекских групп закреплялась за Трансоксанией и оазисно-городской средой, тогда как казахи (Qazaqs) конституировались как степная политическая общность, сохранявшая кочевой уклад кипчакского пояса. При этом выбор «оазис или степь» был не исходной причиной разделения, а результатом уже произошедшей политической и социальной дифференциации (Manz, 2003: 87–90; Ju-Yup Lee, 2016: 159). Тот же историк Вамбери, рассуждая об узбеках, включает в этот сюжет и Аштарханидов, фактически соотнося их с «узбекскими» группами. Он отмечает, что шибанид Искандер-хан принял аштарханида Джани Мухаммад-хана – тукатимурида по происхождению – как беженца и оказал ему высшие почести (Vambery, 2025: 355-356). В аналитических целях можно условно выделить три «узбекских» массива XV века: северный (тукатимуридский, т. н. «казах-узбеки»), южный (шибаниды Абулхайр-хана) и сибирский. Последний выглядел уязвимее – в том числе из-за воздействий Малого ледникового периода – и оставался на периферии интересов других постордынских государств. Сибирское ханство просуществовало сравнительно долго, однако в конечном счёте было покорено Московским государством. Жан-Поль Ру отмечал, что после поражения сибирского хана Кучума в 1598 г. он был вынужден скрываться и, по его версии, умер в бедности (Ру, 2006: 551).

В историографической перспективе Аштарханидов можно условно сближать скорее с северными узбеками (то есть казахами), нежели с южными шибанидами, однако данный эпизод показывает, что политические границы между этими ветвями оставались подвижными и определялись прежде всего текущими союзами, угрозами и династическими расчётами. Также Питер Джэксон, опираясь на выводы Майкла Бирана, отмечает, что «потомки Тока-Темира, бежавшие из Астрахани во время московского завоевания 1554 года и нашедшие убежище во владениях узбеков, продолжили играть значительную политическую роль. Токатимуриды, которых историки ранее называли джанидами или астраханидами, правили в Трансоксании и на землях к югу от Окса из двух центров, Бухары и Балха, приблизительно до 1750 и 1737 годов соответственно, тогда как линия Арабшахидов в Хиве сохранялась до 1727 года. В последующий период марионеточные ханы нередко происходили именно из Токатимуридов. Стремление к легитимации через связь с Чингис-ханом исчезало медленно. Постчингизидские и посттимуридские династии XVIII–XIX веков, мангыты в Бухаре с 1756 года и кунграты в Хиве с 1804 года хорошо осознавали престиж чингизидской крови и потому нередко фабриковали или подчёркивали брачные связи с потомками монгольского завоевателя» (Jackson, 2017: 319). По Питеру Джэксону (со ссылкой на Мирзу Хайдара), оседлые соседи называли кочевников Могулистана Jata/Чете – «разбойники», с оттенком «вольных грабителей», аналогично слову qazaq, ставшему именем новой мощной группы в эпоху Хайдара (Jackson, 2017: 171).

Хольцварт приводит ориентировочные оценки численности узбеков для раннего периода шибанидского завоевания. По его данным, в Мавераннахр вошло около 300–500 тыс. кочевых узбеков при общей численности населения региона не более примерно 5 млн, а даже к 1820-м годам доля кочевников оставалась высокой, около 2,5

млн всего, из них примерно 1 млн кочевников (Holzwarth, 2006: 97–98). Консервативно допустимо принимать нижнюю границу - около 300 тыс. Кроме того, после ухода Керей и Жанибека из узбекского улуса этническое ядро кочевого населения могло заметно ослабеть.

У Т.И. Султанова приведена оценка именно населения, а не только войска. Он подчеркивает, что даже если считать ушедших из степи кочевников в пределах 240–360 тыс., это не означает переселения всего массива, и, опираясь на сообщение Мухаммад Хайдар Дулати о том, что у Касыма в 1512–1518 годах был один миллион кочевников, делает вывод, что население Узбекского улуса к началу массовой эмиграции составляло не менее 1,24–1,36 млн. Он также отмечает, что определить численность отдельных дашт-и-кипчацких племен в войске Шейбани хана почти невозможно из-за нехватки источников, и фактически единственный текст с подобными сведениями принадлежит Мухаммаду Салиху (Султанов, 1982: 21).

Следует учитывать, что сообщение Мухаммада Хайдара Дулати о «миллионе кочевников» у Касыма может носить оценочно-риторический характер, фиксируя не точную демографическую величину, а представление о масштабе и мощи Казахского ханства; кроме того, сам Дулати (р. ок. 1499/1500) писал «Тарих-и Рашиди» значительно позднее (1541–1546), что делает его числовые оценки ориентировочными и требующими критической проверки по другим данным. Через гиперболизированную численность автор фиксирует появление у казахов нового легитимирующего ресурса – самостоятельной ханской общности и силы, уже не сводимой к «фрагменту» или «осколку» узбекского улуса.

В главе 53, описывая сражение Шейбани хана с монгольскими ханами в 1503 г., Мухаммад Салих сообщает о примерно 10 тысячах воинов и отмечает, что большинство составляли шибаниты. Он перечисляет племенной состав войска и называет военных лидеров, включая Хусейна Али у конгратов, Хаджи Гази у мангытов и адгу, Хамза бия у адлу оглы, Купек бия у кушчи, Джашеф бия у дурман и Канбар бия у найманов. Войско делилось на правое и левое крыло. В правое входили конграт, кыйат, мангыт, дурман, уйсун и ойрат. Левое насчитывало 1500 человек, из них 700 найманов под началом Канбар бия (Султанов, 1982: 10).

Что касается термина «узбек», в раннем новом времени он обозначал прежде всего политэтноним шибанидской конфедерации (тюрко-монгольскую мусульманскую общность). В публицистике встречаются расширительные трактовки, сопоставляющие «узбеков» с более ранними тюркизированными монголами; однако относить Амир Темура к «узбекам» корректно лишь в риторическом смысле, а не в строгом династическом (легитимность Темура как гургана отличалась по природе от чингизидской). По мере ассимиляции части узбекских групп с оседлым сартским населением менялось и содержание этнонима. Напротив, казахские объединения дольше сохраняли кочевой уклад и племенную структуру, что сближает их с «средневековыми узбеками» в культурно-социальном смысле, но не тождествляет политически.

Государство шибанидов сложилось как «второй тип» кочевой государственности: завоеватели из Дешт-и-Кыпчака вошли в оседлую зону Мавераннахра и Хорасана ок. 1500 г.; именно узбекские династии правили до 1920 г. (Holzwarth, 2006: 94-96). От задержки быстрой седентаризации узбеков сдерживали дефицит пахотных земель и устойчивость удельной (апанажной) системы власти (Holzwarth, 2006: 95-96).

Генетика узбеков. «Как отмечают Р. С. Уэллс и соавт., для узбеков авторы не выделяют доминирующую Y-гаплогруппу; указывается широкое распространение маркера M17 (R1a) в Центральной Азии и высокая внутригрупповая диверсификация узбеков (Wells et al., 2001: 10246–10247). Эти наблюдения не дают специфически “монгольского” патрилинейного сигнала по узбекам; однако в самой работе не анализируется маркер C-M217 (C2), поэтому такой вывод остаётся косвенным». У казахов доминирует Y-гаплогруппа C2 (C-M217) – в обозначениях Zerjal et al. это haplogroup 36, ~63% выборки (Zerjal et al., 2002: 474). В Тюрин показано, что у монголов-халха выделяется субклад C-F1067, у калмыков маркером назван C3c1b-F6379, а у казахов (алтайские, N=36) высокая доля C3c1-M77 (41,7%) (Тюрин, 2024: 44). У узбеков доминирующей Y-гаплогруппы нет: выборка показывает очень высокую диверсификацию (28 из 28 хромосом – разные гаплотипы); среди наиболее представленных линий – haplogroup 3 ≈ R1a и haplogroup 9 ≈ J2 (при участии 10/36) (Zerjal et al., 2002: 473–474). «Отсутствие у узбеков доминирующей Y-гаплогруппы при высокой внутригрупповой диверсификации (при заметном, но не преобладающем присутствии линий R1a и J2) указывает на сравнительно слабый и неоднородный “тюрко-монгольский” патрилинейный компонент по сравнению с ранними кочевыми сообществами. У казахов по Y-хромосоме фиксируются «монгольские» линии (прежде всего ветви гаплогруппы C, напр. высокая доля C3c1-M77 у алтайских казахов), что указывает на заметный монгольский компонент, хотя он не является полностью доказанным для всех казахских групп. Вероятно, у южных узбеков Шибанидов этот компонент размывался в результате последующих смешений и оседло-городских интеграций». Вамбери отмечает, что в Бухаре проживают около 500 индусов, «державших в руках» денежное обращение и, по его словам, «обдирающих» узбеков, а также персидские евреи, уведённые в плен при первом завоевании числом до 10 тысяч; они расселены в Бухаре, Самарканде и Карши (Vambery, 2006: 227). Эти группы, разнясь по происхождению и культуре, разумеется, не образуют единой родовой линии. В долгосрочной перспективе этноконфессиональная и демографическая разнородность региональных сообществ также способствовала генетической мозаичности узбеков, отличая их от казахов в силу более интенсивных контактов с оседлым населением.

Несмотря на эти нюансы, кочевые узбеки оставались частью тюрко-монгольского мира. Как отмечают Кисслинг и Шпулер, разгром и гибель Мухаммада Шайбани в 1510 г. показали пределы тюркской экспансии: Иранское плато в XVI в. уже не покорялось тюркам так, как в прежние века (Кисслинг–Шпулер, 2022: 264). Утрата имперских оснований привела к «сжатию» пространства власти у двух ключевых чингизидских центров: Улус Джучи постепенно терял рычаги контроля над русскими землями, тогда как Юань была вытеснена из Китая и лишилась оседлой налогово-административной базы. В постимперской степи это означало перераспределение ресурсов и усиление конкуренции за кочевья и торговые коридоры. В этих условиях ойратские объединения, ранее включённые в орбиту Юани, действовали уже как самостоятельные центры силы: опора на чингизидскую сакральность сначала сохранялась, но затем во многом ослабевала в логике, отчасти сопоставимой с тем, как Ногайская Орда постепенно функционировала как конфедерация без устойчивой привязки к верховной чингизидской власти. Долговременное соперничество ойратов с казахскими ханами сопровождалось

конфессиональной маркировкой (буддисты/мусульмане), однако его устойчивую основу составляли ресурсно-геополитические причины.

Помимо узбек-казахов тукатимуридской линии и южных узбеков-шибанидов, существовали и сибирские узбеки Сибирского ханства. По укладу они были ближе к узбек-казахам: кочевая жизнь, слабое включение ираноязычных (персо-иранских) городских элементов – в отличие от южных шибанидов. Кисслинг и Шпулер отмечают: узбеки Сибирского ханства при Кучуме вступили в конфликт с русскими (1579–1581) и были разгромлены и вытеснены. В 1584 г. Кучум вернулся и разбил отряд Ермака; тот, отступая, утонул, но русское продвижение не остановилось. Русские опорные пункты: Тюмень (1586) и Тобольск (1587). Кучум был окончательно побеждён на Оби, ушёл к ногайцам и около 1600 г. погиб; его сын Ишим, союзничая с калмыками, результата не достиг. Покорив Сибирь, русские открыли путь в Центральную Азию (Кисслинг–Шпулер, 2022: 265). Русские уяснили: строительство крепостей ослабляет кочевников, поскольку перед инженерной фортификацией они бессильны.

Узбеков Хивы и Бухары объединил Абдаллах II. В 1557 г. он взял Бухару и сделал её столицей; в 1573–1574 и 1583 гг. покорил Балх, Самарканд, Ташкент и Фергану. В 1583 г., после смерти своего умалишённого отца Искандара (посаженного им на трон в 1561 г.), Абдаллах принял ханский титул. Позднее узбеки были вытеснены из завоеванных областей Хорасана - Герата, а также Астарабада и Гиляна Сефевидским шахом Аббасом I. В 1590-е годы сила Абдаллаха II подорвалась: вспыхнул конфликт с единственным сыном Абд ал-Мумином, получившим Балх. Казахи, воспользовавшись моментом, ударили по узбекам, дойдя до ворот Ташкента и Самарканда. Абдаллах умер во время карательной экспедиции против казахов; Абд ал-Мумин был убит спустя два месяца. После этого держава Абдаллахов распалась. Кочевые турки больше не входили на Иранское плато. Набеги туркмен лишь тревожили Северный Иран, но не меняли баланса сил (Кисслинг–Шпулер, 2022: 265–267).

Монгольский компонент в этногенезе узбеков был наиболее заметен на ранних этапах их формирования, однако по мере оседания населения, после поражения от Уз-Темура Тайчи и исхода казахских чингизидов Керей и Жанибека его выраженность постепенно снижалась. Последующим узбекским ханам приходилось считаться с многочисленными ираноязычными (прежде всего таджикскими) городскими сообществами, а также с тюркоязычным оседлым населением региона, включая, среди прочих, туркмен. На этом фоне туркмены оставались силой, поддерживавшей кочевой тюркский компонент в противовес набиравшей численность таджикско-городской среде в Хиве. С течением времени доля монгольского компонента у узбеков сокращалась. В конечном счёте была утрачена и шибанидская (чингизидская) династическая линия. Хотя узбеки традиционно противостояли тимуридам, в социально-культурном отношении они унаследовали значительную часть их городского мира: овладев тимуридскими центрами, узбеки интегрировали местное население Хорезма и сопредельных областей в собственный этногенез. В результате монгольский субстрат сохранился преимущественно на уровне правящей элиты, тогда как массовая основа всё более определялась смешением тюркских и ираноязычных оседлых компонентов. В то же время у казахов, напротив, монгольский компонент со временем увеличивался: формирование Казахского ханства в рамках степной (кочевой) среды, приток и консолидация чингизидских линий, а также

включение и перераспределение родоплеменных групп улуса Джучи способствовали постепенному усилению монгольского элемента в составе казахской конфедерации. К XIV-XV вв. в Моголистане монгольский компонент был заметно сильнее и дольше сохранял самобытность; в Мавераннахре же монгольские группы были численно невелики и сравнительно быстро растворились в тюрко-персидской городской среде. Это объясняет, почему само название «Моголистан» восходит к этнониму «монгол», тогда как Мавераннахр стал ядром тимуридской и раннеузбекской государственности. В дальнейшем на базе чагатайской и дешт-кипчакской среды сформировались узбеки. При этом северные степные группы сыграли важную роль и в этногенезе казахов, тогда как южные – в сложении оседлого узбекского населения. В целом чем севернее зона кочевой политики, тем дольше удерживались монголоидные по происхождению элементы власти и культуры; однако делать прямолинейные обобщения по «северным ордам» (Большая Орда, Астраханское ханство, Ногайская Орда, Казанское ханство) затруднительно из-за региональной специфики, разной демографической базы и темпов тюркизации. Практика закрепления имени правителя за политико-этнической конфедерацией была характерным следствием тюркизации монгольских групп и их постепенного дистанцирования от метрополии (Монголии). Аналогичные процессы фиксируются в ряде постмонгольских государств Евразии, где имена ханов становились устойчивыми этнополитонимами (например, «узбеки» – от хана Узбека; «ногайцы» – от Ногая), отражая одновременно и политическую легитимацию, и культурно-языковую трансформацию. Подобное явление наблюдалось не в одном постмонгольском государстве. Этвуд отмечает, что монгольский язык имеет заметные сходства с тюркскими языками – турецким, уйгурским, а также с теми идиомами, из которых сформировались современные казахский, кыргызский, узбекский и туркменский. Однако эта близость объясняется не общим праязыком, а длительными контактами и масштабными заимствованиями лексики и грамматических моделей (Atwood, 2023: 262).

Структура и племенные деления. Автор приводит классификацию узбекских племён по разным источникам. Так, Клапрот выделял четыре главные ветви – уйгур-найман, канглы-кипчак, кият-кунграт и нокус-мангыт. Более подробные списки у Ханькова и Вамбэри включают мангытов, кунгратов, кипчаков, хитаев, найманов, киятов, жалаиров, канглы и другие племена. Всего у Вамбэри упоминаются 32 «таифе» – крупных подразделения узбеков (Howorth, 1880: 10-11). «Хольцварт отмечает, что в источниках XVIII века базовое социальное членение выстраивается не по оси “кочевники/оседлые”, а по линии “воины/узбеки” vs “подданные”; при этом “узбеки” выступают военным слоем с правом на долю аграрной (земельной) ренты (Holzwarth, 2006: 98–101)». Политически узбеки – доминирующая группа: высшие военные посты и ранги закреплялись за их племенными лидерами; постепенный слом военного превосходства узбекских племён наступает лишь с централизацией при мангытских эмирах и созданием регулярной пехоты/артиллерии; ок. 1850 г. узбеки теряют контроль над армией (Holzwarth, 2006: 99-101). Здесь фиксируется роль мангытов монгольского происхождения; по аналогии с Ногайской Ордой они принадлежали к правящей элите. Вамбери также констатирует упадок Аштарханидов к концу XVIII века и возвышение мангытов в Мавераннахре (Vambery, 2025: 397). Мангыты, происходившие из монгольской знати и переселённые, по его изложению, ещё при Чингис-хане, к финалу аштарханидской

эпохи сосредоточили в своих руках реальную власть в Мавераннахре. При Эбульфейхане формальное правление сохранялось за чингизидом Абулгази, внуком Абульгази-хана, однако он, по словам Вамбери, был лишь «князем тени». Фактическое управление находилось у мангытской знати: сначала у Рахим-бия, затем у Даниал-бия. В итоге власть была передана Маасуму, который, сочетая суфийскую религиозность с практической политикой, окончательно закрепил господство мангытов (Vambery, 2025: 398–399). Вамбери также подчёркивает, что Маасум был последним правителем Туркестана, кто последовательно противостоял Ирану, после чего интенсивность военных конфликтов, по его оценке, пошла на убыль (Vambery, 2025: 412). В более широком плане возвышение мангытов и кунгратов может рассматриваться как симптом трансформации узбекских политий в «государства военной знати», где решающую роль играли беклярбеки и гурганы, подобно тимуридской модели и практике Ногайской Орды. Ослабление внешнего давления со стороны Ирана и спад пограничных войн теоретически расширяли возможности для переориентации степной политики на север, включая конфликты с казахской ордой легитимных чингизидов тукатимуридской линии.

Племенная структура «узбеков» в XVIII – нач. XIX вв. была не просто социальным анахронизмом, а каркасом военной и фискальной системы. Канцелярские списки и ведомости делили воинский корпус на крылья – правое (*ūng*) и левое (*sūl*), фиксируя, соответственно, около двадцати и тридцати двух подразделений; распределение доходов с орошаемых «плугов земли» (*juft-i gaw*) шло «по племенам», что институционально связывало военную мобилизацию с племенной разметкой пространства и налогообложения (Holzwarth, 2006: 104–105).

Устойчивые формулы «тридцать две» и «девяносто две» «узбекские» единицы, встречающиеся в фирманах и дипломатических письмах Бухары (например, о необходимости «совещаться с лидерами 92 узбекских племён»), не сводятся к простому счёту списков. Их генеалогия уходит в идеологемы исламизации степи, зафиксированные ещё в начале XVI в.: хроника *Majmū‘ al-tawārikh* приводит нарратив о «девяносто двух юношах», принявших ислам, со списком из 92 названий, – то есть речь идёт о сакрализованной матрице «объединения» воинских коллективов, а не о строгом этнографическом реестре (Holzwarth, 2006: 114–116).

Показательный кейс масштаба и статуса – хитая-кипчак (*Khitay-Qipchaq*), один из крупнейших корпусов: хронист XVIII в. оценивает его в «100 000 семейств» (1716/17), а ранние оценки XIX в. колеблются между «120 000 человек» и «80 000 семейств». Экономика корпуса оставалась преимущественно пастбищно-кочевой, с выраженным траншумантным циклом; карьерная траектория Фархад-бия (ветвь *Ūtārchi*) – от амирского командования и ранга *ilgar-bashi* до губернаторства – демонстрирует прямую связку «племя → военная/административная власть» в рамках централизуемой Бухары (Holzwarth, 2006: 110–112, 115–116).

Документы эпохи мангытов показывают постепенный сдвиг от племенной военной верхушки к бюрократическому центру. Титул аталыка к концу XVIII в. всё чаще теряет операционную военную нагрузку, тогда как кошбеги становится фактическим «премьером» и главой администрации; при этом ключевые посты занимают выходцы «не обязательно узбекского» происхождения (в т. ч. персоязычные слои), что фиксирует рост влияния городской канцелярской среды и относительное ослабление политического

веса племенных амиров (Holzwarth, 2006: 100, 109–110). Наконец, фискально-военные распоряжения начала XIX в. фиксируют директивную мобилизацию «по племенам» (в т. ч. мангытских подсекций и «других племён») с поимённым распределением доходов и пайков, что превращает племенную структуру в формализованный административный инструмент военной экономики – уже в рамках усиливающейся центральной власти (Holzwarth, 2006: 104–105).

Расселение. Ханыков описывает географическое размещение узбекских племён в Бухарском ханстве. Мангыты жили в Карши и Бухаре, хитаи между Бухарой и Кермине, найманы у Зиянуддина, кипчаки между Катта-Курганом и Самаркандом, сарай вдоль дороги Самарканд – Карши, кунграды в Карши и близ гор Шахрисабза (Howorth, 1880: 11).

Связь с казахами. Хайдар называет казахов «узбек-казахами», что Ховорт рассматривает как свидетельство близости двух конфедераций и их общих племенных блоков. Это указывает на процесс постепенной дифференциации казахской и узбекской идентичностей в XV–XVI вв., когда прежние родовые структуры были общими (Howorth, 1880: 11). Ховорт трактует «узбеков» как политико-племенную конфедерацию позднего Улуса Джучи, чья идентичность сложилась при хане Узбеке: он был признан «over chief» всеми племенами улуса, что подтверждается повсеместной чеканкой его монет; одновременно приписывается политика исламизации, вследствие которой «все жители страны» стали мусульманами, а имя правителя закрепилось за конфедерацией (Howorth, 1880: 10).

В племенной и властной архитектуре конфедерации Ховорт фиксирует политическое первенство отдельных родов в разных узбекских центрах власти: мангытская династическая ветвь связана с правящим домом Бухары, тогда как в Хиве кият-кунграды рассматриваются как «старший и наиболее знатный» род; отсюда автор выводит, что монгольские правители региона происходили «от царского дома среди кунгрátов», что имело последствия для легитимации власти в Хорезме (Howorth, 1880: 11).

Политическую историю узбекских государств Ховорт раскладывает по трём крупным линиям: (1) узбекские ханства Бухары и Коканда и их отделившиеся «мелкие узбекские владения» – от вторжения узбеков в начале XVI века «до наших дней» автора; (2) ханство Хорезма/Хивы от основания узбеками вскоре после Бухары до «фактического завоевания Россией»; (3) «сибирский» узбекский улус – от основания до уничтожения казаками в XVI веке. Тем самым «политика» узбеков у Ховорта – это прежде всего история формирования и трансформации суверенитетов (династийная легитимация, отделение уделов, баланс с соседями) и их постепенного подчинения Российской империи (Howorth, 1880: 11). Отдельно для Ховорта важно, что узбекская и казахская конфедерации имели общие племенные блоки (напр., кунграт, кипчак, найман и др.), что он трактует как политическую «переварку» и «перековку» племён в разные конфедерации – то есть динамику политического состава и союзов внутри постордынского пространства (Howorth, 1880: 11). Это используется им для объяснения близости, но и дивергенции политических целостностей «узбеков» и «казахов».

У Ховорта «политика узбеков» – это (а) сакрализация власти и имени хана Узбека через монету и исламизацию (инструменты политической интеграции); (б) региональные и династические центры власти (мангыты в Бухаре, кунграды в Хиве)

как опоры легитимности; (в) построение и дробление ханств с XVI века и их «длинная» траектория к зависимости/включению в орбиту России (Howorth, 1880: 10–11).

«Это последнее государство вскоре, в свою очередь, раскололось на Тюменское ханство (в Западной Сибири) и зарождающееся Узбекское ханство, основанное Абулхайром (ум. 1468); задолго до 1500 года узбеки, в свою очередь, утратили значительную часть своих степных территорий в пользу зарождающейся казахской конфедерации, ханы которой происходили не от Шибана, а от его брата Тока-Тимура» (Jackson, 2017: 318). Такое же мнение было у Дэвида Моргана. После поражения 1468 г. Мухаммад Шайбани недолго жил «разбойником», затем собрал силу. С 1486 г. громил владения тимуридов, в 1490-х занял приаральско-сырдарьинские земли и готовил вторжение в Трансоксанию; неудачно выступив к Самарканду в 1499 г., в 1500 г. окончательно оставил степи. Освободившееся степное пространство заняли казахи (Morgan, 2016: 109).

Ю. Шамильоглу показал, что карачы-беи как лидеры четырёх «правлящих племён» через диван реально ограничивали власть хана (выбор/утверждение и смещение, война и внешняя политика, санкционирование постановлений), а П. Джэксон дополняет это узбекским примером: в начале XVI в. хан Мухаммад Шайбани принимал одну норму за Ясу Чингисхана при отсутствии её доказуемости для XIII в., что демонстрирует типичную ретроспективную «ясаизацию» поздних институтов, включая и «четырёх карачи-беев» в Крыму (Шамильоглу, 2019: 40, 43; Jackson, 2017: 368).

Таджико-узбекский фактор

Шпулер также отмечал, что на южных узбеков начал активно влиять таджикский компонент этногенеза. Бии Кокандского ханства осознавали, что с ростом могущества и влияния хана их собственный авторитет снижался, а тревога за личное благополучие росла. Поэтому они отказывались от участия в военных походах, и Кокандскому хану приходилось набирать армию из местных таджиков (Кисслинг-Шпулер, 2022: 288). По Вамбери, в Коканде вторыми по численности идут таджики; причём кокандские таджики, по его наблюдению, превосходят своих бухарских соплеменников и по «чистоте» языка, и по грамматике. Третью группу составляют казахи, кыргызы и кипчаки (Vambery, 2006: 236–237).

В другой своей книге Вамбери писал, что именно кочевые узбеки героически сражались против персов. По его изложению, Шайбан-хан оказался в ловушке, устроенной шахом Исмаилом, который применил тактику притворного отступления; в результате были перебиты узбеки, а израненное тело Шайбана осталось лежать среди гор трупов (Vambery, 2025: 319). Тем самым южные узбеки-шибаниды выступали своеобразным защитным буфером, сдерживая иранское (шиитское) влияние и прикрывая северных узбеков – то есть казахов, включая группы тукатимуридского происхождения. Для казахов ключевым стало противостояние с джунгарами. При этом джунгары в целом относились к казахским чингизидам как к равным, признавая их чингизидский статус. На этом фоне особенно контрастирует описываемое в источниках надругательство со стороны шаха Исмаила, который, по-видимому, не считал нужным демонстрировать уважение к монгольской ханской традиции и к самим чингизидским ханам.

«Американский историк Юрий Брегель отмечает, что в хивинских хрониках XIX в. (Мунис, Агахи, Танаи) термин “сарт” встречается реже, чем у Абулгази, но

употребляется в том же социально-профессиональном смысле: выражение “узбеки и сарты” обозначает оседлое население Хорезма (вне туркмен), фиксируются отдельные “сартовские войска”, а ряд должностей (мехтер, ага, арбаб) занимают выходцы из сартов. Это свидетельствует не о “этнотипе сартов”, а о городской – преимущественно персоязычной – страте, тесно связанной с тюркоязычными узбеками и интегрированной в управление ханства (Bregel, 1978: 125)». Термин «сарт» в историографии и этнографии Ирана и Центральной Азии употреблялся для обозначения населения Средней Азии (Barthold & Subtelny, 1997: 600); чаще всего им называли оседлых тюрков и таджиков (Levi, 2017: 75), которые нередко были двуязычными (тюркский и персидский) (Foltz, 2019: 111) и в целом принадлежали к общей культурной традиции и выполняли сходные хозяйственно-экономические функции (Roy, 2000: 17). В ряде случаев термин «сарты» мог распространяться и на небольшое число монголов, если они переходили к оседлому образу жизни и включались в тюрко-таджикскую городскую среду, однако в целом это было скорее социально-культурное обозначение оседлых жителей, а не прямой этнический маркер.

После ухода Керей и Жанибека из узбекского улуса (сер. XV в.) монгольский компонент в среде узбеков, по-видимому, пошёл на убыль; как и немногочисленные крымские монголы, узбеки постепенно ассимилировались с местным оседлым населением разнородного, не всегда чётко фиксируемого монгольского или тюркского происхождения. Такая же ситуация была и в Крыму. Будучи чингизидом и степным правителем, крымский хан сталкивался прежде всего с кочевыми ногайскими бунтами, а не с недовольством его оседлых подданных – греков, готов, армян. Узбекские ханы трезво оценивали риск: кочевые родственные племена опаснее сартов и способны мгновенно перейти к силе. Поэтому они опирались на войско из таджиков и других сартов, усиливая городскую компоненту. Сартская среда давала правителям людей, сильных в торговле, шариатско-канцелярской бюрократии и судопроизводстве; некоторые из них проявляли себя и на военной службе, закрывая дефицит кадров у кочевой знати. Узбекские правители действовали иногда избирательно: так, в Хиве, по наблюдению Вамбери, аталык (советник хана) обязан был быть узбеком, тогда как должность мехтера – дворцового управляющего – неизменно занимали сарты. Узбек с монгольским происхождением становился ханом; инаков было четверо – двое из родственников и двое из соплеменников; сейиды (потомки Пророка) исполняли обязанности верховного имама (Vambery, 2006: 189).

В данном контексте «сейиды» не всегда были документально подтверждёнными потомками Пророка: у сартов, в отличие от монголов, родословные фиксировались хуже, поэтому отдельные лица могли называться сейидами, оставаясь фактически обычными сартами. При этом они пользовались доверием ханов и обладали богословской подготовкой. Термин «сейид» здесь функционировал скорее, как престижный религиозный статус.

В канцелярских грамотах часто говорится о «совокупности узбеков» при назначении на высшие военные должности (илгар-баши, кади-аскар, аталык); нередко противопоставляются «узбеки» (военные) и «таджики» (судебно-городская среда) (Holzwarth, 2006: 105–107). В описании низовых военных контингентов и дворцовой службы отмечается заметная доля неузбекских городских слоёв, включая «таджиков,

лиц персидского происхождения и вольноотпущенников» (по Ханыкову, цитируемому у Хольцварта) (Holzwarth, 2006: 105). Если, следуя Шпулеру, в Коканде в армейских корпусах доминировал «таджикский фактор», то сходное усиление наблюдалось и в Бухаре. При мангытах укреплялся бюрократический аппарат, и ключевые посты занимали выходцы «не обязательно узбекского происхождения (в т. ч. бывшие персидские рабы, туркмены и др.)», что фиксирует сдвиг от племенной военной элиты к городской/канцелярской среде, традиционно связанной с таджикско-персоязычным населением (Holzwarth, 2006: 100). В общей социальной оппозиции эпохи XVIII века ключевое деление идёт как «воины/узбеки» vs «подданные» (*fuqarā*). В корпус «подданных» входили и таджикские городские общины, что косвенно подтверждается распределением судебных функций за «судьями таджиков» (Holzwarth, 2006: 100–101). При формировании регулярной пехоты и артиллерии инструкторский состав часто набирался из иранцев и других неузбекских групп, что усиливало роль городско-персидской (таджикской) среды в военной модернизации (Holzwarth, 2006: 100).

Историк США Томас Олсен, опираясь на наблюдения Р.Г. Кузеева и Т.И. Султанова, отмечает по поводу монгольского компонента племени меркитов, что он растворился среди разных народов. Хотя предпринятые меры фактически уничтожили их коллективную идентичность, меркиты не исчезли; на время «уйдя вглубь», они вновь проявляются как составные элементы во множестве постимперских этнополитических образований леса и степи – среди сибирских тюрков, тьянь-шаньских кыргызов, казахов, узбеков, ногайцев и башкир (Biran, Kim, 2023: 746). При этом характер и хронология включения существенно варьируют по регионам; для доказательной реконструкции необходимы локальные маркеры (этнонимы/родовые ветви, шежиры, топонимия) и, по возможности, материальные и текстовые корреляты. Категорические формулы о «уничтожении коллективной идентичности» следует заменить на описание процессов трансформации и переопределения идентичности в рамках новых политических союзов и институтов.

Таким образом, в тюрко-монгольский ассимиляционный процесс теперь включились таджики, занимая ведущие позиции в политике узбекских государств. Груссе также отмечал, что оседлые таджики гораздо лучше исповедовали ислам, тогда как тюрко-монголы Моголистана сохраняли язычество (Груссе, 2022: 360). Однако такой взгляд несколько упрощён, поскольку быть мусульманином и жить в городских условиях не означало строгое следование всем постулатам веры. Американский историк Юджин Скайлер отмечал, что в Бухаре (1872–1873) мальчиков обучали развратным «женским» танцам (Schuyler, 1876: 132–133), что не соответствует каноническому шариатскому праву. Вероятно, не одобрялось каноническими учёными ислама и, по всей видимости, ограничивалось локальной практикой. Источники по исламу у кочевников Центральной Азии многочисленны. В данном разделе мы не останавливаемся на них детально. Отмечается, что среди чисто кочевых слоёв соблюдение религиозных предписаний было менее последовательным, чем у полукочевых и оседлых групп.

Вамбери констатирует факт, что в Коканде (Vambery, 2006: 236) и в Бухарском ханстве таджики являются второй по численности народностью после узбеков. Причём именно в Бухаре таджики больше всех гордятся своим происхождением (Vambery, 2006: 223). По численности в Бухаре четвёртое место занимали арабы – потомки воинов Кутайбы;

лишь немногие из них сохраняли знание арабского языка, их общая численность оценивалась «по слухам» примерно в 60 тыс. На пятом месте шли «мервцы» – потомки приблизительно 40 тыс. персов, переселённых в Бухару Саид-ханом при содействии сариков. Кроме того, в городе проживали персы, в том числе выкупившиеся рабы и последователи шиитского ислама (нередко скрытно); по наблюдению Вамбери, многие из них, даже выйдя из рабского статуса, получали чиновничьи должности. Он же замечает, что мангытскому эмиру Музаффару ад-дину было бы трудно в случае войны с Персией: ключевые командные посты занимали Шахрух-хан и Мухаммад Хасан-хан, а начальниками артиллерии (топчубаши) были Бейнель-бек, Мехди-бек и Лешкер-бек – все, по его словам, персидского происхождения (Vambery, 2006: 226–227). Мангыты монгольского происхождения, будучи малочисленными, вынужденно учитывали вес персидского населения.

В Бухарском ханстве сарты занимают пятое место по численности после узбеков, туркмен, каракалпаков и казахов. Сартов, как и таджиков, можно узнать по лукавству и изяществу. Несмотря на то, что узбеки живут с ними уже пять столетий, смешанные браки остаются весьма редкими (Vambery, 2006: 205). Наблюдения Вамбери показывают, что демографический профиль «узбеков» усреднялся за счёт таджикского (сартского) компонента – явление, нехарактерное для собственно кочевых узбеков.

Коротко: в Хиве таджиков мало; их персидская речь смешана с тюркской. Сартов/таджиков, по Вамбери, узнают по изяществу и «лукавству», узбеки их не любят. Персов около 40 тыс.; рабы-персы быстро богатеют и нередко остаются в Хиве после выкупа. Раба зовут догма, его детей – ханезал; лишь к третьему поколению клеймо стирается (Vambery, 2006: 204–205). Иными словами, к третьему–четвёртому поколению персы-сарты становились «рядовыми» узбеками. Вероятно, именно в Хиве узбекам дольше удавалось сохранять тюркскую языковую доминанту – из-за меньшей доли сартов и из-за опоры на воинственных туркмен.

Тюрко-монгольский фактор у узбеков. В Коканде заметную роль играли кочевые и полукочевые группы с традиционным укладом. По наблюдению Вамбери, среди кокандцев встречались зажиточные казахи: они уплачивали дань по хивинскому образцу, но, несмотря на численность, обладали ограниченным политическим влиянием (Vambery, 2006: 237). Правительственная партия Коканда активно опиралась на кыргызов, привлекая их воинственные отряды для осуществления переворотов (Vambery, 2006: 237). Возможно, из-за взаимного недоверия узбекская элита, как правило, не вовлекала казахов, а сами казахи, вероятно, не вступали в эту политическую игру, имея собственные чингизидские опоры внутри Казахского ханства.

Его мнение дополняет западный историк Арминий Вамбери:

"Узбеки на протяжении нескольких веков представляли господствующую нацию в Туркестане, которая раньше других народов этих областей приняла ислам и его цивилизацию. С самим названием «узбек» всегда связываются более благоприятные представления об образованности и хорошем тоне. Поэтому киргизы (казахи), кипчаки и калмыки, едва поселившись в городах, обычно отказывались от своей национальности и называли себя узбеками. Скорее всего, узбеков следует считать смесью этих кочевых народов" (Vambery, 2006: 236). Дополнительно отметим, что отдельные монгольские и тюркские племена в составе узбеков, проходя через периоды демографических потрясений, переселений и

политической консолидации, могли испытать эффект «бутылочного горлышка» (резкое сокращение численности с последующим восстановлением), что усиливало дрейф генов и приводило к закреплению ограниченного набора родовых линий в некоторых локальных группах.

«На раннем этапе “узбеки” представляли собой преимущественно исламизированный тюрко-монгольский компонент и демонстрировали наибольшую близость к казахам. Однако позднее, по мере ассимиляции с таджикоязычным населением Мавераннахра и отделения группы Керей и Жанибека, этноним “узбек” всё слабее ассоциировался с кочевой степной общностью; сложившееся в источниках клише “кочевые узбеки” фактически точнее коррелировало с казахами, которые в большей мере сохранили свой монгольский компонент». Более того, даже при наиболее “исламизированном” правителе – хане Узбеке значительная часть монгольского населения сохраняла элементы доисламских (языческих) практик, интегрируя их с суфийской религиозностью. Тем самым именно казахи во многих отношениях оставались ближе к монгольскому наследию Улуса Джучи, в том числе на уровне религиозно-ритуальных практик». Кисслинг и Шпулер отмечали, что после поражений монголов-ойратов часть узбекских вождей перешла на сторону хана Моголистана Есен-Бугы и стала именовать себя “казахами”, то есть “переселенцами/отделившимися”, иногда “дезертирами” (Кисслинг – Шпулер, 2022: 254-255). Вероятнее всего, термин “казак” изначально маркировал монголо-тюркские группы Улуса Джучи, отколовшиеся от прежнего политического ядра (или утратившие власть/улус) и потому ушедшие “казаковать” – жить вне устойчивых иерархий в режиме вольной кочевой мобильности. Степень пейоративности этого обозначения варьировала по корпусам: оно могло иметь оттенок порицания (“отщепенцы”), но нередко выполняло нейтрально-функциональную роль статуса “вне зависимостей”. Показателен параллельный пример: этноним “калмык” во многих традициях выступал навязанной кличкой – мусульмане-монголы (в том числе тюркизированные мусульмане-монголы) употребляли его презрительно в отношении своих буддийских ойратских сородичей; при этом самоназвание носителей и соседние традиции трактовали его иначе. Этот контраст подчёркивает контекстуальную изменчивость кочевых авто- и экзонимов и необходимость учитывать прагматику их употребления». В структуре постджучидского мира XV века выделяются две основные ветви узбекской политической традиции: тукатимуридская и шибанидская. Первая, восходящая к потомкам Тука-Тимура, стала основой политико-этнического ядра, из которого впоследствии сформировались узбеко-казахи – группы, отделившиеся под предводительством Керей и Жанибека и закрепившие за собой новый эндоэтноним «казак», отражающий стремление к обособлению и самостоятельности. Вторая линия – шибанидская – сохранила преимущество в оседлых областях Трансоксании и Хорезма, став генеалогической и культурной основой современных узбеков.

Утверждение «Амир Темур был узбеком» исторически проблематично. Темур происходил из барласов (тюрко-монгольская среда Чагатайского улуса), был мусульманином и последовательно признавал сакральный авторитет чингизидов (в т.ч. ретроспективно фигуры уровня Узбек-хана). Применение к нему категории «современный узбек» спорно ввиду позднейшего формирования этнонима и слабой монгольской компоненты у нынешних узбеков. В XV-XVI вв. тимуриды воевали с

узбекскими шайбанидами. В конечном счёте идентификация Темура определяется выбранной аналитической рамкой. В культурно-традиционной возможна «узбекская» интерпретация, тогда как в строгой историографической он предстает тюркизированным монголом, мусульманским правителем, опиравшимся на чингизидскую модель легитимации.

Таким образом, этноним «узбек» в XV-XVI вв. имел двойную политико-этническую природу: казахо-тукатимуридскую, преимущественно степную и миграционную, и шибанидскую – оседло-центральноазиатскую. Отделение казахов, сопровождавшееся формированием самостоятельного политического центра, привело к закреплению этнонима «казах» как отдельного обозначения, в то время как термин «узбек» продолжил развитие в рамках шибанидской традиции. Это разделение обозначило окончательное оформление двух ветвей единого постджучидского наследия – казахской и узбекской, каждая из которых унаследовала отдельный вариант политической и культурной идентичности Улуса Джучи.

Питер Джэксон ставит вопрос, почему народы Улуса Джучи называли себя именами ханов: этноним «узбек» фиксируется лишь в середине XV века и относится к группе потомков Шибана, а не Бату; столь же неясно, почему ногайцы приняли имя Ногая, умершего в 1299/1300 и действовавшего западнее Днепра (Jackson, 2017: 330). На деле всё просто: этнонимы «ногай» и «узбек» во многом закрепились как политонимы-эпонимы в условиях тюркизации и размывания монгольской самосознательности. Разнородные группы искали «зонтичную» идентичность и находили её в именах харизматических центров власти – правителей (хана Эзбека и беклярбека Ногая). Эти названия укрепились благодаря выгоде принадлежности к сильной власти, закреплению удобных экзонимов во внешних канцеляриях, гибкости кочевой идентичности и тюркизации языка общения. В отличие от них, эпонимы типа шибан/шайбаниды чаще обозначают династические ветви, а не отдельные устойчивые этносы (Шолахов, 2025: 187). Узбеков можно рассматривать как группу тюркизированных монголов, в генетическом составе которой изначально заметно доминировала монгольская компонента по сравнению с рядом других степных групп. Однако по мере оседания на юге узбеки-шибаниды начали культурно и социально дистанцироваться, и со временем стала нарастать генетическая дистанция между южными узбеками-шибанидами и северными узбеками-тукатимуридами (то есть казахами).

Джу Юп Ли отмечает, что шибанидские узбеки, интегрировавшиеся в персидскую культурную среду, достигшую расцвета при тимуридах, выстроили собственную династическую генеалогию в рамках персо-исламской историографической традиции, сформировавшейся при ильханидах и получившей дальнейшее развитие при тимуридах (Джу Юп Ли, 2022: 205). Джу Юп Ли отмечает, что различия между казахами и узбеками рано проявились в характере их историко-генеалогических нарративов. Шибанидские узбеки включали в свои родословные мифические фигуры, такие, как Тюрк хан, Мугул хан, Огуз хан и Киян. Казахи же развивали собственную линию происхождения преимущественно в устной традиции, связывая ее с Алаша ханом, а также с образами Урус хана, Хакназар хана и Джучи хана, и с преданием об основателе ханской власти Шаде (Джу Юп Ли, 2022: 205).

Вероятно, образ Алаша хана восходит к более раннему прототипу Добун Мэргена, а позднее, в условиях тюркизации и переоформления преданий в пространстве Улуса

Джучи, этот персонаж получил новое имя и новое смысловое наполнение как Алаша. В дальнейшем, по мере ретрансляции и политизации генеалогических сюжетов, мотивы, связанные с Алаша, могли переосмысляться и соотноситься уже с фигурой Чингисхана и затем с другими ханами Золотой Орды. В более широком плане тюркизация монгольских групп способствовала оформлению позднесредневековых именовании и общностей, включая такие собирательные обозначения, как «узбек» и «ногай», которые в источниках функционировали прежде всего как контекстные политонимы и маркеры коалиций, а не как изначально фиксированные этнические категории.

Антропология. Вамбери отмечает, что у «хивинского узбека» на первый взгляд заметна примесь иранидных черт: борода – признак, считавшийся у жителей Туркестана «чуждым», тогда как лишь цвет и конфигурация лица выдают «татарское» (тюрко-монгольское) происхождение (Vambery, 2006: 201). В разделе о хивинцах он перечисляет 32 узбекских племени, среди них: кунграт, кипчак, хитай, мангыт, нокс, найман, кулан, кият, ас, таз, саят, чагатай, уйгур, акбет, дермен, ешун, канджигали, ногай, балгалы, митен, джалаир, кенегес, канлы, ишкили, бейюрли, алчин, ачмайлы, каракурсак, биркулак, тыркыш, келлекесер, минг. При всём различии обычая и облика узбеки Хивы, Коканда, Бухары и Яркенда осознают принадлежность к одной нации, одновременно сохраняя идентичность своего племени и рода (Vambery, 2006: 200-201).

Полученные результаты

Имя «узбек» как этноним в значительной мере связывают с процессами политонимизации: тюркизированные монгольские группировки усваивали имена харизматических правителей, и эти имена со временем становились зонтичными обозначениями более широких общностей. С одной стороны, правители действительно играли ключевую роль в формировании политической идентичности и памяти; с другой – такое имя лишь косвенно отражает глубинные этнокультурные процессы и не является показателем «преемничества Орды» само по себе. В сравнительной перспективе нередко отмечается, что казахские группы (условно «северные узбеки» раннего периода) дольше сохраняли степные (тюрко-монгольские) институты и маркеры идентичности, тогда как шибанидские узбеки в Мавераннахре активнее вовлекались в оседло-городскую среду и проходили более интенсивную ассимиляцию со своими подданными. Поэтому название «узбек» отражает прежде всего политико-историческую конвенцию и динамику консолидации, а не однозначное родо-племенное или «династическое» преемство Золотой Орды. Казахи сохранили демографическое ядро и кочевую военную мобилизацию; ногайцы – значимый культурно-литературный пласт (при наличии демографической базы); узбеки встроили степные династические формулы в персидскую бюрократию и городскую экономику. Устойчивость режимов определялась не одним фактором, а синхронизацией наследованных элементов (патрилиний, военной организации, фискально-бюрократии и городской экономики); различия в этой сборке дали спектр исходов – от гибридной устойчивости до хронической институциональной слабости.

Резюмируя изложенное, понятие «казаклык» следует разделить на три уровня:

1) первый – это индивидуальный казаклык, когда один человек по личным причинам или из-за конкретной ситуации выходит из подчинения и действует автономно;

2) второй – это родовой или групповой казаклык, когда из политического центра уходит целый род или локальная группа, формируя собственную сплочённую общность;

3) третий – это массовый казаклык, когда откол охватывает крупные объединения вплоть до значительной части населения, что создаёт ресурс для оформления самостоятельной власти и возможного образования государства.

Проблема состоит в том, насколько правомерно переносить термин «казаклык» на оседлые общества, поскольку в городско-земледельческом контексте сходные явления обычно описываются иными практиками и категориями, а без чётких критериев (мобильность, внефискальное существование, военно-добычная экономика, слабая территориальная привязка) понятие рискует превратиться в чрезмерно широкую метафору и потерять объяснительную силу. В оседлых обществах аналогичные процессы чаще обозначаются терминами «мятеж», «изгнание», «фронда», «сепаратизм», «бегство», «колонизация окраин», и их механическое переименование в «казаклык» нивелирует специфическую степную логику явления. В этом смысле казаклык корректнее трактовать как практику, характерную прежде всего для кочевых и полукочевых обществ. Отсюда следует и терминологическое ограничение: в аналитическом языке не следует автоматически отождествлять восточнославянских «казаков» с феноменом казаклыка, поскольку их социальное формирование происходило в иной институциональной и конфессионально-правовой среде, а само название могло быть заимствовано как контактный термин под влиянием степных традиций и политико-культурного наследия Улуса Джучи. Калмыцкое продвижение на запад и оформление Калмыцкого ханства можно описывать как процесс, структурно близкий к «массовому казаклыку»: часть ойратских групп разрывает прежние политические связи, уходит в новое пространство, формирует самостоятельный военно-политический центр и затем закрепляет его институционально, подобно тому, как это произошло в ранней истории Казахского ханства. Отдалённым ранним прецедентом подобной модели можно считать эпизод разрыва Темуджина с Джамуха, когда уход от прежнего союзника сопровождался сбором новой коалиции и постепенным превращением личной автономии в альтернативный центр власти, хотя по содержанию и контексту это ещё не тождественно позднему «казаклыку».

Выводы

Узбеки унаследовали шибанидскую, то есть джучидскую, политическую традицию степного улуса и встроили ее в оседлую трансоксскую среду. В результате возник смешанный тип государственности, где кочевая военная элита взаимодействовала с персоязычным городским населением и бюрократией. Казахи унаследовали преимущественно генетико-демографическое ядро Улуса Джучи, а ногайцы главным образом культурно-литературный пласт. При этом существуют зоны, где эти линии взаимно комбинируются, поэтому недопустимо сводить ногайцев только к текстовой традиции, их генетико-антропологическая компонента также значима.

Казань, Крым и узбекские ханства можно рассматривать как оседлые наследники Улуса Джучи, которые усилили то, чего ему хронически не хватало, а именно городскую экономику, фискальную устойчивость, фортификацию и институциональную

бюрократию. Крымское ханство и узбекские государства во многом типологически близки, поскольку в обоих случаях власть опиралась на кочевые силы. У крымских ханов такой опорой были ногайцы, а у узбекских правителей кочевые узбеки, туркмены и кыргызы. Различие состоит в том, что у Крыма существовал внешний сюзерен в лице Османской империи, тогда как у узбеков сопоставимого покровителя не было. Кроме того, Крым оказался в поле экспансионистских интересов Российской империи, а крымское общество нередко сопротивлялось реформам ханов.

Сопоставление историографических и источниковых данных позволяет трактовать ранний узбекский массив как политико-социальную коалицию тюрко-монгольского происхождения, чья идентичность формировалась вокруг механизмов власти и мобилизации, а не вокруг стабильного этнического ядра. Дальнейшее расхождение траекторий было связано с различными режимами интеграции. В степном поясе сохранялись институты кочевой мобилизации и патрилинейной организации, тогда как в Мавераннахре усиливались городско-оазисные формы хозяйства и управления, что вело к росту гетерогенности и смешения. Следовательно, постордынское наследие не передавалось целиком ни одной группе. Оно распалось на набор элементов, которые по-разному комбинировались в конкретных политиях. Различия в конфигурации этих элементов и степени их институциональной согласованности объясняют спектр исходов, от устойчивых гибридных режимов до хронической институциональной слабости, связанной прежде всего с дефицитом городской фискальной базы и управленческого контура. В этом контексте узбекские политические образования в ряде периодов выступали буфером, ограничивавшим проникновение оседло-иранских влияний в степь.

В качестве гипотезы можно предположить, что при Абулхаир хане название «узбеки» с ассоциацией с исламизированным наследием Узбек хана использовалось как политоним именно для обозначения кочевых тюрко-монгольских групп Улуса Джучи, чтобы удобнее различать кочевников и оседлое население, и начало устойчиво закрепляться в Дешт-и-Кыпчак, а затем окончательно институционализировалось в Мавераннахре при Мухаммаде Шайбани в начале XVI века.

Литература

Вамбери А., 2006. Путешествие по Средней Азии (Библиотека казахской этнографии. Т. 48). Павлодар: ЭКО. 320 с.

Кисслинг Х., Шпулер Б., 2022. Великие мусульманские империи: история исламских государств Ближнего Востока, Центральной Азии и Африки. Пер. Л. А. Игоревской. Москва: Центрполиграф. 380 с.

Ли Джу-Юп, 2022. Казаклык и образование казахов. Государство и идентичность в постмонгольской Центральной Евразии. Джу-Юп Ли; пер. с англ. З. Муканова; науч. ред. Ж. Сабитов. Алматы: Shon Publishing House. 276 с.

Ру Ж.-П., 2006. История империи монголов. Пер. с фр. З. З. Сажиневой; науч. ред. П. Б. Коновалов. Улан-Удэ: Изд-во БГУ. С. 551-552.

Сабитов Ж.М., 2011. О происхождении этнонима «узбек» и «кочевые узбеки». Золотоордынская цивилизация. Вып. 4. С. 166–173.

Султанов Т.И., 1982. Кочевые племена Приаралья в XV–XVII вв. (вопросы этнической и социальной истории). Москва: Наука (Главная редакция восточной литературы). 131 с.

Тюрин А.М., 2024. Структура субкладов гаплогруппы Y-хромосомы С как свидетельство миграций монголов в XIII, XVII и XVIII вв. Кочевая цивилизация: исторические исследования. № 3. 144 с.

Шамильоглу Ю., 2019. Племенная политика и социальное устройство в Золотой Орде. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ. 260 с.

Шолахов М., 2025. Анализ западноевропейской историографии Ногайской Орды. *Central Asian Courier*. 1(1). С. 181–199.

Atwood Christopher P., 2023. *The Secret History of the Mongols*. London: Penguin Classics. E-book. P. 290.

Barthold W., Subtelny M.E., 1997. “Sārt”. In: Bosworth, C. E.; van Donzel, E.; Heinrichs, W. P.; Lecomte, G. (eds.). *The Encyclopaedia of Islam*. 2nd ed., Vol. IX: San–Sze. Leiden: E. J. Brill. 600 p.

Biran M., Kim H. (Eds.), 2023. *The Cambridge History of the Mongol Empire*. Volume I: History. Cambridge: Cambridge University Press. 786 p.

Di Cosmo N., Frank A.J., Golden P.B. (Eds.), 2009. *The Cambridge History of Inner Asia: The Chinggisid Age*. Cambridge: Cambridge University Press. 520 p.

Favereau M., 2021. *The Horde: How the Mongols Changed the World* [e-book]. Cambridge, MA–London: The Belknap Press of Harvard University Press. P. 478.

Foltz R., 2019. *A History of the Tajiks: Iranians of the East*. New York: Bloomsbury Publishing. 111 p.

Hammer-Purgstall J. von, 1840. *Geschichte der Goldenen Horde in Kiptschak, das ist: der Mongolen in Russland*. Pesth: Hartleben. 706 p.

Holzwarth W., 2006. The Uzbek State as Reflected in Eighteenth-Century Bukharan Sources. *Asiatische Studien. Études Asiatiques*. 60(2). P. 321–353.

Howorth H.H., 1880. *History of the Mongols from the 9th to the 19th Century*. Part II: The So-Called Tartars of Russia and Central Asia. Division II. London: Longmans. Green. 626 p.

Jackson P., 2017. *The Mongols and the Islamic World: From Conquest to Conversion*. New Haven–London: Yale University Press. 448 p.

Levi S.C., 2017. *The Rise and Fall of Khoqand, 1709–1876: Central Asia in the Global Age*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press. 75 p.

Lee Joo-Yup Lee, 2019. “Turkic Identity in Mongol and Post-Mongol Central Asia and the Qipchaq Steppe”. In: David Ludden (ed.). *The Oxford Research Encyclopedia of Asian History*. New York: Oxford University Press (Online publication: Dec 2019). 15 p. DOI: 10.1093/acrefore/9780190277727.013.443.

Manz Beatrice Forbes, 2003. “Multi-Ethnic Empires and the Formation of Identity.” *Ethnic and Racial Studies*. Vol. 26. No. 1. P. 87–90.

May T.M., 2012. *The Mongol Conquests in World History*. London: Reaktion Books. 320 p.

Morgan D., 2007. *Medieval Persia, 1040–1797* (2nd ed.). Harlow: Pearson Longman. 216 p.

Rossabi M., 1990. The “Decline” of the Central Asian Caravan Trade. In: Tracy, J. D. (Ed.), *The Rise of Merchant Empires: Long-Distance Trade in the Early Modern World, 1350–1750*. P. 351–370. Cambridge: Cambridge University Press. 20 p.

Roy O., 2000. *The New Central Asia: Geopolitics and the Birth of Nations*. New York: New York University Press. 17 p.

Schuyler E., 1876. Turkistan: Notes of a Journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara and Kuldja. Vol. I. London: Sampson Low, Marston, Searle & Rivington. P. 132-133.

Vambery A., 2025. The History of the Turks and the History of Uzbekistan. Translated by Inalbey Baygüç. Eskişehir: Dorlion Yayınları.

Wells R.S., Yuldasheva N., Ruzibakiev R., Underhill P.A., Evseeva I., Blue-Smith J., et al., 2001. The Eurasian Heartland: A Continental Perspective on Y-Chromosome Diversity. Proceedings of the National Academy of Sciences. 98(18). 10244–10249. 6 p.

Zerjal T., Wells R.S., Yuldasheva N., Ruzibakiev R., Tyler-Smith C., 2002. A Genetic Landscape Reshaped by Recent Events: Y-Chromosomal Insights into Central Asia. American Journal of Human Genetics. 71(3). P. 466–482.

Reference

Vamberi A., 2006. Puteshestvie po Srednei Azii (Biblioteka kazakhskoi etnografii, t. 48) [Journey Through Central Asia (Library of Kazakh Ethnography. Vol. 48)]. Pavlodar: EKO. 320 p. [in Russian].

Kissling H., Shpuler B., 2022. Velikie musul'manskie imperii: istoriia islamskikh gosudarstv Blizhnego Vostoka, Tsentral'noi Azii i Afriki [Great Muslim Empires: History of the Islamic States of the Middle East. Central Asia and Africa]. Per. L. A. Igorevskoi. Moscow: Tsentrpoligraf. 380 p. [in Russian].

Lee Joo-Yup, 2022. Kazaklyk i obrazovanie kazakhov Gosudarstvo i identichnost v postmongolskoi Tsentralnoi Evrazii Dzhulup Li per s angl. Z. Mukanova nauch. red. Zh. Sabitov [Kazakhness and the Formation of the Kazakhs: State and Identity in Post-Mongol Central Eurasia. Joo-Yup Lee; translated from English by Z. Mukanova; academic editor Zh. Sabitov]. Almaty: Shon Publishing House. 276 p. [in Russian].

Roux J.-P., 2006. Istoriia imperii mongolov [History of the Mongol Empire]. Trans. from French by Z.Z. Sazhinova; ed. by P. B. Konovalov. Ulan-Ude: Izdatel'stvo Buriatskii gosudarstvennyi universitet. 672 p. [in Russian].

Sabitov Zh. M., 2011. O proiskhozhdenii etnonima «uzbek» i «kochevye uzbeki» [On the origin of the ethnonym “Uzbek” and “nomadic Uzbeks”]. Zolotoordynskaia tsivilizatsiia [Golden Horde Civilization]. 4. P. 166–173. [in Russian].

Sultanov T.I., 1982. Kochevye plemena Priaral'ia v XV–XVII vv.: voprosy etnicheskoi i sotsial'noi istorii [Nomadic Tribes of the Aral Region in the 15th–17th Centuries: Questions of Ethnic and Social History]. Moscow: Nauka (Glavnaia redaktsiia vostochnoi literatury). 131 p. [in Russian].

Tyurin A.M., 2024. Struktura subkladov gaplogruppy Y-khromosomy C kak svidetel'stvo migratsii mongolov v XIII, XVII i XVIII vv. [Structure of Y-chromosome haplogroup C subclades as evidence of Mongol migrations in the 13th, 17th and 18th centuries]. Kochevaia tsivilizatsiia: istoricheskie issledovaniia [Nomadic Civilization: Historical Studies]. 144 p. [in Russian].

Shamiloglu Yu., 2019. Plemennaia politika i sotsial'noe ustroistvo v Zolotoi Orde [Tribal Politics and Social Organization in the Golden Horde]. Kazan: Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT. 260 p. [in Russian].

Sholakhov M., 2025. Analiz zapadnoevropeiskoi istoriografii Nogaiskoi Ordy [Analysis of Western European Historiography of the Nogai Horde]. Central Asian Courier. 1(1). P. 181–199. [in Russian].

- Atwood Christopher P., 2023. *The Secret History of the Mongols*. London: Penguin Classics. E-book. P. 290.
- Barthold W., Subtelny M.E., 1997. “Sārt”. In: Bosworth, C. E.; van Donzel, E.; Heinrichs, W. P.; Lecomte, G. (eds.). *The Encyclopaedia of Islam*. 2nd ed. Vol. IX: San–Sze. Leiden: E. J. Brill. 600 p.
- Biran M., Kim H. (Eds.), 2023. *The Cambridge History of the Mongol Empire. Volume I: History*. Cambridge: Cambridge University Press. 786 p.
- Di Cosmo N., Frank A. J., Golden P. B. (Eds.), 2009. *The Cambridge History of Inner Asia: The Chinggisid Age*. Cambridge: Cambridge University Press. 520 p.
- Favereau M., 2021. *The Horde: How the Mongols Changed the World* [e-book]. Cambridge, MA–London: The Belknap Press of Harvard University Press. P. 478.
- Foltz R., 2019. *A History of the Tajiks: Iranians of the East*. New York: Bloomsbury Publishing. 111 p.
- Hammer-Purgstall J. von, 1840. *Geschichte der Goldenen Horde in Kiptschak, das ist: der Mongolen in Russland*. Pesth: Hartleben. 706 p.
- Holzwarth W., 2006. The Uzbek State as Reflected in Eighteenth-Century Bukharan Sources. *Asiatische Studien. Études Asiatiques*. 60(2). P. 321–353.
- Howorth H.H., 1880. *History of the Mongols from the 9th to the 19th Century. Part II: The So-Called Tartars of Russia and Central Asia. Division II*. London: Longmans. Green. 626 p.
- Jackson P., 2017. *The Mongols and the Islamic World: From Conquest to Conversion*. New Haven–London: Yale University Press. 448 p.
- Levi S.C., 2017. *The Rise and Fall of Khoqand, 1709–1876: Central Asia in the Global Age*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press. 75 p.
- Lee Joo-Yup Lee, 2019. “Turkic Identity in Mongol and Post-Mongol Central Asia and the Qipchaq Steppe”. In: David Ludden (ed.). *The Oxford Research Encyclopedia of Asian History*. New York: Oxford University Press (Online publication: Dec 2019). 15 p. DOI: 10.1093/acrefore/9780190277727.013.443.
- Manz Beatrice Forbes, 2003. “Multi-Ethnic Empires and the Formation of Identity.” *Ethnic and Racial Studies*. Vol. 26. No. 1. P. 87–90.
- May T.M., 2012. *The Mongol Conquests in World History*. London: Reaktion Books. 320 p.
- Morgan D., 2007. *Medieval Persia. 1040–1797 (2nd ed.)*. Harlow: Pearson Longman. 216 p.
- Rossabi M., 1990. The “Decline” of the Central Asian Caravan Trade. In: Tracy, J. D. (Ed.), *The Rise of Merchant Empires: Long-Distance Trade in the Early Modern World, 1350–1750*. P. 351–370. Cambridge: Cambridge University Press. 20 p.
- Roy O., 2000. *The New Central Asia: Geopolitics and the Birth of Nations*. New York: New York University Press. 17 p.
- Schuyler E., 1876. *Turkistan: Notes of a Journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara and Kuldja*. Vol. I. London: Sampson Low, Marston, Searle & Rivington. P. 132-133.
- Vambery A., 2025. *The History of the Turks and the History of Uzbekistan*. Translated by İnalbey Baygüç. Eskişehir: Dorlion Yayınları.
- Wells R.S., Yuldasheva N., Ruzibakiev R., Underhill P.A., Evseeva I., Blue-Smith J., et al., 2001. The Eurasian Heartland: A Continental Perspective on Y-Chromosome Diversity. *Proceedings of the National Academy of Sciences*. 98(18). 10244–10249. 6 p.
- Zerjal T., Wells R.S., Yuldasheva N., Ruzibakiev R., Tyler-Smith C., 2002. A Genetic Landscape Reshaped by Recent Events: Y-Chromosomal Insights into Central Asia. *American Journal of Human Genetics*. 71(3). P. 466–482.

Авторлар туралы мәлімет:

Шолахов Мурат Ғарифоллаұлы, магистр, ғылыми қызметкер, Жошы Ұлысын зерделеу ғылыми институты, Пушкин көш., 15б, Астана, Қазақстан Республикасы.

Габдусалимова Мәдина, тарих ғылымдарының кандидаты, бас директордың кеңесшісі, «АТМА – Атырау әуежайы және тасымалдары» АҚ, Әбілқайыр Хан даңғ., 2, Атырау, Қазақстан Республикасы.

Information about authors:

Murat G. Sholakhov, M.A., Research Fellow, Research Institute for the Study of the Jochi Ulus, 15B Pushkin Str., Astana, Republic of Kazakhstan.

Madina Gabdussalimova, Candidate of Historical Sciences, Advisor to the CEO, “ATMA – Atyrau Airport and Transport” JSC, 2 Abilkhair Khan Ave., Atyrau, Republic of Kazakhstan.

Сведения об авторах:

Шолахов Мурат Ғарифоллаевич, магистр, научный сотрудник, Научный институт по изучению Улуса Джучи, ул. Пушкина, 15б, Астана, Республика Казахстан.

Габдусалимова Мадина, кандидат исторических наук, советник генерального директора, АО «АТМА – аэропорт Атырау и перевозки», пр. Абулхайыр хана, 2, Атырау, Республика Казахстан.

Вклад авторов:

Шолахов Мурат Ғарифоллаевич: разработка концепции исследования, постановка целей и задач, сбор и анализ источников и историографии, интерпретация западных исследований, написание текста статьи и окончательная редакция.

Габдусалимова Мадина: уточнение теоретико-методологических подходов, научное консультирование по вопросам политической истории и политологии, участие в обсуждении результатов и структурировании выводов, критическое редактирование текста статьи.

Авторлардың үлесі:

Шолахов Мурат Ғарифоллаұлы зерттеудің тұжырымдамасын әзірлеп, мақсаттар мен міндеттерді қойды, дереккөздер мен тарихнамалық материалдарды жинақтап, талдады, сондай-ақ, батыстық зерттеулерді интерпретациялап, мақаланың негізгі мәтінін жазып, соңғы ғылыми редакция жасады.

Габдусалимова Мадина теориялық-әдіснамалық тәсілдерді нақтылап, саяси тарих пен саясаттану мәселелері бойынша ғылыми кеңес берді, нәтижелерді талқылау мен қорытындылардың құрылымын жасауға қатысып, мәтінге сындарлы түзетулер енгізді.

Authors' contributions:

Murat G. Sholakhov development of the overall research concept, formulation of the aims and objectives, collection and analysis of primary sources and historiography, interpretation of Western studies, drafting of the main text of the article and final scholarly revision.

Madina Gabdusalimova refinement of the theoretical and methodological framework, scholarly consultation on issues of political history and political science, contribution to the discussion of results and structuring of the conclusions, critical editing and revision of the manuscript.

Конфликт интересов.

Нет конфликта интересов, связанного со статьей.

Conflict of Interest.

There is no conflict of interest related to this article.

Мүдделер қақтығысы.

Мақалаға байланысты мүдде қақтығысы жоқ.

The lexical-semantic representation of horse coat colors in Turkic-Mongolian written monuments

A. Baigazh^a, *A.M. Nurbayeva^b, A.E. Rustemova^c

^aL.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

ORCID: 0000-0002-2939-9292

(E-mail: baigazh@gmail.com)

^bAbai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Republic of Kazakhstan

ORCID: 0000-0003-1653-0383

(E-mail: nurbaeva.aida@bk.ru)

*Corresponding author: nurbaeva.aida@bk.ru

^cL.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

ORCID: 0000-0002-7091-6327

(E-mail: ayguldikhanbaeva@gmail.com)

ARTICLE INFO

Keywords:

Turkic languages, Mongolian, historical lexicology, medieval written monuments, ethnosemantics, equestrian terminology, horse coat colors, comparative-semantic analysis, semantic variability of lexemes, cultural symbolism.

IRSTI 16.21.47.

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-1-110-132>

ABSTRACT

The article is devoted to a lexical-semantic description of the names of horse coat colors in Turkic and Mongolian written monuments as a significant component of historical lexicology and ethnolinguistics. In the context of nomadic culture, the horse functioned not only as an economic and military resource but also as an important socio-cultural symbol, which led to the formation of an extensive and highly differentiated system of linguistic description. The relevance of the research lies in the fact that, in the traditions of nomadic peoples, coat-color vocabulary performs not only a nominative function (i.e., the designation of color) but also serves as a means of precise identification of the animal, recording shades, patterns of color distribution, markings, and culturally conditioned evaluative meanings. The aim of the study is to determine the composition and structural principles of this microsystem, to describe nomination models, and to establish semantic regularities through a comparison of Turkic and Mongolian materials. The empirical basis of the study comprises of medieval written sources of the Turkic and Mongolian traditions representing various genres, including religious texts, narrative works, and lexicographic monuments that reflect different chronological and dialectal layers of the written tradition. Methodologically, the study relies on lexical-semantic and componential analysis, contextual analysis of usage, as well as

comparative and historical-comparative approaches. Elements of etymological analysis are employed to clarify the internal form and motivation of individual lexical units. The analysis demonstrates that the system of coat-color terminology has a multilevel organization and includes: 1) basic color designations; 2) intermediate and shade coat categories; 3) terms denoting patterns of coloration distribution (piebaldness, spotting, etc.); and 4) names of markings and “portrait” features (e.g., a white spot on the forehead or the whiteness of the mane and tail). In many contexts, these features function as a type of coat-color designation in the identification of animals. Productive attributive naming models have been identified, as well as cases of polysemy and variation determined by the genre characteristics of the sources and by historical-dialectal fluctuations. The results demonstrate that coat-color vocabulary represents two interrelated levels: practical-descriptive and cultural-symbolic. On the one hand, it ensures precise classification and “portraiture” of the animal. On the other hand, it conveys notions of prestige, sacredness, and the normative image of the “proper” horse within traditional worldviews. In Turkic-Mongolian written monuments, coat-color designations constitute a culturally significant, multilevel system for naming and identifying horses. This system simultaneously performs descriptive and evaluative-symbolic functions. In Turkic texts, it is primarily realized as a system of classification, whereas in Mongolian texts, it functions as a narrative-evaluative system, reflecting the ethnocultural worldview of nomadic peoples.

А. Байгаж^а

^аЛ.Н. Гумилев Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы
ORCID: 0000-0002-2939-9292
(E-mail: baigazh@gmail.com)

***А.М. Нурбаева^б**

^бАбай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан Республикасы
ORCID: 0000-0003-1653-0383
(E-mail: nurbaeva.aida@bk.ru)

*Байланыс үшін автор: nurbaeva.aida@bk.ru

А.Е. Рустемова^с

^сЛ.Н. Гумилев Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы
ORCID: 0000-0002-7091-6327
(E-mail: ayguldikhanbaeva@gmail.com)

Received 25 November 2025. Revised 27 December 2025. Accepted 29 January 2026. Available online 30 March 2026.

For citation: A. Baigazh, A. Nurbayeva, A. Rustemova The lexical-semantic representation of horse coat colors in Turkic-Mongolian written monuments // Turkic Studies Journal. 2026. V. 8. № 1. P. 110-132. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-1-110-132>

Түркі-моңғол жазба ескерткіштеріндегі жылқы түстерінің лексика-семантикалық көрінісі

Аннотация. Мақала тарихи лексикология мен этнолингвистиканың маңызды құрамдас бөлігі ретінде түркі және моңғол жазба ескерткіштеріндегі жылқы түстері атауларының лексика-семантикалық сипаттамасына арналған. Көшпелі мәдениетте жылқы тек шаруашылық пен әскери қызметтің негізгі құралы ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік мәртебе, салт-дәстүр және дүниетаныммен де тығыз байланысты мәдени символ болған. Осыған байланысты жылқы малының түстерін сипаттайтын атаулар жүйесі ерекше дамып, оның тілдік қабаты қалыптасуына ықпал етті. Зерттеудің өзектілігі көшпелі халықтардың дәстүрінде жылқы түстерін білдіретін лексикалар тек номинативтік қызметпен (жылқының тек түсін білдіру) ғана шектелмей, жануардың реңктік айырмашылықтарын, ерекшеліктерін, белгі-таңбалары, сондай-ақ мәдени тұрғыда бағалау мәндерін нақтылай отырып, дәл сәйкестендіру құралы ретінде айқындалады. Зерттеу жұмысының мақсаты – аталмыш микрожүйенің құрамы мен құрылымдық алғы шарттарын айқындау, модельдерін сипаттау және түркі-моңғол тілдеріндегі материалдарды салғастыру кезіндегі семантикалық заңдылықтарды анықтау. Зерттеудің эмпирикалық негізін түркі және моңғол жазба мәдениетіндегі жанры мен хронологиясы әр түрлі, диалектілік қабаттарды бейнелейтін ортағасырлық дереккөздер (діни мәтіндер мен лексикографиялық ескерткіштер) құрайды. Әдіснамалық тұрғыдан зерттеу жұмысы лексика-семантикалық және компоненттік талдау мен контекстуалды сипаттау, салғастырмалы және салыстырмалы-тарихи тәсілдерге сүйенеді. Жекелеген атаулардың ішкі формасы мен уәждемесін нақтылау үшін этимологиялық талдау элементтері де пайдаланылды. Зерттеу нәтижесінде жылқы түстері көпдеңгейлі жүйеден құралатындығы анықталды. Оларға: 1) негізгі түстерді білдіретін атаулар; 2) өтпелі және реңктік түстерді білдіретін атаулар; 3) түстің таралу типін білдіретін атаулар (ала-құла, теңбіл және т.б.); 4) белгі-таңбалар мен «портреттік» сипаттағы белгілерді білдіретін атаулар (мысалы, маңдайдағы ақ дақ, жал мен құйрықтың ақ болуы) жатады. Бірқатар контекстерде мұндай белгілер жануарды сәйкестендіру мақсатындағы сипаттамада жылқы түстерінің атауларымен тең дәрежеде қызмет етеді. Атаулардың атрибутивтік өнімді модельдері мен дереккөздердің жанрлық ерекшеліктері мен тарихи-диалектілік құбылмалылыққа байланысты көпмағыналылық және варианттылық құбылыстары да айқындалды. Алынған нәтижелерге сүйенер болсақ, жылқы түстеріне байланысты лексикалар өзара сабақтас деңгейде, яғни, практикалық-сипаттамалық және мәдени-символдық сынды екі деңгейді көрсетеді: бір жағынан, ол жануарды дәлме-дәл жіктеп, «бейнелеу»-ді қамтамасыз етсе, екінші жағынан, дәстүрлі дүниетанымдағы «дұрыс» тұлпардың тұрқы, киелілігі мен нақты бейнесі туралы түсініктерді білдіреді. Түркі-моңғол жазба ескерткіштеріндегі жылқының түс атаулары, оны атау мен сәйкестендірудің мәдени мәні, көпдеңгейлі жүйені құрайды және бір мезгілде сипаттамалық, әрі бағалау-символдық қызметін де атқарады; сонымен қатар түркі мәтіндерінде ол көбіне классификациялық сипатта болса, моңғол мәтіндерінде баяндау-бағалау сипатында жүзеге асып, көшпелі халықтардың этномәдени дүниебейнесін бейнелейді.

Кілт сөздер: түркі тілдері, моңғол тілі, тарихи лексикология, ортағасырлық жазба ескерткіштер, этносемантика, атбегілік терминдер, жылқының түстері, салыстырмалы-семантикалық талдау, лексемалардың мағыналық варианттылығы, мәдени-символ.

А. Байгаж^а

^а*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Республика Казахстан
ORCID: 0000-0002-2939-9292
(E-mail: baigazh@gmail.com)*

***А.М. Нурбаева^б**

^б*Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Республика Казахстан
ORCID: 0000-0003-1653-0383
(E-mail: nurbaeva.aida@bk.ru)*

*Автор для корреспонденции: nurbaeva.aida@bk.ru

А.Е. Рустемова^с

^с*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Республика Казахстан
ORCID: 0000-0002-7091-6327
(E-mail: ayguldikhanbaeva@gmail.com)*

**Лексико-семантическое представление масти лошадей в тюрко-монгольских
письменных памятниках**

Аннотация. Статья посвящена лексико-семантическому описанию наименований мастей лошадей в тюркских и монгольских письменных памятниках как значимого фрагмента исторической лексикологии и этнолингвистики. В условиях кочевой культуры лошадь выступала не только хозяйственным и военным ресурсом, но и важным социально-культурным символом, что обусловило формирование разветвлённой и высоко дифференцированной системы её языкового описания. Актуальность исследования определяется тем, что мастевая лексика в традиции кочевых народов выполняет не только номинативную функцию (обозначение цвета), но и служит инструментом точной идентификации животного, фиксируя оттеночность, особенности распределения окраса, отметины, а также культурно обусловленные оценочные смыслы. Цель работы – выявить состав и структурные принципы данной микросистемы, описать модели номинации и установить семантические закономерности в сопоставлении тюркского и монгольского материала. Эмпирическую базу составляют разножанровые источники средневековой тюркской и монгольской письменной традиции (религиозные тексты и лексикографические памятники), отражающие различные хронологические и диалектные пласты соответствующих письменных традиций. Методологически работа опирается на лексико-семантический и компонентный анализ, контекстуальное описание употребления, сопоставительный и сравнительно-исторический подходы. Для уточнения внутренней формы и мотивировки отдельных единиц привлекаются элементы этимологического анализа. В результате установлено, что система наименований мастей имеет многоуровневую организацию и включает: 1) базовые цветовые обозначения; 2) переходные и оттеночные масти; 3) обозначения типа распределения окраса (пегость, пятнистость и др.); 4) названия отметин и «портретных» признаков (например,

белое пятно на лбу, белизна гривы и хвоста). В ряде контекстов такие признаки функционируют как равнозначные масти при идентифицирующем описании животного. Выявлены продуктивные атрибутивные модели номинации, а также случаи полисемии и вариативности, обусловленные жанровыми особенностями источников и историко-диалектными колебаниями. Полученные результаты показывают, что мастевая лексика репрезентирует два взаимосвязанных уровня – практико-описательный и культурно-символический: с одной стороны, она обеспечивает точность классификации и «портретирования» животного, с другой – маркирует представления о престижности, сакральности и нормативном образе «правильного» коня в традиционной картине мира. Мастевые обозначения в тюрко-монгольских письменных памятниках образуют культурно значимую многоуровневую систему номинации и идентификации коня, выполняющую одновременно описательную и оценочно-символическую функцию; при этом в тюркских текстах она реализуется преимущественно как классификационная, а в монгольских – как повествовательно-оценочная, отражая этнокультурную картину мира кочевых народов.

Ключевые слова: тюркские языки, монгольский язык, историческая лексикология, средневековые письменные памятники, этносемантика, коневодческая терминология, масти лошадей, сравнительно-семантический анализ, смысловая вариативность лексем, культурная символика.

Introduction

Turkic-Mongolian written monuments constitute important sources for historical lexicology and ethnolinguistics, as they record sequences of events, genre forms of medieval literature, and elements of the material culture of nomadic societies, including economic practices, social norms, and value orientations. Within the Turkic-Mongolian cultural and linguistic sphere, these texts are particularly valuable because they make it possible to compare culturally specific terms and their semantic models across different written traditions. In this corpus, the vocabulary of horse breeding occupies a special place. In the Turkic-Mongolian world, the horse is a fundamental component of the economic system and a key cultural symbol. This explains why related lexical nominations are especially informative in the written tradition.

An important source for the study of Mongolian history is the 13th-century monument *'The Secret History of the Mongols'* (1240), which combines historical and literary elements. The significance of this monument lies in its detailed depiction of the internal life of Mongolian society. Information about external campaigns is presented in less detail, which distinguishes the monument from external chronicles and later historiographical accounts (Vladimirtsov, 1922). At the same time, philological analysis of the text takes into account the specifics of its written transmission, as well as the traditions of scholarly publication and translation, as reflected in annotated editions and studies of the monument (Kozin, 1941; Rachewiltz, 2004).

At the same time, the research task cannot be confined to the Mongolian corpus, since the vocabulary of horse coat colors and related terminology constitutes a common and well-developed component of the lexicon in both the Turkic and Mongolian languages. For the Turkic material, the following sources are of fundamental importance: a) Old Turkic texts,

in which coat-color designations function within narrative and formulaic contexts; and b) the lexicographical tradition, primarily the *‘Dīwān Lughāt al-Turk’* (Kashgari, 2005), which documents the systematic character of equine terminology. Old and Middle Turkic data make it possible to identify formal-semantic models of nomination, including color and shade, markings, coat quality, and sex and age. These models are subsequently compared with their Mongolian equivalents and variants.

The nomination of colors occupies a special place in this field, since color designations in the Turkic-Mongolian tradition convey more than merely a basic chromatic characteristic. In written monuments, color terms often express nuances of shade and distribution, as well as the presence of specific markings. Color may also be associated with coat quality. In many contexts, evaluative and symbolic components emerge on the basis of the cultural significance of the horse. Studies of the semantics of color terms and their cultural conditioning confirm the sophistication of the system of coat colors and markings in Turkic material (Kononov, 1975; Qaydarov et al., 1992). In this regard, coat-color designations are regarded as units that reflect fragments of the ethnocultural worldview, since they combine nominative, descriptive, and evaluative functions.

The relevance of this study is determined by the following factors: 1) the high frequency and informativeness of horse-related vocabulary in Turkic-Mongolian monuments; 2) the complexity of the lexical and semantic organization of horse-color terminology; and 3) the need for a comparative description that reveals common and specific models of nomination in Turkic and Mongolian written traditions.

The aim of the study is to identify, classify, and semantically analyze lexical units denoting horse colors. In addition, it seeks to determine their role in shaping the linguistic and ethnocultural worldview of Turkic-Mongolian peoples. To achieve this aim, the following tasks have been formulated:

1. To identify and systematize the names of horse colors recorded in Turkic-Mongolian written sources.
2. To analyze their lexical-semantic structure and identify the principal naming models.
3. To determine the common and specific features of the use of these lexemes in Turkic and Mongolian monuments.
4. To establish the semantic and cultural connotations associated with the designation of horse colors.

Materials and research methods

The research material consists of Turkic and Mongolian written monuments, including ancient Turkic texts such as the *‘Irk Bitig’*, monuments of the Turkic written tradition such as the *‘Dīwān Lughāt al-Turk’*, and Mongolian sources such as *‘The Secret History of the Mongols’* (Kozin, 1941; Rachewiltz, 2004; Kashgari, 2005). The methodology of the study is based on lexical-semantic and component analysis, as well as comparative, comparative-historical, and etymological methods. It also incorporates contextual analysis (Clouston, 1972; Sevortyan, 1974-2003).

The material was selected using a targeted sampling method, whereby all contexts containing direct designations of coat colors, stable attributive constructions, and cases in

which metaphorically motivated or qualitatively descriptive units functioned as coat-color characteristics were recorded. For each example, the following parameters were taken into account: form and variability, morphological structure, immediate context, translation and interpretation, and functional load. The systematization was carried out according to the parameters of the basic color feature: shade, degree of saturation, nature of color distribution (uniformity, mixture, or spotting), presence of local markings, qualitative characteristics motivating coat texture, and the evaluative-symbolic component identified in context.

The analysis of coat color designations in Turkic-Mongolian written monuments makes it possible to integrate two research perspectives: the historical-linguistic perspective, which describes systemic nomination mechanisms and the semantic differentiation of characteristics, and the ethnocultural perspective, which identifies the value-based and symbolic meanings of equine vocabulary. Notably, in the Turkic tradition, coat color is primarily described through stable classification models and lexical fixation in ancient Turkic texts and the ‘*Dīwān Lughāt al-Turk*’. In contrast, in Mongolian material, such as ‘*The Secret History of the Mongols*’, coat color designations are actively incorporated into narrative descriptions of horses and may perform evaluative functions. This difference justifies a comparative approach, as it makes it possible to distinguish common typological modes of color description from contextually conditioned forms of realization in particular genres and languages. The following sections focus on the corpus of sources employed, the principles of example selection, and the analytical procedures applied to ensure the comparability of Turkic and Mongolian data and the reproducibility of the results obtained.

Research background

Research questions concerning the lexical and semantic representation of horse colors in the Turkic-Mongolian written tradition lie at the intersection of several fields: 1) source studies and textual criticism of Turkic and Mongolian written monuments; 2) comparative-historical lexicology of the Turkic and Mongolian languages; and 3) the semantics of color designations and ethnolinguistics, in which horse color terminology is regarded as a culturally marked lexical layer. The degree to which this topic has been studied is determined not only by the level of scholarly engagement with individual monuments, but also by the extent to which the vocabulary of horse coat colors has been systematically described as an independent subsystem comparable across Turkic and Mongolian sources.

The textual and source-based foundation of Mongolian studies relies heavily on the scholarly tradition surrounding ‘*The Secret History of the Mongols*’. The early stages of introducing the hieroglyphic recording of the monument into academic circulation are associated with the work of Palladius Kafarov, who transcribed and translated the text line by line, thereby enabling subsequent reconstructive and interpretative research (Palladius, 1866). The studies of A.M. Pozdnev, which focused on clarifying the status of the Chinese-Mongolian record and reconstructing the original text, represent a further development of the reconstructive-textological approach (Pozdnev, 1884).

The historical and literary interpretation of the monument in European academic research is associated with the works of V.V. Barthold and B.Ya. Vladimirtsov, who emphasized the text’s value as a historical source, as well as its genre and stylistic features (Barthold, 1963; Vladimirtsov, 1922). Other scholars, such as B. Laufer, examined the writing systems and graphic history of the Mongolian tradition (Laufer, 1927). However, differences persist in

scholarly discussions regarding the status of the text as both a historical document and a literary monument. This is reflected in S.A. Kozin's translation and commentary tradition (Kozin, 1941), as well as in hypotheses concerning its genesis and authorship proposed by Sh. Bira and Sh. Gaadamba (Bira, 1978; Gaadamba, 1961).

At the same time, the specific nature of this study requires extending the historiographical focus beyond a single monument and research direction, since the vocabulary of horse coat colors is equally well represented in Turkic written sources. The lexicographical and textual corpora of the early period are methodologically important for Turkology, particularly Mahmud Kashgari's *'Dīwān Lughāt al-Turk'*, which records horse coat color terms as elements of the lexicon. These terms make it possible to reconstruct the meanings and typology of the designations. The ancient Turkic monument *'Irk Bitig'* is also significant, as it demonstrates early designations of horse coat colors in formulaic and culturally marked contexts. However, despite the general development of textology and lexicography of early Turkic monuments, thematically oriented descriptions of horse coat color designations are usually fragmentary and often "dissolved" within broader studies of color terminology or ethnolinguistics.

The Turkological tradition has developed the semantics of color designations and their historical and cultural extensions (particularly in studies of color-term semantics and their secondary meanings). This provides a foundation for interpreting horse coat color nominations as culturally loaded lexical units. Research on the semantics and vocabulary of the dictionary is referenced in the works of M. Ravshanov (Ravshanov, 2024: 307–311), S. Davlatova, G. Kosymova, K. Telgozhayeva, Z. Temirgazina, O. Andryushchenko, and A. Amangeldy (Temirgazina, Andryushchenko, Amangeldy, 2024: 150–167), M. Kosybaev (Kosybaev, 2014)¹, I. Zaatov (Zaatov, 2020: 97–123), and Ch. Mirzezade, among others. The "Irk Bitig" has been studied by H.N. Orkun (1939), D. Klosson (1961), T.A. Arlotto (1970–1971), M. Erdal (1978), I.V. Stebleva (2001), F. Yıldırım (2013)², V.M. Yakovlev (2004), T. Ensegenuly (2012), A. Zhumabaeva (2021), A. Garkavets (2022), and N.G. Shaimerdinova and A.E. Dikhanbayeva (Shaimerdinova and Dikhanbayeva, 2024: 112–134).

Nevertheless, a research gap persists in comparative Turkic-Mongolian studies. The lexicon of horse coats is often treated within the framework of a single language or monument, or presented merely as an ethnographically interesting list. However, a systematic comparison of nomination models, semantic differentiation, and functional-symbolic components across the Turkic and Mongolian corpus of sources is lacking. This highlights the necessity of a thorough analysis of coat-color designations as a subsystem that reflects not only nominative features (color, shade, and color distribution) but also cultural meanings (horse value, social status, and symbolic markings) manifested in nomadic traditions.

Analysis

In Turkic-Mongolian written monuments, the vocabulary of horse coat colors constitutes a distinct and specialized section of the lexicon. Here, "color" is not an isolated physical attribute, but rather a complex classifier that simultaneously encodes shade, type of color

¹ Kosybaev M., 2014. Yazykovaya kartina mira v "Divani lugat-it-turk" M. Kashgari [The linguistic worldview in Divan Lughat al-Turk by Mahmud Kashgari]. M. diss. na soisk. uch. st. Almaty. 123 p. (in Russian)

² Yıldırım F., 2013. Irk Bitig ve Runik Harfli Metinlerin Dili: Doctora Tezi. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi. 359 s.

distribution (uniformity or spottiness), presence of markings, and, in some cases, the quality and perceived “social suitability” of the animal within nomadic culture. This explains why horse coat color designations in early texts are semantically “overloaded”: they may function as precise nominatives (to identify a specific horse or herd), as elements of stable descriptive formulas, as markers of status, and, finally, as carriers of symbolic meanings (e.g., sacredness, auspiciousness, prestige, or the “correctness” of the animal). This multifunctionality is particularly evident within the Turkic-Mongolian corpus, since the written tradition preserves both lexical-classification models (e.g., lexicographical works, dictionaries, and formulaic descriptions) and narrative models (e.g., chronicle-literary accounts), in which color becomes an integral element of artistic characterization.

The cited material (Mongolian data from *The Secret History of the Mongols*’ and Turkic data from the Old Turkic texts *’Irak Bitig’* and *’Diwān Lughāt al-Turk’* by M. Kashgari) is primarily realized in attributive constructions, such as “color-horse”, but differs in the degree of elaboration and the range of additional semantic components. The most transparent model is “color feature – hypernym”, in which the color is expressed by an adjective or substantivized color term, and the carrier of the feature is the word “horse” (e.g., *mor/at*). Even within this “simple” scheme, however, there are variations: a) the addition of clarifying components (e.g., speed, breed, or purpose); b) the inclusion of color in the name of a specific horse, functioning as a kind of “nickname”; and c) the use of derivational means that establish the feature as a stable characteristic.

Mongolian materials show that coat color in *The Secret History of the Mongols*’ is usually inseparable from the evaluative-pragmatic layer. For example, a fragment listing horses as gifts and items of exchange is illustrative: “*Šarg’a agt*” (“horses of the ‘šarga’ color”) are part of a “package” that includes rare fabrics/kamqi: “*Šarg’a ayt, lüsi, kamqi...*” (Even, Pop, 1994: 22). In this context, the color ‘sharga’ (a yellowish-red or light reddish hue, close to shabdar/zhiren) is significant: including the color in the list emphasizes the gift’s value. In other words, the color functions as a sign of quality, indicating that it is not merely any horse, but a horse of a culturally preferred color. This function is also evident in other instances where the horse appears in the narrative not merely as a means of transportation, but also as a symbol of status and a vehicle for exercising power.

The intratextual variability of Mongolian color terms allows us to observe not only the “basic” color terms, but also nuanced and evaluative lexical units. For example, in the phrase “*Oγtor qoγγor moriig*” (“horse of light red/’hongor’ coat”), the color “hongor” precisely conveys ‘lightness’ and the softness of the shade. In this case, “hongor” is not simply “red” but a “light reddish” or muted tone. Within the traditional system of shades, it may carry its own aesthetic value (Luvsandarj, 1986: 415). Early written records show that, in the Mongolian tradition, gradations within the red-yellow range are essential, rather than merely the contrast between white and black.

Special attention should also be paid to the combination of coat color with qualitative and dynamic characteristics, in which the color trait is associated with speed or breed markers. For instance, “*Qurdan uqa’a mori*” (fast ‘uhaa’ horse) (Kozin, 1941: 78–80) illustrates this: ‘uhaa’ indicates the coat color, described as various shades of red, and together with ‘qurdan’ (“fast”), forms a complex in which the horse is valued both for its coat color and functional qualities. This reinforces the “portrait-like” nature of the narrative: the horse becomes a

characteristically significant entity associated with the hero's actions. Thus, the designation of this coat color in the Mongolian text is consistently considered in the context of evaluation.

A characteristic technique of *"The Secret History of the Mongols"* is introducing a horse by its color as part of the social scene. *"Tsagaan moritoi..."* (*"having a white horse..."*) (Poppe, 1937: 57). In the Turkic-Mongolian system of meanings, a white coat is significant: it is associated with purity, sacredness, high status, and ritual. Even if an episode is not ritualistic, choosing a white coat to describe a character or his horse provides a cultural hint: a white horse is not *'random'*; it is potentially symbolic. This is consistent with broader observations about the significance of the color white in Turkic traditions and its presence in *"prestigious"* images of power and heroism. There is evidence of ethnocultural representations in which white is interpreted as a sign of holiness and purity (Toktabay et al., 2005: 52-53).

Other expressive names include *"Qara-qurдан"* (*"black-fast"*) and *"Oroq-qurдан"* (*"bay-fast"*) (Tsevel, 1966). Here, the coat color (*'qara'* – black; *'orog'* – bay) is combined with *"qurдан"* (*"fast"*), forming a stable, two-component epithet. This model demonstrates two things: 1) coat color in Mongolian texts can easily combine with *"functional"* characteristics, and 2) sometimes, the combination is perceived as a ready-made formula, almost a cliché, where color and speed together mark a *"good horse"*. This is natural for nomadic culture, where a *"good horse"* is described by a set of characteristics, one of which is color.

It is also important to consider material in which the coat color is included in a horse's name, becoming part of its nickname or unique name. Examples include *"Qoŋγor šarg'a"* (*'khongor-sharga'*) (Kozin, 1941: 78-80), *"Khaliun"* (*'khalyun'*) (Kozin, 1941: 78-80); *"Eegel-kaliun"* (*'Eegel-khalyun'*) (Kozin, 1941: 78-80); *"Ebert-ünügen-cagaan"* (*'Evert-ünegentsagaan'*) (Kozin, 1941: 78-80). These names fundamentally show the boundary between *"suit as classification"* and *"suit as name"*. While *"Tsagaan mortoy"* is still a description, *"Evert-ünügen-tsagaan"* functions as an individualizer. The color component is linked to an image-based characteristic, including metaphorical associations, establishing uniqueness. In this sense, the Mongolian material is important for lexical-semantic analysis because it shows how a color term can transition from a purely descriptive function to an onomastic one.

Intratextual comments on the Mongolian material also document the cultural significance of color preferences. For example, it is noted that Mongols particularly valued horses with light red or yellowish shades (*"sharga"*, *"hongor sharga"*), as well as *"tsenher"* (*"light gray"*) and *"tsagaan"* (*"white"*) (Tsevel, 1966). Semantically, coat color designations encode a *"visible feature"* and a scale of values. This is fundamental to the analysis because coat color becomes a cultural category in this case; it is embedded in a system of ideas about favorability, beauty, strength, *"correctness"* and so on.

The Turkic material in the *"Irk Bitig"* reveals various mechanisms and confirms the cultural importance of master designations. In the fragment *"Aq bisi..."* (*"white mare..."*), the color is a favorable sign: *"If a white mare gives birth, it is very good"* (Irk Bitig, 1992: 68). Here, the color is directly incorporated into the text's evaluative modality (predictive function). Notably, *"aq"* (white) is combined not simply with *"at"* (horse), but with *"bisi"* (mare), and the text contains the morphologically formed construction *"aq bisi-si"* (with an indicator of belonging/correlation). This indicates that the combination is established as a typical expression. Thus, in the Old Uyghur runic monument, color is associated with the function of a *"sign"* rather than with describing a specific historical episode, as is often the case in Mongolian narratives.

Another example is “*Ala atliγ yol Teγri*” (“*God of the Road on a Piebald Horse*”) (Irk Bitig, 1992: 16). Here, the color “*ala*” (“piebald, spotted”) is introduced into a sacred context. This is important for analysis for two reasons. First, “*ala*” does not denote a “*simple*” color characteristic, but rather a type of color distribution (speckled or spotted). Second, the sacred scene shows that speckledness can be a symbolically significant feature rather than a “*defect*” or accident. In many traditions, “*speckled*” is viewed ambivalently, but the runic text shows that it can be part of a divine image without negative connotations.

The next context is “*Sariγ atliγ sabčī...*” (“*messenger on a yellow horse*”) (Irk Bitig, 1992: 18). The color “*sariγ*” (“*yellow*”) is also included in the formulaic description of the character (“*messenger*”), performing an identifying function. However, the accompanying cultural background is also important. In steppe symbolism, the color yellow/gold is often associated with the top, center, or power (in different variants of geosymbolism and color orientation). Thus, the “*yellow horse of the messenger*” may be a typical image established in tradition (corresponding observations on the role of color symbolism in the Turkic world are recorded in the research literature) (Kononov, 1975: 159).

The formula “*Jazyγ atliγ yalabač...*” (“*messenger on a piebald/spotted horse*”) is also indicative (Irk Bitig, 1992: 27). Here, we see the second term for variegation, “*jazyγ*”, which, in the context of “*Irk Bitig*”, is used as a color sign along with “*ala*”. Semantically, this indicates that there are at least two different lexemes in Old Turkic that express the idea of “*piebaldness/speckledness*”, confirming the high degree of differentiation in the field of coat color. The presence of competing nominations, distributed by shade or pattern type, usually indicates the practical significance of the distinction. If the difference were insignificant, the language would not retain so many specialized means.

Finally, the example of “*Aq at...*” (“*white horse...*”) (Irk Bitig, 1992: 61) confirms the repeatability of the white coat as a “*good*” or significant feature. Taken together, Old Turkic contexts show that (1) the white coat is included in positive assessments, (2) the yellow coat is associated with official social roles (“*messenger*”), and (3) variegated colors (“*ala*”, “*jazyγ*”) can be present in sacred and social-ritual formulaic descriptions. These findings suggest the existence of functionally distinct “*zones*” of color designation use in Old Turkic monuments: white is predominantly symbolic and evaluative, yellow is associated with status and service, and variegated colors are linked to the sacred and character/formulaic.

M. Kashgari’s “*Dīwān Lughāt al-Turk*” provides lexicographical material that complements the existing information by recording colors as elements of lexical knowledge and classification. This shows the diversity and standardization of the corresponding names. The dictionary presents basic coat colors, transitional shades, and pattern types, as well as specialized terms for markings. For example, “*ūr at*” is defined as “*a horse whose coat is between chestnut and bay*” (DTS³, 1969: 65). This definition is significant because it demonstrates that, in the Turkic tradition, coat color is not only considered a distinct category, but also a continuous spectrum where “*intermediate*” states are recognized. These “*in-between*” states are a sign of a developed semantic system because society distinguishes between shades of color and language fixes these boundaries terminologically.

Similarly, “*ūy at*” is interpreted as “*a coat between white and bay*” (DTS³, 1969: 426), and “*ugar at*” as “*a coat between red and white*” (DTS³, 1969: 95). Together, these units demonstrate

³Drevnetyurkskij slovar' [Old Turkic Dictionary], 1969. Redakторы: V.M. Nadelyaev, D.M. Nasilov, E.R. Tenishev, A.M. Shcherbak. Leningrad: Izdatel'stvo «Nauka». Leningradskoe otdelenie. 715 p. [in Russian].

a three-dimensional scale: 1) the reddish-bay zone (“ūr”), 2) the white-bay zone (“ūy”), and 3) the red-white zone (“ugar”). In terms of analysis, the color terms in “*Dīwān Lughāt al-Turk*” function as “nodes” on a map of shades; they define culturally significant intervals between “poles” (white, red, and bay). Semantically, this can be described as a regular model of “interval” meaning; the term denotes an interval, not a point, on the color continuum.

The “*Dīwān Lughāt al-Turk*” also contains more “direct” horse names. “*Alān at*” is defined as “a piebald horse” (Kashgari, 2005: 44); “*qubān at*” means “a horse whose coat color is between bay and white” (Kashgari, 2005: 44); and “*qulān at*” means “a horse with a gray-brown coat” (Kashgari, 2005: 44). At the same time, “*qubā*” in the dictionary is functionally close to “ūy” (both describe the transition to white); however, judging by its inclusion as a separate term, it has its own nuances and typological features. Such “parallels” (several terms in one area of the scale) are important for lexical-semantic analysis because they indicate a high density of nominations in culturally significant ranges (e.g., the white-bay area).

The term “*tuquz at*” (“spotted/pied”) (Kashgari, 2005: 44) is another model – a term based on pattern type. Here, coat color is determined more by the “structure” of the color (speckled or mottled) than by the color pole, which brings it closer to the ancient Uyghur “*ala*” and “*jazyγ*”.

The term “*āk at*” (“white-gray, piebald, or light gray horse”) is semantically interesting (Kononov, 1975: 159). It shows that one term can represent several similar visual types, i.e., within the lexical tradition, “cluster” semantics are permitted: not one specific shade, but rather a group of similar colors. This corresponds to the general pattern of folk color vocabulary, which is not always “physically accurate” but functionally accurate in that it groups together what is perceived as similar in horse breeding practice.

The “*Dīwān Lughāt al-Turk*” also records terms related to markings: “*yaldig at*” (“white-legged horse”) and “*qashqa at*” (“horse with a star on its forehead”) (Kashgari, 2005: 44). These terms demonstrate the expansion of the concept of “color” to include “body markings”: the color characteristic encompasses not only the overall color but also local features, such as white legs or a white mark on the forehead. This is fundamental to the analysis because, in the tradition of horse breeding, “coat color” is not just a word “about color” but rather a system for identifying features where markings almost serve as passports.

The “*toruγ at*” (“bay horse”) and “*qir at*” (“brown horse”) are recorded separately (Kashgari, 2005: 44). These are the “core” coat color meanings, around which transitional meanings are built. Together, they provide material for reconstructing the semantic structure of the field in Kashgari’s dictionary: the core (white, black, bay, brown, red, etc.), the periphery of shades (intermediate meanings), the periphery of patterns (spotted, mottled), and the periphery of markings (white-legged, star on the forehead).

A comparison of Mongolian narrative material and Turkic lexicographic material reveals differences in the “mode of operation” of coat color designations. In “*The Secret History of the Mongols*”, coat color is often woven into the action. The horse participates in exchanges of gifts, military episodes, and plot dynamics. Coat color simultaneously serves as an identifier and an “aesthetic-evaluative” amplifier. In “*Irk Bitig*”, coat color is built into predictive and sacred formulaic patterns. In these patterns, it is not the specific horse that is important but rather the culturally significant model (“a white mare will give birth – good”). In Kashgari’s dictionary, color is presented as standardized knowledge where differences in shades and

markings are systematized and “*explained*” through definitions. Thus, the same fragment of reality (the color of a horse) is recorded differently in three written genres: narrative, formula, and dictionary. This situation is convenient for historical lexicology because, by comparing these modes, one can separate typologically stable elements (the core of semantics) from genre-dependent ones (evaluative epithets and formulaic roles).

At the level of word formation and morphosyntax, several stable patterns can be identified in the material. The first is simple attribution, where the color is expressed by an adjective or color base (“*aq at*”, “*sariγ atliγ...*”, “*qara-qurdan...*” etc.). The second pattern is a derivation with the indicator “*-liγ/-liγ*” (“*atliγ*”), where the adjective forms a stable characteristic rather than denoting “*a horse of such-and-such a color*” (literally “*having a horse...*”). The color component precedes “*atliγ*”, which reinforces the meaning of belonging (Irk Bitig, 1992: 16; 18; 27). The third pattern involves complex epithets or composites in the Mongolian language. In this pattern, the color becomes part of the horse’s “*name*” and can be combined with figurative components (“*Ebert-ünigen-cagaan*” etc.) (Kozin, 1941: 78-80). The fourth pattern is the “*color + mark*” model characteristic of the dictionary (“*yaldig*”, “*qashqa*”), where identification is carried out on the basis of a local feature, and the color component may be implicit (Kashgari, 2005: 44).

The semantic differentiation of color designations in Turkic-Mongolian materials is evident in the division of “*color*” into several parameters: (1) basic tone (e.g., white, black, yellow, bay), (2) lightness/intensity (e.g., “*khongor*” meaning “*light red*”), (3) pattern (e.g., “*ala*”, “*jazyγ*”, “*tuquz*”), (4) transition/interval (e.g., “*ūr*”, “*ūy*”, “*ugar*”), and (5) markings (e.g., “*yaldig*”, “*qashqa*”). This ambiguity brings the field of coat colors close to “*professional*” terminology, as language serves the practice of differentiation because it is socially and economically significant.

The cultural-semantic layer of coat color designations is particularly evident in white and “*speckled*” coat colors. In Turkic materials, white is directly associated with positive assessments, such as “*very good*” (Irk Bitig, 1992: 68). In a broader ethnocultural context, white is interpreted as a sign of purity and holiness, an interpretation confirmed by research (including observations on the role of white horses in images of power and heroism) (Toktabay et al., 2005: 52-53). Mongolian sources also demonstrate the symbolic “*elevation*” of white through stable combinations and the narrative significance of white horses (Poppe, 1937: 57). Thus, in the Turkic-Mongolian tradition, white is not merely “*frequent*” but semantically significant.

Variegated coat colors (“*ala*”, “*jazyγ*” and “*tuquz*”) are interesting because they serve two functions: a classificatory function and a figurative-symbolic function. In the “*Irk Bitig*” written manuscript, a variegated horse appears in a sacred image as “*the god of the road on a dappled horse*” (Irk Bitig, 1992: 16), which removes any negative connotations associated with “*variegation*” and establishes it as significant in the sacred register. In the “*Diwān Lughāt al-Turk*”, the “*variegated/spotted*” coat color is recorded as a standardized unit (“*tuquz at*”) (Kashgari, 2005: 44), confirming its economic and practical significance. Therefore, variegation is not peripheral; it is included in the system as a separate type that requires its own name.

The term “*ala*” and its semantic extension occupy a special place in the analyzed material. In the ethnocultural tradition of the Turkic peoples, the proverb “*Adam alasy isinde, zhylyky alasy syrtynda*” (“*the diversity of a person is inside, the diversity of a horse is outside*”) uses “*ala*”

as a metaphor for hidden ambiguity or duality, not as a master sign. Research emphasizes that in this proverb, “*ala*” does not literally mean “*speck*”, but rather takes on the meaning of “*zhaman oy, zhaman pighyl*” (“*bad thought/bad intention*”). In other words, it acts as a semantic marker of internal “*opacity*” (Syzdykova, 2004: 31-34). This transfer demonstrates that master designations, as part of zoonomenclature, can form a language's metaphorical resource. For lexical-semantic analysis, this is an important confirmation of polysemy, as a color term becomes a carrier of evaluative and ethical meaning.

Polysemy is also characteristic of the term “*hara/qara*” (black). In the Turkic semantic tradition, “*qara*” can denote not only color but also figurative meanings, including evaluative and socially marked ones, as confirmed by research observations (Kononov, 1975: 159). In Mongolian, “*qara-qurdan*” (“*black-fast*”) (Tsevel, 1966) illustrates how “*black*” is incorporated into the description of a “*good/fast horse*”. Therefore, in the context of coat colors, “*black*” does not necessarily carry a negative connotation; it can be a neutral identifier or a positive characteristic (“*fast black horse*”).

Taking a comparative approach allows us to identify a common core of coat color designations that coincide typologically and lexically to some extent. The most obvious correspondences are white (“*aq - tsagaan*”), black (“*qara - har/hara*”), and yellow or reddish (“*sariγ - sharga, ukhaa, hongor*” in Mongolian shades), as well as variegated types (“*ala/jazyγ - alag/ala*”). However, coincidence does not always mean identity. The Mongolian “*khorongor*”, “*sharga*”, and “*ukhaa*” form a more detailed internal gradation within the “*yellow-red*” field. In the Old Uyghur monument, the functional role of coat color in formulaic structures, such as omens and images of messengers, comes to the fore. In the “*Diwān Lughāt al-Turk*”, on the contrary, subtle gradation is realized in the definitions “*between*” that is, through the lexical description of intervals (“*ūr, ūy, ugar*”), which is another form of “*subtle differentiation*”.

In the Turkic system, “*interval*” semantics (“*between bay and white*” etc.) play an important role (DTS⁴, 1969: 65; 426; 95). This demonstrates that the language of horse breeding is not limited to a set of discrete names. In practice, when identifying a horse, a person encounters subtle transitions; therefore, words denoting these transitions are culturally established. Mongolian texts often express this “*interval*” not through explicit definitions, but rather through a set of nuanced terms (“*hongor*” as “*light*” etc.) (Luvsandorj, 1986: 415). This difference can be explained by genre: a dictionary must explain nuances with words like “*between*”, while a narrative can simply refer to them. Additionally, the color designations in written monuments are closely related to a broader system of ethnocultural classification of colors and cardinal directions, as well as the symbolism of power and ritual. Research on the role of horse color in Kazakh tradition and Turkic geosymbolism demonstrates the consistency of connections between “*color-direction/status/ritual*” and confirms that color can serve as a “*marker*” in significant social actions, including military campaigns, ritual practices, and the display of power (Kononov, 1975). In this context, the designation of coat colors in early texts becomes “*information-dense*”: behind each word lies a cultural schema.

The ethnographic tradition of classifying suits in Kazakh culture also demonstrates the complexity of the field. Large groups of colors exist, such as “*qilan*” (light), “*baran*”, “*ala*”, and “*shubar*”, among others, with numerous subtypes within each group, including “*aqboz*”, “*shanqan*”, “*boz*”, “*ker*”, “*tory*”, and “*zhiren*” (Artyngbayev, 1969: 31; Toktabay et al., 2005:

⁴Drevnetyurkskij slovar' [Old Turkic Dictionary], 1969. Redaktory: V.M. Nadelyaev, D.M. Nasilov, E.R. Tenishev, A.M. Shcherbak. Leningrad: Izdatel'stvo «Nauka». Leningradskoe otdelenie. 715 p. [in Russian].

52–53). This classification practice is important for historical and linguistic analyses because it shows that the high differentiation of master names is not a “lexical coincidence” but rather a reflection of cultural needs.

Examining individual terms confirms the connection between wool names and material associations. In the Mongolian tradition, for example, “*khalyun*” is interpreted as a wool color compared to “*otter fur*” based on the quality and color of the fur. In the Kazakh tradition, color terms are often formed by analogy with metals, natural objects, and fabrics. For instance, “*altun*” means “*golden*” in complex definitions (Kozin, 1941: 78–80; Irk Bitig, 1992). This corresponds to the general pattern of color naming. Language easily assigns a shade by comparing it to a well-known “*reference*” object.

Several types of contexts can be identified in written monuments at the level of functioning of coat color designations: 1) Identificatory-descriptive: color distinguishes one horse/tabur from another (Mongolian lists and characteristics). 2) Evaluative-prestigious: color is included in the description of a valuable gift or “*good horse*” (“*sharga agt*” in gift exchange, “*qara-qurdan*” etc.) (Even Pop, 1994: 22; Tsével, 1966). 3) Sacred-formulaic: coat color is part of the image of a deity or a system of predictions (“*ala atliḡ yol Teḡri*”, “*aq bisi - very good*”) (Irk Bitig, 1992: 16, 68). 4) Lexicographic-normative: horse color is established as a defined term and incorporated into the lexicon (“*Dīwān Lughāt al-Turk*”) (Kashgari, 2005: 44). These contexts are important because they clarify the semantic structure; the same term can activate different components of meaning in different contexts.

At the analytical level, this leads to a general conclusion: the designations of horse coats in Turkic-Mongolian monuments are not “*peripheral vocabulary*” but rather a systematic and culturally significant layer. In this layer, classification by color and pattern, evaluative and symbolic connotations, and genre-determined methods of inclusion in the text all operate simultaneously. Mongolian material emphasizes the narrative and evaluative potential of color terms and their ability to name specific horses. Old Turkic material demonstrates the inclusion of colors in sacred and symbolic formulas. The Turkic lexicographical tradition records a high level of terminological differentiation, including transitional shades and marks. Together, these sources allow us to describe coat color designations as units that form part of the linguistic and ethnocultural worldview of nomadic societies, in which horses are central to economic practices and symbolic thinking.

In contrast to the Mongolian corpus, where horse coat colors serve as narrative characteristics with evaluative and symbolic connotations, Turkic written monuments exhibit a different distribution of functions. Here, horse coat color names are predominantly recorded in **formulaic contexts**, reflecting the ancient Turkic tradition, or in **lexicographical standardization**, as seen in the “*Dīwān Lughāt al-Turk*” tradition. This makes Turkic material particularly valuable for reconstructing **models of naming and semantic differentiation** of the “*coat color*” feature (Kashgari, 2005; Ercilasun, Akkoyunlu, 2015).

In the Turkic-Mongolian written corpus, horse color designations function not as “*dictionary labels*” but as working units of description that simultaneously (1) name an external feature, (2) specify the animal's classification status, and (3) are included in culturally significant modes of narration. This is clearly visible at the form level: alongside single-word adjectives such as “*tsagan/aq/sariḡ/sharga/ala*” there are expanded constructions that consistently use the coat color as part of an extended description. This extended description clarifies markings, wool quality, and color distribution and sometimes uses an epithet that “*attaches*” an assessment or function to the horse. This “*load*” of coat color nominations is understandable. In a nomadic

society, a horse is not just a means of transportation; it is also a social resource and a status symbol. Thus, the accuracy and distinctiveness of coat color terms naturally increase and are supported by textual tradition.

By comparing Mongolian and Turkic materials, we can identify several “cross-cutting” parameters by which horse coat color designations are structured and developed.

The first parameter is reliance on basic color dominants. In Turkic materials, “aq”, “sariy”, “ala” and “altun” are regularly used as metaphorical “color-quality” designations, while in Mongolian materials, “tsagaan”, “sharga”, “khalyun” and “khar” are used. These terms demonstrate typological proximity, as white/yellow/spotted/black form the “framework” of the coat color lexicon, to which nuanced and clarifying elements are added.

The second parameter is the interaction of coat color with the horse's sex, age, and functional characteristics. Turkic forms such as “bisi”, “adyr”, “qulun” and “tayi” demonstrate that coat color can easily be associated with gender and age (not “abstract color” but “color + type of animal”). Mongolian material provides functional connections of a different type, such as coat color + epithet of speed/quality (“khar khurdan”) or coat color + exterior feature (“ogotor khongor”). In the Mongolian narrative tradition, color more often works with “applied” features of action and appearance.

The third parameter is the semantic extension of coat color terms beyond their literal meaning toward cultural metaphor. The most telling example is “ala”. In the “*Diwān Lughāt al-Turk*”, the word “ala” is recorded not only as a suit (“spotted horse”), but also as a figurative designation for “bad thoughts” or “hidden intentions”. This concept continues in Kazakh cultural knowledge through the proverb “*Adam alası ishinde, zhylqy alası syrtynda*”, in which “ala” is no longer exclusively a color, but rather a model of opposition between “visible/hidden” (Syzdykova, 2004: 31–34). For a lexical-semantic analysis, this is an “ideal” case: suit → visual variegation → metaphor of heterogeneity/duality → evaluative characteristic of a person/intention. It is important to note that this transfer is not arbitrary; it is motivated by the suit's observable property of variegation, which is visible from the outside, and then transferred to the human sphere, where “variegation” is hidden inside and no longer visible.

The fourth parameter is the degree of detail in the horse coat color system of the later Turkic (Kazakh) tradition. This system helps us “read” ancient data as part of a long cultural and linguistic lineage. Kazakh suit names demonstrate a developed system of single-word and compound designations supported by ethnographic knowledge. Suits are grouped into broad categories such as “aq”, “boz”, “qara” and “sary” and then refined by nuanced names (Artyngbayev, 1969; Qaydarov et al., 1992; Serikbaeva, 2009). This layer is important not as a “contemporary addition” but as a way to demonstrate the stability of the principle. The Turkic tradition preserves and develops the “base + refinement” model, and ancient written records (“*Irk Bitig*” and “*Diwān Lughāt al-Turk*”) appear to be early stages of the same logic of differentiation.

Results

A comparative analysis of Turkic and Mongolian written monuments revealed that the designations of the suits are not an “auxiliary” periphery of the horse-breeding lexicon but rather an independent fragment of the nominative system with high semantic density and cultural significance. The material allows us to document several dozen names and stable

combinations distributed according to several stable parameters: color (base), shade, transitional zones between “*basic*” colors, color distribution characteristics (variegation/spotting), and marked elements of appearance (e.g., marks on the head, whiteness of the mane). This multi-parameter nature confirms that, in the Turkic-Mongolian tradition, coat color is not described as “*a color in general*” but rather as a complex feature that is functionally significant for identifying and evaluating animals in culturally significant contexts.

Comparing Turkic and Mongolian data clarifies several key patterns. First, in both traditions, coat color acts as a “*high-frequency identifier*” of a horse. The color designation is not a neutral detail but is regularly included in stable descriptive formulas, along with gender and age in Turkic material and evaluative components, especially in Mongolian material.

Second, the general principle of semantic differentiation is consistent: the system is not limited to dichotomies such as “*white/black/red*” but rather, it develops transitional zones and subtle nuances. This can be interpreted as a linguistic reflection of the practical importance of accurately distinguishing animals under nomadic farming conditions. Third, the degree of “*lexicalization*” of coat color terms differs. Turkic sources more often demonstrate transparent constructions of “*color feature + horse*” and lexical fixation of features (including markings), while Mongolian monuments more actively use specialized epithets that function as stable naming designations. However, this difference does not destroy comparability. On the contrary, it shows that the typologically common need to describe and distinguish horses by external characteristics is realized through different genre-linguistic mechanisms: lexicographic listing and formulaic description in the Turks, and narrative individualization in the Mongols.

The distinction between “*color*” and “*color detail*” in Turkic materials deserves special attention because it shows how the linguistic system reinforces culturally relevant characteristics. The existence of separate terms for a white spot on the forehead and a white mane shows that in the traditional description of a horse, the color and its distribution are important, as are the details that make the animal recognizable. Later Turkic data (based on studies of the “*horse*” thematic field in Turkic languages) shows that this detail remains a significant component of the lexical-semantic system. This confirms the stability of this vocabulary fragment and its connection to cultural practice.

Mongolian material, in turn, emphasizes the evaluative and symbolic perspective of color nominations. Even within the corpus, it is noticeable that individual coat color terms do not simply state the color; they participate in creating the image of a horse as a socially and culturally significant object: coat color becomes an element of the “*language of prestige*”, the “*language of recognition*” and, at the same time, the “*language of memory*” (in a narrative sense).

These results allow us to make a significant generalization for comparative-historical lexicology and ethnolinguistics: color designations in Turkic-Mongolian written monuments form a system in which color nomination is structured on several levels: basic colors, shades and transitional colors, color distribution characteristics, and markings and individual details of appearance. The functioning of these units in the text is not limited to neutral naming. In both cases, color serves as a linguistic representation of the ethnocultural worldview, recording the ways of observing, distinguishing, and evaluating horses, which are central to the economic and symbolic systems of nomadic civilizations.

Conclusion

An analysis of the lexical and semantic representation of horse colors in Turkic-Mongolian written monuments reveals one key fact: these are not merely private “dictionary of colors” but rather systematic and culturally significant sections of vocabulary that serve as tools for accurately recognizing, classifying, and interpreting horses in the sources. For nomadic civilizations, horses are not merely decorative or a “detail of everyday life” but rather the functional core of their economy, mobility, military practice, and status relations. Therefore, language inevitably records not only basic horse-related names, but also subtly organized descriptive terms, in which coat color becomes a convenient and stable marker of “who this horse is” and “what it is like”. In Turkic and Mongolian data, coat color designations regularly appear in descriptive formulas, narrative characteristics, and dictionary definitions. They act not simply as an indication of appearance but also as part of an identification norm. A horse is named so that it can be recognized and distinguished from others based on cultural expectations established by tradition.

Comparative material reveals the general trend in semantic organization. In written traditions, colors tend to be described in detail rather than in crude “black/white” or “light/dark” distinctions. In Turkic-Mongolian monuments, “color” functions as a complex semantic category where the color base intertwines with salient observer parameters, such as shading, tone mixing, local areas of whiteness/pigmentation, and recognizable marks.

However, there are significant differences in the textual implementation of this semantic category. Turkic writing more often depicts color as an element of systematic classification, similar to a dictionary or formulaic description. In contrast, Mongolian writing depicts color as an element of artistic and historical narrative, where color becomes part of the image and evaluation.

Reference

- Арғынбаев Х., 1969. Қазақтың мал шаруашылығы жайында этнографиялық очерк. Алматы: Ғылым. 172 б.
- Ахметжанова А. И., 2017. Национальный колорит и цветообозначения в поэзии А. Ахметовой. Вестник КазНУ им. аль-Фараби. Алматы. №2. С. 25-28.
- Бартольд В.В. 1963. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. В: Бартольд В. В. Сочинения. Т. 1. М.: Восточная литература. С. 91.
- Бира Ш., 1978. Монгольская историография (XIII-XVII вв.). М.: Восточная литература. С. 39–41.
- Владимирцов Б.Я., 1922. Чингис-хан. Берлин-Петербург-Москва: Изд-во З.И. Гржебина. 176 с.
- Гаадамба Ш., 1976. Нууц Товчооны нууцаас. Улаанбаатар. 171 х.
- Дамдинсүрэн Ц., 1990. Монголын Нууц Товчоо. IV удаагийн хэвлэл. Улаанбаатар. 255 х.
- Древнетюркский словарь, 1969. Редакторы: В.М. Наделяев, Д.М. Насилов, Э.Р. Тенишев, А.М. Щербак. Ленинград: Издательство «Наука». Ленинградское отделение. 715 с.
- Кононов А.Н., 1975. Семантика цветообозначений в тюркских языках. Тюркологический сборник. М., 149 с.

- Козин, С.А., 1941. Сокровенное сказание, введение в изучение памятника. Перевод, тексты, глоссарии. М.-Л., 619 с.
- Қайдаров Ә., Ақтамбердиева З., Өмірбеков Б., 1992. Түр-түстердің көрінісі. Алматы: Ана тілі. Б. 92.
- Лауфер Б., 1927. Очерк монгольской литературы. Пер. В. А. Казакевича; под ред. и с предисл. Б. Я. Владимирцова. Л.: Ленинградск. Восточный ин-т. С. 19.
- Лувсандорж Ж., 1986. Малчны эрдэм (Ухаант малчдын учиртай үг, эмхтгэл). Улаанбаатар. 186 х.
- Малов С.Е., 1951. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. Москва-Ленинград: Издательство Академии наук СССР. 455 с.
- Махмуд Кашгари, 2005. Диван лугат ат-турк (Пер., пред. и комм. З.-А. М. Ауэзовой). Алматы: Дайк-Пресс. 1288 с.
- Монголын нууц товчоо, 2005. сонгомол эх. Улаанбаатар. 151 х.
- Равшаном М., 2024. Семантика глаголов в «Диван лугат ат-турк» Махмуда Кашгарского. Актуальные проблемы социально-гуманитарных наук. Ташкент. С. 307-311.
- Серікбаева Ұ., 2009. Қазақ тіліндегі «Ақ» және «Қара» түр-түс атауларының этнолингвистикалықатаулары. Монография. Алматы: Таңбалы. 192 б.
- Севортян Э.В., 1974–2003. Этимологический словарь тюркских языков (Тт. 1–7). Москва: Наука.
- Сокровенное сказание, 1941. Монгольская хроника 1240 г. Юань чао би ши. Введение в изучение памятника, пер., тексты, глоссарии С.А. Козина. М.-Л.: Изд. АН СССР; Т. 1. 620 с.
- Сыздықова Р., 2004. Сөздер сөйлейді. Алматы: Санат. Б. 31-34.
- Темиргазина З., Андрющенко О., Амангелди А., 2024. Глаголы с семантикой ремесленных действий в словаре Махмуда Кашгари как отражение хозяйственной и социальной жизни древних тюрков. *Turkic Studies Journal*. 6(4). С. 150–167. <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-4-150-167>
- Тоқтабай А., Сейтқұлова Ж., 2005. Төрт түліктің қасиеті. Алматы. Б. 84.
- Палладий К, 1866. Старинное монгольское сказание о Чингис-хане. Труды членов Российской Духовной миссии в Пекине. Т. IV. СПб.: Тип. В. Безобразов и Ко. 132 с.
- Позднеев А.М., 1884. О древнем китайско-монгольском историческом памятнике «Юань-чао-ми-ши». СПб.: Тип. Имп. Акад. наук. 22 с.
- Цэвэл Я., 1966. Монгол хэлний товч тайлбар толь. Улаанбаатар. 909 х.
- Шаймердинова Н., Диханбаева А., 2024. Семантические экспликации аффиксального словообразования в памятнике «Бірк Бітіг». *Turkic Studies Journal*. 6(1). С. 112–134. <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-1-112-134>
- Clauson G., 1972. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press. 988 p.
- Even M.-D., Pop R., 1994. *Histoire secrete des Mongols*. Gallimard. UNESCO. Paris. 350 p.
- Ercilasun A., Akkoyunlu Z., 2015. *Kaşgarlı Mahmud, Divanu Lugati't-Türk*. Ankara: «TDK Yayınları». 995 s.
- Erdal M., 1977. *Irk Bitig Üzerine Yeni Notlar*. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten. Ankara. S. 63-100.
- Orkun H.N., 1939. *Irk Bitiğ*. Orkun H.N. Eski Türk Yazıtları. II. Ankara: TDK. S. 63-103.
- Poppe N., 1955. *Introduction to Mongolian Comparative Studies*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz. 300 pp.

Rachewiltz, I. de, 2004. *The Secret History of the Mongols*. Translated with a historical and philological commentary by Igor de Rachewiltz. 2 Vols. Leiden-Boston: Brill. 1347 pp.

Zaatov I., 2020. Semantic parallels of archaic Crimean Tatar musical terminology with the musical vocabulary of “Dīwān Lughāt al-Turk” by Mahmud Kashgari in the context of the Turkic musical culture of the early Middle Ages. *Crimean Historical Review*. No. 2. P. 97-123.

Reference

Argynbaev H., 1969. Qazaqtyn mal sharuashylygy zhajynda etnografyalyq ocherk [Ethnographic essay on Kazakh livestock farming]. Almaty: Gylym. 172 p. [in Kazakh].

Ahmetzhanova A.I., 2017. Nacional'nyj kolorit i cvetooboznacheniya v poezii A.Ahmetovoj [National color and color designations in the poetry of A. Akhmetova]. *Vestnik KazNU im. al'-Farabi*. Almaty. №2. P. 25-28. [in Russian].

Bartol'd V.V. 1963. Turkestan v epohu mongol'skogo nashestviya. V: Bartol'd V. V. Sochineniya [Turkestan during the Mongol invasion. In: Barthold V.V. Works]. T. 1. M.: Vostochnaya literatura. P. 91. [in Russian].

Bira Sh., 1978. Mongol'skaya istoriografiya (XIII-XVII vv.) [Mongolian historiography (XIII-XVII centuries)]. M.: Vostochnaya literatura. P. 39–41. [in Russian].

Vladimircov B.Ya., 1922. Chingis-han [Chingis-han]. Berlin-Peterburg-Moskva: Izd-vo Z.I. Grzhebina. 176 p. [in Russian].

Gaadamba Sh., 1976. Nuuts Tovchoony nuutsaas [From the Secret History]. Ulaanbaatar. 171 p. [in Mongolian].

Damdinsuren C., 1990. Mongolyn Nuuts Tovchoo. IV udaagijn hevlel [Secret History of the Mongols. 4th edition]. Ulaanbaatar. 255 p. [in Mongolian].

Drevnetyurkskij slovar' [Old Turkic Dictionary], 1969. Redaktery: V.M. Nadelyaev, D.M. Nasilov, E.R. Tenishev, A.M. Shcherbak. Leningrad: Izdatel'stvo «Nauka». Leningradskoe otdelenie. 715 p. [in Russian].

Kononov A.N., 1975. Semantika cvetooboznachenij v tyurkskih yazykah Tyurkologicheskij sbornik [Semantics of color designations in Turkic languages. Turkological collection.]. M. 149 p. [in Russian].

Kozin C.A., 1941. Sokrovennoe skazanie, vvedenie v izuchenie pamyatnika. perevod, teksty, glossarii [The Secret Tale: An Introduction to the Study of the Monument. Translation, texts, glossaries]. M.-L. 619 p. [in Russian].

Qajdarov A., Aqtamberdieva Z., Omirbekov B., 1992. Tur-tusterdin korinisi [Appearance of colors]. Almaty: Ana tili. P. 92. [in Kazakh].

Laufer B., 1927. Ocherk mongol'skoj literatury. Per. V. A. Kazakevicha; pod red. i s predisl. B. Ya. Vladimircova [An essay on Mongolian literature. Per. V. A. Kazakevicha; under ed.l. B. Ya. Vladimirtsova]. L.: Leningradsk. Vostochnyj in-t. P. 19. [in Russian].

Luvсандоржж Zh., 1986. Malchny erdem (Uhaant malchdyn uchirtaj yg, emhtgel) [Shepherd's Wisdom (A collection of wise shepherds' sayings)]. Ulaanbaatar. 186 p. [in Mongolian].

Malov S.E., 1951. Pamyatniki drevnetyurkskoj pis'mennosti. Teksty i issledovaniya [Monuments of Old Turkic writing. Texts and research]. Moskva-Leningrad: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR. 455 p. [in Russian].

Mahmud Kashgari, 2005. *Divan lugat at-tyurk* (Per., pred. i komm. Z.-A. M. Auezova) [Dīwān Lughāt al-Turk (Translation, preface and commentary by Z.-A. M. Auezova)]. Almaty: Dajk-Press. 1288 p. [in Russian].

Mongolyn nuuc tovchoo [Secret History of the Mongols], 2005. songomol ekh. Ulaanbaatar. 151 p. [in Mongolian].

Ravshanom M., 2024. Semantika glagolov v «Divani lugat -it turk» Mahmuda Kashgarskogo. Aktual'nye problemy social'no-gumanitarnyh nauk [Verb Semantics in Mahmud Kashgar's "Dīwān Lughāt al-Turk". Current Issues in Social Sciences and Humanities]. Tashkent. P. 307-311. [in Russian].

Serikbaeva U., 2009. Qazaq tilindegi «Aq» zhane «Qara» tur-tus ataularynyn etnolingvistikalı qataulary. Monografiya [Ethnolinguistic names of the color names "Ak" and "Kara" in the Kazakh language. Monograph]. Almaty: Tanbaly. 192 p. [in Kazakh].

Sevortyan E.V., 1974–2003. Etimologicheskij slovar' tyurkskih yazykov (Tt. 1–7) [Etymological Dictionary of the Turkic Languages (Vols. 1–7)]. Moskva: Nauka. [in Russian].

Sokrovennoe skazanie [A Secret Tale], 1941. Mongol'skaya hronika 1240 g. Yuan' chao bi shi. Vvedenie v izuchenie pamyatnika, per., teksty, glossarii S.A. Kozina [The Mongolian Chronicle of 1240, Yuan Chao Bi Shi. Introduction to the Study of the Monument, translated, texts, and glossaries by S.A. Kozin]. M.-L.: Izd. AN SSSR. T. 1. 620 p. [in Russian].

Syzdyqova R., 1994. Sozder sojlejdi [Words speak]. Almaty: Sanat. P. 31-34. [in Kazakh].

Temirgazina Z., Andryushchenko O., Amangeldi A., 2024. Glagoly s semantikoj remeslennyh dejstvij v slovare Mahmuda Kashgari kak otrazhenie hozyajstvennoj i social'noj zhizni drevnih tyurkov [Verbs with the semantics of craft actions in the dictionary of Mahmud Kashgari as a reflection of the economic and social life of the ancient Turks]. Turkic Studies Journal. 6(4). P. 150–167. <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-4-150-167> [in Russian].

Toqtabaj A., Sejtqulova Zh., 2005. Tort tuliktin qasieti [The properties of the four fruits]. Almaty. P. 84. [in Kazakh].

Palladij K., 1866. Starinnoe mongol'skoe skazanie o Chingis-hane. Trudy chlenov Rossijskoj Duhovnoj missii v Pekine [An ancient Mongolian tale about Genghis Khan. Works by members of the Russian Ecclesiastical Mission in Beijing]. T. IV. SPb.: Tip. V. Bezobrazov i Ko. 132 p. [in Russian].

Pozdneev A.M., 1884. O Drevnem kitajsko-mongol'skom istoricheskom pamyatnike «Yuan'-chao-mi-shi» [About the Ancient Chinese-Mongolian Historical Monument "Yuan'-chao-mi-shi"]. SPb.: Tip. Imp. Akad. Nauk. 22 p. [in Russian].

Cevel Ya., 1966. Mongol helnij tovch tajlbar tol' [A brief dictionary of the Mongolian language]. Ulaanbaatar. 909 p. [in Mongolian].

Shajmerdinova N., Dikhanbayeva A., 2024. Semanticheskie eksplikacii affiksial'nogo slovoobrazovaniya v pamyatnike «Irk Bitig» [Semantic explications of affixal word formation in the monument "Irk Bitig"]. Turkic Studies Journal. 6(1). P. 112–134. <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-1-112-134> [in Russian].

Clauson G., 1972. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford: Oxford University Press. 988 p.

Even M.-D., Pop R., 1994. Histoire secrete des Mongols. Gallimard. UNESCO. Paris. 350 p. [in French]

Ercilasun A., Akkoyunlu Z., 2015. Kaşgarlı Mahmud, Divanu Lugati't-Türk [Mahmud Kashgari, "Dīwān Lughāt al-Turk"]. Ankara: «TDK Yayınları». 995 p. [in Turkish].

Erdal M., 1977. Irk Bitig Üzerine Yeni Notlar. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten [New Notes on Irk Bitig. Turkish Language Research Yearbook Bulletin.]. Ankara. P. 63-100. [in Turkish].

Orkun H.N., 1939. Irk Bitiğ. Orkun H.N. Eski Türk Yazıtları [Irk Bitiğ. Orkun H.N. Ancient Turkic Inscriptions]. II. Ankara: TDK. P. 63-103. [in Turkish].

Poppe N., 1955. Introduction to Mongolian Comparative Studies. Wiesbaden: Otto Harrassowitz. 300 pp.

Rachewiltz I. de, 2004. The Secret History of the Mongols. Translated with a historical and philological commentary by Igor de Rachewiltz. 2 Vols. Leiden-Boston: Brill. 1347pp.

Zaatov I., 2020. Semantic parallels of archaic Crimean Tatar musical terminology with the musical vocabulary of “Dīwān Lughāt al-Turk” by Mahmud Kashgari in the context of the Turkic musical culture of the early Middle Ages. Crimean Historical Review. No. 2. P. 97-123.

Сведения об авторах:

Байгаж Айжан, постдокторант, кафедра тюркологии, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

Scopus ID: 57194520412

Нурбаева Аида Мухтаровна, PhD, и.о. ассоциированного профессора, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, ул. Достык, 13, Алматы, Республика Казахстан.

Scopus ID: 56646603500

Рустемова Айгуль Ерболатқызы, PhD докторант, кафедра тюркологии, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

Авторлар туралы мәлімет:

Байгаж Айжан, постдокторант, түркітану кафедрасы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ, Сәтбаев көш., 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

Scopus ID: 57194520412

Нурбаева Аида Мухтарқызы, PhD, қауымдастырылған профессордың м.а., Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Достық даңғ., 13, Алматы, Қазақстан Республикасы.

Scopus ID: 56646603500

Рустемова Айгуль Ерболатқызы, PhD докторанты, түркітану кафедрасы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ, Сәтбаев көш., 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

Information about the authors:

Baigazh Aizhan, Postdoctoral Researcher, Department of Turkology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpayev Str., Astana, Republic of Kazakhstan.

Scopus ID: 57194520412

Nurbayeva Aida Mukhtarovna, PhD, Acting Associate Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, 13 Dostyk Ave., Almaty, Republic of Kazakhstan.

Scopus ID: 56646603500

Rustemova Aigul Yerbolatqyzy, PhD Student, Department of Turkology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpayev Str., Astana, Republic of Kazakhstan.

Authors' Contributions:

A. Baigazh defined the main idea of the study, developed its conceptual and theoretical framework, and carried out a historical-comparative analysis of the linguistic units of the monument.

A.M. Nurbayeva systematized the materials, prepared the translations, and performed the editing of the final version of the work.

A.Y. Rustemova participated in the collection and processing of linguistic material, conducted the analysis, and prepared an analytical review of the sources.

Авторлық үлес:

А.Байгаж зерттеудің негізгі идеясын айқындап, оның тұжырымдамасы мен теориялық негізін әзірледі, ескерткіштің тілдік бірліктеріне тарихи-салыстырмалы талдау жүргізді.

А.М. Нурбаева материалдарды жүйелеп, аудармаларды дайындап, жұмыстың соңғы нұсқасын редакциялады.

А.Е. Рустемова тілдік материалды жинауға және өңдеуге қатысып, талдау жүргізді және дереккөздерге аналитикалық шолу жасады.

Вклад авторов:

А. Байгаж определила основную идею исследования, разработала его концепцию и теоретическую основу, провела историко-сравнительный анализ языковых единиц памятников.

А.М. Нурбаева выполнила систематизацию материалов, подготовила переводы и осуществила редактирование окончательного варианта работы.

А.Е. Рустемова участвовала в сборе и обработке языкового материала, провела анализ и подготовила аналитический обзор источников.

Conflict of Interest.

There is no conflict of interest related to this article.

Мүдделер қақтығысы.

Мақалаға байланысты мүдде қақтығысы жоқ.

Конфликт интересов.

Нет конфликта интересов, связанного со статьей.

Arabic inscriptions and tamgas from Etshkili-Too (Talas Province) in Kyrgyzstan

*L. Hermann^a, N. Bazytkhan^b, G. Soronkulov^c, L. Delwiche^d, A. Asein Uulu^e

^aIndependent researcher, Stavelot, Belgium

ORCID: 0009-0000-2082-6318

(E-mail: lhermann2@hotmail.com). *Corresponding author: lhermann2@hotmail.com

^bTurkic Academy, Astana, Republic of Kazakhstan

ORCID: 0000-0001-7231-1201

(E-mail: napilbaz@gmail.com)

^cEco-Ayan Environmental Public Foundation, Talas, Kyrgyzstan

ORCID: 0009-0005-2130-928X

(E-mail: gamalsoronkulov@mail.ru)

^dEco-Ayan Environmental Public Foundation, Talas, Kyrgyzstan

ORCID: 0009-0003-2806-2326

(E-mail: dalmalone@hotmail.fr)

^eManas Ordo National Complex Museum, Talas, Kyrgyzstan

ORCID: 0009-0001-6866-9304

(E-mail: azamatasein@gmail.com)

ARTICLE INFO

ABSTRACT

Keywords:

rock art,
Kyrgyzstan,
Province of Talas,
Arabic inscriptions,
tamgas, 19th-
20th centuries,
pastoralism, history
of Kyrgyzstan,
Islam, Kyrgyz
language.

IRSTI 03.41.91

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-1-133-158>

In the new rock art site of Etshkili-Too (Эчкили-Тоо) in the Talas Province of Kyrgyzstan, 105 engravings were inventoried, mainly zoomorphs (caprids) dating to the Old Turkic period, as well as to the 19th and early 20th centuries. Furthermore, nine Arabic inscriptions were documented at three different locations. Seven of them were concentrated near three former settlements at the top of the valley, which were probably occupied during the winter seasons. All inscriptions were deeply pecked into the rock surface, clearly visible, and almost not patinated. They are located at elevations between 1440 and 1600 meters above sea level. They contain ten personal names, exclusively male, including one referring to a *hoja* and *mullah*. There is no evidence to suggest that these inscriptions functioned as epitaphs. The texts were generally written in the Middle Turkic literary language as indicated by the use of the word “oglu” (“son of”). Furthermore, six dates are mentioned in the inscriptions. Three follow the Gregorian calendar (1911 -1922), while one was recorded according to the Hijri (1299 AH viz. 1882 CE). For two additional dates it remains unclear whether they refer to the Hijri calendar (1307 and 1889 or 1313 and 1895?) or to the Gregorian calendar (1907 and 1913?). Furthermore, on one rock surface, two dates are associated with animals according to the traditional nomadic

calendar. One of the inscriptions is the *Basmalah*, located near a settlement. This inscription is compared with another unpublished *Basmalah* inscription, recently found at the rock art site of Kara-Say, also in Talas Province. Another inscription represents a form of oath, although its precise significance remains unclear; it may have functioned as a marker of territorial ownership. This inscription, together with a second example, is analyzed in relation to three tamgas from the same period, raising questions about the transition from tamga symbols to Arabic inscriptions as markers of territorial claims during the nineteenth and early twentieth centuries. Arabographic inscriptions within a rock art context should be systematically documented, analyzed, and published in order to provide new insights into the history of pastoral populations in Central Asia.

***Л. Херманн^а**

^аТәуелсіз зерттеуші, Ставло, Бельгия

ORCID: 0009-0000-2082-6318

(E-mail: lhermann2@hotmail.com)

*Байланыс үшін автор: lhermann2@hotmail.com

Н. Базылхан^б

^бТүркі академиясы, Астана, Қазақстан Республикасы

ORCID: 0000-0001-7231-1201

(E-mail: napilbaz@gmail.com)

Г. Соронкулов^с

^с"ЭКО-АЯН" Қоршаған ортаны қорғау қоғамдық қоры, Талас, Қырғызстан

ORCID: 0009-0005-2130-928X

(E-mail: gamalsoronkulov@mail.ru)

Л. Дельвич^д

^д"ЭКО-АЯН" Қоршаған ортаны қорғау қоғамдық қоры, Талас, Қырғызстан

ORCID: 0009-0003-2806-2326

(E-mail: dalmalone@hotmail.fr)

А. Асеин Уулу^е

^е«Манас Ордо» ұлттық кешені мұражайы, Талас, Қырғызстан

ORCID: 0009-0001-6866-9304

(E-mail: azamatasein@gmail.com)

Received 27 December 2025. Revised 26 January 2026. Accepted 27 February 2026. Available online 30 March 2026.

For citation: L. Hermann, N. Bazylkhan, G. Soronkulov, L. Delwiche, A. Asein Uulu Arabic inscriptions and tamgas from Etshkili-Too (Talas Province) in Kyrgyzstan // *Turkic Studies Journal*. 2026. V. 8. № 1. P. 133-158. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-1-133-158>

Қырғызстандағы Эшкили-Тоодан (Талас облысы) табылған арабграфикалы мәтіндер мен таңбалар

Аннотация. Қырғызстанның Талас облысындағы Эшкили-Тоо (Эчкили-Тоо) жартас өнері ескерткішінің жаңа орнынан 105 сурет анықталды. Олардың басым бөлігі негізінен көне түрік дәуіріндегі және XIX ғасыр немесе XX ғасырдың басына дейінгі кезеңдерді қамтитын зооморфтар (таутеке бейнелер) болса керек. Сонымен қатар, үш бөлек жерде орналасқан тоғыз арабграфикалы жазу анықталып, құжатталды. Олардың жетеуі аңғардың жоғарғы бөлігіндегі бұрынғы үш қоныстың маңында шоғырланған. Бұл қоныстардың қысқы маусымда пайдаланылған болуы әбден ықтимал екенін атап өткіміз келеді. Барлық жазулы мәтіндер жартас бетіне терең қашалған және анық көрінеді, ешқандай қақ баспаған. Олар теңіз деңгейінен 1440-1600 метр биіктікте орналасқан. Жазуларда он адамның аты аталады және олардың барлығы ер адамдарға қатысты (біреуінде қожа мен молдаға сілтеме жасалады). Бұл мәтіндердің марқұмдарға арналған эпитафиялар екендігін дәлелдейтін ешқандай дерек жоқ. Көпшілік мәтіндер әдетте орта түркі арабграфикалық әдеби тілінде жазылған, мұны «оглу» («ұл») сөзінің қолданылуымен дәлелдеуге болады. Сонымен қатар, мәтіндерде алты мерзім жазылған. Олардың үшеуі григориан күнтізбесі бойынша 1911-1922 жж. аралығына тиесілі, ал қалғандары хижра немесе григориан бойынша 1299 (яғни 1882), 1307 (яғни 1889) және 1313 (яғни 1895?) сонымен қатар григориан күнтізбесі бойынша 1907 немесе 1913? жылдар болуы да әбден ықтимал. Сондай-ақ, бір жартастың бетінде екі мерзім дәстүрлі көшпелі жыл санау бойынша жануарлармен байланысты болды. Жазулардың бірі – елді мекеннің жанында орналасқан «Басмала (биссимилла...)». Бұл жазу Талас облысы Қара-Сайдың жартас ескерткішінен табылған басқа да жарияланбаған «Басмала» жазуымен салыстырылып қаралды. Тағы бір жазу – бұл анттың бір түрі, оның мәні толығымен түсініксіз, мүмкін осы аумақтағы мүліктің белгісі ретінде қолданылды деп те айтуға болады. Аталмыш осы жазу мен екінші жазулы мәтіні сол кезеңдегі үш таңбаның бар-жоғымен талданды, XIX ғасыр және XX ғасырдың басындағы аумақты таңбалау үшін таңба мен арабграфикалық жазуы арасындағы байланысқа да күмән келтіреді. Жартастағы өнер контекстіндегі арабграфиялық мәтіндерді Орталық Азиядағы малшы қауымдардың өмір тіршілігінің тарихына қатысты жаңа мәліметтер мен тың деректерді анықтау үшін оларды жүйелі түрде тіркеу, құжаттау, талдау және жариялаудың қажеттілігі өте жоғары.

Кілт сөздер: жартас өнері, Қырғызстан, Талас облысы, арабграфикалы мәтіндер, таңбалар, XIX-XX ғасырлар, мал шаруашылығы, Қырғызстан тарихы, ислам, қырғыз тілі.

*Л. Херманн^a

Независимый исследователь, Ставло, Бельгия

ORCID: 0009-0000-2082-6318

(E-mail: lhermann2@hotmail.com)

*Автор для корреспонденции: lhermann2@hotmail.com

Н. Базылхан^b

Тюркская академия, Астана, Республика Казахстан

ORCID: 0000-0001-7231-1201

(E-mail: napilbaz@gmail.com)

Г. Соронкулов^c

*^cЭкологический общественный фонд "ЭКО-АЯН", Талас, Кыргызстан
ORCID: 0009-0005-2130-928X
(E-mail: gamalsoronkulov@mail.ru)*

Л. Дельвич^d

*^dЭкологический общественный фонд "ЭКО-АЯН", Талас, Кыргызстан
ORCID: 0009-0003-2806-2326
(E-mail: dalmalone@hotmail.fr)*

А. Асеин Уулу^e

*^eМузей национального комплекса Манас Ордо, Талас, Кыргызстан
ORCID: 0009-0001-6866-9304
(E-mail: azamatasein@gmail.com)*

**Арабграфические надписи и тамги из Эчкили-Тоо (Таласская область)
в Кыргызстане**

Аннотация. На новом археологическом памятнике наскальной живописи Эчкили-Тоо (Эчкили-Тоо) в провинции Талас в Кыргызстане было зарегистрировано 105 гравюр, в основном изображающих зооморфов (козлов) древнетюркского периода и относящихся к XIX или началу XX века. Кроме того, в трех разных местах было обнаружено девять арабских надписей. Семь из них сосредоточены в трех бывших поселениях в верхней части долины. Эти поселения, вероятно, использовались в зимний период. Все надписи были глубоко выдолблены в скале, хорошо различимы и почти не покрыты патиной. Они расположены на высоте от 1440 до 1600 метров над уровнем моря и содержат десять имен людей, и только мужчин (одно из них относится к ходже и мулле). Нет никаких указаний на то, что эти надписи являются эпитафиями умерших людей. Тексты, как правило, были написаны на среднетюркском литературном языке, о чем свидетельствует использование слова «оглу» («сын»). Кроме того, в надписях упоминаются шесть дат. Три из них соответствуют григорианскому календарю (между 1911 и 1922 годами), одна написана по хиджре (1299, а именно 1882 год), а по двум другим датам неясно, относятся ли они к хиджре (1307, а именно 1889 и 1313, а именно 1895 год?) или к григорианскому календарю (1907 и 1913 годы?). Кроме того, на одном из камней были обнаружены две даты, связанные с животными, следовавшими традиционному кочевому календарю. Среди надписей есть одна – Басмала, расположенная рядом с поселением. Эту надпись сравнивают с другой, ранее не публиковавшейся надписью Басмалы, недавно обнаруженной на наскальном рисунке в Кара-Сае, также в провинции Талас. Другая надпись представляет собой своего рода клятву, значение которой остается неясным, возможно, она использовалась как знак собственности на эту территорию. Эта надпись, как и вторая, анализируется на фоне наличия всего трех тамг того же периода, что ставит под сомнение переход от использования тамг к арабским надписям для обозначения территории в XIX и начале XX веков. Арабграфические надписи в контексте наскального искусства должны быть систематически задокументированы,

проанализированы и опубликованы, чтобы предоставить новую информацию об истории пастушеских популяций в Центральной Азии.

Ключевые слова: наскальное искусство, Кыргызстан, Таласская область, арабские надписи, тамги, XIX-XX века, скотоводство, история Кыргызстана, ислам, кыргызский язык.

Introduction

The rock art site of Etshkili-Too (Эчкили-Too) is located in the mountainous region of Etshkili in northwestern Kyrgyzstan, 30 kilometers northwest of Talas (Fig.1). The mountainous region of Etshkili extends for of approximately 40 kilometers, covers an area of circa 15 000 hectares and has an altitude between 1030 meters in the western part and 2100 meters in the eastern part. There is no mention of any kind of petroglyphs in this area in previous publications about the province of Talas (Gaponenko, 1963; Amanbaeva et al., 2011: 44).

In April 2025, Gamal Soronkulov and Laurence Delwiche from the environmental public foundation Eco-Ayan based in Talas explored this region and discovered this site. In July 2025, Luc Hermann documented the rock engravings and inscriptions by fixing them with GPS during a project under the supervision of Azamat Asein Uulu, director of the memorial of Manas Ordo in Talas.

This new site is in a northwest-southeast-facing valley in the northeastern part of Etshkili, 19 kilometers northwest of Talas and 4500 meters southwest of the village of Tash-Tyube. The Nyldy river flows circa 3700 meters east of the valley entrance. Petroglyphs are located between 1419 meters and 1602 meters above sea level, all along the valley which has a length of circa 2000 meters. In the higher part of the valley, there are five settlements, most probably from the late 19th-early 20th century.

During the prospection of the site, petroglyphs, mainly from the 19th and 20th centuries were documented, as well as nine Arabic inscriptions and three tamgas. The aim of this paper is to present these inscriptions by translating and analyzing them in order provide new material for the research on Arabic epigraphy, and also in order to identify major trends and common features. Furthermore, we will describe and analyse the three new tamgas in order to see their relations with the Arabic inscriptions.

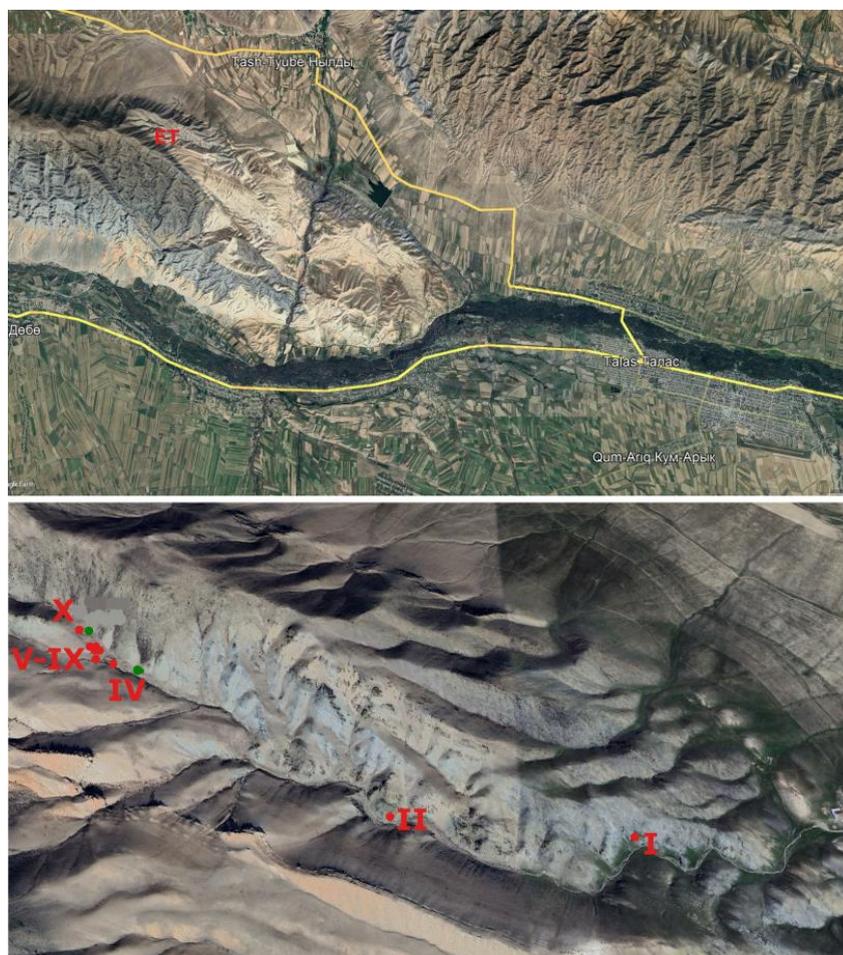

Fig.1. Location of Etshkili-Too and the inscriptions in the valley (© Google Earth).
1-сур. Этшкили-Тоо және аңғардағы жазулардың орны (© Google Earth).
Рис.1. Местоположение Этшкили-Тоо и надписей в долине (© Google Earth).

Materials and research methods

Petroglyphs are not only beautiful drawings which should be published for their esthetic qualities, but reflect the culture and the world perception of the societies in which they appeared. For this reason, rock engravings need a contextual approach in which the whole site is prospected by documenting all engravings: therefore, it is necessary to fix them in their landscape through GPS points or in a general map done by tachymeter, to fix their orientation and dimensions through pictures with a scale in order to understand which relations the petroglyphs have with each others and with their environment. Furthermore, researchers must also document other archaeological monuments of the site, such as settlements or graves in order to analyze the petroglyphs in their archeological context. At last, it seems necessary to adopt a statistical approach of rock art sites in order to identify major trends in the depictions, allowing archaeologists to understand conceptual structures of ancient societies.

Research on ancient epigraphy is primarily based on transliteration and translation of the inscriptions. Secondly, the date of the inscription should be determined, either through a date recorded by its author or through internal elements of the text, such as specific words or characteristic letter forms. Other petroglyphs on the same panel as the inscription may also assist in dating it, since their stylistic features can often be attributed to a particular period. However, in Central Asia it is not uncommon for the same rock panel to have been used during different periods or for earlier drawings to have been renewed in later epochs. For this reason, archaeologists must analyse the techniques used in both the drawings and the inscriptions to determine whether they were executed at the same time. The patination of the inscriptions and of the drawings must also be taken into account, even if precaution is needed by its interpretation due to the fact that patination can vary on a same panel: the sun exposition of the different parts of the rock and the geological composition of the rock provoke variations in the patination on a same panel. Thirdly, the inscription and its meaning should be analyzed, also with other elements, such as tamgas or animal depictions, if these elements are directly related to the inscription. Finally, the newly discovered material must be compared with previously published inscriptions from other sites in order to identify shared features and regional patterns.

Research background

Research on Arabic epigraphy in Central Asia has largely focused on inscriptions in funerary contexts, such as those found on mausoleum or on tombstones (Dzhumagulov, 1987; Muminov, Duisenov, 2023).

Arabic inscriptions in a rock art context have so far rarely been translated or analyzed, and are often not even published as images, despite the fact that some rock art sites present a large corpus of such inscriptions. For example, there are more than 67 Arabic inscriptions in Kara-Too in Kyrgyzstan (Hermann, 2019: 20). Only in the last decade have several studies addressed Arabic inscriptions associated with petroglyphs. In Kazakhstan, such research has focused on the sites of Kulzhabasy (Bazilkhan et al., 2013), Akkainar and Tamgaly (Zheleznyakov et al., 2019), and Eshkiolmes (Hermann, Bazilkhan, 2023). In Kyrgyzstan, similar studies have been conducted at Kuldak (Tabaldiev, 2012: 56), Kara-Say (Hermann et al., 2025a: 368ff), and Sandyk-Tash (Hermann et al., 2025c: 58–59). Furthermore, one study has examined the site of Karatash in Uzbekistan near the border with Kazakhstan (Kashchey, 2020: 41–42).

In the Talas province of Kyrgyzstan, all Arabic inscriptions from the Ur-Maral region have recently been systematically documented and published (Hermann et al., 2025b). The Ur-Maral region is located 50 kilometers south of Etshkili-Too.

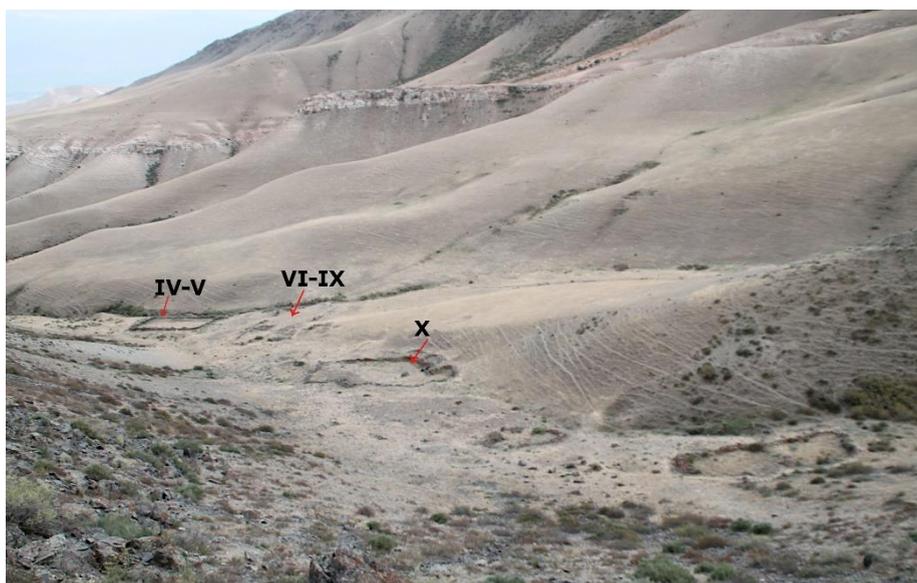
Arabic inscriptions found in a rock art context are usually personal names, most likely those of shepherds (Bazilkhan et al., 2013; Zheleznyakov et al., 2019; Hermann et al., 2025b) and in some cases those of a mullah (Hermann et al., 2025b: 189; Hermann et al., 2025c: 58). In few cases, inscriptions may represent epitaphs for deceased people (Hermann et al., 2025a: 370; Hermann et al. 2025b: 187) or contain a religious expression (Hermann et al., 2025a: 372).

Nine Arabic inscriptions were found at three different locations in the valley, even if two inscriptions are isolated (Etshkili-Too I and II), whereas the remaining inscriptions are

concentrated near three settlements at the top of the valley (Etshkili-Too IV-X) (fig.1). Two of them are located near the first settlement, at the entrance to the valley (Etshkili-Too IV and V), four near the second settlement (Etshkili-Too VI-IX), and one near the third settlement (Etshkili-Too X) (fig.2). No inscriptions were found near the two settlements. The inscriptions were documented from entrance of the valley to its upper part and assigned Roman numerals accordingly. It should be noted that Etshkili-Too III is a runic inscription, which will be published in a future study. Three Cyrillic inscriptions were also documented but have not yet been assigned numbers.

In total, 105 petroglyphs were documented, including 99 zoomorphs: 78 caprids, five horses (two with a rider), three dogs, two snakes and eleven undetermined animals. Three other anthropomorphs and three tamgas were also found at this site. 55 linear markings were also observed on different panels, although their meaning could not be interpreted.

If 11 engravings are attributed to the Bronze Age (10 caprids and one zoomorph) and 28 to the Old Turkic period (27 zoomorphs, among them 24 caprids, one dog and one horse, as well as one anthropomorph), the main percentage of rock art is from the late 19th-early 20th century and is contemporary with the Arabic inscriptions. For this epoch, we documented 54 petroglyphs, viz. 52 zoomorphs (38 caprids, four horses (two with a rider), two dogs, two snakes and six undetermined) and two other anthropomorphs. Two undetermined zoomorphs could not be assigned to a particular period. The chronological attribution of the three tamgas will be discussed in this paper.

*Fig.2. Location of the inscriptions Etshkili-Too IV-X by the settlements (Picture: Luc Hermann).
2-сур. Этшкили-Тоо IV-X жазбаларының елді мекендер бойынша орналасуы (Сурет: Люк Германн).
Рис.2. Расположение надписей Этшкили-Тоо IV-X в поселениях (Фото: Люк Германн).*

Analysis

Arabic inscriptions from Etshkili-Too (transliteration and translation by Napil Bazylkhan)
Etshkili-Too I

Location and description (Fig.3): The inscription is on a south-facing rock and has three lines. The letters are deeply pecked, but due to heavy patination they are not clearly visible. The rock is located 1442 meters above sea level, and the inscription measures 38x77 cm. No other inscription have been identified in its immediate vicinity.

Transcription: 1. Almambet – [13 sene?]; 2. Qara danis; 3. Tursun [?]

Translation: 1. Almambet (13 years/ Year 13?); 2. Qara Danis; 3. Tursun (?)

Dating: Depictions of goats dating to the late 19th century or beginning of the 20th century was recorded on nearby rocks. Petroglyphs of other periods are completely absent. On this basis, the inscription is most probably dates to the late 19th century or early 20th century, possibly to the year 1895 or 1913 (see the analysis below).

Analysis: The inscription contains the name of three people. In the first line, the expression “13 sene” indicates the year when the inscription was engraved. This may correspond to the year 1313 of Hijri calendar or 1895 according to the Gregorian calendar.

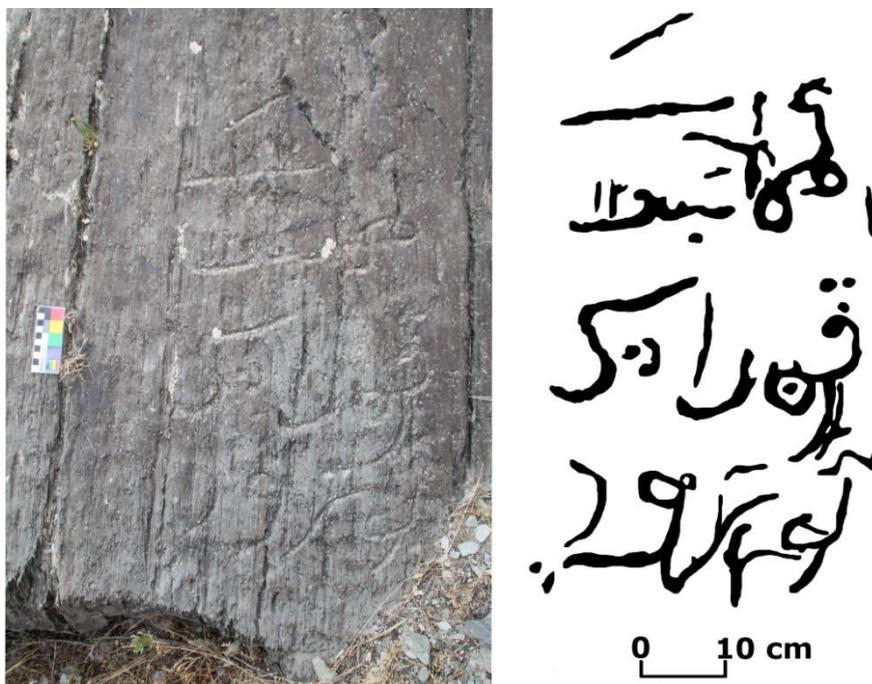

Fig.3. Etshkili-Too I (Picture and drawing: Luc Hermann).
3-сур. Эчкили-Тоо I (Сурет пен қолсызба: Люк Германн).
Рис.3. Эчкили-Тоо I (Фото и прорисовка: Люк Германн).

Etshkili-Too II

Location and description (Fig.4): The inscription, measuring 36x11 cm, is engraved on a large rock, facing south at an altitude of 1494 m above the sea level. A rider on a horse,

a second horse, a dog and a goat. Furthermore, a runic inscription (Etshkili-Too III) was also found on this panel but will be published in a separate study. Although some letters are not clearly visible due to cracks on the rock surface, the other ones are very clear and without patina. There is no remaining characters are well preserved and show no significant patination. No Arabic inscriptions have been identified in the immediate vicinity.

Transcription: šabdanbay

Translation: Shabdanbay

Dating: It probably dates to 1928. Petroglyphs depicting zoomorphs and the date 1928 were engraved on the same panel. The pecked technique used for the zoomorphs, for the date and for the inscription is very similar.

Analysis: It contains the name of a person. If the date was carved by the same hand as the inscription, it should be noted that it was written according to the Gregorian calendar rather than the Hijri calendar.

Fig.4. Etshkili-Too II (Picture and drawing: Luc Hermann).
4-сур. Эчкили-Тоо II (Сурет пен қолсызба: Люк Германн).
Рис.4. Эчкили-Тоо II (Фото и прорисовка: Люк Германн).

Etshkili-Too IV

Location and description (Fig.5): This inscription, as well as the following one, is located at the top of the valley, near different settlements. It is situated near the first settlement at the entrance of the valley, at an altitude of 1587 m above sea level. The inscription, measures 22x4 cm and is slightly patinated, which makes some letter difficult to read and some letters are no more well visible. It is associated with a depiction of a goat.

Transcription: Ahmet jan oγli

Translation: Son of Akhmetzhan

Dating: It probably dates to the late 19th century, as its graphic features and language correspond closely to Kyrgyz phonology. Furthermore, the stylistic features of the zoomorph also suggest a date in the late 19th century or early 20th century. The nearby settlement most likely belongs to the same time.

Analysis: The text is written in the Middle Turkic literary language as evidenced by the use of the word “oγli” (son). The expression “son of” occurs frequently in Arabic inscriptions from the Ur-Maral region, although the authors usually mention their own first names (Hermann et al., 2025b: 178). Even if there is one exception is the inscription Chiim-Tash V, where the author only wrote “son of” without including his own first name (Hermann et al., 2025b: 184). A notable difference between Chiim-Tash V and Etshkili-Too IV is the use of the word “ogli” in the latter, whereas the former uses the form “uli”.

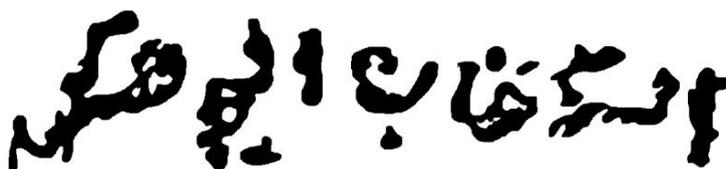

Fig.5. Etshkili-Too IV (Picture and drawing: Luc Hermann).
5-сур. Эчкили-Тоо IV (Сурет пен қолсызба: Люк Германн).
Рис.5. Эчкили-Тоо IV (Фото и прорисовка: Люк Германн).

Etshkili-Too V

Location and description (Fig.6): This north-facing rock is located near the same settlement as Etshkili-Too IV. The inscription measures 43x11 cm. Parts of the inscription are patinated and no more clearly visible.

Transcription: 1. Er kim kelib uşbuğa qaldirimiz; 2. Kóbey Siqalman oγli İrisqan Eljarqan oγli

Translation: 1. Whoever comes, we left this here. 2. Köbey, son of Syqalman. Yryszhan, son of Elzharkhan.

Dating: The inscription probably dates to the late 19th century, as its graphic features and language correspond closely to Kyrgyz phonology.

Analysis: The text is written in the Middle Turkic literary language as evidenced by the use of the word “oγli” (son). Two people engraved their names and indicated that they did so for every person who would pass by. This statement is somewhat surprising raises several possible interpretations. It may reflect a desire to be remembered by future visitors, functioning almost as a form of anticipatory epitaph. Alternatively, it may represent a way of marking property or territorial presence: the mention of the names could have served to remind other shepherds frequenting the valley that it belonged to Kobey and Yryszhan?

Fig.6. Etshkili-Too V (Picture and drawing: Luc Hermann).
6-сур. Эчкили-Тоо V (Сурет пен қолсызба: Люк Германн).
Рис.6. Эчкили-Тоо V (Фото и прорисовка: Люк Германн).

Etshkili-Too VI

Location and description (Fig.7): This inscription, located near the second settlement at an altitude of 1592 m above the sea level, is engraved on a west-facing rock and measures 23x6 cm. The letters are well visible and have no patination. A dog was depicted under the inscription.

Transcription: 1. 1922-nči sene; 2. 1916 [awa?] -n i Yılan

Translation: 1. Year 1922th; 2. 1916th dragon

Dating: 1916 and 1922.

Analysis: Both inscriptions display the same patination and are aligned on the same horizontal line. However, a crack in the rock surface separates them. This crack was likely used to mark the end of the inscription on the right and the beginning of the one on the

left. The dates appear to have been written according to the Gregorian calendar rather than the Hijri calendar. In this inscription, the author(s) also referred to the traditional nomadic calendar, which assigns an animal to each year within a 12-year-cyclcus: dragon for 1916, snake for 1917, horse to indicate 1918... The word “dragon” (“Yılan”) was used for the year 1916, while the depicted dog most likely corresponds to the year 1922, which was the Year of the Dog. To our knowledge, no other examples have been documented in Central Asian rock art where animals are directly associated with dates according to this traditional nomadic calendar.

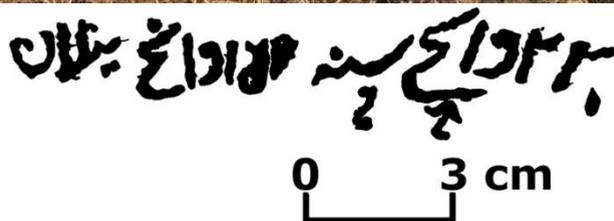

Fig.7. Etshkili-Too VI (Picture and drawing: Luc Hermann).
 7-сур. Эчкили-Тоо VI (Сурет пен қолсызба: Люк Германн).
 Рис.7. Эчкили-Тоо VI (Фото и прорисовка: Люк Германн).

Etshkili-Too VII

Location and description (Fig.8): This inscription is also located near the second settlement, on a west-facing rock, and measures 36x29 cm. The inscription is not patinated, but the rock surface was not very appropriate for an engraving, so that some letters are difficult to read. A goat was depicted in the lower part of the rock, but offers a different patination. This zoomorph is therefore more recent than the inscription.

Transcription: 1. Ušbu; 2. Osılay [Onsalay?] olub; 3. Barča бүkil qarayan jamiya 7-nči yıl; 4. bolyan waqıtında yazğanım keyin ki oğularımızya; 5. belgi qilib H[J]ala Muhasan Baısybay oylı; 6. ušbu qolum qoydım

Translation: 1.-2. Thus came to be; 3. The whole community bore witness. In the 7th year, at that time, 4. I wrote this for our descendants as a sign (of remembrance). 5. Zhala Mukhasan, son of Bagsybai, 6. hereby affixed my own hand (signature).

Dating: 1889 or 1907? The mention of the 7th year would be 1307 after Hijri (1889) or 1907 following the Gregorian calendar.

Analysis: The text is written in the Middle Turkic literary language, as evidenced by the use of the word “oγli” (son). The inscription is particularly remarkable, as it appears to represent an engraved oath mentioning the entire community as “witness” (qarayan). With the expression “Qolum qoydum”, the author, Zhala Mukhasan, indicates that he wrote the text with his own hand, functioning as a kind of signature attesting to his presence. The expression “Qolum qoydum” has also been recorded in an inscription from Zhaltyrak-Tash (Hermann et al., 2025b: 181). Furthermore, the author explains the engraving of the text on the rock by describing it as is a “sign of remembrance for his descendants” (“bolγan waqitında yazγanıim keyin ki oγularimizγa”). Engraving the inscription on rock allows it to endure through time and remain visible to the author's descendants. However, the text does not specify the subject of the remembrance or the act of witnessing. It is possible that the inscription itself served to mark the ownership of this territory or of this settlement. It is, however, surprising that an inscription resembling an oath has relatively small dimensions, and that the author did not choose a bigger rock in order to make it more visible.

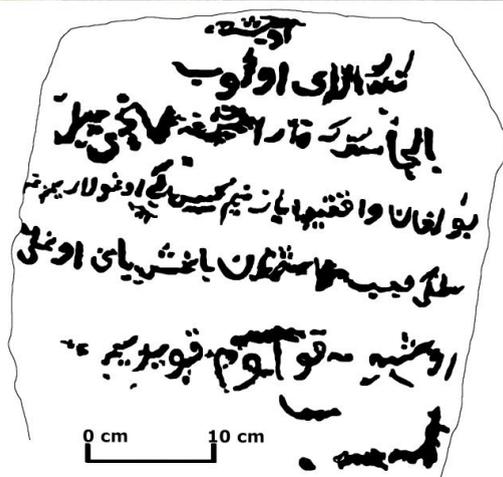
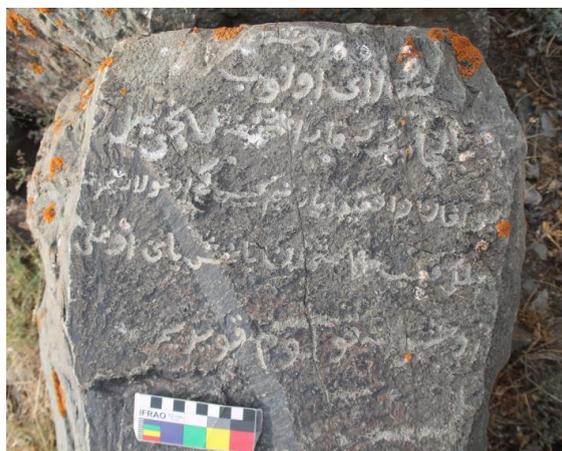

Fig.8. Etshkili-Too VII (Picture and drawing: Luc Hermann).
 8-сур. Эчкили-Тоо VII (Сурет пен қолсызба: Люк Германн).
 Рис.8. Эчкили-Тоо VII (Фото и прорисовка: Люк Германн).

Etshkili-Too VIII

Location and description (Fig.9): This inscription is also located near the second settlement, on a south-facing rock. The first line measures 16x5 cm, whereas the second line has a length of 27, 5 cm. The inscription is clearly visible and shows no signs of patination.

Transcription: 1. 1911 jili; 2. Bissimillah ir-rahman ir-rahim de

Translation: 1. 1911; 2. In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful

Dating: 1911 as written by the author

Analysis: The date is provided by the author. It should be noted that the date follows the Gregorian calendar rather than the Islamic one, which is surprising given the religious character of the inscription.

The second part of the inscription contains the well-known Basmalah. This formula is recited in the Qur'ān before each surah and is also pronounced by Muslims before the prayer. The orientation of the rock does not correspond to the direction of Mecca; however, the rock and its inscription may have symbolized a religious place for daily prayers in the vicinity of a settlement. Furthermore, this inscription may have had a propitiatory function, providing a form of protection for the settlement and its inhabitants.

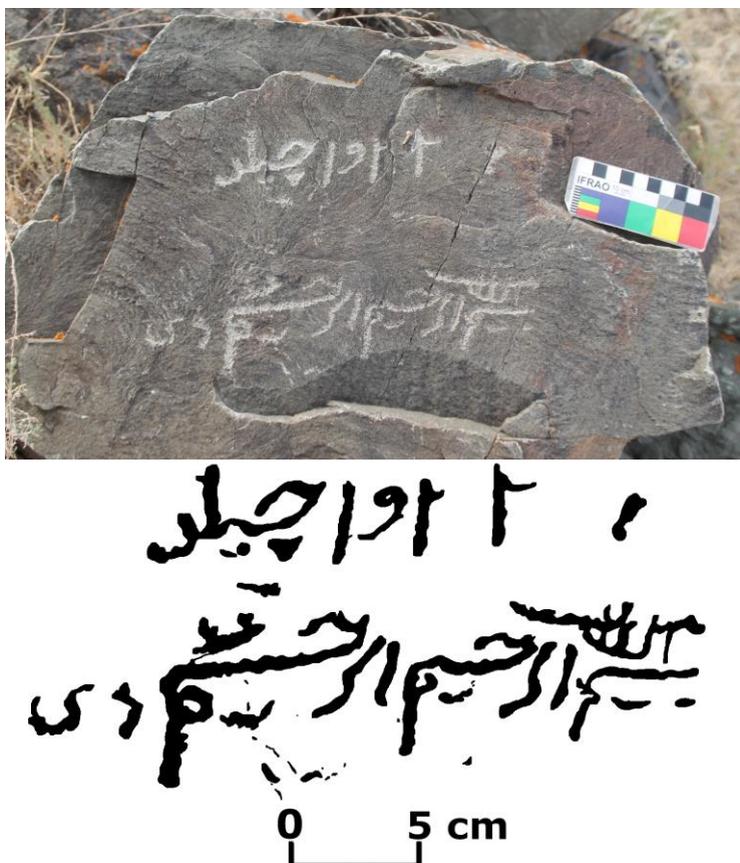

Fig.9. Etshkili-Too VIII (Picture and drawing: Luc Hermann).
9-сур. Эчкили-Тоо VIII (Сурет пен қолсызба: Люк Германн).
Рис.9. Эчкили-Тоо VIII (Фото и прорисовка: Люк Германн).

Etshkili-Too IX

Location and description (Fig.10): This inscription is also located near the second settlement, on a flat rock, and measures 18x9 cm. The inscription shows no signs of patination. Although lichen partially covers the inscription and the rock surface, the text remains clearly legible.

Transcription: Mirza Muhamed Kenek

Translation: Myrza Muhamed Kenek

Dating: The inscription most probably dates to the late 19th century, as its graphic features and language reflect forms close to the Kyrgyz phonology.

Analysis: The text records name of a person.

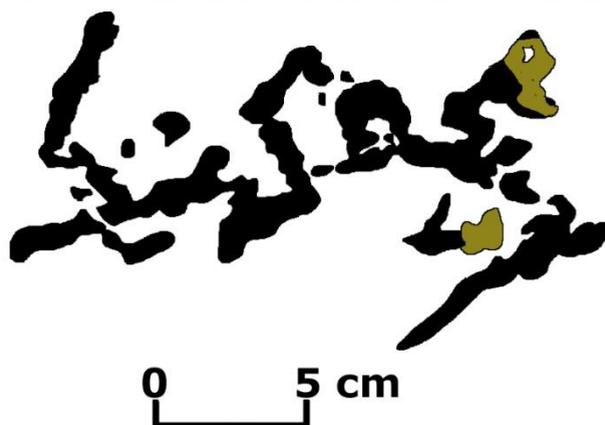

Fig.10. Etshkili-Too IX (Picture and drawing: Luc Hermann).
10-сур. Эчкили-Тоо IX (Сурет пен қолсызба: Люк Германн).
Рис.10. Эчкили-Тоо IX (Фото и прорисовка: Люк Германн).

Etshkili-Too X

Location and description (Fig.11): This inscription is located in the middle of a third settlement at an altitude of 1602 meters, on a south-facing rock. The first line on the right part of the rock measures 21x6 cm, whereas the second line on the left part measures 51x24 cm. The inscription is well visible and not patinated. In the lower part of the rock, a small Cyrillic inscription shows the same patina as the Arabic inscription.

Transcription: 1. 12[99]..? 2.Mullaqali Muhamed +ning qojasi Bu - Turur [Tarurud?// Mirqadir?]

Translation: 1. 1299; 2. Mollah Kali Muhammad is the teacher (khoja) of Turur (Tarurud?// Mirqadir?).

Dating: 1882 (1299 after Hijri)

Analysis: Two individuals are mentioned in this inscription. Turur may have been the author, referring to Kali Muhammad as his khoja. The titles khoja and Mollah suggest that Kali Muhammad was likely the imam of a nearby mosque. The date follows the Islamic (Hijri) calendar, which corresponds well with the religious references found in the text.

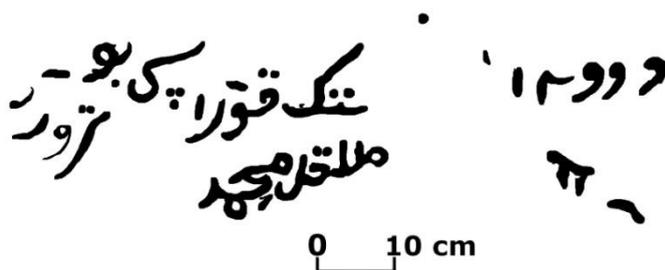

Fig.11. Etshkili-Too X (Picture and drawing: Luc Hermann).

11-сур. Эчкили-Тоо X (Сурет пен қолсызба: Люк Германн).

Рис.11. Эчкили-Тоо X (Фото и прорисовка: Люк Германн).

A new Arabic inscription in Kara-Say (transliteration and translation by Napil Bazytkhan)

The rock art site of Kara-Say is located 60 kilometers southwest of Etshkili-Too. Two Arabic inscriptions this site have previously been documented and published (Hermann et al., 2025a: 368). In July 2025, however, a third Arabic inscription was discovered and remains unpublished. It is presented here for the first time, as it provides an interesting comparison with the Arabic inscription of Etshkili-Too VIII.

Kara-Say III

Location and description (Fig.12): This inscription is located in the immediate vicinity of a settlement, on a south-facing rock. It measures 26x15 cm and is situated at an altitude of 1,728 m above sea level. The inscription is strongly patinated and has the same color as the rock surface. Furthermore, a more recent inscription has been engraved over it. For these reasons, the inscription is very difficult to see and read.

Transcription: 1. Bissimlillah ir-rahman ir-rahim Muhamed; 2. La illaha illah Muhamed / kalima; 3. Rasul allah.

Translation: 1. In the name of God, the Most Gracious, the Most Merciful; 2-3. There is no God except Allah (and) Muhammad is Allah's prophet.

Dating: Due to the strong patination of the inscription, it is suggested that it dates at least to the 19th century. However, there is no evidence to suggest that the inscription is significantly older.

Analysis: The first part of the inscription contains the well-known Basmalah. This formula precedes each surah in the Qur'ān and is commonly recited by Muslims before prayer. The formula is further complemented by the shahādah, one of the Five Pillars of Islam, expressing the Islamic declaration that there is only one God. This phrase is also part of the adhān, recited by the muezzin when calling the faithful to prayer. The word kalima is also present, referring to the declaration of faith contained in the shahādah. The orientation of the rock does not correspond to the direction of Mecca; however, the rock and its inscription may have symbolized a local place for daily prayer in the vicinity of the settlement. Moreover, the inscription may have had a propitiatory function, symbolically providing protection for the settlement and its inhabitants. A similar interpretation was previously proposed for the Basmalah inscription of Etshkili-Too VIII, which is also located near a settlement.

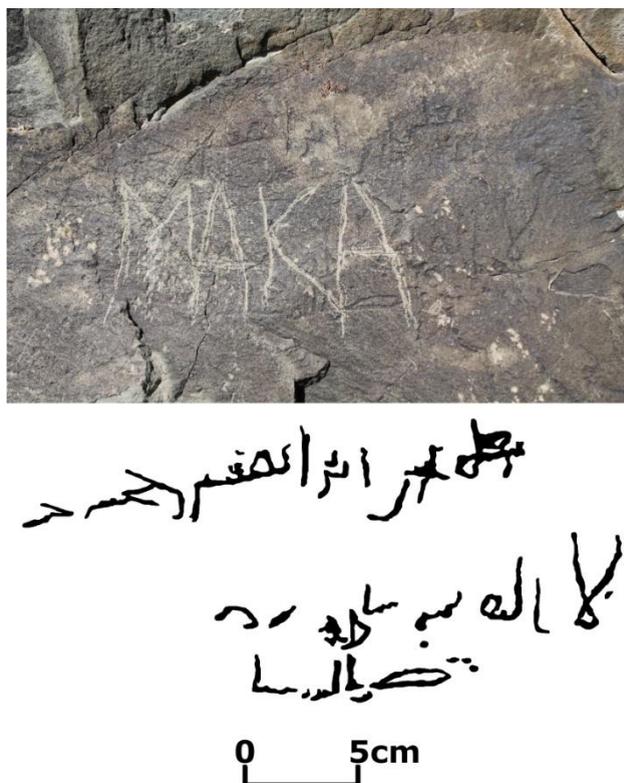

Fig. 12. Kara-Say III (Picture and drawing: Luc Hermann).
12-сур. Қара-Сай III (Сурет пен қолсызба: Люк Германн).
Рис.12. Кара-Сай III (Фото и прорисовка: Люк Германн).

Tamgas from Etshkili-Too

Three tamgas were documented on two rocks. In the description of the tamgas below, the tamgas are attributed to a type following Rogozhinskii's typology if it was possible (Yatsenko, Rogozhinskii, 2019: 41). The tamgas are numerated here according to the surveys of the authors.

Rock 16 (Fig. 13A): This tamga, resembling a key, measures 7x10 cm and is located at an altitude of 1,580 m above sea level. The rock appears to have been slightly displaced in the past, making it difficult to determine the original orientation of the petroglyphs. This tamga represents a variant of type no. 30 and likely belonged to the Sadyr, a subgroup of the Naiman (Castagné, 1921: 21).

Rock 26A (Fig. 13B): Two tamgas were depicted on a single stone located by the same settlement as the rocks with the inscriptions Etshkili-Too X-XI, at an altitude of 1601 meters. The rock was also moved, so it is not clear what the original orientation of the engravings was. The tamga on the left side of the panel looks like a half-moon and measures 15x8 cm. This kind of tamga, of Oguz origin, was still in used in the 19th century in the Tamgalyzhar area in the western extremity of the Betpak-Dala desert in Kazakhstan (Rogozhinskii, 2019: 290-294).

Rock 26B (Fig. 13B): The tamga on the right side of the same panel as the previously described tamga resembles the Greek letter "Psi" and measures 14x10 cm. It corresponds to the so-called "Tarak tamga", used by the Kazakh töre, descendants of the Chinggisids. (Rogozhinskii, 2019: 273).

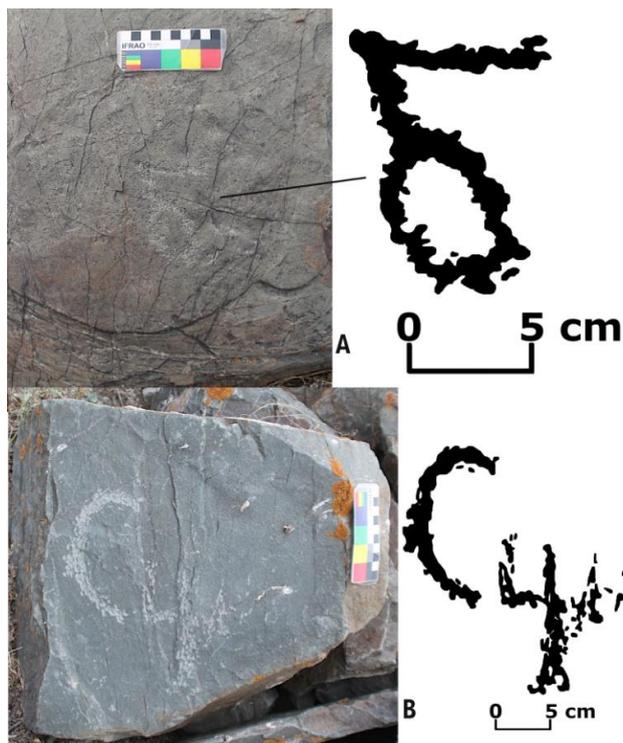

Fig.13. Tamgas from Etshkili-Too (Pictures and drawings: Luc Hermann).

13-сур. Етшкілі-Тоодан келген таңба (Суреттер мен қолсызбалар: Люк Германн).

Рис.13. Тамгас из Эчкили-Тоо (Фотографии и прорисовки: Люк Германн).

Results

A global analysis of the Arabic inscriptions from Etshkili-Too: major trends and common features

Altogether, nine Arabic inscriptions were documented in the Etshkili-Too region at three different locations. We observe some general features by these inscriptions.

Location of the inscriptions:

The inscriptions were found in a valley that is easily accessible from the plain of Talas and from nearby villages. While the first two inscriptions are located at altitudes between 1,440 m and 1,500 m above sea level, the other seven are situated at the top of the valley, between 1,587 m and 1,602 m. These altitudes are not particularly high for Kyrgyzstan, and the sites can be easily reached on foot and, of course, on horseback.

The presence of seven inscriptions near three of the five settlements indicates a strong connection between the inscriptions and the inhabited areas. Given the relatively low altitude of the settlements and their proximity to a small stream that flows only in winter and spring, it may be suggested that these settlements served as winter camps, occupied from late autumn to early spring. The settlements are located at the top of the valley and are surrounded by small mountains, which provide partial protection from strong winds.

Nine different names were documented in six inscriptions. In addition, a seventh inscription does not mention the author's name but only his filiation, referring solely to his father's name (IV). Two other inscriptions containing three names also indicate the authors' filiation, specifying whose sons they are (V and VII). One inscription refers to a mullah, who is described as the author's teacher (khoja) (X). Two inscriptions do not mention any personal name (VI and VIII), although one of them consists solely of a Basmalah (VIII).

It is clear that a disciple of a khoja would have been educated to read the Qurʾān, and the Basmalah inscription may also have been written by a mullah. The other authors were probably shepherds living near the settlements during the winter season; the association of personal names with depictions of goats may indicate that shepherds were responsible for these inscriptions. Inscription VII, however, raises a more complex question regarding its authorship: the oath-like nature of the text, invoking the entire community as witness, suggests that it may have been engraved by an aksakal, that is, an elder, possibly the leader of the local settlement.

Dating of the inscriptions:

Six dates are recorded on five rocks. Three dates follow the Gregorian calendar, ranging from 1911 (VIII) to 1922 (VI), although Arabic numerals were used to write them. In addition, inscription II includes the date 1928; however, it is not written in Arabographic script, and it remains uncertain whether this date was engraved by the same hand as the inscription.

Only one date clearly follows the Hijri calendar: 1299 (1882) (X). In two other cases, the Hijri calendar was probably used: 7-nči, corresponding to 1307 (1889, VII), and "13 sene", corresponding to 1313 (1895, I). However, an alternative interpretation based on the Gregorian calendar is also possible, yielding the dates 1907 and 1913, respectively, given that the inscriptions appear to have been produced in the late 19th or early 20th century.

The remaining inscriptions most likely date to the 19th or early 20th century. This dating is supported by the graphic features and linguistic forms of the inscriptions, which correspond

closely to Kyrgyz phonology. Moreover, the inscriptions generally display the same patina as those that can be dated.

Technique of the inscriptions

The nine inscriptions were deeply pecked into the rock surface and are relatively large, with lengths ranging from 18 cm and 51 cm. For this reason, they are clearly visible. The authors appear to have deliberately sought such visibility, possibly in order to mark the territory.

Subjects of the inscriptions

Although personal names constitute the main content of the inscriptions, four of them have a more specific meaning. Among the personal names recorded, none clearly refers to deceased individuals, nor can any of them be interpreted as epitaph.

One inscription located near a settlement has a clearly religious character and consists of the *Basmalah* (VIII). A similar inscription was also found at Kara-Say (Kara-Say III), likewise near a settlement.

Another inscription refers to the year of the dragon, associating the word “*Yılan*” (“dragon”) with the date 1916, and to the year of the dog, associating the date 1922 with a depiction of a dog (VI), following the traditional nomadic calendar.

Two other inscriptions may represent attempts to mark ownership the territory or the settlement (V and VII). In both cases, the authors invoked witnesses, either directly (“*qarayan*”, VII) or indirectly (“*Er kim kelib*”, V). In these inscriptions, the authors also indicated their filiation by mentioning their fathers’ names and, in one case, by referring to their descendants in order to extend the inscription’s relevance into the future (“*oγularimizγa*”, VII). Such a practice may have served to assert territorial claims for both the present and future generations. The use of rock as a medium ensured the durability of these inscriptions.

It may also be suggested that the simple recording of personal names in other inscriptions served a similar function of marking ownership of territory. When a shepherd engraved his name on a rock, it may have signaled to other shepherds that he was the first to occupy that pasture or valley. The presence of *tamgas* (see the following chapter) also contributed to such territorial claims. As marks of property, *tamgas* affirmed the presence of a particular clan in the valley. The possibility of writing personal names may have provided shepherds with a new – and perhaps more specific – means of asserting their claim to a territory than the use of a *tamga* alone.

The three tamgas

One *tamga* of type 30 is not associated with either Arabic inscriptions or a settlement. This *tamga* shows no signs of patination, and a goat, stylistically attributed to the 19th century is located in its immediate vicinity. The two other *tamgas*, engraved on the same rock, are also not patinated and were still in use in the 19th century. Furthermore, they are located near a settlement where two Arabic inscriptions were found, both of which can be dated to the late 19th century. For these reasons, the three *tamgas* are considered with the Arabic inscriptions and with the occupation of the settlements and they are therefore attributed to the 19th century. However, the *tamgas* are not directly associated with the Arabic inscriptions on the same rocks. It is noteworthy that in this valley, which contains five settlements, only three *tamgas* have been documented. This may suggest that *tamgas* represented an older method of marking territorial ownership. The possibility of engraving personal names in Arabic may have provided a more effective means of asserting land ownership than the use of *tamgas*.

Conclusion

In contrast to the Ur-Maral region, it is not clear whether the nine inscriptions from Etshkili-Too were made by shepherds (see Hermann et al., 2025b: 189). At least, one inscription was written by someone who had studied under a hoja, as explicitly stated by the author himself (X). Another inscription consists of the Basmalah (VIII). It remains uncertain whether such a religious formula could have been engraved by local shepherds or whether this sacred expression would normally have been written only by a mullah. The fact that the date on the same rock follows the Hijri calendar might suggest that it was engraved by a lay person. Nevertheless, this individual was sufficiently literate to write a complex religious formula such as the Basmalah. Two other inscriptions also contain relatively complex sentences: one refers to the community as a witness (VII), while another addresses people who might pass by in the future (V). In both cases, the authors demonstrate the ability to compose more elaborate texts using Arabic script. Finally, one inscription refers to the traditional nomadic calendar, mentioning the years of the dragon and the dog (VI). To our knowledge, no other inscriptions using this calendar have yet been documented. However, future discoveries and publications of Arabic inscriptions may provide further information about this practice within an Islamic society.

The association of personal names with dates in four inscriptions (I, II, VII, and X) indicates that the authors sought to anchor their names in time. Moreover, the two inscriptions referring to the community or to future passers-by also project themselves toward the future: one mentions the author's descendants (VII), while another addresses those who might later come to the site (V).

It is also noteworthy that these inscriptions are not directly associated with tamgas, and that only three tamgas were documented in the entire valley despite the presence of five settlements. While the tamgas most likely date to the 19th century, the inscriptions appear to belong to the late 19th and early 20th centuries. This observation leads us to hypothesize that the possibility of writing personal names on rocks may have gradually rendered the engraving of tamgas obsolete. If an inscription could record both a name and a date, marking territorial presence through a tamga may no longer have been necessary.

Future publications of Arabic inscriptions from rock art sites will help confirm or refute this hypothesis and will likely provide further insights into the history of Kyrgyzstan and of the peoples of Central Asia during the 19th and early 20th centuries. For this reason, it is essential that archaeologists systematically document and publish Arabic inscriptions. Such materials may also contribute to a renewed understanding of rock art from earlier periods.

Reference

Базылхан Н., Железняков Б.А., Херманн Л., Жамбулатов К., 2013. Новые находки арабографических надписей в горах Кулжабасы. Известия МОН РК. Сер. обществ. наук. №3 (289). Алматы. С. 151-155.

Гапоненко В.М., 1963. Наскальные изображения Таласской долины. Археологические памятники Таласской долины. Фрунзе: Изд-во АН Кирг.ССР. С. 101–110.

Джумагулов Ч., 1987. Эпиграфика Киргизии. Вып. 3. Фрунзе: Илим. 167 с.

Железняков Б., Херманн Л., Базылхан Н., 2019. Арабографические надписи из Аккайнара и Тамгалы. История и археология Семиречья. № 6. С. 234-239.

Кащей О. А., 2020. Наскальные изображения Караташа. Археология Евразийских степей. № 5. Казань. С. 39–49. <https://doi.org/10.24852/2587-6112.2020.5.39.49>

Мүминов Э.Қ., Дүйсенов Б.Д., 2023. «Абат-Байтақ» қорымының арабжазулы эпиграфикалық ескерткіштері. Кітап-альбом. Алматы: Алтын парақ. 496 с.

Табалдыев К.Ш., 2019. Средневековые знаки-тамги Кыргызстана. Тамги доисламской Центральной Азии. Самарканд: МИЦАИ. С.364-386.

Табалдиев К. Ш., Белек К., 2008. Памятники письменности на камне Кыргызстана (свод памятников письменности на камне). Бишкек: Учкун. 336 с.

Шер Я. А., Миклашевиш Е.А., Самашев З.С., Советова О.С., 1987. Петроглифы Жалтырак-Таша. Проблемы археологических культур степей Евразии. Кемерово. С. 70-78.

Amanbaeva B., Suleymanova A., Zholdoshev Ch., 2011. Rock art in Kyrgyzstan. Clottes J. (ed.). Rock art in Central Asia. Paris: ICOMOS. P. 43-71.

Castagné J., 1921. Les tamgas des Kirghizes (Kazaks). *Revue du monde musulman*. XLVII. Paris. P. 29-65.

Hermann L., 2017. Un site d'art rupestre dans l'Ur-Maral (oblast de Talas) au Kirghizstan [A rock art site in Ur-Maral (oblast of Talas) in Kyrgyzstan]. *International Newsletter on Rock Art*. №78. Foix. P. 10-13.

Hermann L., 2018. Le site de Chiim-Tash dans la région de l'Ur-Maral (oblast de Talas) au Kirghizstan. *International Newsletter on Rock Art*. №82. Foix. P. 11-16.

Hermann L., 2019. L'art rupestre de la vallée de Kara-Too (oblast de Naryn) au Kirghizstan. *International Newsletter on Rock Art*. №83. Foix. P. 14-24.

Hermann L., 2020. Repertory of the tamgas in the Talas region (Kyrgyzstan), Jacobson-Tepfer E., Novozhenov V. A. (eds.). *Rock Art Chronicles of Golden Steppe from Karatau to Altai*. №2. Almaty: UNESCO center for the Rapprochement of Cultures. P. 185-191.

Hermann L., Bazytkhan N., 2023. Kazakh ethnographic petroglyphs and an Arabic inscription in Eshkiolmes (South-Eastern Kazakhstan). *Arkheologiya Kazakhstana*. №2 (20). Almaty. P. 222-231. <https://doi.org/10.52967/akz2023.2.20.222.231>

Hermann L., Bazytkhan N., Soronkulov G., Delwiche L., Usein Uulu A., 2025a. The new Rock Art Site of Kara-Say (Province of Talas) in Kyrgyzstan with Tamgas and two Arabic Inscriptions. *Arkheologiya Kazakhstana*. №2 (28). Almaty. P. 359-375. <https://doi.org/10.52967/akz2025.2.28.359.375>

Hermann L., Bazytkhan N., Soronkulov G., Delwiche L., Asein Uulu A. 2025b. Arabic Inscriptions from the Ur-Maral region (Province of Talas) in Kyrgyzstan. *Turkic Studies Journal*. T.7. №4. Astana. P. 170-195. <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-4-170-195>

Hermann L., Soronkulov G., Delwiche L., 2025c. The rock art site of Sandyk-Tash (Jalal-Abad) in Kyrgyzstan. *Expression*. №49. Capo di Ponte. P. 44-60.

Rogozhinskii A.E., 2019. Medieval petroglyph tamgas in Southern Kazakhstan and Semirechie. *Tamgas of Pre-Islamic Central Asia*. Samarkand. P. 249-295.

Yatsenko S.A., Rogozhinskii A.E., 2019. Introduction, *Tamgas of Pre-Islamic Central Asia*. Samarkand. P. 8-42.

Reference

Bazytkhan N., Zheleznyakov B., Hermann L., Zhambulatov K., 2013. Novie nakhodki arabographicheskikh nadpisei v gorakh Kulzhabasy [New Finds of Arabic Inscriptions in the Kulzhabasy Mountains]. *Khabarlary izvestiya*. №3 (289). Almaty. P. 152-155. [in Russian].

Gaponenko V.M., 1963. Naskalnie izobrazheniya Talasskoï doliny [Rock art of the Talas valleys]. *Arkheologitscheskie pamyatniki Talasskoi doliny* [Archaeological monuments of the Talas hills]. Frunze. P. 101-110. [in Russian].

Dzhumagulov Tsh., 1987. Epigrafika Kirgizii [Epigraphy of the Kyrgyz]. 3. Frunze: Izdatelstvo "Ilim". 168 p. [in Russian].

Zheleznyakov B., Hermann L., Bazylkhan N., 2019. Arabografitschnie nadpisi iz Akkainara i Tamgaly [Arabic inscriptions from Akkainar and Tamgaly]. *Istoriya i arkheologiya Semiretschya* [History and archaeology of Semirechie]. №6. Almaty. P. 234-239. [in Russian].

Kaschey O.A., 2020. Naskalnye izobrazheniya Karatasha [Rock art of Karatash]. *Arkheologiya Evraziiskikh stepei* [Archaeology of the Eurasian steppes]. №5. Kazan. P. 39-49. <https://doi.org/10.24852/2587-6112.2020.5.39.49> [in Russian].

Muminov A.K., Duisenov B.D., 2023. «Abat-Baitak» Korymynyn arabzhazuly epigrafikalyk eskertkshsteri» [Epigraphic Monuments in Arabic Script from the "Abat-Baytad" Necropolis]. *Kitap-albom. Almaty: Altın paraq.* 496 p. [in Kazakh and Russian].

Tabaldiev K., 2012. Izutshenie epigrafiki i znakov-tamg Kyrgyzstana [Documentation of epigraphy and tamgas of Kyrgyzstan]. *Istoritsheskoe kulturnoe nasledie i sovremennaya kultura* [Historical cultural heritage and contemporary culture]. Almaty. P. 52-61. [in Russian].

Tabaldiev K.Sh., Belek K., 2008. Pamyatniki pismennosti na kamnie Kyrgyzstana (svod pamyatnikov pismennosti na kamnie) [Monuments of inscriptions on stone of Kyrgyzstan (collection of monuments of inscriptions on stones)]. Bishkek. 336 p. [in Russian].

Sher Ya.A., Miklashevitch E.A., Samashev Z.S., Sovetova O.S., 1987. Petroglify Zhaltyrak-Tasha [Petroglyphs of Zhaltyrak-Tash]. *Problemy arkheologitsheskikh kultur stepei Evrazii* [Problems of the archaeological cultures of the Eurasian steppes]. Kemerovo. P. 70-78. [in Russian].

Amanbaeva B., Suleymanova A., Zholdoshov Ch., 2011. Rock art in Kyrgyzstan. Clottes J. (ed.). *Rock art in Central Asia*. Paris: ICOMOS. P. 43-71.

Castagné J., 1921. Les tamgas des Kirghizes (Kazaks) [Tamgas of the Kyrgyz (Kazakh)]. *Revue du monde musulman*. Vol. XLVII. Paris. P. 29-65. [in French].

Hermann L., 2017. Un site d'art rupestre dans l'Ur-Maral (oblast de Talas) au Kirghizstan [A rock art site in Ur-Maral (Talas region) in Kyrgyzstan]. *International Newsletter on Rock Art*. №78. Foix. P. 10-13. [in French and English].

Hermann L., 2018. Le site de Chiim-Tash dans la région de l'Ur-Maral (oblast de Talas) au Kirghizstan [The site of Chiim-Tash in the Ur-Maral region (oblast of Talas) in Kyrgyzstan]. *International Newsletter on Rock Art*. №82. Foix. P.11-16. [in French and English].

Hermann L., 2019. L'art rupestre de la vallée de Kara-Too (oblast de Naryn) au Kirghizstan [The rock art of the Kara-Too valley (oblast of Naryn) in Kyrgyzstan]. *International Newsletter on Rock Art*. №83. Foix. P.14-24. [in French and English].

Hermann L., 2020. Repertory of the tamgas in the Talas region (Kyrgyzstan), Jacobson-Tepfer E., Novozhenov V. A. (eds.). *Rock Art Chronicles of Golden Steppe from Karatau to Altai*. №2. Almaty. P. 185-191.

Hermann L., Bazylkhan N., 2023. Kazakh ethnographic petroglyphs and an Arabic inscription in Eshkiolmes (South-Eastern Kazakhstan). *Arkheologiya Kazakhstana*. №2 (20). Almaty. P. 222-231. <https://doi.org/10.52967/akz2023.2.20.222.231>

Hermann L., Bazylkhan N., Soronkulov G., Delwiche L., Usein Uulu A., 2025a. The new Rock Art Site of Kara-Say (Province of Talas) in Kyrgyzstan with Tamgas and two

Arabic Inscriptions. *Arkheologiya Kazakhstana*. №2 (28). Almaty. P. 359-375. <https://doi.org/10.52967/akz2025.2.28.359.375>

Hermann L., Bazylkhan N., Soronkulov G., Delwiche L., Asein Uulu A., 2025b. Arabic Inscriptions from the Ur-Maral region (Province of Talas) in Kyrgyzstan. *Turkic Studies Journal*. V.7. №4. Astana. P. 170-195. <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-4-170-195>

Hermann L., Soronkulov G., Delwiche L., 2025c. The rock art site of Sandyk-Tash (Jalal-Abad) in Kyrgyzstan. *Expression*. №49. Capo di Ponte. P. 44-60.

Rogozhinskii A.E., 2019. Medieval petroglyph tamgas in Southern Kazakhstan and Semirechie. *Tamgas of Pre-Islamic Central Asia*. Samarkand. P. 249-295.

Yatsenko S.A., Rogozhinskii A.E., 2019. Introduction, *Tamgas of Pre-Islamic Central Asia*. Samarkand. P. 8-42.

Information about authors:

Luc Hermann, PhD, Independent Researcher, 6 B-4970 Stavelot, Les Closures, Belgium.

Napil Bazylkhan, Candidate of Philology, Senior Expert, Department of Science, Turkic Academy, E-179 Str., 32, Diplomatic Town, Astana, Republic of Kazakhstan.

Gamal Soronkulov, Master of Engineering, Independent Researcher, Eco-AYAN Environmental Public Foundation, Nurzhanov Str., 10, KG-Talas, Kyrgyzstan.

Laurence Delwiche, Independent Researcher, Eco-AYAN Environmental Public Foundation, Nurzhanov Str., 10, KG-Talas, Kyrgyzstan.

Azamat Asein Uulu, Director, Manas Ordo National Complex Museum, 724114 Tash-Aryk, Talas, Kyrgyzstan.

Авторлар туралы мәлімет:

Люк Херманн, PhD, тәуелсіз зерттеуші, 6 B-4970 Stavelot, Les Closures, Бельгия.

Напил Базылхан, филология ғылымдарының кандидаты, аға сарапшы, ғылым бөлімі, Түркі академиясы, E-179 көш., 32, Дипломатиялық қалашық, Астана, Қазақстан Республикасы.

Гамал Соронқулов, техника магистрі, тәуелсіз зерттеуші, «Эко-АЯН» экологиялық қоғамдық қоры, Нұржанов көш., 10, КГ-Талас, Қырғызстан.

Лауренце Дельвич, тәуелсіз зерттеуші, «Эко-АЯН» экологиялық қоғамдық қоры, Нұржанов көш., 10, КГ-Талас, Қырғызстан.

Азамат Асеин Уулу, «Манас Ордо» ұлттық кешені мұражайының қызметкері, 724114-Таш-Арық, Талас, Қырғызстан.

Сведения об авторах:

Люк Херманн, PhD, независимый исследователь, 6 B-4970 Stavelot, Les Closures, Бельгия.

Напил Базылхан, кандидат филологических наук, старший эксперт отдела науки, Тюркская академия, ул. Е-179, 32, Дипломатический городок, Астана, Республика Казахстан.

Гамал Соронкулов, магистр технических наук, независимый исследователь, Экологический общественный фонд «Эко-АЯН», ул. Нуржанова, 10, КГ-Талас, Кыргызстан.

Лауренце Дельвич, независимый исследователь, Экологический общественный фонд «Эко-АЯН», ул. Нуржанова, 10, КГ-Талас, Кыргызстан.

Азамат Асеин Уулу, директор, Национальный комплексный музей «Манас Ордо», 724114-Таш-Арык, Талас, Кыргызстан.

Contribution of the authors:

L. Hermann conceptualization, methodology, writing-reviewing and editing the manuscript, processing of illustrations, conducting the research.

N. Bazylkhan methodology, writing-reviewing the manuscript.

G. Soronkulov conducting and gestion of the research, reviewing the manuscript.

L. Delwiche conducting research, permormed administrative and organisational tasks.

Asein Uulu Azamat conducting and gestion of the research.

Авторлардың үлесі:

Л. Херманн тұжырымдама, әдіснама, қолжазбаны жазды, сараптады және редакциялады, иллюстрацияларды өңдеді, зерттеу жүргізді.

Н. Базылхан әдіснама, көне мәтінді оқыды, қолжазбаны жазды, сараптады.

Г. Соронкулов зерттеуді жүргізді және басқарды, қолжазбаны сараптады.

Л. Дельвич зерттеу жүргізді, әкімшілік, ұйымдастыру жұмыстарын атқарды.

А. Асеин Уулу зерттеуді жүргізді және басқарды.

Вклад авторов:

Л. Херманн концептуализация, методология, написание, рецензирование и редактирование рукописи, обработка иллюстраций, проведение исследования.

Н. Базылхан методология, написание и чтение текста, рецензирование рукописи.

Г. Соронкулов проведение и управление исследованием, рецензирование рукописи.

Л. Дельвич проведение исследования, выполнял административные и организационные работы.

А. Асеин Уулу проведение и управление исследованием.

Conflict of Interest.

There is no conflict of interest related to this article.

Мүдделер қақтығысы.

Мақалаға байланысты мүдде қақтығысы жоқ.

Конфликт интересов.

Нет конфликта интересов, связанного со статьей.

Махмұт Қашқаридың «Диуан лұғат ат-түрк» еңбегіндегі лексемалардың этногилдік түсіндірмесі

3. Каймаз

Эгей университеті, Измир, Түркия Республикасы

ORCID ID: 0000-0002-1332-2899

(E-mail: zekikaymaz@gmail.com)

ARTICLE INFO

Кілт сөздер:
түркі тілдері,
«Диуан лұғат
ат-түрк»,
Махмұт
Қашқари, тарихи
лингвистика,
авторлық
комментарий,
этимологиялық
интерпретация,
классификация,
фонетикалық
және
грамматикалық
заңдылықтар,
семантика,
халық
этимологиясы.

FTAMP 16.21.47

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-1-159-181>

АННОТАЦИЯ

Махмұт Қашқари – түркі әлемі тарихи тұлғаларының бірі, түркі халықтарының өмірі, мәдениеті мен тіліне арналған ортағасырлық бірегей «Диуан лұғат ат-түрк» ескерткішінің авторы. Сөздіктің мазмұнын карта, ауқымды тілдік және мәдени материал құрайды. Махмұт Қашқари сөздігінде алғаш рет түркі этнонимдері көрсетіліп, түркі диалектілерінің (қыпшақ, оғыз) салыстырмалы жіктеуі жасалады, олардың грамматикалық ерекшеліктері сипатталып, сөз мағыналары айқындалады. Ескерткіште келтірілген иллюстрациялық материалдар (мақал-мәтелдер, мәтіндер) түркі халықтарының дүниетанымын, олардың материалдық және рухани мәдениетін жан-жақты ашады. Сөздікте сөздердің шығу тегі, мағынасы мен формаларына қатысты авторлық комментарийлер ұшырасады. Мұндай авторлық комментарийлерге «*түбірі осындай; бұл дыбыс орын алмастырған, түсіп қалған, кейін қосылған, алмасқан, осы дыбыстан шыққан; бұл сөз мынадан қысқартылған, қатаң дауыссызға айналған, екі сөз біріктірілген, бұл сөздегі дыбыстар түсіп қалған, белгілі бір сөзден алынған; немесе парсы тілінен алынған, араб тіліне сәйкес түсіп қалған*» сынды сипаттамалар жатады. Бұл түсіндірмелерде Махмұт Қашқари түркі тілдерінің фонетикалық заңдылықтарын, грамматикалық ерекшеліктерін, лексемалардың этимологиялық негіздерін айқындайды. Бұл орта ғасыр дәуірі үшін ірі ғылыми жетістік болып саналады әрі Сөздік авторының зерттеушілік дарынын айқын көрсетеді. Мақала авторлық комментарийлерді талдауға, лексемалар мен халач, чигил, ұйғыр, түрікмен және басқа да түркі этнонимдерінің шығу тегін зерделеуге, сондай-ақ лексемаларды фонетикалық, грамматикалық және семантикалық аспектіде зерттеуге бағытталған. Мақала авторы сөздерді төрт топқа жіктеп қарастырады: төл түркі лексикасының этимологиясы, аффиксті морфемалардың (сөз тудырушы және сөз түрлендіруші) мағыналары, кірме сөздер (араб және парсы тілінен енген сөздер)

этимологиясы мен түркілік қабат, сондай-ақ шығу тегі белгісіз сөздердің мағыналары. Әрі қарай осы топтардағы фонетикалық заңдылықтар көрсетіледі: сөз түбіріндегі дыбыстардың метатезасы (орын ауыстыруы) *edgiş/egdiş*; синкопа – сөз ортасындағы дыбыс немесе буынның түсіп қалуы – *nerek/ nē kerek*; регрессивті ассимиляция заңы *igit < egidti*; дауыссыз дыбыстардың ұяңдануы мен қатаңдануы. Сондай-ақ *eren, taparu, alıgsa* сынды мысалдардағы *-n, -mız, -sA – ru* сөз түрлендіруші жұрнақтардың мағыналарына да назар аударылады. Этимологиялық талдауда *-daş, -lık/-luk, -nç* (*kadaş, üçünç, ekinç*) тәрізді сөз тудырушы аффикстер арқылы жасалған, сондай-ақ сөздердің бірігуі нәтижесінде пайда болған бірліктердің (*topık < top, kasuk < kas, öçit < öç, terkin < terk, közetti < köz attı; kutaldı < kut aldı; tonattı < ton idt*) сөзжасамдық әлеуеті де ашылады. Алайда сөзжасам мен морфология бірліктері жеке-жеке емес, бірге қарастырылады. Мақала авторы түркі этнонимдерін интерпретациялауда олардың шығу тегін халықтық этимологияға сүйеніп негіздеу қажет деп есептейді.

Z. Kaymaz

Ege University, Izmir, Republic of Türkiye

ORCID ID: 0000-0002-1332-2899

(E-mail: zekikaymaz@gmail.com)

Ethnolinguistic interpretation of lexemes in Mahmud Kashgari's “Dīwān Lughāt al-Turk”

Abstract. Mahmud Kashgari is one of the most famous figures in Turkic history. He is the author of the unique medieval work *Dīwān Lughāt al-Turk*, which is an encyclopaedia of Turkic life, culture and language. The dictionary contains a map and extensive linguistic and cultural information. For the first time, Mahmud Kashgari's dictionary includes a list of Turkic ethnonyms, a comparative classification of Turkic dialects (Kipchak, Oghuz), a description of their grammar, and definitions of words. The monument's illustrated material (proverbs, sayings and texts) provides an insight into the life of the Turks and their material and spiritual culture. The author's insights into the origins, meanings and forms of words occupy a special place in the dictionary. Such authorial comments include the following: “*initial form, sound displacement and omission, word contraction or reduction, consonant devoicing and voicing, vowel length, borrowings from Arabic or Persian, and Turkic words in other languages*”. In

Received 06 December 2025. Revised 07 January 2026. Accepted 08 February 2026. Available online 30 March 2026.

Дәйексөз үшін: З. Каймаз Махмұт Қашқаридың «Диуан лұғат ат-түрк» еңбегіндегі лексемалардың этнотілдік түсіндірмесі // Turkic Studies Journal. 2026. Т. 8. № 1. 159-181 б. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-1-159-181>

For citation: Z. Kaymaz Ethnolinguistic interpretation of lexemes in Mahmud Kashgari's “Dīwān Lughāt al-Turk” // Turkic Studies Journal. 2026. V. 8. № 1. P. 159-181. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-1-159-181>

these commentaries, Mahmud Kashgari effectively identifies the phonetic laws of the Turkic languages, their grammatical features, and the etymological origins of lexical items. This represents a major scholarly achievement for the medieval period and clearly demonstrates the research talent of the author of the *Dictionary*. This article analyses the author's comments and the etymologies of lexemes and Turkic ethnonyms such as Khalach, Chigil, Uyghur and Turkmen. It also studies lexemes in terms of phonetics, grammar and meaning. The author of the article categorises words into four groups: words derived from the Turkic lexicon itself; affixal morphemes (formative and word-forming); borrowed words (loanwords of Arabic, Persian, and Turkic origin); and words of unknown origin. Then, the following phonetic patterns are identified in these groups: metathesis (transposition) of sounds in the root of the word *edgiş/egdiş* (ethnonym); syncope – the omission of a sound or sounds in the middle of the word *nerek/ nē kerek*; the law of regressive assimilation *igit* from *egidti*, as well as the contraction of consonants, their devoicing and voicing. Attention is also paid to the meanings of formative affixes such as *-n, mız, -sa – ru: eren, taparu, alıgsa*. The etymological analysis also reveals the word-formation potential of Turkic words formed by the word-forming affixes *-daş, -lık/-luk, -nç (kadaş, üçünç ekinç)* and word composition (*topık < top, kasuk < kas, öçüt < öç, terkin < terk, közetti < köz attı; kutaldı < kut aldı; tonattu < ton idt*). However, word formation and morphology units are not separated, but are demonstrated together. The author of the article believes that in the interpretation of Turkic ethnonyms, folk etymology became the basis for their origin.

Keywords: Turkic languages, *Dīwān Lughāt al-Turk*, Mahmud Kashgari, historical linguistics, author's commentary, etymological interpretation, classification, phonetic and grammatical patterns, semantics, folk etymology.

3. Каймаз

Эгейский университет, Измир, Турецкая Республика

ORCID ID: 0000-0002-1332-2899

(E-mail: zekikaymaz@gmail.com)

Этноязыковое толкование лексем в памятнике

«Диван лугат ат-турк» Махмуда Кашгари

Аннотация. Махмуд Кашгари – один из известных исторических личностей тюркского мира, автор уникального средневекового памятника «Диван лугат ат-турк» – энциклопедии тюркской жизни, культуры и языка. Содержание Словаря составляет карта, обширный языковой и культурный материал. Впервые в Словаре Махмуда Кашгари указываются тюркские этнонимы, дается сравнительная классификация тюркских диалектов (кыпчакские, огузские), описывается их грамматика, определяются значения слов. Иллюстрируемый материал памятника (поговорки, пословицы, тексты) раскрывает картину жизни тюрков, их материальную и духовную культуру. Особое место в Словаре занимают авторские комментарии относительно происхождения слов, их значений и форм. К таким авторским комментариям относятся выражения типа «начальная форма, перемещение и выпадение звуков, стяжение или сокращение слова,

оглушение и озвончение согласных, долгота гласных звуков, заимствования из арабского или персидского языков, тюркские слова в других языках, изменение значения слова». В этих комментариях Махмуд Кашгари фактически определяет фонетические законы тюркских языков, их грамматические особенности, этимологические истоки лексем, что является большим научным достижением для эпохи средневековья и в которых, безусловно, раскрывается исследовательский талант автора *Словаря*. Данная статья посвящена анализу авторских комментариев, этимологическому анализу лексем и некоторых тюркских этнонимов типа халач, чигил, уйгур, туркмен и других, а также исследованию лексем в фонетическом, грамматическом и смысловом аспектах. Автор статьи классифицирует слова на четыре группы: этимология слов собственной тюркской лексики, значения аффиксальных морфем (формообразующих и словообразующих), этимология заимствованных слов (арабизмов и фарсизмов) и тюркизмов, а также значения слов, происхождения которых неизвестно. Затем в этих группах выявляются следующие фонетические закономерности: метатеза (перемещение) звуков в корне слова *edgiş/egdiş* (этноним); синкопа – выпадение звука или звуков в середине слова *nerek/ nē kerek*; закон регрессивной ассимиляции *igit om egidti*, а также стяжение согласных звуков, их оглушение и озвончение. Внимание также уделяется значениям формообразующих аффиксов типа *-n, -mız, -sa – ru: eren, taparu, alıgsa*. В этимологическом анализе также раскрывается словообразовательный потенциал тюркских слов, образованных словообразовательными аффиксами *-daş, -lık/-luk, -nç (kadaş, içünç ekinç)* и сложением слов (*topık < top, kasuk < kas, öçüt < öç, terkin < terk, közetti < köz attı; kutaldı < kut aldı; tonattı < ton idt*). Правда, единицы словообразования и морфологии не вычленяются отдельно, а демонстрируются вместе. Автор статьи считает, что в интерпретации тюркских этнонимов обоснованием для их происхождения стала народная этимология.

Ключевые слова: тюркские языки, «Диван лугат ат-турк», Махмуд Кашгари, историческая лингвистика, авторские комментарии, этимологическая интерпретация, классификация, фонетические и грамматические закономерности, семантика, народная этимология.

Кіріспе

Махмұт Қашқари түркі тілдерін географиялық-диалектологиялық және тайпалық негізде жіктеп, тіл білімі саласына қатысты да бірқатар тың ғылыми тұжырымдар ұсынды. Ол ғылыми ортаға түркі халықтарының алғашқы сөздігін жасаушы, алғашқы грамматикалық сипаттама беруші, алғашқы карта құрастырушы әрі фольклортанушы ретінде кеңінен танылды. Сонымен қатар ғалым аталған еңбегінде сөздердің шығу тегіне ерекше назар аударып, олардың этимологиясына қатысты талдаулар мен түсіндірмелер берді. Махмұт Қашқари сөздердің этимологиясына қатысты тұжырым жасағанда: «*түбірі осындай; бұл дыбыс орын алмастырған, түсіп қалған, кейін қосылған, алмасқан, осы дыбыстан шыққан; бұл сөз мынадан қысқартылған, қатаң дауыссызға айналған, екі сөз біріктірілген, бұл сөздегі дыбыстар түсіп қалған, белгілі бір сөзден алынған; немесе парсы тілінен алынған, араб тіліне сәйкес түсіп қалған*» деген сияқты пікірлер білдіреді. Мысалы, Махмұт Қашқари метатезаға ұшыраған түркі сөздерінің түбірін көрсетеді: *edgiş*: Өзкентте өмір сүретін түркі тайпасы. Түбірі *egdiş*. Бұл сөзде дыбыстардың орын

ауыстыруу байқалады (31a). Гиперкоррекция әдісі арқылы сөздің бастапқы тұлғасын көрсетеді: *angar-*: *ol anı angardı*. «Ол оған ант берді». Түбірі *andgardı*. Ыңғайлылық үшін «d» дауыссыз дыбысы түсіп қалған (60a). *ty-*: *ol anı tydı* «ол оны жоғалтты». Түбірі *đ* дауыссыз дыбысы арқылы жасалады. **Tıdtı, đ** дауыссызы у-ге ауыстырылған (276b). Махмұт Қашқари дыбыстық өзгерістерге де назар аударады: **en-**: *ol tāgdın kodı endi* «ол таудан төмен түсті». Мұндағы *n* дауыссызы *l* дауыссыз дыбысынан алмасу нәтижесінде пайда болған (47b). *Oran* – «Рұм өлкесіне жақын солтүстік өңірдегі бір жер атауы». Дұрыс нұсқасы – *varan* (40b). Сонымен қатар сөздердің вариативтерін көрсетеді: *ken*: «шығыс елдерінде қала дегенді білдіретін атау». Бұл сөз *kend* сөзінің қысқартылған түрі (86a). Парсы және араб тілінен енген сөздерді де нақтылайды: **tana**: «дақыл» мағынасындағы парсы тіліндегі «*dāna*» сөзінен алынған деп ойлаймын. Түріктер оны түрікшелеп **tana** деп айтқан (232a). **ari**: бұл сөз араб тіліне тән. Арабтар балға «*al-ari*» дейді. Түріктер бұл атауды бал жинаушыға береді (28b). Егер белгілі бір сөзге қатысты пікірі болмаса, оны да көрсетуден тартынбайды: **tugrag**: «оғыз диалектінде “*tuğra, tura*”; ханның мөрі. Мұны басқа түріктер білмейді. Мен де түпкі мәнін білмеймін» (116b). Жоғарыда келтірілген мысалдардан байқағанымыздай, Махмұт Қашқаридың сөздер этимологиясы жөніндегі тұжырымдары қызықты, әрі зерттеуге тұрарлық.

Махмұт Қашқари лексемаларға түсініктеме бергенде өзіндік терминология қолданады. Мысалы: **жеңіл**: тілдердің *ең жеңілі* – оғыздардың тілі, *ең турасы* – тухсы мен яғмалардың тілдері. **Жақсы**: Ұйғыр қаласына жеткенге дейін Ертіс, Іле, Ямар, Еділ өзендері бойында тұратын халықтардың тілдері жақсы тіл. Бұлардың ішіндегі ең анық та, ашық та, әдемі, татымды тіл – Хақания өлкесіндегі халықтың, хақандықтардың тілі (13a). **Айқын**: **astun** – «төмен» деген мағынадағы сөз. Бұлай айтылуы айқын емес, айқын нұсқасы – *altun* (34a). Әдемі: **sidig**: шапанның екі жеңінің біреуі. Бұл сөз *sidig* сөзінен әдемірек (98b). **Таза түріктер және таза түрікше**: *байғызға ühi* деп те айтылады, алайда таза түріктер оны *ügi* деп атайды (247a/b). **Şuti**: таза түрікше сөз емес (271a). **Негізгі**: **tewür-**: *er tawarig ewürdi tewürdi* «ер тауарды аударып-төңкерді, астаң кестен етті». Мұндағы *ewürdi* – негізгі тұлға, ал *tewürdi* соған ұқсастық негізінде жасалған нұсқа (155b). **Borduz**: Бостан. Таза түрікше сөз емес (115b). **Жарамды**: **kawuş-**: *tag tagka kawuşmaz kişi kişike kawuşur* «тау таумен қауышпайды, адам адаммен қауышады». Бұл сөзде *w* дыбысының орнына *v* дыбысын қолдану да жарамды деп есептеледі (160b).

Махмұт Қашқари түркі тілдерінде сөздердің тұлғалық жағынан ықшам, ал артикуляциялық тұрғыдан қатаң болып келуін дұрыс деп санай отырып, түбірінде созылық дауысты дыбыс бар сөздерді «бұлардың түбірі мынадай» деп арнайы атап көрсетеді. Мұндай сөздердегі дауыстының созылықығы мағынаны өзгертпейтіндіктен, олар бұл жерде тек тізбектеліп беріледі: *bēş, çilandı, çilaşdı, çilattı, çinardı, kābardı, kaçaç, kāçaladı, kälattı, kānıdı, kār, Kargālig, kartādi, kügledi, öglendi, ögsüz, sānadı, sözleşdi, söktürdi, süledi, Şānçu, tamgālig, tātıglıg, tört, tōş, ün, yāg, yāgladı, yagsādi, yāmlıg, yāşladı, yāşlıg, yōlak, yolsuz, yügletti*.

Тақырыптың зерттелу деңгейі

Махмұт Қашқаридың «Диуан лұғат ат-түрк» еңбегі – XI ғасырдағы түркі тілдерін барынша кең ауқымда зерттеген аса құнды тілдік мұра. Ғұлама өз еңбегінде мысал

ретінде келтіретін сөздердің шығу төркініне де жүйелі түрде назар аударады. Алайда «Диуан лұғат ат-түрк» еңбегіндегі этимологияға қатысты материалдар осы уақытқа дейін арнайы зерттеу нысанына айнала қойған жоқ. Жалпы этимология мәселесіне арналған еңбектердің бірі ретінде М. Жанполаттың «*Махмұт Қашқари және этимология*» (*Kaşgarlı Mahmud ve Etimoloji*) атты зерттеуін атауға болады. 1999 жылы Анкара қаласында өткен конференцияда жасалған бұл баяндамада алғаш рет Махмұт Қашқари «Диуан лұғат ат-түрк» еңбегінде шығу тегіне назар аударған шамамен жиырмаға жуық мысал талданады. Этимология мәселесіне арналған тағы бір еңбек ғалым С. Шенге тиесілі. 2015 жылы Түркияның Элазыг қаласында өткен VII халықаралық «Әлемдік тіл – түрік тілі» атты конференцияда жасалған «Диуан лұғат ат-түрkteгі халықтық этимология мысалдары» тақырыбындағы баяндамада Махмұт Қашқари халықтық этимология әдісі арқылы түсіндіруге тырысқан сөздер кешенді түрде қарастырылған. Сондай-ақ Б.Н. Бияров «Көне түркі қағанаты кезіндегі Ұлы Жібек жолында орналасқан кейбір тарихи этнонимдердің этимологиясы» атты мақаласында қарлұқ, құрықан, он оқ, соғды, табғаш, татар, тәжік, түбіт, шігіл сынды этнонимдердің этимологиясын анықтауда М. Қашқаридың тұжырымдарына сүйенеді.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Мақалада деректерді талдау әдісі арқылы жинақталған материалды анықтау барысында алдымен Б.Аталай мен Эржиласун-Аккойунлуның еңбектері негізге алынды, кейіннен бұл деректер «Диуан лұғат ат-түрк» еңбегінің қолжазба нұсқасымен салыстыра тексерілді. Зерттеу барысында жалпығылымдық әдістермен қатар лингвистикалық түркітануға тән әдістер, атап айтқанда, сөздерді компоненттік және салыстырмалы-салғастырмалы талдау әдістері, ескерткіш лексемаларының шығу тегін семантикалық интерпретациялау әдістері қолданылды. Маңызды әдістердің бірі ретінде автордың «Диуан лұғат ат-түрк» еңбегінің түпнұсқа мәтінімен жұмыс істей білуін және түпнұсқадан қажетті мәліметтерді алу қабілетін атай аламыз.

Талдау

Мақалада Махмұт Қашқари «Диуан лұғат ат-түрк» еңбегінде шығу төркінін көрсеткен сөздер төмендегідей жіктеліп, 4 бөлімде қарастырылады:

1. Түркілік қабатқа қатысты этимологиялық талдаулар;
2. Кірме лексемаларға берілген этимологиялық интерпретациялар;
3. Түркі тілдерінен басқа тілдерге енген сөздерге қатысты түсіндірмелер;
4. Шығу тегі белгісіз деп танылған лексемаларға қатысты этимологиялық пайымдаулар.

1. Түркілік қабатқа қатысты этимологиялық талдаулар:

а) Махмұт Қашқаридың дыбыстардың алмасуына қатысты тұжырымдары:

aduk: aduk неғ «таныс емес нәрсе». Түбірі **agduk**. Ол «бұзылған, өзгеше, белгісіз» мағынасын береді. Бұл сөз *niç meñzi agdı* «оның түсі өзгерді» сөйлемінен алынған. Айтуға жеңіл болу үшін ғайн дауыссыз дыбысы түсіп қалған (23a)¹. **Agduk** кісі: бір жерге пана

¹Жақша ішінде берілген сандар «Диуан лұғат ат-түрк» түпнұсқа қолжазбасының парақ нөмірлерін көрсетеді (Kurt, 2008).

іздеп келген жат кісі. Дыбыстардың орын алмасуы арқылы айтылатын **adguk** деген түрі де бар (31b).

agırlan-: er agırlandı «ер күтілді». *n* дыбысы *l* дыбысынан алмасқан (74b).

agıl-: er agıldı «ер жерге құлатылды». Түбірі **agtarıldı** (65a).

axtar-: er tāsıg axtardı «ер тасты ақтарды, аударды». Сондай-ақ *tipi yıgacıg axtardı* «ағашты түбінен құлатты» дейді (...) Бұл сөздің құрамындағы *x* дауыссыз дыбысы *gayın* дыбысынан алмасқан (59a).

alañ: alañ yazı «жазық алаң». Бұл сөз «ашық есік» мағынасындағы **añıl** сөзіндегі дыбыстардың орын алмасуы нәтижесінде жасалған (40b).

angar-: ol anı angardı. «Ол оған ант-су ішкізді». Негізі **andgardı** болу керек. Айтуға жеңіл болсын деп *d* дауыссыз дыбысы түсірілген (60a).

arka-: бұл мақтау үшін қолданылатын **alkış** сөзінен туындаған. Жиі қолданылуына байланысты *alkadı* сөзі бастапқыда «қайыр, игілік» мағынасын білдіргенімен, кейіннен «зиян, жамандық» мәнінде де қолданыла бастаған. Мұндағы *r* дауыссыз дыбысы *l* дыбысынан алмасқан (73a).

aşuk: «темір дулыға». Бұл сөзде *алиф* дыбысы *у* дыбысынан алмасқан; *elma'ı* және *yelma'ı* деп айтылатыны сияқты (23b).

āz: «ақкіс». Бұл сөздің *sin (s)* дыбысымен жасалған нұсқасы да бар және сол дұрысырақ (27a).

badga-: ol anın adakın badgadı. «Ол күрес кезінде оның аяғын орап алды». Бұл сөз дыбыстардың орын алмастыруы нәтижесінде *bağdadı* түрінде де қолданылады (285b).

ban-: *kōy bandı* «қой байланды». Қандай да бір зат жіппен байланған жағдайда осы етістік қолданылады. Мұндағы *nın (n)* дыбысы *lam (l)* дыбысынан алмасқан (189a).

bayram: «мейрам». Оғыз диалектісінде. Меніңше, мұның түбірі халық арасында «қуаныш, шаттық, ойын-сауық күні» мағынасында қолданылатын *badram* сөзі. Өйткені мейрам – қуаныш күні; ал исламға дейін түркілерде «байрам» (айт) болмаған, атау қайдан болсын? Егер болса, оны барлық түркі халықтары білер еді. Бұл сөзді тек тілдерінде *d* дауыссызын *у* дыбысына алмастыратындар қолданады (261b).

berk: *berk neng* «берік зат». Түбірі *bek*. Мұндағы *r* дауыссыз дыбысы кейін қосылған (88b).

biruқ: «қағанның жанына дәрежесіне қарай беделді адамдарды орын-орындарына жайғастырып отырғызушы кісі». Бұл сөздің негізі *byuruқ* «бұйрық», өйткені бұл адам оларға солай бұйрық береді (95b).

bogın: «буын, қамыс буыны, саусақ буыны». Бұл сөздегі *n* дауыссызы *m* дыбысынан алмасқан (101a).

boşgun-: er elıgı boşgundı «қолы шықты да, іске жарамай қалды». Аяққа қатысты да осылай қолданылады. Түбірі *boşundı* (193a).

böh: *böh kişi* «ірі денелі, семіз, мешкей адам». *böh* сөзі *şebih* сөзінен қысқартылған. Бұл «темір таяқ» дегенді білдіреді (300a).

bugar-: ol ygaç bugardı «ол ағашты кертті». Түбірі *bugradı* (155a).

cet-: ol menı cetti «ол маған жетті». Оғыздар мен қыпшақтар сөздің басындағы *у* дауыссызын *c* деп айтады. Түбірі *у* дыбысымен жасалған *yetti* «üemti» (211b).

çagmur: «шалғам». *Çamgur* деп те айтылады. Мұнда *m* және *ğ* дыбыстары орын алмастырған (115b). Бұл сөз қытай тілінен алынған деп көрсетіледі (Sertkaya, 2009: 18).

çaңşı: «Хотан бегінің аты». Хотанды осы бек жаулап алған. *Çaңşı* сөзінің түбірі *camşıyd* (305a). Махмұт Қашқари бұл сөзді халықтық этимология әдісімен түсіндіреді, негізінде ол қытай тілінен енген (Sertkaya, 2009: 18).

-d → -t-: bilget-: oğlan bilgetti «балаға ақыл кірді». Түбірі *bilgedti*, идғам жасалған (217b). Осы тәрізді *bilig* те «ақыл» мағынасын береді. Етістікке айналып *oğlan bilgedti* «балаға ақыл кірді» деп айтылады. Мұнда *a* дыбысы түсіріліп, *d* дыбысы мен *t* дыбысы үндесіп, кірігіп кеткен (217b). **Bukat-: buzagu bukattu** «бұзау бұқа болды да, бұқалардың арасына қосылды». Түбірі *bukađtı*. **Bulatt-: ol kozı bulattu** «ол қозыны булады» (...). Түбірі *būlađtı*. Айтуға жеңіл болу үшін *ū* (*yay*) дыбысы түсірілген және идғам жасалған (210b). **Eret-: oğlan eretti** «бала ер жетті». Сөздің түбірінде *tis* дыбысы бар: *eredti* (56b). **İgit-: ol anı igitti** «ол оны өсірді». Түбірі *egidti*. Мұндағы зәл дыбысы *t* дыбысының әсерінен қатаңданған (57b). **Kalnatt-: yuwka nēñ kalnattu** «жіңішке зат қалыңдады». Түбірі *kalnađtı*. Ұяң дыбыс қатаңданған (219b). **Ket-: er tōnin ketti** «ер тонын киді». Түбірі *kedti* (207b). **Kot-: ol nēñ kottı** «ол затты тастады». Түбірі *kođtı*. Идғам жасалған (207a). **Körket-: kız körketti** «қыз көркейді». Түбірі *körkedti*. *Körk* «көрік, әдемілік». Оған *-edti* жұрнағы жалғанып, «көркейді, әдеміленді» деген мағына шыққан (217b). **Er sitti:** «ер сиді». Түбірі *siddti*. Идғам жасалған (207a). **Sittürdi: ol oğlın sittürdi** «ол баласын сидірді». Жылқыға қатысты да осылай қолданылады. Түбірі *siddtürdi* (179b). **Suttur-: ol anın yüzüne tükürttü** «ол оның бетіне түкірді». Түбірі *südtürdi*. Идғам жасалған (179b). **Tit-: ol anı titti** «ол оны тыйды». Түбірі *tiddti*. Идғам жасалып, дыбыс қосарланған (206b). **Uyat-: ol mindin uyattu** «ол менен ұялды». Түбірі *uyadti*. Ұяң дауысыз қатаңданған (58a). **Yattur-: ol angar töşek yatturdi** «ол оған төсек жайдырды». Түбірі *yadturdi*. Идғам жасалған (242a). **Yarpatt-: iglig yarpatti** «науқас жазылды». Түбірі *yarpađtı*. Идғам жасалған (220a). **Oğlan yarpatti** «бала жазылды». Түбірі *yarpađtı*. Идғам жасалған (219b). **Yenetti: baş yenetti** «жара жазылды». Түбірі *yenedti*. Идғам жасалған (212a). **Yottur-: men añar bitig yotturdum** «мен оған жазуды өшірттім». Түбірі *yodturđum* (242a). **Yuvgat-: oğlan yuvgattu** «бала ерке, тік мінезді болды». Түбірі *yuvgadti*. Идғам жасалған (220b).

Ескертпе: Тікелей қосарланып идғамға ұшыраған сөздер түрік тілінде сирек кездеседі, бірақ етістіктердің түбірінде *t* дауыссыз дыбысы болғанда және өткен шақ белгісі ретінде *d* дауыссызы жалғанғанда, дыбыс қосарланады. Дыбыстардың қосарлануы осылай пайда болады (206a).

-d > -y-: ty-: ol anı tyadı «ол оны тыйды». Түбірі *d* дауыссызы арқылы жасалған *tıdtı* болған, ұяңданған (276b); **toy-: karın toydı** «қарын тойды». Түбірі *d* дауыссызымен *tođtı* болған, кейін *d* дыбысы *y* дыбысына алмасқан (276b).

еңе: «әпке» мағынасында қолданылады, *eke* сөзімен мәндес. *Жим* дауыссызы *kəf*-ке айналған. *Germ > cerm, günbed > cünbed* болғаны тәрізді (28b). Қашқаридың пайымдауынша, *eke > еңе* формасына айналған. Алайда қарастырылып отырған *eke* лексемасы моңғол тіліндегі *egeçi > eke* формасымен байланысты. Сондықтан да *eke* моңғол тілінен енген кірме сөз (Sertkaya, 2009: 24).

edgiş: «Өзкентте қоныстанған түркі тайпасы. Түбірі *egdiş*. Бұл сөзде дыбыстардың орын алмасуы байқалады (31a).

en-: ol tādın kodı endi «ол таудан төмен түсті». Мұндағы *n* дауыссызы *l*-ге ауысқан (47b). *attın il* «аттан түсу», *ılma* «түсу» (49a). *Ol anı tagdın ıldurdi* «ол оны таудан түсірді», *ıldurur / ıldurmak*. Сондай-ақ бұл сөз *n* дыбысы арқылы *endiürdi* тұлғасында да айтылады (60a). **kodı ıldı** «төменге түсті» деген мағынада (271b).

erdini: «денесі інжудей таза әйелге *ertini özüik* деп айтылады, өйткені ірі дәнді інжуді *erdini* дейді». Бұл сөзде *t* дауыссызы *d*-ге алмасқан (24b; 41b). Санскрит тілінен енген кірме сөз: *ertini* < *Skr. ratna* (Sertkaya, 2009: 28).

eşler: «әйел». Түбірі *eşiler*. Жиі қолданылуына байланысты айтылуын жеңілдету мақсатында *i* дыбысы түсіп қалған. Бұл сөз көпше түрде тұрғанымен, жекеше мағынада да қолданылады. Бұл сөздің тарихы ұзақ әңгіме. *y* дауыссызы (*i*) айтылуын жеңілдету үшін түсірілген (36a).

ılıg: *ılıg suw* «жылы су». Түбірі *y* дыбысымен басталатын *yılıg* (22b).

idrig: арғу тілінде «қалың әрі бұдырлы зат». Түбірі *irig* (32b).

ilik: «ілік» сөзі оғыз диалектінде. Өзге түріктер *yilik* дейді. Мұндағы *y* дыбысы алифке ауысқан (25a).

kaçaç: «кір». *Ton kaçaç boldı* «киім кірледі». Бұл сөздегі *k* дауыссызы *ç*-ге ауысқан, Түбірі *kakaç* (204b). «Қытайдың жібек матасы» мағынасындағы бұл сөз де қытай тілінен енген (Sertkaya, 2009: 20).

kađırlan-: *er kađırlandı* «ер қатуланды». Түбірі *kadrandı* және осы дұрысырақ (200b).

kanak: «қаймақ». Арғу және бұлғар тілдерінде. Мұндағы *n* дауыссызы *y* дауыссызының орнына түскен (96b).

kanda: «қайда мағынасындағы сұрау есімдігі». Бұл сөздегі *n* дыбысы *kayda* сөзіндегі *y*-ге алмасқан. Түбірі *kayuda* (106a).

kantur-: *ol meni suwka kanturdı* «ол мені суға қандырды». *kanturur* / *kanturmak*. Түбірі *d* дауыссызымен *kandurdı* болған (181b).

kanu: «қане» мағынасындағы сұрау есімдігі. *Kanu kişi* «қай адам». Арғу тілінде. Бұл сөздегі *y* дауыссызы *n*-ге алмасқан (275a).

karğılaç: «қарлығаш». Дыбыстардың орын алмастыруы арқылы жасалған *karlıgaç* нұсқасы да бар (132a).

karmaş-: *ol menin birle tawar karmaşdı* «ол менімен бірге мал олжалау жарысына түсті». «Көмектесу» мағынасын да білдіреді. Түбірі *karmalaşdı* / *karmalaşur* / *karmalaşmak* түрінде болған (189a).

ken: «шығыс елдерінде қалаға берілетін атау». Бұл *kend* сөзінің қысқарған нұсқасы (86a).

kulak: «құлақ». Кейбіреулер *kulxāk*, енді біреулер *kulkāk* дейді, алайда ең дұрысы алғашқы нұсқасы (96b). [ЕТ. *kulgak* ~ *kulkak*].

kulābuz: «жол көрсетуші, жетекші». Мұндағы *be* дыбысы *yaу*-дан алмасқан (122b).

koç: «қошқар». Оғыз диалектінде түбірі *koçnar* (81a). Махмұт Қашқари *koç* сөзінің түп-төркінін *koçnar*-ға тірейді. Алайда *koçnar* моңғол тілінен енген кірме сөз (Sertkaya, 2009: 25).

kūr: «құрғақ». Оғыз диалектінде. Бұл сөз *quruğ* сөзінің ықшамдалған нұсқасы (248b).

qurşandı: *kūr qurşandı* «белдік байланды». Түбірі *qurşadı* (197a).

kurtul-: «құтыл». Түбірі *kutuldı* (192a).

kükü: «көке, тәте». *küküy* нұсқасы да қолданылады және дұрысы сол: *küküyüm keldi* «көкем келді» (274a). Махмұт Қашқари *kükü* сөзінің дұрыс формасын *küküy* деп бергенімен, *küküy* лексемасының қытай тілінен енген кірме сөз екені айтылады (Sertkaya, 2009: 20).

küymen-: *er ıřka küymendi*. «Ер істі созбақтап, күйбеңдеді». Дыбыстардың орын алмастыруы нәтижесінде *kümyendi* нұсқасы да қолданылады (266a).

maıyıř- *er yērke maıyıřdı*. «Ер жалқаулығынан жерге жабысқандай болды». **maıyıřur / maıyıřmak** формалары бар. Бұл етістік бір іс тапсырылғанда оны орындаудан тартыну, дегенді білдіреді. *Yamařdı* сөзі шағын өзгеріс арқылы *maıyıřdı* тұлғасынан шыққан, *yamařur / yamařmak* тұлғалары бар (264b).

ogrı: *bu nen anıg ogrı ol*. «Бұл зат одан төмен». Бұл сөздің түбірінде *g* дауыссызы *i*-мен айтылады (*ogrı*), алайда айтылуын жеңілдету үшін *i* дыбысы түсіп қалған (38b).

biz bardımız: «біз бардық», *keldimiz* «келдік». В дауыссызы сөз басында тұрған жағдайда өзгермейді. + *mız*: «біз». Мұндағы *m* дыбысы *b*-ден алмасқан. Бұл заңдылық есімдер мен етістіктердің барлығына ортақ, *atımız* сөзі де осыған мысал болады (82b).

okın-: *bitig okındı* «кітап оқылды»; *ol bitig okındı* «ол шын мәнінде оқымаса да өзін кітап оқығандай көрсетті». *Okınur / okınmak* тұлғалары бар. Мұнда *n* дауыссызы *l* дауыссызынан ауысқан (55b). *Bitig okıldı* «кітап оқылды» тұлғасы бар (54b).

olxutti: *ol meni olxutti* «ол мені отырғызды». *Olxuttur / olxutmak* тұлғалары бар. Түбірі *ğayın* дауыссызымен *olгутti* болған. Себебі етістік негізінен *x* арқылы сабақты етістік болмайды, кейде *ğayın* арқылы жасалады. «Ояту» мағынасында *odğurđı*, «тойдыру» мағынасында *tođğurđı* мысалдарындағыдай. Міне, бұл жағдайда етістік *ğayın* арқылы сабақты етістікке айналған (67b).

oraң: «Рұм еліне жақын, солтүстік аймақта орналасқан бір жердің аты». *Varaң* дегені дұрысырақ (40b).

orlař- *bodun kamug orlařtı*. «Бүкіл халық айқайлап, шулап кетті». *orlařur / orlařmak*. Түбірі *orlařtı* (63b).

otra: «орта, жиегі бар кез келген заттың ортасы». Бұл *ortu* сөзінен алмасқан (38a).

öğsüz: «өксіз, аң-таң қалған». Түбірі *öğsüz*, «ақыл, түсінік» мағынасындағы *öğ* сөзінен туындаған (31a).

öñi: «басқа». Мұндағы *y* дауыссызы *n* дыбысының орнына алмасқан. Түбірі *öñin* болады (40a).

öñik: «ешкі қылынан жасалған әйелдердің жасанды бұрым шашы». *Öñik yörgeyek* «жалған бұрым». Бұл атау «басқа» мағынасындағы *öñi* сөзінен туындаған (40b).

örçüg: «өрілген шаш». Оғыз диалектінде. Бұл *örgüç* сөзінен дыбыстардың орын алмастыруы арқылы туындаған (32b).

ötlük: «үгіт». Осы мағынада *övüt* те делінеді. Түбірі *ögüt* болады (32b).

ötrüş- *olar bir birke bitig ötrüşti*. «Олар бір-біріне хат жолдады». *ötrüşür / ötrüşmek* тұлғалары бар. Бұл сөздің түбірі *ötgürüşti* (62a).

ötün-: «өтіну». *Ol hanka ötüğ ötündi*. «Ол ханға өтініш айтты». Түбірі *ötgündü*, «естігенін сол күйінде баяндады» деген мағынаны білдіреді (54b).

sā: «сен» мағынасында қолданылатын сөз. *Sā ayur men* «саған айтамын». Мұндағы *a* дауысты дыбысы *sen* сөзіндегі *n*-ден алмасқан немесе *saңa* сөзінен *ŋ* дыбысының түсіп қалуы нәтижесінде туындаған (268b).

sanrı-: *esrük sanrıdı* «мас адам сандырақтады, мағынасыз сөздер айтты». Бұл сөздің түбірі *sandırıdı* болады (284a).

sanruř- / sanrıř- *esrükler kamug sanruřdı* «мас адамдар сандырақтады». Түбірі *sandırıřdı* болады (186b).

sekiz: «сегіз». Бұл *sekkiz* сөзінің бір дыбысы түсіп, жеңілдетілген нұсқасы (92a).

soқu: «келі». Бастапқыда /k/ дауыссызының қосарлануы арқылы *soқku* болған, кейін жеңілдетілген. Сол сияқты *baқu* «төбе, биіктеу жер» сөзі де осыған мысал бола алады (түбірі *baқku*).

solak: «талақ, көкбауыр». Қыпшақ тілінде. Бұл сөздегі *s* дыбысы *t*-ден алмасқан (104a). Махмұт Қашқари бұл жерде *tolak* > *solak* өзгерісін көрсетеді, алайда мұндай ауысымды ғылыми тұрғыдан түсіндіру қиын.

talka: «қорық». Мұндағы *l* дыбысы *r*-ден алмасқан (яғни *tarka*) (108a).

tançadı: бұл сөздің түбірі *tançgadı*. Оғыздар мен қыпшақтар есімдер мен етістіктердің ортасында тұрған /ğ/ дауыссызын түсіріп айтады (258a).

tapçur-: «тапсыр». *Men ogulnu anasıña tapçurdım*. «Мен баланы анасына тапсырдым». Мұндағы /ç/ дыбысы /ş/-ден алмасқан, яғни түбірі *tapşur* (177b).

tasal: «чевген ойынында сызылған шекара». Бұл *talas* сөзінен алмасқан (99b).

tawilku: *tawilguç* сөзінің басқа айтылу нұсқасы. «Жидек, жиде» (123a).

tewşel-: *etmek uşaldı tewşeldi* «нан (т.б.) ұнтақталды, үгітілді». Түбірі *uşaldı* (ұсақталды) (192b).

tıgraş-: *oglan tıgraştı* «балалар күшейді». Бұл «тері» мағынасындағы *tıgrak* сөзінен туындаған (186b).

tikü: *bir tikü et* «бір тілім ет». Түбірінде *k* дауыссызы қосарланған. Бұл да басқалары сияқты фонетикалық жеңілдетуге ұшыраған (*tikkü*) (273b).

tođurған: *bu er ol aşığ tođurған* «бұл аш адамды тойдырған кісі». Түбірі *tođurған* болады (129b).

toğtur-: *tengri ogul toğturdı* «Тәңірі бала тудырды». Түбірі *toğurtturdı* болады (177a).

tütür-: *ol aңar ut tütürdi* «ол итті айтақтады». *tütgürdi* деп те айтылады. Түбірінде үш *t* болған (*tüttürdi*), кейін айтылуын жеңілдету мақсатында біреуі түсірілген (153b).

urk: оғыз диалектіндегі *uruk* сөзінің жеңілдетілген нұсқасы және айтылуы жағынан араб тіліндегі *unk* және *unuk* сөздеріне ұқсас (17a).

utanç: ұятты істерге *utanç iş* деп айтылады. Түбірі «ұят» мағынасындағы *uwut* сөзі болады (39b).

uwutlan-: *er uwutlandı* «ер ұялды». Оғыздар бірнеше дыбысты бірден түсіріп, *utandı* деп айтады (74b).

ühi: «үкі». Түріктер *g* дауыссызымен *ügi* деп айтады. Дұрысы да осы, өйткені түрік тілінде *h* дауыссызы жоқ (46a). Сонымен қатар жапалаққа да *ühi* делінеді, алайда таза түрік тілінде сөйлейтін тайпалар бұны *ügi* деп атайды (247b). Махмұт Қашқари түркілердің *ügi* формасын қолданатынын және оның дұрыс екенін айқын көрсетеді, себебі *ühi* тұлғасы кенжек тіліне тән (Sertkaya, 2009: 31).

ülüş: «үлес, пай». (*ş* қосымшасы негізінде *g* болу керек) *ülüğ* негізінде «пай» мағынасын білдіреді. *Üliş* «тайпалардың өз үлестерін алуы». *ş* дауыссызы *g*-ден алмасқан (22a). *ülüş:* «үлес, пай». Мұның түбірі *g* дыбысымен, пай мағынасында қолданылатын *ülüğ* сөзі болады (22a).

yaқu / yaku: «жаңбырдан қорғану үшін киетін киім». Түбірі *yaғku*. Бір дыбыс түсіп, жеңілдетілген (273a). *yaku:* «жаңбырдан қорғану үшін киетін киім», түбірі *yaғku*, дыбыс түсіп қалған (227b).

yaғru: *ol aңar yaғru yoritmas* «ол оның маңына, жанына бармайды». Бұл сөздің түбірі *k* дауыссызы арқылы *yakru* болған. Дыбысталуы жағынан жақындығына байланысты

қ дыбысы ğ-ға ауысқан. Араб тіліндегі *yakrubu* және түрік тіліндегі *yakru* сөздері бір-біріне жақын (229a).

yi: «жік, тігіс». Түбірі *yigi* болады (228a). *Yigi yığaç* «бұтақтары бір-біріне кірігіп кеткен ағаштар». Кейде /gi/ қосымшасы түсіріліп, *yi yığaç* түрінде де айтылады (228a).

yikle-: *ol yërigyikledi* «ол жерді таптады». Бұл сөз /i/ дауыстысын /y/-ға алмастыратындарға тән. Айқын түрі *ikledi* (290a).

yimle-: *ol maña yimledi* «ол маған ымдады». *yimler / yimlemek*. Түбірі *imledi* болады (290a).

yin-: *anıñ evin yindi* «оның үйін тінтіді». Түбірі *yindti*, дыбыс түсіп қалған (236b).

yogru: «түйе жүнінің ұзын талшықтары», *yogruy* деп те айтылады. Бұл сөздегі *r* дауыссызы *d*-ден ауысқан (< *yogdu*) (229a).

ә) Аффикстік морфемаларға қатысты талдаулары:

alduz- (+z): *ol tavar alduzdı* «ол тауарын алғызды (тоналды)». Мұның түбірі *aldi* «қолымен ұстады, алды» (156b). -z жұрнағы жалғанып, өзгелік етіс жасалған.

basık- / usuk- (+uk): *er yagıka basıkdı* «ер жау қолына түнде түсіп қалды», *er usukdı* «ер шөлдеді» деген сияқты. Бұл етістіктердің негізгі тұлғалары *basdı* және *usdı* (175a).

biziñ (+n): «біздің». Бұл *biz* сөзі мен -n тәуелдік жалғауының жалғануы арқылы жасалған: *biziñ ew* «біздің үй». Мұның мағынасы «бізге тиесілі нәрсе осы» дегенді білдіреді (303b).

çır: «жұқа әрі жұмсақ бұтақ, шыбық». Бұл *çırık* сөзінен қысқарған (80b). Тор: *torık* сөзінің ықшамдалған нұсқасы (247b).

kadaş (+daş): Ағайын-туысқа *kadaş* дейді; түбірі *kā* «ыдыс, қап». Оған + *daş* қосымшасы жалғанып, *kadaş* болған. «Екеуі бір қапта жатқан» деген мағынаны білдіреді, яғни қарында жатқан (103a). (*tüdeş, karındaş, emigdeş, yerdeş, köñüldeş* сияқты мысалдар бар).

eren (+en): «ерлер» Бұл ережеге бағынбайтын көптік тұлға (26a).

kasuk (+uk): «ағаштың қабығы». Түбірі *kas*, мұндағы *каф* артық (96b).

kekmek (+mek): *kekmek er* «қиындық пен машақат шыңдаған адам». Негізгі түбірі *kek*, ол «бейнет» мағынасын береді (121a).

kezledi (+le): *er ok kezledi* «ер жебені көздеді». Негізгі түбірі *kez*, + *ledi* қосымшасы жалғанып, етістік жасалған (292b).

kizledi (+le): *er tavar kizledi* «ер тауарды жасырды» сөйлеміндегі *kiz* «қорап» сияқты. Басқалары да сондай. Түбірі *kiz* – есім сөз (292b).

körüse- (+sa): *men anı körüsedim* «мен онымен кездесуді қаладым». Түбірі *körügsedim* (285a).

muyançılık (+çı +lık): «екі адам арасындағы бітімгершілік, ара ағайындық». Түбірі «сауап» мағынасындағы *muyan* (262a). + *çı + lık* сөз тудырушы жұрнақтары жалғанған.

üçünç (+nç): *üçünç* «үшінші», *ekinç* «екінші». Бұл ереже. Оннан төмен сандарда реттік мәнді білдіру үшін түбірге өзінен бұрынғы саннан кейін келетінін білдіру үшін *n* және *ç* дыбыстары қосылады: *törtünç, beşinç* сияқты. түбірлері *tört* және *bēş* (39b).

oglān (+an): бұл сөз ережеден тыс *oglān* тұлғасында көптік мағына береді. Негізінде көптік тұлғасы *ogullar* болуы тиіс еді. Бұл «ерлер» мағынасындағы *eren* сөзі сияқты. Екеуі де қолданылады (25a).

öçüt (+üt): «өш, кек». Бұл сөздің түбірі *ōç* (19a).

taparu (+ru): *ol meniñ taparu keldi* «ол маған қарай келді. *Ol anıñ taparu bardı* «ол оған қарай кетті». Тара сөзі «бағыт, тарап, жақ» мағыналарын білдіреді. *r* және *u (+ru)* кейіннен қосылған (112a).

aligsa (+ sA): *ol andın yarmak aligşadı* «ол одан ақша алғысы келді». «Қалау, тілеу» мағынасының осы -sA қосымшасынан шығуы түріктердегі *sādi neḡni* «бір нәрсені санады» тіркесімен байланыстырылады. Яғни әрекетті жүзеге асырушы сол істі өз тілектерінің қатарына қосып, қалаған. Осыған ұқсас *er suwsadı* «ер шөлдеді» тіркесінде «су оның тілектерінің қатарына кірді» деген мағына бар (72a).

suwsıdı (+ sI): егер -sA қосымшасындағы *a* дауыстысы *ı*-ға ауысса, мағына өзгеріп, субъект өзіне телінген заттың күйін, табиғатын қабылдағанын, яғни бір қалыптан екінші қалыпқа өткенін білдіреді. *süciğ suwsıdı* «шарап суланды», *üzüim açıgsıdı* «жүзім ашыды» тәрізді. Бұл заңдылық сұйық заттардың күй өзгерісін білдіруде үнемі осылай қолданылады. Мағыналық негіз *sıdı neḡni* «бір нәрсені сындырды» тіркесінен туындайды (72a).

tamğalıq: «кіші құмыра (*ibrık şağır*)», сондай-ақ «бір адамға арналған дастарқан (*mā'ida şağıra yaḡuşşu bihār-racul*)» мағыналарын білдіреді. Түбірі *tamğalığ* «таңба басылған, мөрленген (*dū't-tābi'*)». Қағандар өз құмыралары мен жеке дастарқандарын мөрлеп отырған; онда бір адамға жеткілікті ас-су болған (132a).

tapın-: *tapındı* «тапты» сөзінен *tapıgsak* «қызмет сүйгіш» сияқты туынды тұлғалар жасалады. Бұл жерде *n* дыбысы түсіріліп, сөз бастапқы түбіріне қайта оралады. Түбірі *tapıg* – «қызмет» (175b).

tayangu: «сарайдың ішкі қызметінің басшысы». Түріктерде *hācib* атауы кең тарағаннан кейін бұл сөз ұмытылған. Түбірі *tayandı* етістігінен алынған (305b).

tegit (+ t): *tegin* сөзінен жасалған көптік тұлға. Негізінде «құл» деген сөз, кейіннен қаған ұлдарының атағына айналған. Бұл – ережеге бағынбайтын көптік форма (90a).

terkin (+ in): *terkin kel* «тез кел». Түбірі «жылдамдық» мағынасын білдіретін *terk* сөзі (111b).

tiken (+ en): «тікен». Жеңіл болу үшін осылай айтылады. Ережеге сай нұсқасы *k* дыбысының қосарлануы арқылы *tikken* болуы тиіс. Бұл сөз «тесу, шаншу, тігу» мағыналарындағы *tikdi* етістігінен жасалған. Алғашқы *k* дыбысы сөздің түбіріне тән, ал екіншісі сындық мән үстемелеу үшін қосылған. (...) «Тікен» мағынасындағы *tiken* сөзі де осылай жасалған. Айтылуын жеңілдету мақсатында *k* дыбыстарының біреуі түсірілген (101b).

tilemsindi (+ m + sin + d): «ол іздегендей көрінді». Мұның түбірі төрт дыбысты *tile* сөзі (199a).

töre (+ e): «төр». *Töre yokladı* «төрге отырды». *Tör* түрінде де қолданылады (271b).

tumlıg (+ lıg): «тұмшаланған, суық, салқын зат» (*bārd, bārid*). *tumlıg* сөзінің түбірі *tum* (117a).

yalıg: *takuk yalıgı* «әтештің айдары», *yalıg* «аттың жалы». *Yal* деп те қолданылады. *Yel* екеуінен де дұрысырақ нұсқасы (225b).

yulak (+ ak): «ұсақ-ұсақ су көздері, бұлақшалар». Осыдан *yul yulak* тіркесі жасалған. *l* дыбысына *+k (+ak)* жалғанған (226b).

б) Күрделі сөздерге қатысты пікірлері:

Bektur: ер кісі есімі. Түбірі *bek tur* «орнында берік тұр» деген мағынада (115a). *Bek* сөзіне қатысты Махмұд Қашқари мынадай түсініктеме береді: *berk* — *berk nen* «берік нәрсе». Түбірі *bek*, ал /r/ кейіннен қосылған (88b). Осыған сәйкес *be(r)k* «берік, мықты» мағынасындағы сөз бен *tur*- етістігінің бұйрық райы арқылы жасалған кісі есімі. Бұл дәл әрі қисынды этимологиялық талдау.

berkle-: *ol tavarın berkleđi* «ол тауарын сақтады, қорғады». Адамды қамаса да осылай қолданылады». Түбірі *bekleđi*. Бұл сөз «қорғалған орын» мағынасындағы *berk yer* тіркесінен туындаған болуы мүмкін (318a–b). Қашқаридың бұл түсініктемесі болжамдық сипатта, сондықтан ғылыми тұрғыдан дұрыс этимологиялық талдау деп есептей алмаймыз.

çantur-: *ol anı bu ıřka çanturđı* «ол оны жұмыстан айнытты». Түбірі *çınu turđı* (179b). Бұл етістікті Эржиласун-Аккойунлу *çandturđı* деп қарастырады. Қашқаридың *çınu turđı* деп дыбыстық ұқсастығына қарай түсіндіруі дұрыс емес. Клоусон бұл сөзді түпнұсқадағы *çandıř-* формасымен байланыстырып, *çand-* түбірін анықтайды (Ercilasun– Akkoynlu, 2020: 285).

dāg / dāg: «жоқ, емес». Арғу диалектінде. *ol andađ dāg-ol* «ол олай емес» деп айтылады. Бұл сөзді оғыздар арғулардан алған, *dāg-ol* сөзін бұзып *tegül* дейді, өйткені оғыздар мен арғулар көрші, тілдері бір-бірімен араласқан (256a). *tegül:* «емес». Оғыз диалектінде. Бұл сөз Арғулардың *dāg-ol* тіркесінен алынған (99b). Бұл түсініктеме ғылымда кеңінен қабылданған. Клоусон да көне түркі тіліндегі *tegül* сөзін *dag* «емес» және *ol* «ол» сөздерінен құралған деп түсіндіреді (Clauson, 1972: 463).

Xalaç: (...) Түрік тілінде ол екеуіне *kal aç* дейді. «Ей, екі кісі, тоқтаңдар, күтіндер» деген мағынада. Кейін олар *xalaç* деп аталды. Қалаштардың шығу тегі осындай (312b). Эфталиттердің ұрпағы ретінде танылған қауым және олардың түркі тайпасы екендігі жөнінде жалпы ғылыми пікір бар. Алайда *Xalaç / Kalaç* этнонимінің нақты, дәлелді этимологиясы жоқ. Махмұт Қашқари бұл атауды аңыз желісі негізінде түсіндіруге тырысқан.

iřtonlan-: *er iřtonlandı* «ер штанданды (іш киімін киді)». Түбірі *içtonlandı*. *ç* дауыссызы айтылу жақындығына байланысты *ř*-ге ауысқан (79b). Махмұт Қашқаридың бұл байқауы орынды әрі ғылыми тұрғыдан дұрыс тұжырым. *ç* және *ř* – қатаң, таңдай-тіс дауыссыздары. *ç > ř* ассимиляциясы түркі тілдерінің барлық тарихи кезеңдерінде кең таралған құбылыс: *ağırçak > ağırřak*, *ağaç > ağař*, *gençlik > genřlik* т.б.

karardı: «қараңғы түсті» мағынасында *tün karardı* деп айтылады. Түбірі «қара болды» мағынасындағы *kara erđi*. «Қара» сөзінен алынған (174b). Алайда бұл түсіндіру дыбыстық ұқсастыққа сүйенетін халықтық этимология әдісімен жасалғандықтан, ғылыми тұрғыдан қабылданбайды. *karar-* етістігі *kara* сөзіне (A)r жұрнағы жалғану арқылы жасалған.

Kazvin: *kāz* «Афрасиабтың қызының аты». Қазвин қаласын осы қыз салған. Түбірі қаз ойыны. Себебі Афрасиабтың қызы сол жерде тұрып, сол жерде ойнаған екен (255a). Алайда бұрын *Kař-vın* деп те тіркелген бұл қаланың атауының шығу төркіні туралы нақты дерек жоқ (Huart, 1977: 527–528). Махмұт Қашқари Казвин атауын халықтық этимология әдісі арқылы түсіндіруге тырысқан.

kızardı: «киім және т.б. қызарды» мағынасында *ton kızardı* деп қолданылады. Түбірі «қызыл болды» деген мағынадағы *kızıl erđi*. Кейіннен лам мен хамза түсіріліп, толық етістікке айналған (174b). Бұл түсініктеме де *karardı* етістігіне қолданылған әдіспен жасалған. Шын мәнінде, *kız* («қызыл, ыстық, қызған») түбіріне (A)r жұрнағының жалғануы арқылы етістік жасалған.

kovuç: «жын соққан адамда пайда болатын белгі». Жын соққан жағдайда науқастың бетіне суық су шашып емдейді. Кейін *kovuç kovuç* деп айтып, адыраспан мен уд ағашын түтіндетеді. Менің ойымша, «қаш, қаш, ей жын» мағынасындағы *kaç kaç* тіркесінен шыққан (516). Алайда *kovuç* сөзін *kaç-* етістігінің қайталануына негіздеу ғылыми

тұрғыдан мүмкін емес. Махмұт Қашқари мұнда да дыбыстық жақындыққа сүйенген халықтық этимология ұсынады. Бұл сөз Құтты білікте кездесетін *kowı* (іші бос, қуыс) түбіріне + *ç* жұрнағы жалғану арқылы жасалған болуы мүмкін (Eraslan және т.б., 1979: 273). Шен бұл сөздің көне түркі *koi* «бақытсыз» есіміне жұрнағы жалғану арқылы туындауы мүмкін екенін айтады (Şen, 2015: 46). Сонымен қатар *koviç* сөзінің түркі текті хотандық сөз екендігі де көрсетілген (Sertkaya, 2009: 28).

küdez-: *ol manga küdezdi*. «Ол бір нәрсені мен үшін сақтады» (...). Түбірі *köz attı* «көз салды». *Küzetti* деп те айталады (156b). **közet-:** *ol meni közetti* «Ол мені күзетті». Түбірі *köz attı*. «Ол мені күтіп маған көз салды» деген мағынада (209b). Махмұт Қашқари халықтық этимология әдісімен екі түрлі етістікті де бір құрылым – *köz at* арқылы түсіндіреді. Негізінде *küdez-* формасы *küd-* («күту, бағу») етістігіне *-z-* аффиксі жалғану арқылы жасалған. Ал *közet-* – *köz* («көз») түбіріне *-e-* аффиксі жалғану арқылы етістікке айналып, кейін *-t-* аффиксі арқылы кеңейтілген тұлға.

kulaç: «құлаш» жайылған екі қолдың арақашықтығы (*bā'*). Мұның түбірі қолдарыңды кең аш мағынасындағы *kol aç* тіркесі. Мысалы, *bir kulaç barçın* «бір құлаш жібек мата» дейді (90b). Алайда құлаш сөзі көне түркі дәуірінен бері осы тұлғада қолданылады және оның нақты этимологиясы белгісіз. Сондықтан Қашқари ұсынған түсініктеме халықтық этимология ретінде бағаланады.

kurman: «садаққап». Оғыз және қыпшақ диалектілерінде (...). Түбірі «белдік байла» мағынасындағы *kur man* тіркесінен шыққан (112a). «Диуан лұғат ат-түрк» еңбегінде **kurla-:** *ol kaftanıg kurladı* «ол шапанға белдік тауып байлады» (288a) және *man-* («қару асыну»): *er tulum mandı* «ер қару асынды» деректері бар (140a). Алайда *kurma-* тұлғасында етістік кездеспейді. Сондықтан *kurman* лексемасы *kur* («белдік») есіміне немесе *kur-* етістігіне + *mAn* сөз тудырушы жұрнағы жалғану арқылы жасалған болуы керек.

kutal-: *kutaldı er* «ер құт алды». Түбірі «баққа ие болды» мағынасындағы *kut aldı* тіркесі (165a). Бұл түсініктеме де халықтық этимологияға жатады. Негізінде бұл сөз *kut* («бақ, дәулет, құт, бақыт») есіміне + *a* сөзжасам жұрнағы жалғану арқылы етістік жасалып, кейін оған *-l-* қосымшасының жалғануы нәтижесінде қалыптасқан.

kutul-: *uragut kutuldı* «әйел босану қиындығынан құтылды». Бұл сөзге қатысты екі түрлі көзқарас бар: 1) бір дыбыстың түсірілуі арқылы жасалған. Бұл жағдайда түбірі *kurtuldı* «қиындықтан құтылды» болуы мүмкін; 2) «бақ тапты» мағынасындағы *kut buldı* тіркесінен алынған сияқты (165a). Сөздің түбірін *kut buldı* тіркесімен байланыстыру халықтық этимологияның үлгісі. Махмұт Қашқаридың сөз түбірін *kurtul-* етістігімен байланыстыруы ғылыми тұрғыдан дұрыс. Бұл форма *kutur-* «қашу, құтылу» етістігінен *kutur-ul-* > *kurtul-* даму жолы арқылы қалыптасқан болуы керек.

nerek: «неге керек». *Bu saña nerek* «Бұл саған неге керек». Түбірі *nē kerek*; екі дыбыс түсіп қалған (99a). Бұл өте дәл анықтама. Сөз орта буынның түсірілуі – синкопа арқылы жасалған.

nū: «не» мағынасында қолданылатын сұраулық шылау. *Nū tēr sen* «Не деп тұрсың?». Түбірі *nēgi*; *e* және *g* дыбыстары түсіп қалған (270a). Екі сөздің бірігуі нәтижесінде созылыңқы дауыстысы бар форма қалыптасқан, бұл – назар аударарлық этимологиялық талдау.

östik-: *ol bu ıška östikti*. «Ол бұл іске қызықты». *Östiker östikmek* формалары да бар. Түбірі *öz tiktı* (64b). Махмұт Қашқари мұнда да етістіктің шығу тегін халықтық этимология әдісі арқылы анықтауға тырысқан. Клоусон шор және сағай тілдеріндегі *üstük-* «шабуыл

жасау, асығу» және Құтты біліктің 4487-жолындағы "biregü bay evlik tiler östikip" деген деректі негізге алып, етістіктің түбірін көрсетеді (Clouston, 1972: 285).

özük: «әйелдерге берілетін лақап». Түбірі «нәпсі» мағынасындағы *öz* сөзінен шыққан, ал *k* дауыссызы сол нәрсенің өзіне тән екенін білдіру үшін жалғанған (24b). Махмұт Қашқари бұл сөздің +*ök* күшейткіш шылауы арқылы (*öz + ök*) жасалғанын дұрыс көрсеткен. Бұл пікірді Клоусон да қолдайды (Clouston, 1972: 285).

seksön: «сексен». Түбірі *sekiz ön* – «сегіз рет он», екі сөздің бірігуі арқылы жасалған (110b). Бұл – сан есімдердің этимологиясын анықтаудағы ең дәл тұжырымдардың бірі.

sıpaқur: «жемсауыт». Түбірі *sıp akurı* «екі жасар тайдың жем жейтін орны» (122b). Махмұт Қашқари бұл жерде өте дәл анықтама береді. «Диуан лұғат ат-түрkte» қосымша дерек бар: *sıp* «екі жасқа толған есек төлі, қодық» (80b). Қолжазбада *sıppakurı* түрінде жазылған. Демек, *sıp* «қодық», *akur* парсы тілінде *āhur* «ақыр». Біріккен сөзге тәуелдік жалғауы жалғанған. Этимологиялық талдау ғылыми тұрғыдан дұрыс жасалған.

sökmen: «ержүрек адамдарға берілетін атақ; соғыста сапты бұзатын батыр». Бұл *sökti neñni* «бір нәрсені жұлып алып тастады» тіркесінен алынған (112a). Махмұт Қашқаридың бұл лексеманы да халықтық этимология әдісі арқылы түсіндірген. Негізінде бұл сөз *sök-* түбіріне жалғанған *-man* жұрнағы арқылы жасалған (Şahin, 2015: 61).

taşken: «Шаш қаласының атауы». Түбірі «тастан салынған қала» мағынасындағы *tāş kend* (111). Бұл – ғылыми тұрғыдан дұрыс этимологиялық тұжырым.

terit-: *er teritti* «ер терледі». Бұл сөз *teri* «тері» сөзінен жасалған. Яғни *teri öttiz* «тер теріден өтті, сыртқа шықты» деген мағынада. Кесме түсіріліп екі сөзден етістік жасалған. Я болмаса *ter* «тер» немесе *ter attı* «терді сыртқа шығарды» сөздерінен жасалған. Кесме түсіріліп екі сөзден етістік жасалған. *teriter teritmek* (209a). Бұл халықтық этимология әдісіне негізделген түсініктеме. Негізінде *ter* есіміне +*i-* сөз тудырушы жұрнағы жалғанып етістікке айналған, кейін *-t-* қосымшасы жалғану арқылы кеңейтілген.

tokaқ: «тоқаш». Бұл сөз *tok er* «тоқ ер» тіркесінен жасалған. Тоқаш адамды тойдыратындайқтан солай делінген (90b). Алайда бұл лексеманы *tok er* негізіне тіреу қиынсыз. Бұл сөз, *tok* түбіріне +*aқ* жұрнағының жалғануы арқылы жасалуы керек.

toқsön: «тоқсан». Түбірі *toқız ön* – «тоғыз рет он», екі сөздің бірігуі арқылы жасалған (124b). Бұл дұрыс этимологиялық талдау үлгісі.

tonat-: *ol meni tonattu* «ол маған сыйға берген киімді кигізді». Түбірі *ton idti* «ол оған киім жіберді» (211a). *id* «жіберу» етістігіне сүйенген бұл талдау халықтық этимология әдісінің үлгісі. Біз бұл сөздің құрылымын *ton + a-t-* деп ойлаймыз.

tusul-: *bu ot añar tusuldi*. «Бұл дәрі оған пайдасын тигізді». Түбірі *tusu boldı* (166b). Сөздің түбірін көмекші етістіктерге сүйеніп түсіндіру – Қашқари жиі қолданатын тәсіл. Алайда *tusu, tusug* «пайда», *tusuglı* «қабілетті» формаларының болуы дербес *tus-* етістігі бар екенін аңғартады (Тақ, 2015: 190). Демек, *tus-* түбіріне *ul-* аффиксі жалғану арқылы арқылы жасалған.

tutmaқ: «түріктердің белгілі тағамы» (...). Түріктер бұл тамақты көрген соң *tutmaқ* деген. Түбірі *tutma aқ* «аш қалма, тамақ істеп іш». Екі а дауыстысының бірі түсіп қалған (114a/114b). Қашқаридың халықтық этимологияға сүйеніп жасаған түсініктемесінің бірі. Сөзді *tut-maқ* құрылымы арқылы түсіндіру орынды.

yamu: «иә ме? Келісесің бе?» мағынасындағы сұраулық сөз. *Sen bargıl yamu* «Сен бар, иә ма? Жарай ма?». Түбірі *yah*. Бұл «иә» дегенді білдіреді. *tu* сұраулық шылау. (228a). Бұл сөздің шығу тегі дұрыс түсіндірілген.

yarsitti: *ol anı yarsitti*. «Ол оған лас нәрсе жұқтырды». Түбірі *yār sudı* «түкірік шашты». Түкіргені үшін одан жиіркенді деген сөз. Идғам жасалған (ұяң дауыссыз қатаңданған) (220a). Халықтық этимологияға сүйеніп талдауға тырысқан. Негізінде *yar* «түкірік» түбіріне + *sI-* аффиксі жалғануы арқылы жасалған *yarsı-* «жиіркену» етістігіне *-t* өзгелік етіс жұрнағы жалғану арқылы жасалған.

yasgaç: «ясдығач, қамыр жаятын тақтай». Түбірі *yası ıgāç* «жалпақ ағаш» (231a). Махмұт Қашқаридың лингвистикалық әдіске сай дұрыс жасалған талдауларының бірі.

yazuk et: күзде түрлі дәмдеуіш қосылып кептірілетін ет; осылай сақталады да көктемде желінеді. Бұл *yāz ok ye* «тек көктемде же» тіркесінен жасалған, өйткені көктемде малдар арықтайды. Сүр еті барлар осылайша көктемде жақсы ет жейді (226a). Бұл сөзге қатысты талдау да халықтық этимология әдісімен жасалған. «Диуан лұғат ат-түрк» еңбегінде бұл сөзге түсініктеме беретін дерек бар: *yazuk: yazuk at* «босатылған ат»; байлаудан босатылған кез келген затқа қатысты айтылады (226a). Демек, бұл сөз *yaz-* «жайу, тарату, ашу» етістігіне *-uk* қосымшасы жалғану арқылы жасалған.

yenidi: *uragut yenidi* «әйел жеңілденді; әйел босанды» тіркесінің жасалуының екі жолын көрсетуге болады: біріншісі, *yenik neĵ* «жеңіл зат» тіркесінен шыққан. Әйел бала туған соң жеңілдейді, сол үшін *yenidi* дейді (...). Екіншісі, *yen* «тән» сөзінен алынған. Әйел өз тәнінен тағы бір тән шығарды демекші. Бұл жолдың екеуі де әдемі (241b/242a). Махмұт Қашқаридың екінші пайымы қисындырақ. Сөз *yen* + *i-* үлгісімен жасалған.

yiñitti: *er yiñitti* «ер сіңбірді». Түбірі *yiñ attı* «сіңбірік тастады» (214b). Мұнда да көмекші етістік арқылы түсіндірілген халықтық этимология мысалын көреміз. Негізінде бұл етістік *yiñ* + *ed-* > *yiñid-* > *yiñit-* даму желісімен түсіндіріледі.

в) *Бастапқы түбірге қатысты этимологиялық талдаулар:*

ertiş: Йемек жазығында орналасқан өзеннің атауы. (...) Бұл сөз *ertişmek* етістігінен тараған *ertiş* түбірімен байланысты. «Менімен жарыс, қайсымыз алға озамыз?» дегенді білдіреді (31a).

korıg: «қорық» «бектерге немесе өзге адамдарға тиесілі тоғай; қорғалған әрі күзетілетін жер *korıg* деп аталады» (95a).

yüksek: *yüksek tāg* «биік тау». Қандай да бір зат биік әрі ұзын болса, оған *yüksek* дейді. *Yüg* «құс қауырсыны» дегеннен шыққан, өйткені қауырсындың табиғаты «көтерілу». Сол себепті барлық биік нысандар осылай аталған (232b).

2. *Кірме лексемаларға берілген этимологиялық интерпретациялар*

Çigil: түркілердің үш тайпасының атауы (...). Зұлқарнайын Арғу еліне барғанда шелектеп нөсер жауып, жолдар лай батпаққа айналады да, олардың жағдайы қиындайды. Сонда ол парсыша *in çı gil est* «бұл не деген батпақ?» деген екен. Сол жерде бір қорған салуды бұйырып, қорған тұрғызылған соң, оған *Çigil* деген ат берілген. Кейін осы қорғанға қоныстанған түріктер *Çigili* деп атала бастаған (99b). Бұл этнонимге қатысты М. Қашқаридың берген түсіндірмесі нағыз халықтық этимологияның үлгісі.

gēzri: арғулар сәбізді *gēzri* деп атайды. Бұл сөз парсының *gazar* «сәбіз» атауынан алынған. Алайда сөз құрамындағы *k* дыбысы біршама жұмсарған. Оғыздар мұны *geşür* деп қолданады. Олар да бұл сөзді парсылардан алған. Оғыздар парсылармен тығыз қарым-қатынас орнатқан соң, бірқатар төл түркі сөздерін ұмытып, олардың орнына парсыша атауларды қолдана бастаған. Мәселен, олар шелекке (*kumkuma*) *aftabe* дейді. Парсы тілінде *aftābe* делінеді, ал алқаны *kalıda* деп атайды. Оның арабшасы *kalāda* (247b).

ören: оғыз диалектінде «жаман» деген мағына білдіреді. Бұл сөз парсының «қираған» дегенді білдіретін *viran* атауынан алынған деп есептеймін. Оғыздар парсылармен байланыс орнатқан кезде көптеген түркі сөздерін ұмытып, олардың орнына парсы сөздерін қолданған, *ören* де солардың бірі (26a).

tana: парсы тіліндегі *dāna* «дән, астық» сөзінен алынған болуы ықтимал. Түріктер бұл сөзді өз тіліне бейімдеп *tana* түрінде қолданған (232a).

Türkmen: бұлар оғыздар. Олардың *türkmen* деп аталуына қатысты мынадай аңыз бар: (...) Зұлқарнайын бұл тайпаға келгенде, олардың түрлері мен түркілік сипаттарын көріп, ештеңе сұрамастан *türk manand* «түрікке ұқсайды» деген екен. Осы сөз сол күннен бастап олардың атауы ретінде қалған (312b). Қашқаридың *türkmen* этнониміне қатысты бұл интерпретациясы да халықтық этимологияның айқын үлгісіне жатады (Şahin, 2005: 61).

Uyğur: бес қалалы бір өңірдің атауы (...). Зұлқарнайын ұйғыр еліне келгенде, түрік қағаны оған төрт мың адам жібереді; олардың дулығаларына тағылған қанаттар сұңқар қанаты сияқты екен. Олар алға қарай да, артқа қарай да оқ ата алады екен. Зұлқарнайын бұған таң қалып, *inan xud xorend* «бұлар өз-өздерін асырайды, өйткені олардың қолынан аң қашып құтылмайды, қалаған кезде аулап жей береді» депті де, бұл өңірге *xudxur* атауын беріпті. Кейінірек *x* дауыссызы (алиф) *a*-ға ауысқан (35b/36a). Қашқаридың *xud xorend* → *xudxur* → *uyğur* түріндегі түсіндірмесі – халықтық этимологияға негізделген.

3. Түркі тілдерінен басқа тілдерге енген сөздерге қатысты түсіндірмелер

dāg: «жылқыларға және өзге де малға салынатын таңба, ен». Ирандықтар бұл сөзді түркілерден алған, өйткені түркілердегідей үйір-үйір мал болмаса, таңбалауға қатысты атаулар қайдан болсын? Дегенмен бұл сөзді мен ислам шекараларында да естідім (256a).

taglat-: *ol atın taglattı* «ол атын тағалатты», *taglatur taglatmak*. Ирандықтар бұл етістікті түркілерден алып, *dag* «басу» мағынасында қолданады (218a). Негізі бұл сөз парсы тіліне тән (Sertkaya, 2009: 36).

tēz: «биік жер». Парсылар осыдан алып қамалдарына *diz* деген (248b). Сол сияқты «қамал» мағынасындағы *diz* сөзін де түркілерден алған. Түрік тілінде *tēz yēr* «биік жер» деп айтылады (218a). Бұл лексеманың түбірі парсы тіліндегі *diz* деген сөз (Sertkaya, 2009: 36).

yalma: «шапан, қалың шапан, жауынға арналған киім». Ирандықтар бұл сөзді түркілерден алып *yalma* түрінде қолданған, олардан арабтар алып, *yalmak* формасына түсіріп, *h* дауыссызын *k*-ға ауыстырған (...). Арабшаланған бұл сөзді түріктер парсылардан алды деуге ешқандай негіз жоқ, өйткені мен оны шекара сыртындағы сауатсыз, қарапайым түріктерден де естідім. Ал олардың өлкесінде жаңбыр мен қар көп жауады. Өзгелерге қарағанда жауыннан қорғанатын киім оларға көбірек қажет (230a).

4. Шығу тегі белгісіз деп танылған лексемаларға қатысты этимологиялық пайымдаулар

aba: «әке». Түбіт (тибет) диалектінде. Бұл сөз оларда араб тілінен енген болса керек, өйткені олар Табиттің ұлдары (28a). Түбіттіктер Табит есімді адамның ұрпақтары (...). Бұдан бөлек, олардың тілінде араб сөздері де бар: ананы (*umt*) – *uma*, әкені (*ab*) – *aba* дейді (90a). *uma:* «ана (*umt*)». Түбіт (тибет) тілінде. Бұл сөз де араб тілінен енгенге ұқсайды (30a). Махмұт Қашқари *uma* мен *aba* сөздерін араб тілінен енгенін айтады, алайда бұл екі сөз де тибет тіліне тән (Sertkaya, 2009: 38).

agin: *agin er* «мұрнымен сөйлейтін, кекеш адам». Бұл сөз айтылуы мен мағынасы жағынан араб тіліне (*agann*) сәйкес келеді (26a).

ari: «ара». Бұл сөз араб тілінен енген. Арабтар балды *al-ari* деп атайды, ал түркілер бұл атауды бал жинайтын жәндікке береді (28b).

bül: көп жыл өткен соң дәмі бұзылған астық *bül tarıg* деп аталады. Бұл сөз айтылуы мен мағынасы жағынан араб тіліне жақын: арабша *baliya*, түрікше *bül* (85a).

erre – «зәр». Есекті шағылыстыру үшін айтылатын сөз; екі-үш рет қайталанғанда есек шағылысады. Бұл сөз араб тілінен енгенге ұқсайды, өйткені арабша *erra* «шағылысу» дегенді білдіреді (16b).

heç / heç heç: «ат шауып кетпек болғанда, оны тоқтату үшін айтылатын сөз». Бұл сөз де араб тіліне тән. Оның құрамында *h* дыбысы бар, ал түрік тілінде *h* дауыссызы болмайды (81b). *h* дыбысы жөнінде 247a/b-ні қараңыз. *heç heç:* «атқа ұрысқанда айтылатын сөз», түбірі *eç eç*; хамза *h*-ға айналған. Бұл да араб тілінен енген: арабша *hechectu bi'l-ganemi* «қойға айқайладым» дейді (204a).

ıwrık: «құман». Бұл сөз айтылуы мен мағынасы жағынан араб тіліне сәйкес келеді, тек арабша *b* дыбысы түрік тілінде *w*-ға айналған (31b).

kadır: *kadır neng* «қиын нәрсе». Қиын, қия жер *kadır yer* деп аталады. Бұл сөз де араб тіліне сәйкес келеді, өйткені қаттылық пен қиындық күш-қуат, құдірет ұғымдарымен байланысты; қатал адам өз дегенін жүзеге асыра алатын күшке ие (92a).

karı: «қары – қолдың шынтақтан саусақ ұшына дейінгі аралығы»; *karı:* «қарыс – матаны өлшеуге арналған өлшем». Екінші мағынасы біріншісінен туындаған. Бұл сөз мағынасы жағынан араб тіліне жақын, өйткені екі тілде де қолдың ұзындығы мен матаны өлшеу бір атаумен беріледі (272a).

қарит: түркмен тілінде «боқтау» деген мағына береді. Менің ойымша бұл сөз араб тіліндегі *ğārat* («тонау»?) сөзінен алынған (90a).

karvı: «жіңішке садақ». Осыдан *karvı kaşlıg kişi* «жіңішке қасты адам» тіркесі жасалған. Бұл атау араб тіліне сәйкес келеді, өйткені арабтар садақ пішінді заттарға *karwa* дейді (275b).

kirıt: «кілт». Бұл сөз араб тіліне жақын, өйткені оның арабшасы *iklid*. *İ* түсірілген соң *қ → k*, *l → r* болып алмасқан (90b). *Karug kiritledi* «есікті құлыптады». Түбірі *kirıt*. Оған + *ledi* қосымшасы жалғанып етістік жасалған (298a). *Kirıt* грек тілінің сөзі (Sertkaya, 2009: 35).

kürküm: «шафран». Бұл сөз араб тіліне тән, өйткені арабтар да *kurkum* деп атайды (122b).

közeç: «құмыра, қыш ыдыс, көзе». Бұл сөз араб тіліне тән, бірақ *h* дыбысы *ç*-ге ауысқан (91a).

me: «мә – қой мен қозының маңырауы». Бұл да араб тіліне тән (270a).

ogar: *ogar at* «мандайында ақ жолағы бар ат» (*agarr*). Бұл сөз айтылуы мен мағынасы жағынан араб тіліне сәйкес келеді, тек арабшада алғашқы дыбыс *a*, ал түрікшеде *o* болған (19b).

ötrüm: «іш жүргізетін дәрі». Бұл сөз араб тіліне жақын (*şubrum*) (33b).

semiz: «семіз, семірген жануар». Бұл сөз араб тіліне тән, алайда түрік тілінде */n/* дауыссызы */z/*-ға ауысқан. Бұл олардың тіліне тән құбылыс: *sän (anta)* және *siz (anta)* сияқты формаларда да */z/ /n/*-ге ауысқан (92b).

sulı / süli: «құлдарға берілетін атаулардың бірі». Бұл атау, *Süleyman* «Сүлеймен» есімінің қысқартылған түрі болуы мүмкін (274b).

şap: *ol anı şap şap boyunca* «оның мойнына шап-шап ұрды, шапалақтады»; *ol kagunı şap şap yedi* «ол қауынды шапылдатып жеді». Шабдалы сияқты шырынды жемістерді шапылдатып жегенде де осылай айтылады. Бұл сөз араб тілінен енген, өйткені араб тілінде *al-şib* деген түйенің ернінен шығатын дыбыс (254a).

tavil: «дабыл, аңшылықта қыран құс үшін соғылатын дабыл». Бұл сөзді араб тілінен енген деп ойлаймын, мұнда *t* дауыссыз дыбысы *t*-ға алмасқан. Мұндай құбылыс араб тілінің өзінде де кездеседі: *ğaliṭa* ~ *ğaliṭa*, *kaṭṭara* ~ *kaṭṭara* сияқты. Сол сияқты *tābit* сөзін өзгертіп, *Tübüt* деп атаған. Алайда мен бұл сөзді ислам елінің ең шет аймақтарында, тіпті таза түріктердің де аузынан да естідім (259a).

ternük: «жерден сыздықтап шыққан су». Оның арабша баламасы *turnuk*. Мұнда *k* дауыссыз дыбысы *k*-ға алмасқан. Бұл сөз жай ғана кездейсоқтық (206a).

Нәтижелер

Мақалада келтірілген мысалдарға қарап Махмұт Қашқаридың метатезалы формаларға ерекше назар аударғанын байқаймыз: *agduk* × *adguk*; *egdiş* × *edgiş*; *ortu* × *otra* және т.б. Махмұт Қашқари түркі тілдеріндегі *-g-* дыбысының көп жағдайда түсіп қалуы нәтижесінде бастапқы формадан өзгеше жаңа тұлғалардың қалыптасатынын атап өтеді: *boşgun-* > *boşun-*; *tançgadı* > *tançadı* т.б. Сондай-ақ, ол орта ғасыр түркі дәуіріндегі ең маңызды дыбыстық өзгерістердің бірі әрі түркі тілдері арасындағы басты айырмашылық өлшемі болып саналатын */d/* > */y/* алмасуынан да хабардар болған: *tođtı* > *toydı*; *tuđtı* > *tydı* тәрізді. Ал */d/* > */t/* ассимиляциясы нәтижесінде пайда болған дыбыстық өзгерістерде бастапқы негіздерді көрсетуге Махмұт Қашқари айрықша мән берген: *eretti* < *eredti*; *kotti* < *kođtı* сияқты. Осы құбылысқа қатысты шамамен жиырмаға жуық мысал берілген. Махмұт Қашқари сөзжасамға да баса назар аударып, түрлі сөзжасам жұрнақтары арқылы жасалған сөздердің де түбірлерін көрсетеді: *topık* < *top*; *kasuk* < *kas*; *öçüt* < *öç*; *terkin* < *terk* және т.б.

Közetti «*köz attı*»; *karardı* «*kara erdi*»; *kutaldı* «*kut aldı*»; *sökmen* «*sökti nenni*»; *tonattu* «*ton idti*»; *tutmaç* «*tutma aç*» сияқты күрделі сөздерге қатысты ұсынған этимологиялық интерпретациялары да айрықша назар аударарлық. Ал *xalaç*, *çiğil*, *uygur*, *türkmen* секілді этнонимдердің шығу тарихына қатысты пайымдаулары аңыз-әпсанаға сүйеніп, халықтық этимология әдісімен жасалғаны байқалады. Сонымен қатар Махмұт Қашқари ұсынған *dag ol* > *teğül*; *içtonlan-* > *iştonlan-*; *nē kerek* > *nerek*; *negü* > *nü*; *özök* > *özük*; *tokuz on* > *toḵsōn*; *sekiz on* > *seksōn*; *yası yığaç* > *yasgaç* тәрізді мысалдармен берген бірқатар тұжырымдарды – нақты әрі орнықты, ғылыми тұрғыдан дәлелді этимологиялық талдау үлгілері.

Қорытынды

Махмұт Қашқари этимологиялық түсіндірмелерінде түбір, жеңілдік, жарамды, дұрыс, айқын сияқты өзіне тән терминологиялық жүйе қалыптастырып, кейін осы өлшемдер негізінде сөздердің шығу тегіне қатысты тұжырымдар жасаған. Ғұлама «Диуан лұғат ат-

түрк» еңбегіндегі сөздердің барлығына бірдей этимологиялық талдау жүргізбеген. Егер белгілі бір сөздің құрылымы немесе шығу тегі туралы мәлімет беруді қажет деп тапса, «түбірі осындай; бұл дыбыс орын алмастырған, алынып тасталған, кейін қосылған, алмасқан, осы дыбыстан шыққан; бұл сөз мынадан қысқартылған, қатаң дауыссызға айналған, екі сөз біріктірілген, бұл сөздегі дыбыстар түсіп қалған, белгілі бір сөзден алынған; немесе парсы тілінен алынған, араб тіліне сәйкес түсіп қалған» деп, сөздің төркініне қатысты өз көзқарасын білдіріп отырған.

Мақалада біздің зерттеуімізге сәйкес, Махмұт Қашқаридың жеке көзқарасы негізінде жасаған этнотілдік интерпретацияларының саны келесідей: дыбыстың алмасуына (метатезаға) қатысты талдаулары – 92, сөзжасамға қатысты тұжырымдары – 29, күрделі сөздерге қатысты пайымдаулары – 36, бастапқы түбірге қатысты түсіндірмелері – 3, кірме сөздерге қатысты пайымдаулары – 7, түркі тілдерінен басқа тілдерге енген сөздерге қатысты интерпретациялары – 3, шығу тегі белгісіз деп танылған лексемаларға қатысты талдаулары – 22. Сонымен, жалпы саны – 189 сөз. Осы деректердің барлығын ескере отырып, Махмұт Қашқаридың сөздік құрғанда этимолог ретінде жұмыс істегенін және ол сөздерді өз дәуірінен озық тұрған ғалым ретінде зерттегенін айтуға толық негіз бар.

Әдебиет

Бияров Б., 2023. Көне түркі қағанаты кезіндегі Ұлы Жібек жолында орналасқан кейбір тарихи этнонимдердің этимологиясы. (Электронды ресурс). URL: https://www.elibrary.ru/download/elibrary_54767372_66691872.pdf (Қаралған уақыты: 31.01.2026).

Қашқари М., 1997. Түрік тілінің сөздігі: «Диуан лұғат ат-түрк»: 3 томдық шығармалар жинағы. Қазақ тіліне аударған, алғы сөзі мен ғылыми түсініктерін жазған А.Егеубай. Алматы: ХАНТ. 1-том. 593 б.

Қашқари М., 1997. Түрік тілінің сөздігі: «Диуан лұғат ат-түрк»: 3 томдық шығармалар жинағы. Қазақ тіліне аударған, алғы сөзі мен ғылыми түсініктерін жазған А.Егеубай. Алматы: ХАНТ. 2-том. 528 б.

Қашқари М., 1997. Түрік тілінің сөздігі: «Диуан лұғат ат-түрк»: 3 томдық шығармалар жинағы. Қазақ тіліне аударған, алғы сөзі мен ғылыми түсініктерін жазған А.Егеубай. Алматы: ХАНТ. 1-том. 600 б.

Atalay B., 1939. *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*. Cilt I. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 521 s.

Atalay B., 1940. *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*. Cilt II. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 336 s + 1 harita

Atalay B., 1941. *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*. Cilt III. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 452 s.

Canpolat M., 2000. “Kaşgarlı Mahmud ve Etimoloji”, *Divânu Lugati't-Türk Bilgi Şöleni Bildirileri* (7-8 Mayıs 1999). Ankara: Türksoy Yay. S.19-29.

Clauson Sir G., 1972. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press. 341 p.

Eraslan K., Sertkaya O. F., Yüce N., 1979. *Reşid Rahmeti Arat, Kutadgu Bilig III, İndeks*. İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları. XV + 565 s.

Ercilasun A.B., Akkoyunlu Z., 2020. *Kâşgarlı Mahmûd Dîvânü Lugâtî't-Türk. Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin. Tıpkıbasım*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 1098 s.

- Huart Cl., 1977. Kazvin. İslam Ansiklopedisi: Milli Eğitim Basımevi. C. 6. S. 527-528.
- Kurt Ş., 2008. Kitâbu Dîvânı Lugâti't-Türk: Tıpkıbasım – Türkçe Sözcükler, Özel Adlar Dizini. İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları. (Kültür Eserleri Dizisi: 433; Yayın No: 3152).
- Sertkaya O. F., 2009. Dîvânüü Lugâti't-Türk'te Geçen Her Kelime Türkçe Kökenli Midir? Veya Kâşgarlı Mahmûd'un Dîvânü Lugâti't-Türk'ünde Yabancı Dillerden Kelimeler. Dil Araştırmaları. C. 5. S. 9-38.
- Şahin İ., 2015. "Türk Dilinde Renk Adı + mAn Sistemi ve {mAn} Ekinin Kökenine Dair" TEKE. 4/1. S. 45-68.
- Şen S., 2015. Divanü Lugati't-Türk'te Halk Etimolojisi Örnekleri. 7. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri. Cilt II. Elazığ. S. 41-54.
- Taş İ., 2015. Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 273 s.

Reference

- Biyarov B., 2023. Köne türki qağanaty kezindegi Uly Jibek jolynda ornalasqan keybir tarihy etnonimderdiñ etimologiyası [Etymology of some historical ethnonyms located along the Great Silk Road during the time of the ancient Turkic Khaganate]. (Elektrondy resurs). URL: https://www.elibrary.ru/download/elibrary_54767372_66691872.pdf (Accessed 31.01.2026). [in Kazakh].
- Qashqari M., 1997. Türik tiliniñ sözdigi: (Diwani luğat-it-türik): 3 tomdıq şığarmalar jınağı. Qazaq tiline audarğan, alğı sözi men ğılımi tüsinikrepi jazğan A. Egeubai [Dictionary of the Turkish language: (Diwani lugat-it-turk): a collection of works in 3 volumes. Translated into Kazakh, with a preface and scientific comments by A. Yegeubay]. Almaty: HANT. 1-tom. 593 p. [in Kazakh].
- Qashqari M., 1997. Türik tiliniñ sözdigi: (Diwani luğat-it-türik): 3 tomdıq şığarmalar jınağı. Qazaq tiline audarğan, alğı sözi men ğılımi tüsinikrepi jazğan A. Egeubai [Dictionary of the Turkish language: (Diwani lugat-it-turk): a collection of works in 3 volumes. Translated into Kazakh, with a preface and scientific comments by A. Yegeubay]. Almaty: HANT. 2-tom. 528 p. [in Kazakh].
- Qashqari M., 1997. Türik tiliniñ sözdigi: (Diwani luğat-it-türik): 3 tomdıq şığarmalar jınağı. Qazaq tiline audarğan, alğı sözi men ğılımi tüsinikrepi jazğan A. Egeubai [Dictionary of the Turkish language: (Diwani lugat-it-turk): a collection of works in 3 volumes. Translated into Kazakh, with a preface and scientific comments by A. Yegeubay]. Almaty: HANT. 1-tom. 600 p. [in Kazakh].
- Atalay B., 1939. Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi. Cilt I [Translation of Divanü Lûgat-it-Türk. Volume I]. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 521 p. [in Turkish].
- Atalay B., 1940. Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi. Cilt II [Translation of Divanü Lûgat-it-Türk. Volume II]. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 336 p + 1 harita. [in Turkish].
- Atalay B., 1941. Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi. Cilt III [Translation of Divanü Lûgat-it-Türk. Volume III]. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 452 p. [in Turkish].
- Clauson Sir G., 1972. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford: Oxford University Press. 341 p.
- Eraslan K., Sertkaya O. F., Yüce N., 1979. Reşid Rahmeti Arat, Kutadgu Bilig III, İndeks [Reşid Rahmeti Arat, Kutadgu Bilig III, Index]. İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları. XV + 565 p. [in Turkish].

Ercilasun A.B., Akkoyunlu Z., 2020. *Kâşgarlı Mahmûd Dîvânü Lugâti't-Türk. Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin. Tıpkıbasım [Mahmud Kashgari's Divanu Lugati't-Turk. Introduction-Text-Translation-Notes-Index. Facsimile Edition.]*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 1098 p. [in Turkish].

Huart Cl., 1977. Kazvin [Kazvin]. *İslam Ansiklopedisi: Milli Eğitim Basımevi*. C. 6. P. 527-528. [in Turkish].

Kurt Ş., 2008. *Kitâbu Dîvânü Lugâti't-Türk: Tıpkıbasım – Türkçe Sözcükler, Özel Adlar Dizini [Kitâbu Dîvânü Lugâti't-Türk: Facsimile Edition – Index of Turkish Words and Proper Names]*. İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları. (Kültür Eserleri Dizisi: 433; Yayın No: 3152). [in Turkish].

Sertkaya O. F., 2009. *Dîvânü Lugâti't-Türk'te Geçen Her Kelime Türkçe Kökenli Midir? Veya Kâşgarlı Mahmûd'un Dîvânü Lugâti't-Türk'ünde Yabancı Dillerden Kelimeler. Dil Araştırmaları [Are all words in the Divanu Lugati't-Türk of Turkish origin? Or are there words from foreign languages in Mahmud Kashgari's Divanu Lugati't-Türk? (Linguistic Studies)]*. C. 5. P. 9-38. [in Turkish].

Şahin İ., 2015. “Türk Dilinde Renk Adı + mAn Sistemi ve {mAn} Ekinin Kökenine Dair” *TEKE*. 4/1 [“On the Color Name + mAn System in the Turkish Language and the Origin of the {mAn} Suffix” *TEKE*. 4/1]. P. 45-68. [in Turkish].

Şen S., 2015. *Divanü Lugati't-Türk'te Halk Etimolojisi Örnekleri [Examples of Folk Etymology in Divanü Lugati't-Türk]*. 7. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri. Cilt II. Elazığ. P. 41-54. [in Turkish].

Taş İ., 2015. *Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı [Word Formation in Kutadgu Bilig]*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 273 p. [in Turkish].

Автор туралы мәлімет:

Зеки Каймаз, PhD, профессор, Элеуметтік ғылымдар институты, Эгей университеті, Орталық кампус, Борнова – Измир, Түркия Республикасы.

Information about author:

Zeki Kaymaz, PhD, Professor, Institute of Social Sciences, Ege University, Central Campus, Bornova – Izmir, Republic of Türkiye.

Сведения об авторе:

Зеки Каймаз, PhD, профессор, Институт социальных наук, Эгейский университет, Центральный кампус, Борнова–Измир, Турецкая Республика.

Мүдделер қақтығысы.

Мақалаға байланысты мүдде қақтығысы жоқ.

Conflict of Interest.

There is no conflict of interest related to this article.

Конфликт интересов.

Нет конфликта интересов, связанного со статьей.

Музыкальная лексика в «Диван лугат ат-турк» Махмуда Кашгари

*З. Темиргазина^a, А. Тлеулесова^b, Г. Шахажанова^c

^aПавлодарский педагогический университет имени Алькея Маргулана, Павлодар, Республика Казахстан
ORCID: 0000-0003-3399-7364

(E-mail: zifatemirgazina3@gmail.com). *Автор для корреспонденции: zifatemirgazina3@gmail.com

^bКазахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина, Астана, Республика Казахстан
ORCID: 0000-0002-3471-6109

(E-mail: tleulardac@list.ru)

^cКазахский национальный исследовательский технический университет имени К. Сатпаева, Алматы, Республика Казахстан

ORCID: 0000-0001-8750-0769

(E-mail: abitobad@list.ru)

ARTICLE INFO

АННОТАЦИЯ

Ключевые слова:
Кашгари,
Словарь,
музыкальная
лексика,
древнетюрский
язык, этнолинг-
вистический
подход, пение,
музыкальные
инструменты,
қубуз, сибузғұ,
йыр, йырғұ.

МРНТИ 16.41.25

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-1-182-197>

В статье анализируется музыкальная лексика в словаре Махмуда Кашгари «Диван лугат ат-турк» XI века. Исследователи полагают, что музыкальными словами и терминами должен заниматься специальный раздел лингвистической науки – музыкальная лексикология, в которой изучается семантика, этимология, возникновение слов с музыкальным значением. В качестве основного метода исследования избран этнолингвистический подход, при котором семантика слов рассматривается с учетом специфики этнического, историко-культурного контекста. В лексемах, обозначающих музыкальную деятельность, отражен значимый фрагмент картины мира древних тюрков, прочно сохраняющийся в музыкальных традициях нового времени. Слова, входящие в музыкальную лексику тезауруса Кашгари, передают основные элементы музыкальной деятельности тюрков: глаголы, указывающие на владение музыкальными инструментами, на исполнение песен, названия музыкальных инструментов, их разновидностей, названия исполнителей музыки и песен, названия песенных жанров. Глаголы обозначают обобщенное, недифференцированное владение каким-либо музыкальным инструментом. Кроме того, в словаре содержатся глаголы, обозначающие владение определенным музыкальным инструментом, например, глагол қубза- имеет значение «играть на кобызе». Глагол образован от имени существительного қубуз (кобыз). В словаре обнаружены 4 лексемы, называющие разновидности кобыза, дифференцированные в зависимости от особенностей звучания. В словарных статьях слов лексико-семантической группы

с музыкальным значением Кашгари приводит фонетические варианты слов и поясняет их фонетические особенности, обусловленные различием в диалектах или влиянием арабского языка. Музыка и пение являются неотъемлемой частью жизни тюрков: они сопровождают свадебные, похоронные, родильные обряды, охоту и проч., что приводит к возникновению функционального разнообразия жанров песен и музыкальных произведений. К важнейшим функциям пения и музыки относится сакральная функция. Они используются камами (шаманами) для установления контакта с миром духов предков – аруаков. Исследователи отмечают преимущественное использование кобыза в камлании шаманов в тюркских племенах огузской группы, тогда как в остальных тюркских племенах шаманы использовали в основном бубен, делая ритм главным средством воздействия на слушателей и мистический мир духов. В повседневных и сакральных обрядах, ритуалах древних тюрков пение, музыка, ритм занимали важнейшее место, и это нашло отражение в тезаурусе Махмуда Кашгари. Музыка, пение, ритм, по мнению тюрков, поддерживали космический порядок и гармонию, выступая организующими элементами их мифопоэтической картины мира.

***Z. Temirgazina^a**

^aA. Margulan Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, Republic of Kazakhstan

ORCID: 0000-0003-3399-7364

(E-mail: zifatemirgazina3@gmail.com)

*Corresponding author: zifatemirgazina3@gmail.com

A. Tleulesova^b

^bS. Seifullin Kazakh Agrotechnical University, Astana, Republic of Kazakhstan

ORCID: 0000-0002-3471-6109

(E-mail: tleulardac@list.ru)

G. Shakhazhanova^c

^cK.I. Satpaev Kazakh National Research Technical University, Almaty, Republic of Kazakhstan

ORCID: 0000-0001-8750-0769

(E-mail: abitobad@list.ru)

Musical vocabulary in the “Dīwān Lughāt al-Turk” by Mahmud Kashgari

Abstract. The article analyzes the musical vocabulary presented in the 11th-century dictionary “Dīwān Lughāt al-Turk” by Mahmud Kashgari. Researchers believe that musical

Received 12 December 2025. Revised 14 January 2026. Accepted 16 February 2026. Available online 30 March 2026.

Для цитирования: З. Темиргазина, А. Тлеулесова, Г. Шахажанова Музыкальная лексика в «Диван лугат ат-турк» Махмуда Кашгари // Turkic Studies Journal. 2026. Т. 8. № 1. С. 182-197. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-1-182-197>

For citation: Z. Temirgazina, A. Tleulesova, G. Shakhazhanova Musical vocabulary in the “Dīwān Lughāt al-Turk” by Mahmud Kashgari // Turkic Studies Journal. 2026. V. 8. № 1. P. 182-197. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-1-182-197>

words and terms should be studied by a special linguistic science called musical lexicology. This field of study examines the semantics, etymology, and origin of words with musical meanings. The main research method is an ethnolinguistic approach, considering the semantics of words in the context of ethnicity, history, and culture. Lexemes denoting musical activity reflect a significant aspect of the Old Turks' worldview, which has been preserved in the musical traditions of the modern period. The musical lexicon in Kashgari's thesaurus includes words that convey the main elements of musical activities among the Turks. These words include verbs that indicate mastery of musical instruments and performance of songs, as well as the names of musical instruments, their varieties, performers of music and songs, and song genres. These verbs denote generalized proficiency in playing a musical instrument. Additionally, the dictionary contains verbs referring to mastery of a specific instrument. For instance, the verb "қубза" means "to play the kobyz." This verb is derived from the noun "қубуз" (kobyz). The dictionary identifies four lexemes that denote different types of kobyz, which are distinguished by their acoustic characteristics. In the dictionary entries for lexemes with musical meanings, Kashgari provides phonetic variants of the words and explains how dialectal differences or the influence of the Arabic language determine their phonetic features. Music and singing are integral to Turkic life, accompanying wedding, funeral, and childbirth rituals, as well as hunting and other activities. This results in a diverse array of song genres and musical compositions. One of the most important functions of singing and music is sacred. Shamans use them to establish contact with the spirit world of ancestors, the "aruaks." Researchers have noted the predominant use of the kobyz in shamanic rituals among Turkic tribes of the Oghuz group. In contrast, other Turkic tribes' shamans primarily employed the drum, using rhythm to influence listeners and the mystical world of spirits. Singing, music, and rhythm played vital roles in the everyday and sacred rites and rituals of the Old Turks, as reflected in Mahmud Kashgari's thesaurus. The Turks believed that music, singing, and rhythm maintained cosmic order and harmony, serving as organizing elements of their mythopoetic worldview.

Keywords: Kashgari, dictionary, musical vocabulary, Old Turkic language, ethnolinguistic approach, singing, musical instruments, қубуз, sibuzgǘ, yir, yirǎgǘ.

***З. Темиргазина^а**

Әлкей Марғұлан атындағы ПМУ, Павлодар, Қазақстан Республикасы
(E-mail: zifatemirgazina3@gmail.com)

ORCID: 0000-0003-3399-7364

*Байланыс үшін автор: zifatemirgazina3@gmail.com

А. Глеулесова^б

бС. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті,
Астана, Қазақстан Республикасы

ORCID: 0000-0002-3471-6109

(E-mail: tleulardac@list.ru)

Г. Шахажанова^с

сҚ. Сәтпаев атындағы Қазақ ұлттық зерттеу техникалық университеті, Алматы,
Қазақстан Республикасы

ORCID: 0000-0001-8750-0769

(E-mail: abitobad@list.ru)

Махмұд Қашқаридың «Диуан лұғат ат-турк» еңбегіндегі музыкалық лексика

Аннотация. Мақалада Махмұд Қашқаридың XI ғасырдағы «Диуан лұғат ат-турк» сөздігінде ұсынылған музыкалық лексика талданады. Зерттеушілер музыкалық сөздермен және терминдермен арнайы лингвистикалық ғылым – музыкалық лексикология айналысуы тиіс деп санайды. Онда семантика, этимология, музыкалық мәні бар сөздердің пайда болуы зерделенеді. Зерттеудің негізгі әдісі ретінде этнолингвистикалық тәсіл таңдалды, мұнда сөздердің семантикасы этникалық әрі тарихи-мәдени контекстің ерекшеліктерін ескере отырып қарастырылады. Музыкалық әрекетті білдіретін лексемаларда көне түркілер дүниетанымының маңызды бір бөлігі көрініс тапқан, ол жаңа дәуірдің музыкалық дәстүрлерінде берік сақталып келеді. Қашғари тезаурусындағы музыкалық лексикаға енетін сөздер түркілердің музыкалық қызметінің негізгі элементтерін білдіреді: музыкалық аспаптарды меңгеруді және ән орындауды көрсететін етістіктер, музыкалық аспаптардың атаулары мен олардың түрлері, музыка мен ән орындаушылардың, сондай-ақ ән жанрларының атаулары. Етістіктер кез-келген музыкалық аспапта ойнауды жалпылама, жіктелмеген түрде меңгеруді білдіреді. Сонымен қатар сөздікте белгілі бір музыкалық аспапты меңгеруді білдіретін етістіктер де кездеседі. Мысалы, «қубза» етістігі «қобызда ойнау» мағынасын білдіреді. Бұл етістік «қубуз» (қобыз) зат есімінен жасалған. Сөздікте дыбыстық ерекшеліктеріне қарай ажыратылатын қобыздың түрлерін білдіретін төрт лексема анықталған. Музыкалық мағынасы бар лексикалық-семантикалық топтағы сөздерге арналған сөздікті мақалаларында Қашғари сөздердің фонетикалық нұсқаларын келтіріп, олардың диалектілік айырмашылықтарынан немесе араб тілінің ықпалынан туындаған фонетикалық ерекшеліктерін түсіндіреді. Музыка мен ән айту түркілердің өмірінің ажырамас бөлігі болып табылады: олар үйлену, жерлеу, бала туу рәсімдерін, аңшылықты және өзге де іс-әрекеттерді сүйемелдеп, ән жанрлары мен музыкалық шығармалардың функционалдық тұрғыдан әртүрлі болуына негіз болады. Ән айту мен музыканың маңызды қызметтерінің бірі – сакралды функция. Олар қамдар (шамандар) тарапынан ата-баба рухтары – аруақтар әлемімен байланыс орнату үшін қолданылады. Зерттеушілер оғыз тобына жататын түркі тайпаларында бақсы сарыны рәсімдері кезінде қобызды басым қолданғанын, ал өзге түркі тайпаларында шамандар негізінен даңғыраны (бубен) пайдаланып, ырғақты тыңдаушыларға және рухтардың мистикалық әлеміне әсер етудің негізгі құралына айналдырғанын атап өтеді. Көне түркілердің күнделікті және сакралды ғұрыптары мен рәсімдерінде ән айту, музыка және ырғақ аса маңызды орын алған, бұл Махмұд Қашқаридың тезаурусында өз көрінісін тапқан. Түркілердің түсінігі бойынша музыка, ән айту мен ырғақ ғарыштық тәртіп пен үйлесімділікті сақтап, олардың мифопоэтикалық дүниетанымының ұйымдастырушы элементтері ретінде қызмет атқарған.

Кілт сөздер: Қашқари, сөздік, музыкалық лексика, көне түркі тілі, этнолингвистикалық тәсіл, ән айту, музыкалық аспаптар, қубуз, сибузгү, йир, йирәгү.

Введение

Словарь Махмуда Кашгари «Диван лугат ат-турк» со времени его публикации в начале XX века вызывал неизменный интерес ученых: тюркологов, лексикографов, этнографов,

антропологов, лингвистов и т.п. В науке утвердился тезис об энциклопедическом характере словаря, который содержит, помимо лингвистической информации, значительный пласт внеязыковых сведений. Ш.Р. Хасанли-Гарибова пишет следующее о значении словаря как источника информации: «Тот факт, что это единственное произведение, отражающее информацию почти обо всех тюркских народах, живших в XI веке, их языках, истории, религиозных верованиях, обрядах и традициях, а также образе жизни, сделал его незаменимым источником в изучении этнографии и этнографической лексики тюркских народов XI–XII веков» (Нәсәнли-Ғәрибова, 2015: 33). В академических трудах распространены этнографический, антропологический подходы к исследованию словаря (Brockelmann, 1923; Dankoff, 1972; Диванкулиева, 2017).

В лингвистическом плане большой интерес ученых вызывает грамматика древнетюркского языка (см. раб. Ахаллы, 1958; Насилов, 2007 и др.). А. Авалиев, Н. Утемгалиева, Р. Авакова оценили вклад Кашгари в тюркскую лексикографию: «Работа Махмуда Кашгари выходит за рамки простой лексикографии. Она открывает окно в языковое разнообразие тюркского мира и динамику языковых контактов и изменений. “Диван” подчеркивает влияние арабского и персидского языков на тюркские языки, отражая более широкий культурный обмен Золотого века ислама. В то же время он подчеркивает уникальность тюркских языковых структур, таких, как гармония гласных и агглютинация, которые отличают их от семитских и индоевропейских языков» (Avaliyev, Utemgaliyeva, Avakova, 2024). Проанализированы некоторые лексические группы слов в словаре, например, названия животных (Hauenschild, 2003), названия космических объектов (Хазиева, 2018), глаголы со значением ремесла (Темиргазина, Андриющенко, Амангельді, 2024) и т.д. Изученные лексико-семантические группы слов отражают важнейшие для тюркских племен сферы деятельности. Музыка и пение также составляют значимую часть жизнедеятельности человека с древних времен, что находит отражение в его формирующейся языковой картине мира. Исследователь подчеркивает: «Известно, что художественные традиции ранних общественных формаций исключительно устойчивы. Они определяют специфику народного художественного творчества (фольклора) на столетия вперед. Из различных форм и типов первобытного синкретизма (обрядовые действия, камлания, шаманизм, игры и др.) сформировались и развились самостоятельные жанры музыкального искусства. Это длительный процесс, который не начинался в строго определенный исторический момент, – он постепенно вырастал из неискусства, формировался и видоизменялся вместе с создающим его человеком» (Газиев, 2008: 179-180). Однако, несмотря на значимость музыкального искусства в формировании художественных традиций современных тюркских народов, музыкальная лексика в словаре Кашгари не была изучена до этого времени.

Цель нашей статьи – исследовать музыкальную лексику, зафиксированную в словаре Кашгари «Диван лугат ат-турк», с этнолингвистической точки зрения как отражение музыкальной культуры и песенного искусства древних тюрков XI века.

Задачи, поставленные в статье:

- 1) отобрать из словаря Кашгари лексические единицы, обозначающие музыкальную деятельность;
- 2) осуществить их семантический анализ;
- 3) при анализе музыкальной лексики, заключенной в словаре, применить этнолингвистический метод, привлекая данные из исследований ученых, тюркологов, антропологов, историков о музыкальной деятельности древних тюрков.

Инструментальная музыка и пение были важнейшей частью духовной культуры тюркских народов этой эпохи. Таким образом, наше исследование закрывает «белое пятно» в тематическом изучении тезауруса древнетюркского языка, представленного в произведении Кашгари.

Материал и методы исследования

В качестве основного источника лексического материала в исследовании используется издание словаря Махмуда Кашгари «Диван лугат ат-турк» 2005 года. Перевод был сделан тюркологом З.-А.М. Ауэзовой, предисловие и комментарии также написаны ею. Индексы к словарным единицам составлены Р. Эрмерсом. Из словаря были отобраны 27 лексем, обозначающих музыкальное и песенное творчество тюрков. Кашгари приводит в словаре фонетические варианты отдельных лексем и их однокоренные семантико-грамматические варианты. В случае их нахождения в отдельных словарных статьях мы также считали их отдельными лексемами, кроме отглагольных существительных, которые были размещены в описании лексического значения глаголов. В качестве дополнительного источника используется издание словаря Кашгари Институтом востоковедения Российской Академии Наук 2010 года (1-й том).

Основным методологическим подходом к описанию музыкальной лексики выступает этнолингвистический анализ. Ф.Г. Хисамутдинова пишет о том, что «этнолингвистический подход к языку, отношение, точнее восприятие лексики как источника этнокультурной информации позволило тюркологам <...> реконструировать не только культуру, но и языковую картину мира, ментальные особенности пратюрков» (Хисамутдинова, 2007: 762).

Тематическое разнообразие лексикона тюркских наречий отражает не только военную, политическую, экономическую, государственную, хозяйственную, но и духовную сторону жизни: «... Лексическая система, отраженная в “Диване”, охватывает семейную и бытовую обстановку тюрков, родственные связи, древние и новые верования, искусство, профессии, взаимоотношения в обществе, военно-политические отношения» (Нәсәнли-Ҡәрибова, 2015: 33–34. – Выделено нами. З.Т., А.Т., Г.Ш.).

Степень изученности темы

Исследователи считают, что слова, обозначающие музыкальные понятия, являются объектом отдельной науки – музыкальной лексикологии (Яковец, Созонова, 2021). В них представлена музыкальная картина мира как часть целостной картины мира того или иного народа, в которой отражаются национально-специфические концептуальные представления о мире, выраженные в музыкальной форме (Иванов, 2014: 233). В музыкальную лексику включаются названия инструментов, исполнительских и песенных жанров, музыкантов, певцов и т.д.

Изучение музыкальной лексики, включенной в словари, дает возможность ученым реконструировать музыкальную картину мира того или иного народа, объективированную в языке. См., например, исследование возникновения, развития значений музыкально-исполнительских терминов и их оттенков в работе Н.П. Корыхаловой (2007), этимологический анализ музыкальной лексики в статье Т.Я. Яковец, Е.А.

Созоновой (2021), анализ музыкальной лексики в переводных словарях XVIII века в работе А.В. Бояркиной (2025) и т.д.

Музыка, пение, ритм как организующие элементы мифопоэтической картины мира тюрков рассматривались в книге Л.М. Сагалаева, И.В. Октябрьской «Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. Знак и ритуал» (1990). Авторы книги приходят к мнению о том, что осознание музыки, ритма, пения у древних тюрков носило сакральный характер, они полагали, что от них зависит космический порядок и гармония: «Сопологая категории жизни и музыкального поэтического творчества, архаичное сознание опиралось на чувственный эмпирический опыт. Представители традиционного общества, в известном смысле опережая современные исследования по психобиологии музыки, не могли не задуматься над вопросом: почему она столь созвучна их внутренним состояниям. Поддаваясь чарам музыки и ритма и будучи не в силах рационально объяснить их власть, люди искали ответы в русле привычных мифопоэтических построений. Музыка, пение, кай¹ в их интерпретации возвышались до уровня сакральных сил, способных повелевать всем живым на земле» (Сагалаев, Октябрьская, 1990: 183).

Более того, ученые полагают, что практически все обрядово-ритуальные практики тюрков (как сакральные – камлание, прорицание, изгнание духов и проч., так и бытовые обряды – свадьба, похороны, охота и проч.) обязательно включали пение и музыкальное сопровождение.

Анализ

В словаре Кашгари содержатся 27 слов, входящих в музыкальную лексику: 6 глаголов, обозначающих исполнение музыки, 3 глагола пения, 10 отглагольных существительных с семантикой процесса/результата музыкального действия, 5 существительных, называющих музыкальные инструменты, 2 существительных, называющих песню, и 1 название исполнителя (певца, музыканта).

Глагол (991) *ʔутур* ~ имеет общее недифференцированное значение “играть на музыкальном инструменте”. В словарной статье приводится пример с указанием объекта – конкретного музыкального инструмента *сибузгʔ* (свирель, флейта): *ʔул сибузгʔ ʔутурди* “он играл на свирели (или др.)”.

Необходимо отметить, что при описании глаголов Кашгари приводит форму настоящего-будущего времени и отглагольное имя с аффиксом *-ма̋к*. Отглагольное имя обозначает процесс по действию или результат действия: *ʔутурма̋к* “игра на музыкальном инструменте”. Это слово также выступает начальной формой глагола – инфинитивом. Отглагольное имя существительное, обозначающее действие или его результат, мы также включаем в состав музыкальной лексики словаря, несмотря на то, что указание на него идет как дополнительная характеристика к основе глагола.

В фонетическом варианте этого глагола с удвоенным согласным *т* (1182)² *ʔуттур* ~, он полагает, что в произношении происходит удвоение звука *т*. Указанный вариант,

¹Кай – горловое пение.

²Цифровые индексы, стоящие перед словами, указывают на место лексемы в словаре Махмуда Кашгари (2005) и облегчают поиск слова в нем.

кроме значения “играть на музыкальном инструменте”, имеет добавочное значение “извлекать звук”. Соответственно, выражение *сибузгӱ ӱттурдӱ* (“он играл на сибузгӱ”)³ может быть переведено как “он извлекал звуки из сибузгӱ”. Кашгари добавляет к слову комментарий, подчеркивающий обобщенность семантики объекта-орудия действия: «Так говорят обо всем, из чего с твоей помощью извлекается звук». Отглагольное существительное *ӱттурмаӱк* “игра на музыкальном инструменте; извлечение звука”.

Страдательная форма глагола (1304) *ӱтрул-* с аффиксом *-ул-* имеет значение “быть использованным для извлечения звука”: *сибизгӱ ӱтрулдӱ* “в свирель (или др.) заиграли”. Отглагольное существительное *ӱтрулмаӱк* “использование для извлечения звука”.

Другие глаголы в словаре обозначают игру на конкретном музыкальном инструменте: (6022) *кубза* – “играть на кобызе, лютне”, *ӱл кубуз кубзӱдӱ* “он играл на кобызе (лютне)”. Отглагольное существительное *кубзамӱк* “игра на кобызе”. Глагол *кубза-* образован от существительного *кубуз* (кобыз). Прибавление алифа в звуке *ӱ/ӱ* в глаголах выражает дополнительное значение.

Кашгари пишет о том, что фонетико-графические прибавления «присоединяются для выражения каких-либо значений. Что касается, например, алифа, то [это] как в слове <...> *tӱbzӱdi* ‘он завидовал’, корень его от слова <...> *tӱbiz* ‘солончак’. И в слове <...> *qobzӱdi* ‘он играл на лютне (комузе)’, корень его от слова <...> *qobuz*» (Кашгари, 2010: 66). Учитывая эти семантико-грамматические дополнения к основному лексическому значению глагола, Кашгари помещал их в разные словарные статьи. Вслед за Кашгари мы полагаем, что фонетические и морфемные изменения в словах, образованных от глаголов, позволяют считать их отдельными лексическими единицами, имеющими общий корень, но отличающимися своей семантикой. Так, в словаре зафиксированы однокоренные глаголы, образованные от глагольной основы *кубза*, со значением совместности, пассивности (страдательности), каузативности:

(3989) *кубзаш-* – совместный от “играть (на лютне)”. *кӱзлӱр кубзашдӱ* “девушки состязались в игре на лютне”; отглагольное имя *кубзашмаӱк* со значением “совместная игра на кобызе”;

(4050) *кубзал-* – “быть использованным для игры (о музыкальном инструменте)”. *кубуз кубзалдӱ* “на лютне играли”, отглагольное имя *кубзалмаӱк* со значением “использование кобыза для игры”. Другим вариантом является *кубсалдӱ*, с с, подобное [чередование з и с] встречается часто [в арабском языке], например, говорят *кабиш ра’ӱз* и *ра’ӱс*, т.е. тучный [баран];

(4457) *кубзат-* – каузатив от “играть (на лютне)”. *ӱл ʼаниӱ кубзаттӱ* “он заставил его играть на лютне”; отглагольное имя *кубзатмаӱк* со значением “принуждение к игре на кобызе”.

Среди наименований музыкальных инструментов в словаре чаще всего упоминается (1931) *кубуз* – “кобыз, лютня – музыкальный инструмент” и разновидности этого инструмента, что, несомненно, свидетельствует о его широкой распространенности в жизни древних тюрков. *Кубуз* – это древний общетюркский струнный смычковый инструмент с ковшеобразным корпусом, обтянутым кожей, и двумя струнами из

³сибузгӱ собственно тюркский музыкальный духовой инструмент, идиома, не переводится, поэтому редакция сочла нужным оставить это слово как у М.Кашгари.

конских волос, на котором играют коротким смычком, зажимая его между коленями. Это один из самых древних в мире смычковых инструментов, его считают прародителем скрипки. Он почитается как священный артефакт, его звучание используется в ритуалах, в эпических сказаниях, при лечении.

В словаре зафиксированы названия различных видов кобыза:

(5486) *бўжй, бўжй қубуз* – разновидность лютни со звонким звуком;

(5705) *бужй* – лютня с громким звучанием;

(5499) *акма* – один из видов лютни.

Существительные *бўжй, бужй* отличаются фонетически: наличием алифа у буквы *ў*, удлиняющего звучание гласного. В словарных статьях с названиями видов кобыза отсутствует описание семантических различий между ними (формы, размера, способа изготовления и т.п.), кроме указаний на разницу в звучании инструмента: звонкости или громкости. Необходимо отметить также, что перевод слова кобыз на русский язык как лютня, сделанный переводчиком в этом издании словаря, не совсем корректен, поскольку эти музыкальные инструменты существенно отличаются: кобыз – смычковый инструмент, а лютня – щипковый. Аналогичная неточность в переводе наблюдается и в издании 1-го тома словаря Институтом востоковедения Российской Академии наук: «И в слове <...> *qobzādi* ‘он играл на лютне (комузе)’, корень его от слова <...> *qobuz*» (Кашгари, 2010: 66. – Выделено нами. З.Т., А.Т., Г.Ш.).

Еще одно слово, обозначающее инструмент, (2944) *сибизжй*, которое часто упоминается в примерах, иллюстрирующих семантику глаголов музыкального исполнения (см. выше). *Сибизжй* представляет собой древний тюркский духовой музыкальный инструмент, продольную флейту, похожую на свирель. Он изготавливается из тростника, дерева или других материалов, инструмент издает чистый, мелодичный звук. *Сибизжй* (сыбызгы, курай и т.д.) широко распространен среди кочевых народов.

Обладание музыкальным инструментом, исполнение музыки на нем имело глубинные связи с мифологической картиной мира тюрков. И это проявлялось прежде всего в сакральной функции музыки и музыкальных инструментов, когда их использовали камы (шаманы) в своих ритуалах: «[В] тюркском мире струнный и ударный инструменты в равной мере использовались шаманами. Известно, что некоторые сказители начинали исполнение с обращения к своему инструменту, просили воспеть подвиги богатыря, чтобы старикам развлечение было, а молодым – забава. Затем они переходили к повествованию, чередуя изложение текста прозой с гортанным пением, достигая при этом состояния, близкого трансу» (Сагалаев, Октябрьская, 1990: 179). Отличительной чертой тюркских племен огузской группы было использование шаманами при камлании кобыза, смычкового инструмента, а не бубна. Бақсы (шаман) пел под звуки кобыза и призывал своих духов-помощников, постепенно впадая в экстаз (Басилов, 1994: 69). Сибирские шаманы пользовались хомусом, который изготавливался из стали, удерживался между верхними и нижними зубами. Но важно, что функции этих музыкальных инструментов у тюрков Центральной Азии и Сибири были абсолютно идентичными.

В словаре обнаружено 3 глагола со значением “петь”. Глагол (4148) *куклан* – многозначен, у него два значения – “покрываться пятном”; “петь”. *йўзй акник кукландй* “у него на лице появилось пятно”. *ар кукландй* “человек пел”. Исходная форма – *кукландй*. Отглагольное имя *кукланмак* со значением “появление пятен; пение”.

Этому глаголу по фонетическому звучанию близок глагол (6112) *куклә-* – “петь”, *ʔар кукләддй* “человек пел песню, выводил напев”; отглагольное имя *кукләмәк* со значением “пение”. Вероятно, они являются однокоренными словами.

Третий глагол – (6151) *йирлә-* (“петь”. *ʔар йирләддй* “человек пел”) образован от имени существительного (4592) *йир* со значением “песня” (*ʔул йир йирләддй* “он пел песню”); отглагольное имя существительное *йирләмәк* со значением “пение”. Кашгари сопровождает это существительное комментарием, в котором уточняется семантика слова и предлагается его фонетический вариант: «В основном это относится к лирическим песням. Иногда они говорят: *ʔир* с *ʔалифом* [ʔ] вместо [й]». В словаре содержится еще одно существительное (5319) *ййр*, которое является фонетическим вариантом слова *йир*. Оно имеет и дополнительное значение, обозначая не только песню, но и “лирическое стихотворение”. От слова *йир* образовано существительное (4782) *йирәҗү* со значением “певец, музыкант”.

Необходимо отметить такую особенность представления автором названий, обозначающих музыкальную деятельность, как указание в ряде словарных статей фонетических вариантов лексем, обусловленных диалектными различиями или влиянием арабского языка, см., например, (4050) *қубзал*⁴, (1182) *ʔуттур-*.

Результаты

27 слов, входящих в музыкальную лексику словаря Кашгари, составляют 0,4 % от 6727 слов, размещенных под индексами в отдельных словарных статьях. Несмотря на незначительное количество, они отражают основные элементы музыкальной и песенной деятельности тюрков:

1) глаголы, обозначающие игру на музыкальных инструментах: (991) *ʔуттур-*, (1182) *ʔуттур-* (фонетический вариант), (6022) *қубза-*, (3989) *қубзаш-*, (4050) *қубзал-*, (4457) *қубзат-*;

2) существительные, обозначающие процесс или результат исполнения на музыкальных инструментах: (991) *ʔуттурмәк*, (1304) *ʔутрулмәк*, (1182) *ʔуттурмәк* (фонетический вариант), (6022) *қубзамәк*, (3989) *қубзашмәк*, (4050) *қубзалмәк*, (4457) *қубзатмәк*;

3) названия музыкальных инструментов: (1931) *қубуз*, (2944) *сибизҗү*, (5486) *бүҗй*, *бүҗй қубуз*, (5705) *бүҗй* (фонетический вариант), (5499) *ʔакмә*;

4) глаголы, обозначающие пение: (4148) *куклан-*, (6112) *куклә-*, (6151) *йирлә-*;

5) существительные, называющие процесс или результат пения: (4148) *кукланмәк*, (6112) *кукләмәк*, (6151) *йирләмәк*;

6) название исполнителя: (4782) *йирәҗү*;

7) названия песни: (4592) *йир* (фонетический вариант с *алифом* *ʔир*), (5319) *ййр*.

Пение, музыка были неперменной частью обрядов и ритуалов в жизни древних тюрков: свадьбы, похороны и даже охоты. С этим связано возникновение функционально разнообразных жанров песен и музыкальных произведений: свадебные, похоронные песни, причитания и т.п. Р. Гусейн-заде, изучавший обычаи и традиции тюрков VII–XII веков, писал: «Музыка, танцы и пение являлись обязательными компонентами

⁴ Цифровые индексы, стоящие перед словами, указывают на место лексемы в словаре Махмуда Кашгари (2005) и облегчают поиск слова в нем.

тюркского свадебного цикла. На свадьбу приглашали профессиональных певцов и музыкантов, которые играли на кобузе, зурне и барабанах» (Гусейн-заде, 2011: 115). Э.Р. Тенишев также отмечал: «Существовал цикл песен-объяснений в любви, который можно назвать любовной свадебной лирикой. Песни такого рода салары называли йир» (Тенишев, 1964: 69-70).

На похоронный обряд также могли приглашать *йирӓӓӓ* – певца, музыканта. В словаре Кашгари слово *йирӓӓӓ* означало и певца, и музыканта, что свидетельствует о выполнении им обеих профессиональных функций: и пения, и игры на музыкальном инструменте. *Йирӓӓӓ* осуществлял сакральную функцию, о чем пишут исследователи: «Старики и сами сказители связывали обычай полночных бдений с потребностями кут – души умершего, которая до сорока дней стремится быть среди родственников. Горланное пение будто бы притягивает ее к живым» (Сагалаев, Октябрьская, 1990: 166). В чувственно воспринимаемом мире, где естественное и мистическое сливались, музыка, пение были одним из возможных, а иногда единственным свидетельством реальности физических объектов и сакральных фантомов. Музыка, пение и поэтическое слово были проводниками в мир духов и посредниками с мифическим миром.

Тюркам было свойственно горловое (горланное) пение, которому приписывались магические свойства. Е.С. Новик утверждал, что горловое пение тюрков вкупе со специфическими приемами музицирования «составляли тот культурный фонд, на базе которого развивалось и шаманское пение как своего персонологическое двуголосье, как особый музыкальный язык, который может быть использован для установления связей с духами, прямое общение с которыми запрещено и опасно» (Новик, 1984: 110).

Заключение

Музыкальная лексика в словаре «Диван лугат ат-турк» свидетельствует о том, что музыка, пение были неотъемлемой частью бытия древних тюрков в XI веке. Исполнение музыки на смычковых, духовых инструментах, пение, в том числе горловое, было востребовано как в повседневной жизни тюркских племен: в свадебных, похоронных, родильных обрядах, охоте, так и в священных ритуалах, проводимых камами, чтобы связаться с миром духов, сделать предсказание, оказать лечение.

Пение и музыка в традиционном тюркском выступали важной частью мифопоэтической картины мира, духовной и религиозной деятельности, обеспечивая в их глазах космический порядок и гармонию.

Литература

Кашгари М., 2005. Диван лугат ат-турк. Перевод, предисловие и комментарии З.-А.М. Ауэзовой, индексы составлены Р. Эрмерсом. Алматы: Дайк-Пресс. 1288 с.

Кашгари М., 2010. Диван лугат ат-турк (Свод тюркских слов): в 3 т. 1-й т. Пер. с араб. А.Р. Рустамова под ред. И.В. Кормушина, прим. И.В. Кормушина, Е.А. Поцелуевского, А.Р. Рустамова; Ин-т востоковедения РАН; Ин-т языкознания РАН. Москва: Восточная литература. 461 с.

Ахаллы С., 1958. Махмуд Кашгарынын созлуги ве туркмен дили. Ашгабат: изд-во АН ТССР. 207 с.

Басилов В.Н., 1992. Шаманство у народов Средней Азии и Казахстана. Ин-т этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая. Москва: Наука. 328 с.

Бояркина А.В., 2025. Музыкальная терминология в переводных словарях XVIII в. Немецкая филология в Санкт-Петербургском государственном университете. № 14. С. 107–121. <https://doi.org/10.21638/spbu33.2024.105>

Гусейн-заде Р., 2011. Вера, обряды и обычаи тюрок VII–XII веков (По сирийским источникам). Кавказ & глобализация. Геокультура. Т. 5. Вып. 1–2. С. 103–121.

Диванкулиева Б.Х., 2017. «Диван лугат ат-турк» Махмуда Кашгари как источник по этнографии туркмен. Исторические исследования: мат-лы V междунар. науч. конф. Самара: ООО "Издательство АСГАРД". С. 60–63.

Древнетюркский словарь, 2016. Под ред. Д.М. Насилова, И.В. Кормушина и др.; сост. Т.А. Боровкова, Л.В. Дмитриева, А.А. Зырин, И.В. Кормушин и др. 2-е изд., пересмотр. Астана: «Гылым» баспасы. 760 с.

Иванов Д.И., 2014. Понятие музыкальной картины мира в контексте изучения синтетической языковой личности. Вестник Костромского государственного университета им. Н.А. Некрасова. № 2. С. 232–234.

Корыхалова Н.П., 2007. Музыкально-исполнительские термины: возникновение, развитие значений и их оттенки, использование в разных стилях. 2-е изд. Санкт-Петербург: Композитор. 324 с.

Насилов Д.Н., 2007. «Диван» Махмуда Кашгарского и сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Международная конференция “Кашкарлык Махмуд жана түрк дүйнөсүнүн тили, адабияты жана тарыхы”. Бишкек. С. 22–24.

Новик Е.С., 1984. Обряд и фольклор в сибирском шаманизме. Москва: Наука. 304 с.

Сагалаев Л.М., Октябрьская И.В., 1990. Традиционное мировоззрение тюрок Южной Сибири. Знак и ритуал. Новосибирск: Наука. Сиб. отд-ние. 209 с.

Темиргазина З.К., Андрищенко О.К., Амангелди А., 2024. Глаголы с семантикой ремесленных действий в словаре Махмуда Кашгари как отражение хозяйственной и социальной жизни древних тюрок. Turkic Studies Journal. Т. 6. № 4. С. 150–167. <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-4-150-167>

Тенишев Э.Р., 1964. Саларские тексты (записи на саларском языке и переводы). Москва. 141 с.

Хазиева А.А., 2018. Названия космических объектов в словаре М. Кашгари «Дивану лугат ит-тюрк». Филологические науки. Вопросы теории и практики. Т. 2–2. № 80. С. 383–387.

Хисамитдинова Ф.Г., 2007. Этнолингвистические исследования в тюркологии. 38 ICANAS 10-15.09.2007 Ankara, Türkiye. Bildiri özetleri kitabı. Ankara: Atatürk Kültür, dil ve tarih yüksek Kurumu. С. 759–766.

Яковец Т.Я., Созонова Е.А., 2021. Этимологический анализ музыкальных терминов. Исследования в социально-гуманитарной сфере в России и за рубежом: сборник научных трудов по материалам международной научно-практ. конф. Белгород: ООО Агентство перспективных научных исследований (АПНИ). С. 30–36. [Электронный ресурс] – URL: <https://apni.ru/article/2845-etimologicheskij-analiz-muzikalnikh-terminov> (дата обращения: 12.12.2025)

Avaliyev A., Utemgaliyeva N., Avakova R., 2024. Mahmud Kashgari and his Contribution to Turkic lexicography. [Электронный ресурс] – URL: <https://153.alschool.kz/index.php?newsid=2607> (дата обращения: 21.11.2025).

Brockelmann C., 1921. Mahmud Kasghari uber die Sprachen und Stamme der Turken im XI Jahrhundert. Korosi Csoma Archivum. i/I. S. 26–40.

Dankoff R., 1972. Kasghari on the Tribal and Kinship Organization of the Turks. Archivum Ottomanicum IV. P. 23–43.

Hauenschild I., 2003. Die Tierbezeichnungen bei Mahmud Kaschgari. Eine Untersuchung aus sprach- und kulturhistorischer Sicht. Otto Harrassowitz Verlag. 295 p.

Həsənli-Qəribova Ş.R., 2015. XI–XII əsrlər türk dillərinin etnoqrafik leksikası. Bakı. 325 p.

Reference

Kashgari Makhmud, 2005. Divan Lughat at-Turk “Dīwān Lughāt al-Turk”. Pervod, predislovie i kommentarii Z.-A.M. Auezovoy, indeksy sostavleny R. Ermersom [Translation, preface and comments by Z.-A.M. Auezova, indices compiled by R. Ermers]. Almaty: Dyke-Press. 1288 p. [in Old Turkic and Russian].

Kashgari M., 2010. Dīwān Lughāt al-Turk (Svod tyurkskikh slov): v 3 t. 1-y t. [Dīwān Lughāt al-Turk (Code of Turkic words): in 3 vols. 1st vol.]. Per. s arab. A.R. Rustamova pod red. I.V. Kormushina, prim. I.V. Kormushina, Ye.A. Potseluyevskogo, A.R. Rustamova; In-t vostokovedeniya RAN: In-t yazykoznaniiya RAN [Translated from Arabic by A.R. Rustamov, edited by I.V. Kormushin, notes by I.V. Kormushin, E.A. Potseluevsky, A.R. Rustamov; Institute of Oriental Studies, Russian Academy of Sciences: Institute of Linguistics, Russian Academy of Sciences]. Moskva: Vostochnaya literatura. 461 p. [in Russian].

Akhally S., 1958. Makhmud Kashgarynyn sozlugi ve turkmen dili [Mahmud Kashgar's Vocabulary and Turkmen Language]. Ashgabat: Izd-vo AN TSSR. 207 p. [in Turkmen].

Basilov V.N., 1992. Shamanstvo u narodov Sredney Azii i Kazakhstana [Shamanism among the peoples of Central Asia and Kazakhstan]. In-t etnologii i antropologii im. N.N. Miklukho-Maklaya [N.N. Miklouho-Maclay Institute of Ethnology and Anthropology]. Moskva: Nauka. 328 p. [in Russian].

Boyarkina A.V., 2025. Muzykal'naya terminologiya v perevodnykh slovaryakh XVIII v. [Musical terminology in translated dictionaries of the 18th century]. Nemetskaya filologiya v Sankt-Peterburgskom gosudarstvennom universitete [German Philology at the St. Petersburg State University]. No. 14. P. 107–121. <https://doi.org/10.21638/spbu33.2024.105> [in Russian].

Guseyn-zade Rauf, 2011. Verovaniya, obryady i obychai tyurok VII–XII vekov (Po siriyskim istochnikam) [Beliefs, Rituals, and Customs of the Turks in the 7th–12th Centuries (Based on Syrian Sources)]. Kavkaz & globalizatsiya. Geokul'tura [Caucasus & Globalization. Geoculture]. Vol. 5. No. 1–2. P. 103–121. [in Russian].

Divankulieva B.Kh., 2017. “Dīwān Lughāt al-Turk” Makhmuda Kashgari kak istochnik po etnografii turkmen [“Dīwān Lughāt al-Turk” by Mahmud Kashgari as a source on the ethnography of the Turkmen]. Istoricheskie issledovaniya: mat-ly V mezhdunarodnoy nauchnoy konf. [Historical research: materials of the V international scientific conf.]. Samara: OOO “Izdatel'stvo ASGARD”. P. 60–63. [in Russian].

Drevnetyurkskiy slovar', 2016. [Ancient Turkic Dictionary]. Pod red. D.M. Nasilova, I.V. Kormushina i dr.; sost. T.A. Borovkova, L.V. Dmitriyeva, A.A. Zyrin, I.V. Kormushin i dr. 2-ye izd., peresmotr. Astana: “Gylym” baspasy. 760 p. [in Old Turkic].

Ivanov D.I., 2014. Ponyatiye muzykal'noy kartiny mira v kontekste izucheniya sinteticheskoy yazykovoy lichnosti [The concept of the musical picture of the world in the context of the study of synthetic linguistic personality]. Vestnik Kostromskogo gosudarstvennogo universiteta im. N.A. Nekrasova [Bulletin of the Kostroma State University named after N.A. Nekrasov]. No. 2. P. 232–234. [in Russian].

Koryhalova N.P., 2007. Muzykal'no-ispolnitel'skie terminy: vznikoveniye, razvitiye znacheniy i ih ottenki, ispol'zovaniye v raznykh stilyakh. 2-e izd [Musical-performance terms: emergence, development of meanings and their shades, usage in different styles. 2nd edition]. Sankt-Peterburg: Kompozitor. 324 p. [in Russian].

Nasilov D.N., 2007. “Divan” Makhmuda Kashgarskogo i sravnitel'no-istoricheskaya grammatika tyurkskikh yazykov [“Divan” of Mahmud of Kashgar and comparative historical grammar of Turkic languages]. Mezhdunarodnaya konferentsiya “Kaşkarlık Mahmud jana türk düynösünün tili, adabiyatı jana tarıhı”. Bishkek. P. 22–24. [in Russian].

Novik E.S., 1984. Obryad i fol'klor v sibirskom shamanizme [Ritual and folklore in Siberian shamanism]. Moskva: Nauka. 304 p. [in Russian].

Sagalayev L.M., Oktyabr'skaya I.V., 1990. Traditsionnoye mirovozzreniye tyurkov Yuzhnoy Sibiri. Znak i ritual [Traditional worldview of the Turks of Southern Siberia. Sign and ritual]. Novosibirsk: Nauka. Sib. otd-niye. 209 p. [in Russian].

Temirgazina Z.K., Andryuchshenko O.K., Amangeldi A., 2024. Glagoly s semantikoy remeslennykh deystviy v slovare Makhmuda Kashgari kak otrazheniye khozyaystvennoy i sotsial'noy zhizni drevnikh tyurkov [Verbs with the semantics of craft actions in the dictionary of Mahmud Kashgari as a reflection of the economic and social life of the ancient Turks]. Turkic Studies Journal. Vol. 6. No. 4. P. 150–167. <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-4-150-167> [in Russian].

Tenishev E.R., 1964. Salar'skiye teksty (zapisi na salarskom yazyke i perevody) [Salar texts (recordings in the Salar language and translations)]. Moskva. 141 p. [in Russian].

Khazieva A.A., 2018. Nazvaniya kosmicheskikh ob'yektov v slovare M. Kashgari “Divanu lyugat it-tyurk” [Names of space objects in the dictionary of M. Kashgari “Dīwān Lughāt al-Turk”]. Filologicheskkiye nauki. Voprosy teorii i praktiki. [Philological science. The question is theoretical and practical]. Vol. 2–2. No. 80. P. 383–387. [in Russian].

Khisamitdinova F.G., 2007. Etnolingvisticheskkiye issledovaniya v tyurkologii [Ethnolinguistic studies in Turkology]. 38 ICANAS 10-15/09/2007 Ankara/Türkiye. Bildiri özetleri kitabı. Ankara: Atatürk Kültür, dil ve tarih yüksek Kurumu. P. 759–766. [in Russian].

Yakovets T.Ya., Sozonova Ye.A., 2021. Etimologicheskiy analiz muzykal'nykh terminov [Etymological analysis of musical terms]. Issledovaniya v sotsial'no-gumanitarnoy sfere v Rossii i za rubezhom [Research in the social and humanitarian sphere in Russia and abroad: collection of scientific papers based on the materials of the International scientific and practical conference: sbornik nauchnykh trudov po materialam mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konf.]. Belgorod: OOO Agentstvo perspektivnykh nauchnykh issledovaniy (APNI). P. 30–36. – URL: <https://apni.ru/article/2845-etimologicheskij-analiz-muzikalnikh-terminov> (Accessed: 12.12.2025). [in Russian].

Avaliyev A., Utemgaliyeva N., Avakova R., 2024. Mahmud Kashgari and his Contribution to Turkic lexicography. – URL: <https://153.alschool.kz/index.php?newsid=2607> (Accessed: 21.11.2025).

Brockelmann C., 1921. Mahmud Kasghari über die Sprachen und Stämme der Turken im XI Jahrhundert. Korosi Csoma Archivum. i/I. P. 26–40.

Dankoff R., 1972. Kasghari on the Tribal and Kinship Organization of the Turks. Archivum Ottomanicum IV. P. 23–43.

Hauenschild I., 2003. Die Tierbezeichnungen bei Mahmud Kaschgari. Eine Untersuchung aus sprach- und kulturhistorischer Sicht. Otto Harrassowitz Verlag. 295 p. [in German].

Həsənli-Qəribova Ş.R., 2015. XI–XII əsrlər türk dillərinin etnoqrafik leksikası [Ethnographic lexicon of Turkic languages of the 11th–12th centuries]. Bakı. 325 p. [in Azerbaijan].

Сведения об авторах:

Темиргазина Зифа, доктор филологических наук, профессор, Павлодарский педагогический университет имени Алкея Маргулана, ул. Олжабай батыра, 60, Павлодар, Республика Казахстан.
Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55776658000>

Глеулесова Ардак, кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор, Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина, пр. Женис, 62, Астана, Республика Казахстан.
Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55927140200>

Шахажанова Гульнар, PhD, ассоциированный профессор, Казахский национальный исследовательский технический университет имени К. Сатпаева, ул. К. Сатпаева, 22, Алматы, Республика Казахстан.

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57223935400>

Information about authors:

Temirgazina Zifa, Doctor of Philology, Professor, Alkey Margulan Pavlodar Pedagogical University, 60 Olzhabay batyr Str., Pavlodar, Republic of Kazakhstan.
Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55776658000>

Tleulesova Ardak, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, S. Seifullin Kazakh Agrotechnical University, 62 Zhenis Ave., Astana, Republic of Kazakhstan.
Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55927140200>

Shakhazhanova Gulnar, PhD, Associate Professor, K.I. Satpayev Kazakh National Research Technical University, 22 K. Satpayev Str., Almaty, Republic of Kazakhstan.
Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57223935400>

Авторлар туралы мәлімет:

Темиргазина Зифа, филология ғылымдарының докторы, профессор, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Олжабай батыр көш., 60, Павлодар, Қазақстан Республикасы.

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55776658000>

Тлеулесова Ардак, педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Жеңіс даңғ., 62, Астана, Қазақстан Республикасы.

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55927140200>

Шахажанова Гульнар, PhD, доцент, Қ. Сәтпаев атындағы Қазақ ұлттық зерттеу техникалық университеті, Қ. Сәтпаев көш., 22, Алматы, Қазақстан Республикасы.

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57223935400>

Вклад авторов:

З.К. Темиргазина разработала общую концепцию и методологию исследования, собрала и сделала анализ материала.

А.Ш. Тлеулесова сделала анализ материала, участвовала в интерпретации материалов, редактировала и подготовила рукопись к публикации.

Г.К. Шахажанова сделала анализ материалов, участвовала в интерпретации материалов, подготовила рукопись к публикации.

Author contributions:

Z. Temirgazina developed the overall research concept and methodology, collected and analyzed the material.

A. Tleulesova analyzed the material, participated in their interpretation, and edited and prepared the manuscript for publication.

G. Shakhazhanova analyzed the material, participated in their interpretation, and prepared the manuscript for publication.

Авторлық үлес:

З.К. Темиргазина зерттеудің жалпы тұжырымдамасы мен әдіснамасын әзірледі, материалды жинап, талдады.

А.Ш. Тлеулесова материалдарға талдау жасап, оларды интерпретациялауға қатысты, сондай-ақ қолжазбаны редакциялап, баспаға дайындады.

Г.К. Шахажанова материалдарға талдау жасап, оларды интерпретациялауға қатысты, баспаға дайындады.

Конфликт интересов.

Нет конфликта интересов, связанного со статьей.

Conflict of Interest.

There is no conflict of interest related to this article.

Мүдделер қақтығысы.

Мақалаға байланысты мүдде қақтығысы жоқ.

Лексико-семантическая сущность эвфемизмов в разноструктурных языках

Х. Кадилова

Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы имени Алишера Навои,
Ташкент, Республика Узбекистан

ORCID: 0000-0001-5194-7155

(E-mail: kadirova.golden@yandex.ru)

ARTICLE INFO

Keywords:

тюркские языки,
разноструктурные языки,
эвфемизмы,
дисфемизмы,
омонимия,
антонимия,
синонимия,
сравнительно-сопоставительный
подход,
эвфемизмы
при переводах,
лингвокультурологические и
прагматические
аспекты.

МРНТИ 16.21.51

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-1-198-213>

АННОТАЦИЯ

Научная значимость результатов исследования обусловлена тем, что выводы, полученные в результате анализа лексических единиц, эвфемизмов, в тюркских и не тюркских (в так называемых разноструктурных) языках имеют важное научное значение для сравнительно-сопоставительной лингвистики, в т.ч. и лингвистической тюркологии. Актуальность темы исследования заключается в том, что эвфемизмы как ёмкие лексические единицы языковой системы демонстрируют образность и богатство любого языка, раскрывают его семантический потенциал и кодифицированные возможности. Объектом исследования данной статьи являются эвфемизмы в узбекском, русском, арабском, французском, английском, китайском языках, взятые из текстов художественной, религиозной, переводческой литературы и речевой коммуникации. Автор статьи считает, что в эпоху глобализации, в межэтнической и межкультурной коммуникации людей важное место занимает языковое понимание людей, одной из возможностей которых является переводческая деятельность. В данном контексте автор статьи отмечает особую роль эвфемизмов в переводах разноструктурных языков и на конкретных примерах в статье раскрывает эту значимость. Другим важным фактором для исследования эвфемизмов в данной статье является их лингвокультурный и прагматический контексты, на которые акцентируется внимание при анализе указанных единиц. Сущность эвфемизма определяется сквозь призму лексической подмены одного понятийного смысла другим в целях коммуникативной нейтрализации неприятной информации. Лексико-семантическая сущность эвфемизмов отражается в единицах, которые устанавливаются по соот-

ношению формы и значения к объему значения. Как при сопоставлении эвфемизмов, так и при переводе их проявляются лексические, грамматические генеалогические и лингвокультурные особенности исследуемых языков. Эвфемистические единицы тесно связаны с лексическими категориями языка (синонимы, антонимы, омонимы и др). В данном контексте, чтобы раскрыть сущность эвфемизмов, автор статьи раскрывает их в процессах синонимии (семантическая интерпретация понятия смерти, болезни), антонимии (формальные признаки в виде кавычек и отрицательные значения лексем), полисемантической (метафоры, метонимии, синекдохи) и моносемантической (стилистика оценочные слова). Также следует отметить различную лингвистическую лингвокультурной и прагматической ситуации во внутренних ресурсах каждого языка, которые указывают на специфику омонимического процесса. В процессе проведенного исследования установлено, что использование эвфемистических и дисфемических единиц в тюркских и не тюркских языках также различаются в соответствии с ментально-культурными традициями различных народов Востока и Запада.

Kh. Kadirova

*Alisher Navoi Tashkent State University of Uzbek Language and Literature, Tashkent,
Republic of Uzbekistan*

ORCID: 0000-0001-5194-7155

(E-mail: kadirova.golden@yandex.ru)

The lexical and semantic nature of euphemisms in languages with different structures

Abstract. The scientific significance of the research results lies in the fact that the conclusions obtained from analyzing euphemisms in Turkic and non-Turkic (so-called different structural) languages are of great importance to comparative linguistics and linguistic Turkology. The relevance of this research topic lies in the fact that, as capacious lexical units of the language system, euphemisms demonstrate the imagery and richness of any language, revealing its semantic potential and codified possibilities. This article focuses on euphemisms in Uzbek, Russian, Arabic, French, English and Chinese, as found in fiction, religious texts, translations and spoken communication. In the era of globalization, the author believes that linguistic understanding plays an important role in interethnic and intercultural communication, and that translation is one way to achieve this. In this context, the author highlights the particular significance of euphemisms in translating languages with different structures, using specific examples to illustrate this point. Another important factor in the study of euphemisms is their linguistic, cultural and pragmatic contexts, which are emphasized in the analysis of these units. The essence of a euphemism is defined through the prism of

Received 09 November 2025. Revised 11 December 2025. Accepted 25 January 2026. Available online 30 March 2026.

Для цитирования: Х. Кадирова Лексико-семантическая сущность эвфемизмов в разноструктурных языках // Turkic Studies Journal. 2026. Т. 8. № 1. С. 198-213. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-1-198-213>

For citation: Kh. Kadirova The lexical and semantic nature of euphemisms in languages with different structures // Turkic Studies Journal. 2026. V. 8. № 1. P. 198-213. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-1-198-213>

lexical substitution, whereby one conceptual meaning is replaced by another to neutralize the communication of unpleasant or socially sensitive information. Euphemisms are linguistic units identified through the correlation between form and meaning in relation to semantic scope, reflecting their lexico-semantic nature. In both comparative analyses of euphemisms and their translations, the lexical, grammatical, genealogical and linguacultural features of the languages under study become evident. Euphemistic units are closely connected with lexical categories, such as synonymy, antonym and homonymy. To reveal the essence of euphemisms, the author of this article examines them in the context of synonymy (the semantic interpretation of concepts such as death and illness), antonym (formal markers such as quotation marks and negative lexical meanings), polysemy (metaphor, metonymy and synecdoche) and monosomy (stylistically evaluative words). Particular attention is also given to differing degrees of linguistic representation of linguacultural and pragmatic situations within the internal resources of each language. This indicates the specificity of homonymic processes. The study concludes that the use of euphemistic and dysphemistic units varies between Turkic and non-Turkic languages in accordance with the mental and cultural traditions of different Eastern and Western societies.

Keywords: Turkic languages, languages with different structures, euphemisms, dysphemism, homonymy, antonym, synonymy, comparative approach, euphemisms in translation, linguistic-cultural and pragmatic aspects.

X. Қадирова

*Әлішер Науаи атындағы Ташкент мемлекеттік өзбек тілі және әдебиеті университеті,
Ташкент, Өзбекстан Республикасы
ORCID: 0000-0001-5194-7155
(E-mail: kadirova.golden@yandex.ru)*

Құрылымы әртүрлі тілдердегі эвфемизмдердің лексика-семантикалық мәні

Аннотация. Зерттеудің ғылыми маңызы түркілік және түркілік емес (құрылымы әртүрлі деп аталатын) тілдердегі лексикалық бірліктер мен эвфемизмдерді талдау нәтижесінде алынған қорытындылардың салыстырмалы-салғастырмалы лингвистика, оның ішінде лингвистикалық түркітану үшін елеулі ғылыми мәні бар екендігімен анықталады. Зерттеудің өзектілігі эвфемизмдердің тілдік жүйесінің сыйымды лексикалық бірліктері ретінде кез келген тілдің бейнелілігі мен байлығын танытатындығынан және оның семантикалық әлеуеті мен кодталған мүмкіндіктерін ашып көрсететіндігінен білінеді. Өзбек, орыс, араб, француз, ағылшын және қытай тілдеріндегі көркем, діни, аударма әдебиет және тілдік коммуникация мәтіндерінен алынған эвфемизмдер бұл мақаланың нысаны болып табылады. Мақала авторы жаһандану дәуіріндегі этносаралық және мәдениетаралық коммуникацияда адамдардың тіл арқылы түсіністігі маңызды орын алатынын атап өтеді, ал бұл реттегі мүмкіндіктердің бірі аударма қызметі болып саналады деп есептейді. Бұл орайда мақала авторы құрылымы әртүрлі тілдердің аудармасындағы эвфемизмдердің айрықша рөлін атап өтеді де, бұл нәрсенің маңызын нақты мысалдармен дәйектеп береді. Эвфемизмдерді зерттеудің бұл мақаладан көрінетін басқа бір маңызды факторы олардың лингвомәдени және прагматикалық мәнмәтіндері болып саналып, аталған бірліктерді талдауда осыған ерекше назар аударылады.

Эвфемизмнің мәні жағымсыз ақпаратты коммуникативтік тұрғыдан бейтараптандыру мақсатында бір ұғымдық мағынаны басқа ұғыммен лексикалық ауыстыру арқылы айқындалатынын көруге болады. Эвфемизмдердің лексикалық-семантикалық мәнін форма мен мағынаның өзара қатынасы арқылы мағына көлеміне сәйкес айқындалатын бірліктерде көрініс табатынан-ақ аңғаруға болады. Эвфемизмдерді салғастырғандағы секілді, оларды аударған кезде де зерттелетін тілдердің лексикалық, грамматикалық, генеалогиялық және лингвомәдени ерекшеліктері айқындалады. Эвфемистік бірліктер тілдің лексикалық категорияларымен де (синонимдер, антонимдер, омонимдер және т.б.) тығыз байланысты. Бұл ретте эвфемизмдердің мәнін ашу үшін мақала авторы оларды синонимия (өлім, ауру ұғымдарының семантикалық түсіндірмесі), антонимия (тырнақшалар түріндегі формалды белгілер мен лексемалардың теріс мағыналары), полисемантикалық (метафоралар, метонимиялар, синекдохалар) және моносемантикалық (стилистикалық тұрғыдан бағалаушы сөздер) үдерістер аясында қарастырады. Сондай-ақ омонимия үдерісінің ерекшелігін көрсететін, әр тілдің ішкі ресурсындағы лингвомәдени және прагматикалық жағдайларды әртүрлі сипатта лингвостилизациялауды атап өту қажет. Сонымен бірге жүргізілген зерттеулер барысында түркілік және түркілік емес тілдерде эвфемистік және дисфемистік бірліктерді қолдану Шығыс пен Батыстың әртүрлі халықтарының менталдық-мәдени дәстүрлеріне сәйкес ерекшеленетіні нақтыланды.

Кілт сөздер: түркі тілдері, құрылымы әртүрлі тілдер, эвфемизмдер, дисфемизмдер, омонимия, антонимия, синонимия, салыстырмалы-салғастырмалы көзқарас, аудармадағы эвфемизмдер, лингвомәдени және прагматикалық аспектілер.

Введение

При изучении языковой системы разноструктурных языков выявляются как общие, так и дифференциальные типологические признаки. Цель и задача данной статьи – выявить эти типологические общности и различия в лексических единицах (к которым относятся эвфемизмы), а также попытаться регламентировать их в переводческой деятельности. Акцент в этом исследовании также делается на лингвокультурные и прагматические единицы разноструктурных тюркских и не тюркских языков (узбекского, французского, русского, китайского, арабского).

Известно, что термин «эвфемизм» появился в научном употреблении в 1793 году (Дружинин и др, 2019: 45). Эвфемизмы еще издревле использовались в лексической системе различных языков. В частности, С. Хаджиев отмечает их использование как стиля речи в 1066 году в английском и других западных языках: «...Английский историк Фарб пишет в этой связи весьма интересное наблюдение... Социолингвистическая ситуация, сложившаяся в результате нормандского завоевания... Англосаксонский разговорный язык, наряду с латынью и французским, полностью сохранил свой словарный запас. Представители высших сословий стремились использовать новые слова, созданные на основе латинских корней, вместо распространенных англосаксонских слов» (Хаджиев, 2019: 124). Лексическая замена одних слов на другие или их так называемая «подмена» (при сохранении основного смысла) отмечается по признаку «мягкости» и «грубости», в лингвистической традиции известна как изменение нечто «грубого» на «мягкую» языковую единицу. В данном контексте эвфемизмы как речевые единицы

служат обогащению синонимического процесса в любом языке, поскольку, как пишет Ю. Алексикова, «эвфемизм и исходное обозначение могут находиться в отношениях идеографической или стилистической синонимии. В первом случае в результате эвфемистического именованя нейтрализуются негативные оценочные компоненты исходного понятия. Эвфемизация основана на иных когнитивных механизмах» (Алексикова, 2009).

Материалы и методы исследования

В качестве материалов исследования использованы лексические единицы разноструктурных языков, в частности, эвфемизмы, взятые из текстов художественной и переводческой литературы, религиозных текстов (Коран), речевой коммуникации. Для эффективного использования эвфемизмов в переводческой деятельности в статье также рассматриваются лексические категории указанных языков, какими являются синонимы, омонимы, антонимы.

В статье используются общенаучные методы описания, анализа, систематизации, обобщения, а также методы лингвистической тюркологии, приемы семантического анализа, классификации, сравнительно-сопоставительного подхода. Для выражения эвфемистических и дисфемических единиц в разноструктурных языках внимание акцентируется на ментально-культурных особенностях носителей этих языков. При их сравнении лексико-семантических проблем внимание также обращается на лингвопрагматические и лингвокультурные процессы в тюркских и других языках.

Степень изученности темы

Сравнительная типология и лексикографическая интерпретация эвфемистических или дисфемистических единиц в различных языках является в настоящее время актуальным объектом исследования в лингвистической науке, в т.ч. тюркологической. Изучением табу и эвфемизмов в тюркских языках занимались А.Хасенов, К.Аханов, Т.Джанузаков в казахском языке; С.Хажиев, Х. Шамсуддинов, З.Гулямова¹, К. Кодирова в узбекском языке; Е.Тюнтешова, О.Шагдирова, А.Бадарчы в алтайском, хакасском языках. Также есть ряд исследований по данной теме в русском, английском, китайском языках (Ю.Алексикова, А.Резанова, К. Allan, К. Burrige, М.Чепорухина, Н.Моховикова, М.Ли, Чжан Чань и др.). В частности, исследование формирования синонимического процесса посредством явления эвфемизма проведено Ю.Алексиковой (Алексикова, 2009: 163), научные выводы о его проявлениях в области полисемии и омонимии, обширное изучение эвфемизма в связи с дисфемизмом и лексико-семантический анализ типов дисфемизма сделаны А. Резановой (Резанова, 2008: 277), даже регистрация форм этих переносов, известных как эвфемистические дисфемизмы и дисфемистические эвфемизмы, исследованы зарубежными учеными (Allan, Burrige, 2006). Изучению дисфемизмов наряду с вульгаризмами, варваризмами, сленгом и их отличий от них посвящены работы М.Чепорухиной (Чепорухина, 2019: 119).

¹Гулямова З.Р., 2022. Инглиз ва ўзбек тилларида антитеза стилистик воситаси қўлланишининг концептуал-когнитив ва миллий-маданий параметрлари. 10.00.06. фил. фан. б. фалс. док. (PhD) дисс. автореф. Бухоро: 44 б.

Анализ

На основании изученных выше материалов и в процессе проведенного исследования мы сочли необходимым разделить эвфемистические и дисфемистические единицы на три части, включив в них отдельный анализ синонимических, антонимических и омонимических процессов.

Синонимичный процесс. Среди тюркских языков, склонных к эвфемизму, следует отметить казахский, кыргызский, хакасский, алтайский, узбекский и другие языки, поскольку речевой этикет тюркских народов отражает не только культурные константы, но и их религиозные и моральные ценности, запечатленные в языке. Х.Шамсиддинов, отмечая, что эвфемизмы могут использоваться как синонимы к другим именам, пишет: «Это этический и эстетический вкус нации, национальный дух, этикет и элегантность, отражающие самобытность культуры общения. Использование эвфемизмов со значениями «торжественный», «почтительный», «возвышенный» в художественном, научном, разговорном стилях свидетельствует о широких возможностях языка. Эвфемистические выражения, используемые вместо «первичного имени» процессов, событий и лиц, являются функционально-семантическими синонимами имён, существующих в языке» (Шамсиддинов, 1997: 23). Мы также обращаем внимание на обилие подобных выражений в узбекской речи, вариативность коннотативного уровня, своеобразие приемов юмора и иронии (Қодирова, 2012:)². В данном аспекте сравнение эвфемизмов различных языков имеет особое научное и практическое значение. Рассмотрим некоторые эвфемизмы в конкретных коммуникативных ситуациях.

Так, многообразием эвфемистических выражений и слов, которые часто используются в различных жизненных ситуациях, отличается и французский язык, которые часто используются в различных жизненных ситуациях. Например, в обозначении понятия «смерть»: *mort* – «смерть» *perte ceulle* – «большая утрата»; вместо слова *mourir* – «умереть», *partir s'en aller* – «сдать залог»; вместо *cadaver* – «труп», *depouille mortelle* – «безжизненное тело»; вместо *enterrement* – «похороны», *ensevelissement* – «захоронение»...» (Хажиев, 2019: 125). Обладая неким этикетным статусом, эвфемизмы, обозначающие смерть, имеются и в тюркских языках, в частности, в узбекском языке. Следует отметить, что эвфемизмы, связанные со смертью, в произведении «Минувшие дни» Абдуллы Кадыри могут образовывать синонимический ряд:

“Убить” – *kesmoq* (резать), *kallakesarga zakaz bermoq* (заказать палача), *oradan ko'tarmoq* (поднять – убирать со среды), *kulala qilmoq* (делать керамику), *saranjomlamoq* (прибирать), *saranjom qilmoq* (приводить в порядок), *qonini to'kmoq* (проливать кровь).

“Умереть” – *boshi olinmoq* (быть обезглавленным), *bu dunyoysi foni yandan vido' qilmoq* (попрощаться с этим смертным миром), *dunyo bilan vidolashmoq* (попрощаться с миром), *dunyodan ketmoq* (покинуть мир), *dunyodan ko'chmoq* (переселяться из мира), *dunyodan o'tgan* (прошедший из мира), *joyi jannatda bo'lmoq* (быть в раю), *jon bermoq* (отдать душу), *qazo qilmoq* (совершить бедствие), *qaro tuproqqa qo'shilmog* (присоединиться к черной земле), *qulog'i ostida qolmoq* (остаться под ухом), *mangu uyugga ketmoq* (заснуть навсегда), *Saodat quchog'iga kirmoq* (войти в объятия блаженства), *so'nggi soati yetmoq* (дотянуться до последнего часа), *tobutga olinmoq* (быть похороненным), *yoshini yashab oshini oshamoq* (прожить свои годы, доесть свою долю)... (Qodiriy, 2008: 38).

²Қодирова Х.Б., 2012. Абдулла Қодирийнинг эвфемизм ва дисфемизмлардан фойдаланиш маҳорати. Фил. фан. ном. автореф. Тошкент. 23 б. DOI: 10.13140/PG.2.2.22449.94561

При переводе на узбекский язык подобных эвфемизмов наблюдается эффективность эвфемистической синонимии в языке перевода, а также проявления лингвокультурных и прагматических единиц. Считается, что эвфемизмы, связанные со смертью, по своему содержанию делятся на религиозные и светские. А.Омонтурдиев подчеркивает, что «религиозные эвфемизмы возникли скорее на основе таких понятий, как существование души, ее выход из тела, переход в мир – к Богу, занятие ею места на небесах или в аду» (Омонтурдиев, 2000: 65). Такие эвфемистические выражения, как *jon bermoq* «отдать жизнь», *ajalga omon bermoq* «поддаваться смерти» и *mangu uyuguga ketmoq* «погрузиться в вечный сон», типичные для религиозной речи, также встречаются в произведении «Минувшие дни» Абдуллы Кадыри: *Bu kunimdan, bu hasratimdan qutulish uchun o'zinga ajal chaqiraman*» (Қодирова, 2012: 20). В переводе на узбекский язык непосредственно использовано понятие «смерти»: Я призываю смерть, чтобы избавиться от таких страданий (Кадыри, 2009: 181).

Слова, заимствованные из арабского языка, в персидском языке также образуют эвфемистический синонимический ряд, передающий концепцию смерти. «Например, одно из значений арабское слово «ajal» – обозначение смерти. Однако лексема *ajal* многозначное слово в арабском языке может обозначать «время», «период», а также может передавать значение «смерть». Это слово, образованное посредством антономазии ([гр. *antonomasia*] – лит. Вид замены имен, состоящий в том, что нарицательное имя заменяется собственным и наоборот (напр., «Геркулес» вм. «силач», «рыцарь Печального Образа» вм. «Дон-Кихот») (URL)³.

При переводе на персидский язык слово становится эвфемизмом, и на основе его образовались другие эвфемистические единицы: *ajal kasi residan* (что означает «время пришло») – означает «время умирать»; *ajal dor sare kasi parse zadan* – означает «смерть вращается вокруг чьей-то головы», то есть «смерть очень близка». Заимствованное из арабского языка слово *rehlat* («переселение») также используется как эвфемистическое понятие смерти. Другой эвфемизм слова «смерть» взят из аятов Корана: – *vafāt* в значении «забрать что-то полностью»)» (Мадайнени и др, 2017: 169).

По-видимому, заимствованные слова, служащие для образования синонимического ряда, также призваны выполнять эвфемистическую функцию. Подобную ситуацию можно наблюдать и в русском языке в художественных произведениях. Так, в «Анне Карениной» Л.Н. Толстого понятия, связанные с «загробной жизнью» и «жизнью после смерти», дополняются (французской) единицей с эвфемистическим значением: Наконец, сказав про предполагаемую *folle journee* у Тюриня, полковник засмеялся, зашумел, встал и ушел (Толстой, 2017: 116). Хотя это и представляет собой «синонимический ряд», можно заметить, что связь между первичным значением и переводом в определенном смысле нарушена (Қодирова, 2012: 19). В эпоху, в которой происходят события, описанные в романе великого писателя, французский язык был популярен среди русской аристократии и обладает прагматической значимостью в силу способности слушателя и читателя его воспринимать. Переводчику целесообразно использовать внутренний синонимический эвфемистический ресурс целевого языка, чувствуя, что представитель целевого языка не готов к такому переходу. Тогда можно сказать, что процесс эвфемизации при переводе не удался: *Nihoyat Tyurinnikida bo'lishi ko'zda tutilgan folle journee* (судный день) *dan shang'illab gapirib kuldi, keyin o'rnidan turib chiqib ketdi*

³URL:https://dic.academic.ru/dic.nsf/dic_fwords/4835/%D0%90%D0%9D%D0%A2%D0%9E%D0%9D%D0%9E%D0%9C%D0%90%D0%97%D0%98%D0%AF

(Толстой, 2017: 116). По мнению Н.М. Потаповой, если эвфемизм, используемый для смягчения отрицательной эмоции, нарушает связь с денотатом, то это не эвфемизм, а попытка исказить истину (Потапова, 2007: 108). В конце концов, «закрытая» концепция «открывается» посредством ссылки.

В русском языке также имеется ряд синонимичных эвфемизмов, связанных со смертью, которые можно сравнить с подобными единицами в китайском языке. «...В русской лингвокультуре типичным выражением концепта «смерть» являются христианские (православные) слова: прямиком в рай; век мой прошел, а дней у Бога не ubyло; будет твоя душа в раю, помяни и мою; не бойся никого, кроме Бога одного. Как видно из примеров, контекстуальная граница эвфемизмов тематической группы «смерть» связана с соответствием праведности и реалий жизни закону/греху, а в конце ее – со встречей с Богом» (Ли, 2022: 172). В этом смысле данное понятие русского языка является общим и для других языков, в частности, для узбекского и некоторых других тюркских языков. «Например, в китайском языке можно найти следующие эвфемизмы, связанные со смертью:

坐化 [zuòhuà] – в буддизме: почить в позе созерцания; умереть в сидячем положении;

入寂 [rùjì] – в буддизме: погружаться в нирвану; преставиться, почить; кончина (о монахе);

圓寂 [yuánjí] – в буддизме: 1) паринирвана; 2) погрузиться в паринирвану;

轉世 [zhuǎnshì] – в буддизме: переродиться в данном веке; жить в данном перерождении (по догмату о переселении душ);

歸真 [guīzhēn] – 1) возвращаться к истине (к своей первоначальной природе; 2) уйти в нирвану;

灰度 [mièdù] – 1) в буддизме: уход в нирвану; 2) budda dinida: “уничтожение” физических элементов и “переход” на другой берег (отречение от мира);

荼毗 [túpí] – кремация; кончина монаха;

脫死逃生 [tuōsǐtáoshēng] – в буддизме: уйти в нирвану;

寂灭 [jímìè] – в буддизме: нирвана; уйти в нирвану va hokazo.

Все эти лексемы чужды русскому человеку, не знакомому с восточной культурой» (Моховикова, 2014: 110).

Другие эвфемизмы китайского языка также были подвергнуты типологическому анализу с эвфемизмами русского языка в исследованиях Чжан Чань, который глубоко изучил лингвокультурологические и лингвопрагматические аспекты подобных выражений в русском языке. (Чжан, 2013)⁴. Ученый разработал в широком диапазоне корпус эвфемизмов (создал таблицу), что позволяет нам визуализировать степень использования эмоциональных единиц в обоих языках. По результатам исследования очевидно, что количество и процентное соотношение русских эвфемизмов ниже количества и процентного соотношения китайских эвфемизмов. Важное значение для изучения эвфемизмов в русском и китайском языках имеет систематизация методов и инструментарий эвфемизации лексических единиц. В русском языке больше заимствованных эвфемизмов, чем в китайском, поэтому список синонимов длиннее. Вот почему русский язык доминирует в передаче смысла. Эвфемизмы в китайском языке отличаются ментальными свойствами за счет своих внутренних возможностей, тогда как в русском языке эвфемизмы формализованны, но за счет заимствований

⁴ Чжан Чань., 2013. Эвфемизация в русском и китайском языках: лингвокультурологический и лингвопрагматический аспекты: Автореф. дис... канд. фил. наук. Волгоград: Перемена. 26 с.

количество синонимов в нем больше. Поскольку понятия не создаются повторно в одном и том же языке, синонимия обогащается еще и приобретёнными понятиями.

Омонимичный процесс. Омонимический процесс эвфемизации также привлекает внимание исследователей. Явление «эвфемистической омонимии» нашло отражение в исследовании некоторых узбекских ученых (Омонтурдиев, 2002); однако эта проблема, на наш взгляд, изучена еще недостаточно (Қодирова, 2011).

Е.П. Сеничкина в своем специальном курсе по русским эвфемизмам (Сеничкина, 2012) наряду с полисемией выделяет эвфемистическую омонимию. Естественно, что омонимическая ситуация является общей для полисемического процесса, с признаком «сходства формы». Л.А. Новиков отмечал, что «внутренняя форма слова и её отдельные лексико-семантические варианты, «размывая» их взаимозначимость, приводят к нарушению их значимости и образованию омонимов. Такие омонимы называются семантическими» (Новиков, 1997: 201). Е.П. Сеничкина отмечает, что «метафорическая эвфемизация приводит к образованию эвфемистического ЛСВ (лексико-семантического варианта) в многозначном слове, и таким образом возникли эвфемистические значения слов хрен, яички (вместо обесценных лексем)» (Сеничкина, 2012). Последующее «размывание» внутренней формы эвфемистических ЛСВ привело к образованию семантических омонимов. «Размывание денотата» в эвфемизмах значительно снизило их эвфемистический эффект. Позднее де-эвфемизмы (Этот термин встречается только в трудах Ю.П. Сеничкина. «Деэвфемизмы – это эвфемизмы, которые “загрязнили свой денотат”, перестали восприниматься эвфемизмами, перешли даже в разряд дисфемизмов блин, бляха-муха и др. Как правило, это бывшие эвфемизмы-табуизмы, эвфемизмы низкого стиля речи», и производные от них омонимы были запрещены нормами языка (Сеничкина, 2012: 39). По сравнению с полисемией омонимия — соотношение слов с одинаковым написанием (произношением) и неродственным значением — выступает как негативная категория. В отличие от значений полисемичных слов (лексико-семантических вариантов), соотношения омонимов хаотичны, разрознены, неравномерны и непредсказуемы» (Го, Нью, 2013). При переводе полисемия определяется тем, что лексические средства языка перевода похожи, а значения близки. Например: герой произведения «Минувшие дни» Юсуфбек Хаджи, также демонстрирующий эвфемистические возможности многозначности узбекского языка, выражает своё глубокое чувство духовной культуры следующим образом: *Nega har narsaga yetgan aqling shunga kelganda oqsaydir* (Qodiriy, 2008: 186) («Почему твой ум, достигший всего, хромает, когда речь заходит об этом»). Выражение «тупеет» заменяется словом «хромает» – слово настолько тонкое, что в самом предложении, исходящем из уст говорящего, не чувствуется никакой грубости. Даже в переводе оно сохраняет свой эвфемистический характер: Почему твой пронизательный разум вдруг захромал, когда ты дошел до такой мысли? (Кадыри, 2009: 349).

Мы видим, что выражение «хромать» также повторяется в фельетоне «Nega kim?», но лексико-семантическая вариантность иная: «Ishtirokiyun» gazetasi bir kun chiqub, bir kun chiqmay, oqsay boshladi (Қодирий, 2007: 73). То есть хромать означает «быть невезучим», «иметь неудачу». Здесь наблюдается, что эвфемистическая полисемия может встречаться и при переводе: Газета «Иштирокиюн» начала хромать, в один день выходя, в один день не выходя. В данном случае денотат компонента «хромой» (указывающий на физическое нездоровое состояние живого существа) создает основу для эвфемизма

в обеих вышеприведенных ситуациях, и этот денотат возникает при переводе. Таким образом, эвфемистическая омонимия имеет значение в контексте употребления внутри каждого языка, а ее лексико-семантические проблемы заслуживают изучения в области переводоведения, а не только в сравнительно-сопоставительной лингвистике.

Антонимический процесс. Эвфемизация антонимов впервые была упомянута С.Видлаком в 1967 году: «Вместо слова «ложь» употребляется мейотический (литотический) эвфемизм «неправда» и антифрастический эвфемизм «правда» (произносится иронически). Другой пример: мейотический эвфемизм для слова трудный — довольно трудный, а антифрастический эвфемизм для слова сарказм – лёгкий» (Видлак, 1967: 277).

В узбекском языке антонимический статус эвфемизма, как и некоторых художественных средств, как языковое и речевое явление специально не изучался. Мы обратились к этому вопросу только в нашем исследовании и аргументируем свою позицию: «Читателю также очевидно, что выражения в кавычках имеют противоположный смысл. Это, конечно, несёт в себе смысл, противоречащий определённому пониманию. Например, выражение «хусни Юсуф» не только выражает великую красоту Юсуфа, но и дано в кавычках, что указывает на то, что изображаемый образ, наоборот, уродлив и безобразен. В аналогичной антонимической связи находятся и выражения “mushtipar” (бессильная), “mushfiqa”, которые даны в кавычках по отношению к словам mushfiqa (ласковая, милая), ojiza (слабый пол), karima (великодушная), которые используются по отношению к женщинам в коротких сатирических произведениях Абдуллы Кадыри.

Сравним:

O'shal kundan boshlab ul mushfiqa atrof javonibga azbaroyi sovchilik uchun yurganlarida faqirg'a muvofiqutta' b bir nozanin topilmas erkan (Қодирий, 2007: 327) (с того дня та милая (мама) отправлялась искать прекрасную девушку, но не могла найти пригодную мне – бедному.)

Albatta, bu “mushtipar”larning ko'ngillarini olmoq har bir belida belbog'i bor bo'lg'an kishining vazifasidir (Қодирий, 2007: 173)” (Кадирова, 2023: 71) (Конечно, долг каждого человека с поясом на талии (мужчины) – сделать счастливой этих «милых» (дам)).

Мы также разделяем позицию Е.П.Сеничкиной, которая в своих исследованиях выделяет антонимическую эвфемизацию. Ученый пишет: «Антонимия в области эвфемизмов проявляется в том, что некоторые из них образуются путем поляризации значений языковых единиц: путем частичной антонимии (мейозиса) или полной антонимии (антифразиса)» (Сеничкина, 2012).

В сравнительно-сопоставительном изучении лексики разноструктурных языков имеются исследования, посвященные антонимии, в рамках которых функционируют и эвфемистические единицы. К числу этих работ относятся структурная классификация антонимов в неродственных языках (Закирова, 2014); лексико-семантические аспекты асимметрии позитивных и негативных сфер оценки (на материале русского и английского языков) (Скворцова, 2012:)⁵, концептуально-когнитивные и национально-культурные параметры использования стилистического приема антитезы в английском и узбекском языках» (Гулямова, 2022: 44).

⁵Скворцова Е.В., 2012. Лексико-семантические аспекты асимметрии положительной и отрицательной зон оценки (на материале русского и английского языков). 10.02.01. – 10.02.19 Автореф. дисс... кан.фил. наук. Орел: 20 с.

Также известно, что в русском языке «антонимы-эвфемизмы» образуются с помощью приставки не- для более мягкого выражения противоположности. Сравним: «красивый – безобразный и красивый – некрасивый, добрый – злой и добрый – недобрый» (Закирова, 2014). Следовательно, можно сделать вывод, что антонимическая эвфемизация имеет определённые сходства в тюркских и не тюркских языках, особенно в узбекском и русском. В конце концов, в русском языке использование положительного или утвердительного признака для эвфемизации отрицательного считается антонимизацией. Примеры: Ну и запах! Французские духи!

Полученные результаты

В процессе проведённого исследования были достигнуты следующие результаты.

Эвфемизация является эффективным материалом для процесса синонимии в разноструктурных языках (тюркских/ не тюркских). При переводе лексические единицы целевого языка могут передавать этот перенос в разных формах и разными способами. Например: *ajal chaqiraman* → призываю смерть. Даже если лексический пласт целевого языка недоступен, все равно можно создать эвфемистическую синонимию с помощью метода перевода, например, транскрипции или кальки: *kulim ko'kka sovurding* → пепел же развеял по миру. Кроме того, в омонимическом процессе важную роль играют эвфемизмы. Однако средства перевода не находятся в омонимичных отношениях. Явление омонимии по форме схоже с полисемией. Отмечено, что омонимы с эвфемистическим переносом часто возникают в результате полисемического процесса. Это понятно, когда перевод осуществляется с использованием того же лексического слоя в переводе: *aqling oqsaydir* → разум захромал; *gazeta oqsay boshladi* → газета начал хромать. Эвфемизм также подразумевает антонимический процесс, часто выступая в качестве контекстуального антонима в тексте. На наш взгляд, эвфемистические единицы приобретают антонимический характер только в прагматической среде. Например: *sut bilan kirgan, jon bilan chiqar* → то, что вошло в кровь с молоком матери, уйдёт лишь с последним вздохом. Молоко (*sut*) и душа (*jon*) не являются антонимами в узбекском и русском языках. Если рассматривать его отдельно, он не носит эвфемистического характера. В обоих языках возможно создание антонимического явления путем выражения положительного и сокрытия отрицательного отношения с целью придания действительности эвфемистического оттенка: правда (не правда); “*mushtipar*” (*gunohkor*). Подобные случаи, как правило, толкуются как угодно.

Наши результаты нашли отражение в таблице ниже:

Лексико-семантическая характеристика эвфемистической единицы	Эффективные методы перевода
Синонимический процесс	метод аналогового подбора, лексические дополнения, метод кальки, перифраза, модуляция
Омонимический процесс	метод аналогового подбора, лексические дополнения, метод кальки, перифраза, модуляция
Антонимический процесс	метод аналогового подбора, лексические дополнения, метод кальки, перифраза, модуляция

Как видно, лексико-семантические свойства всех эвфемизмов не подвержены влиянию приемов транскрипции, конкретизации и обобщения перевода.

Выводы

Лексико-семантические свойства эвфемизмов находят свое отражение в синонимических, омонимических и антонимических процессах разноструктурных языков (узбекском, казахском, русском, французском, английском, китайском). Во многих языках синонимичные эвфемизмы, связанные с понятием смерти, схожи по своему значению и легко переводятся эквивалентной эвфемистической лексической единицей в языке перевода. Омонимичный случай отличается от полисемантического явления, часто смысляет их разграничения. Различие между ними определяется в процессе перевода. Омонимичная эвфемизация может быть только внутри языка. Антонимическая эвфемизация происходит во всех языках, особенно в узбекском и русском, схожим образом и в основном заметна при эвфемизации положительного признака в кавычках.

Литература

Алексикова Ю.В., 2009. Эвфемия как частный случай синонимии. Вестник ТГУ. №6. С. 261–267. [Электронный ресурс] – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/evfemiya-kak-chastnyy-sluchay-sinonimii> (дата обращения: 09.11.2025).

Видлак С., 1967. Проблема эвфемизма на фоне теории языкового поля. Этимология. М: С. 267–285. [Электронный ресурс] – URL: <https://ruslang.ru/doc/etymology/1965b/16-vidlak.pdf>

Го Лицзюнь, Нью Ичжи, 2013. Соотношения между полисемией и омонимией и проблема их разграничения. Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. №12-2. [Электронный ресурс] – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sootnosheniya-mezhdu-polisemiei-i-omonimiei-i-problema-ih-razgranicheniya> (дата обращения: 09.11.2025).

Дружинин А.С., Фомина Т.А., 2020. Дисфемия в экспериенциальном аспекте: Деструктивный или конструктивный феномен? Гуманитарное знание и ответы на вызовы XXI века: когнитивно-дискурсивные стратегии: материалы международной научной конференции. 21–22 марта 2019 года. М.: Издательство РГГУ. С. 43–51.

Закирова Р.М., 2014. Структурная классификация антонимов в неродственных языках. Современные проблемы науки и образования. № 5. [Электронный ресурс] – URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=14468> (дата обращения: 09.11.2025).

Kadirova X., 2023. Evfemik va disfemik birliklarning ma'no munosabati va ma'no qamrovi asosidagi tiplari. Иностранные языки в Узбекистане. No 6 (53). С. 60–77. [Электронный ресурс]. - URL: <https://journal.fledu.uz/wp-content/uploads/sites/3/2023/12/hurshida-botirovna-kadirova-1.pdf> (дата обращения: 09.11.2025)

Қодирий А., 2007. Диёри бакр. Тошкент: Янги аср авлоди. 472 б.

Ли М., 2022. Лингвокультурная обусловленность использования эвфемизмов тематической группы «смерть» в русских и китайских поговорках. Litera. № 9. DOI: 10.25136/2409-8698.2022.9.38830 [Электронный ресурс] – URL: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=38830

Мадайени Авал Али, Сейед-Агаи Резаи Сейде Моханна, 2017. Способы эвфемизации смерти в русском и персидском языках. Актуальные проблемы филологии и педагогической лингвистики. № 2. С. 165–177. [Электронный ресурс] – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sposoby-evfemizatsii-smerti-v-russkom-i-persidskom-yazykah> (дата обращения: 09.11.2025).

Моховикова Н.С., 2014. Проблематика перевода эвфемизмов с китайского языка на русский: на материале религиозного дискурса тематической группы “смерть”. Актуальные вопросы переводоведения и практики перевода. Международный сборник научных статей. Выпуск 4. Нижний Новгород: ООО “АЛЬБА”. С. 107–113. [Электронный ресурс] – URL: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=23783261>

Омонтурдиев А., 2000. Ўзбек нутқининг эвфемик асослари. Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. 128 б.

Омонтурдиев А.Ж., 2002. Эвфемик омонимияга доир. Тилшуносликнинг долзарб масалалари. 1-қисм. Тошкент. Б. 70–73.

Потапова Н.М., 2007. Краткий обзор некоторых исследований эвфемизмов. Язык, сознание, коммуникация: Сб. статей. Вып. 34. М.: МАКС Пресс. С. 27–37. [Электронный ресурс] – URL: https://www.philol.msu.ru/~slavphil/books/jsk_34.pdf

Резанова А.Н., 2008. Классификация дисфемизмов по лексико-семантическим разрядам. Известия РГПУ им. А. И. Герцена. №63-1. С. 277–280. [Электронный ресурс] – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/klassifikatsiya-disfemizmov-po-leksiko-semanticheskim-razryadam> (дата обращения: 09.11.2025).

Сеничкина Е.П., 2012. Эвфемизмы русского языка: спецкурс: учебное пособие. Е.П. Сеничкина. 2-е изд., стер. М.: Флинта.

Толстой Л.Н., 1877. Анна Каренина. М.: ДА! Медиа.

Хажиев С., 2019. Эвфемизмларнинг ҳозирги замон ўзбек, француз, инглиз тилларидаги функционал семантик хоссалари. “Таржимашуносликнинг долзарб масалалари: таржима назарияси ва амалиёти, таржима тарихи, лингвокультурология ва туризм соҳаларининг узвий боғлиқлиги” мавзусидаги Республика илмий-амалий анжуман метариаллари тўплами. Тошкент: Б. 124–126.

Шамсиддинов Ҳ., 1997. Сўзларнинг эвфемик функционал-семантик синонимлари. Ўзбек тили ва адабиёти. № 6. Б. 22–25.

Чепорухина М.Г., 2019. К разграничению терминов “дисфемизм”, “сленг”, “вульгаризм” и “инвектива”. Вестник Самарского университета. История, педагогика, филология. №4. С. 116–126.

Allan K., Burrige K., 2006. Forbidden Words. Taboo and the Censoring of Language. Cambridge: Cambridge University Press. 303 p. DOI: 10.1017/CBO9780511617881.

Reference

Aleksikova Yu.V., 2009. Evfemiya kak chastniy sluchay sinonimii [Euphemism as a special case of synonymy]. Vestnik TGU (Bulletin Tomsk State University). №6. P. 261–267. [Electronic resource] – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/evfemiya-kak-chastnyy-sluchay-sinonimii> (Accessed: 09.11.2025). [in Russian].

Vidlak S., 1967. Problema evfemizma na fone teorii yazikovogo polya [The problem of euphemism in the context of linguistic field theory]. Etimologiya [Etymology]. Moscow. P.

267–285. [Electronic resource] – URL: <https://ruslang.ru/doc/etymology/1965b/16-vidlak.pdf> (Accessed: 09.11.2025). [in Russian].

Go Litszyun, Nyu Ichji, 2013. Sootnosheniya mejdu polisemiy i omonimiy i problema ix razgranicheniya [The relationship between polysemy and homonymy and the problem of their distinction]. Aktualnye problemi gumanitarnix i yestestvennix nauk [Actual problems of humanitarian and natural sciences]. No. 12-2. [Electronic resource] – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sootnosheniya-mezhdu-polisemiy-i-omonimiy-i-problema-ih-razgranicheniya> (Accessed: 09.11.2025). [in Russian].

Drujinin A.S., Fomina T.A., 2020. Disfemiya v eksperientsialnom aspekte: Destruktivniy ili konstruktivniy fenomen? [Dysphemism in Experiential Aspect: Destructive or Constructive Phenomenon?]. Gumanitarnoe znanie i otveti na vizovi XXI veka: kognitivno-diskursivnie strategii: materialy mejdunarodnoy nauchnoy konferentsii. [Humanitarian Knowledge and Responses to the Challenges of the 21st Century: Cognitive-Discursive Strategies: Proceedings of the International Scientific Conference] March 21-22. 2019. Moscow: RGGU (Russian State University for the Humanities.). P. 43–51. [in Russian].

Zakirova R.M., 2014. Strukturnaya klassifikatsiya antonimov v nerodstvennix yazikax [Structural classification of antonyms in unrelated languages]. Sovremennye problemi nauki i obrazovaniya [Modern problems of science and education]. № 5. [Electronic resource] – URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=14468> (Accessed: 09.11.2025). [in Russian].

Kadirova Kh., 2023. Types of euphemic and dysphemism units based on meaning relations and scope of meaning. Foreign Languages in Uzbekistan. No 6 (53). P. 60–77. [Electronic resource] – URL: <https://journal.fledu.uz/wp-content/uploads/sites/3/2023/12/hurshida-botirovna-kadirova-1.pdf> (Accessed: 09.11.2025). [in Uzbek].

Kodiri A., 2007. Diyori Bakr. Tashkent: Yangi asr avlodi. 472 p. [in Uzbek].

Li M., 2022. Linguocultural Conditionality of the Use of Euphemisms of the Thematic Group «Death» in Russian and Chinese Proverbs. Litera. 9. P. 169–177. [Electronic resource] – URL: <https://doi.org/10.25136/2409-8698.2022.9.38830> [in Russian].

Madayeni Aval Ali, Seyed-Agai Rezai Seyde Moxanna, 2017. Sposobi evfemizatsii smerti v russkom i persidskom yazikax [Methods of Euphemization of Death in Russian and Persian Languages]. Aktualnie problemi filologii i pedagogicheskoy lingvistiki [Current Issues of Philology and Pedagogical Linguistics]. № 2. P. 165–177. [Electronic resource] – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sposoby-evfemizatsii-smerti-v-russkom-i-persidskom-yazykah> (Accessed: 09.11.2025). [in Russian].

Moxovikova N.S., 2014. Problematika perevoda evfemizmov s kitayskogo yazika na ruskiy: na materiale religioznogo diskursa tematicheskoy gruppi “smert” [The Problems of Translating Euphemisms from Chinese into Russian: Based on the Religious Discourse of the Thematic Group “Death”]. Aktualnie voprosi perevodovedeniya i praktiki perevoda [Current Issues in Translation Studies and Translation Practice]. Mejdunarodniy sbornik nauchnix statey [International Collection of Scientific Articles]. Issue 4. Nizhny Novgorod: OOO “ALBA”. P. 107–113. [Electronic resource] – URL: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=23783261> (Accessed: 09.11.2025). [in Russian].

Omonturdiyev A., 2000. O‘zbek nutqining evfemik asoslari [Euphemistic foundations of Uzbek speech]. Toshkent: Abdulla Qodiriy. 128 p. [in Uzbek].

Omonturdiyev A.J., 2002. Evfemik omonimiyaga doir [On euphemistic homonymy]. Tilshunoslikning dolzarb masalalari [Current issues of linguistics]. Part 1. Tashkent. P. 70–73. [in Uzbek].

Potapova N.M., 2007. Kratkiy obzor nekotorig issledovaniy evfemizmov [A Brief Review of Some Studies of Euphemisms]. Yazik, soznanie, kommunikatsiya [Language, Consciousness, Communication]: Collection of Articles. Issue 34. Moscow: MAKS Press. P. 27–37. [Electronic resource] – URL: https://www.philol.msu.ru/~slavphil/books/jsk_34.pdf (Accessed: 09.11.2025). [in Russian].

Rezanova A.N., 2008. Klassifikatsiya disfemizmov po leksiko-semanticheskim razryadam [Classification of dysphemisms by lexical-semantic categories]. Izvestiia RGPU im A I Gertsena [Bulletin of the A. I. Herzen State Pedagogical University]. No. 63-1. P. 277-280. [Electronic resource] – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/klassifikatsiya-disfemizmov-po-leksiko-semanticheskim-razryadam> (Accessed: 09.11.2025). [in Russian].

Senichkina Ye.P., 2012. Evfemizmi russkogo yazika: spetskurs: uchebnoe posobie [Euphemisms of the Russian language: special course: textbook]. 2nd ed., reprinted. M.: Flinta.

Tolstoy L.N., 1877. Anna Karenina. M.: DA! Media. [in Russian].

Xajiev S., 2019. Evfemizmlarning hozirgi zamon o'zbek, fransuz, ingliz tillaridagi funksional semantik xossalari [Functional semantic properties of euphemisms in modern Uzbek, French, and English]. Collection of materials of the Republican scientific and practical conference on the topic “Current issues of translation studies: the inextricable link between the fields of translation theory and practice, translation history, linguoculturology and tourism”. Tashkent. P. 124–126. [in Uzbek].

Shamsiddinov H., 1997. So‘zlarning evfemik funksional-semantik sinonimlari [Euphemistic functional-semantic synonyms of words]. O‘zbek tili va adabiyoti [Uzbek language and literature]. No. 6. P. 22–25. [in Uzbek].

Cheporuxina M.G., 2019. K razgranicheniyu terminov “Disfemizm”, “Sleng”, “Vulgarizm” i “Invektiv” [On the Distinction of the Terms “Dysphemism”, “Slang”, “Vulgarism” and “Invective”]. Vestnik Samarskogo universiteta. Istoriya, pedagogika, filologiya [Bulletin of Samara University. History, Pedagogy, Philology]. No. 4. P. 116–126. [in Russian].

Allan K., Burridge K., 2006. Forbidden Words. Taboo and the Censoring of Language. Cambridge: Cambridge University Press. 303 p. DOI: 10.1017. CBO9780511617881.

Сведения об авторе:

Кадирова Хуршида, доктор филологических наук, доцент кафедры узбекского языка и методики его преподавания, Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы имени Алишера Навои, Яккасарайский район, ул. Юсуф Хос Хожиба 103, Ташкент, Республика Узбекистан.

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216159835>

Information about author:

Khurshida Kadirova, Doctor of Philology, Associate Professor, Department of Uzbek Language and Teaching Methods, Alisher Navoi Tashkent State University of the Uzbek language and Literature, Yakkasaray District, 103 Yusuf Khos Khozhyb Str., Tashkent, Republic of Uzbekistan.

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216159835>

Автор туралы мәлімет:

Хурида Қадырова, филология ғылымдарының докторы, өзбек тілі және оқыту әдістемесі кафедрасының доценті, Әлішер Науаи атындағы Ташкент мемлекеттік өзбек тілі мен әдебиеті университеті, Яккасарай ауданы, Юсуф Хос Хожыб көш., 103, Ташкент, Өзбекстан Республикасы.

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216159835>

Конфликт интересов.

Нет конфликта интересов, связанного со статьей.

Conflict of Interest.

There is no conflict of interest related to this article.

Мүдделер қақтығысы:

Мақалаға байланысты мүдде қақтығысы жоқ.

Гагауыз ұлтының тарихи кезеңдері мен тілдік қалыптасуындағы факторлар

Б. Кемпф^a, Ш.Т. Кудьярова^b, *М.Б. Жукиева^c

^a*Cegeed университеті, Cegeed, Мажарстан*

ORCID: 0009-0003-6747-9263

(E-mail: belakempf@gmail.com)

^b*Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан Республикасы*

ORCID: 0009-0003-6304-5433

(E-mail: kudyarova.72@mail.ru)

^c*Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан Республикасы*

ORCID: 0009-0004-4037-2914

(E-mail: mendesh.75@mail.ru). *Байланыс үшін автор: mendesh.75@mail.ru

ARTICLE INFO

АННОТАЦИЯ

Кілт сөздер:
түркі тілдері
және гагауыз
тілі, гагауыз
тарихы,
молдаван тілі,
орыс тілі, тілдік
ықпал, оғыз
тобы, араб-парсы
терминдері,
христиан діні,
діни лексика,
кірме сөздер.

FTAMP 18.71.91

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-1-214-236>

Түркі текті халықтардың тілдерін олардың тарихи дамуы, мәдениеті және дүниетанымдық көзқарастары жүйесінен тыс зерттеу мүмкін емес. Түркі тілдері мен мәдениеттерін зерттеу көшпенділіктің алғашқы кезеңдерінен бастап қазіргі жаһандану үдерістері заманын қамтитын көшпенді өмір салтының тарихи дәуірлеріне жүгінуді меңзейді. Осыған сәйкес зерттеу жұмысы тек әлеуметтік-мәдени және тарихи дәуірлерді қайта жаңғыртуға ғана емес, сонымен бірге ішкі, құндылықты маңызы бар құрамдас бөлігін де түсінуге бағытталуы тиіс. Осы тұрғыда түркі этностарының құрамына кіретін гагауыздардың тарихи тағдыры ерекше маңызға ие. Олар кезінде өздерінің дербес мемлекеті болған, ал қазіргі уақытта тілдік және мәдени бірегейлігін жоғалту қаупі бар шағын этнос болып табылады. Мақалада гагауыз халқының тарихи даму деректеріне, тілдік арналарының қалыптасу кезеңдеріне, зерттеушілердің гагауыз тілінің қалыптасуына қатысты ғылыми көзқарастарына салыстырмалы талдау жасалады. Тарих барысында сол дәуірлердегі өзге араб, парсы, ноғай, татар, болгар, румын, грек, молдаван, украин, орыс тілдерінің сыртқы ықпалдары күшті болғанымен, әртүрлі гипотезаларға шолу жасай отырып, гагауыз тілінің түркілік негізін сақтағандығына талдау жасалады. Бұл тілдік ықпалдар гагауыз тілінің лексикалық қабатынан, атап айтқанда, діни терминология және әкімшілік-саяси атаулардан айқын байқалады. Зерттеудің мақсаты – гагауыз этносы мен тілінің қалыптасу үдерісін этнолингвистикалық және салыстырмалы-тарихи тұрғыдан сипаттау. Гагауыздар этногенезі туралы зерттеушілердің ғылыми көзқарастары жүйеленіп, олардың Балқан өңіріне

қоныс аударуы мен оғыз тайпаларымен байланысы, әлеуметтік-тарихи жағдайлары айқындалады. Ғалымдардың еңбектері сараланып, тарихи құжаттар негізінде гагауыз тілін түркі тілдерінің ортақ тарихи жадымен байланыстыратын интеграциялық үдерістер қарастырылады. Зерттеу барысында салыстырмалы-тарихи, диахронды-синхронды талдау, салғастырмалы әдістер кешенді түрде қолданылды. XX ғасырдың ортасына дейін жазу жүйесі, әліпбиі болмаған гагауыз халқы өзінің көркем әдебиетіндегі бай мұрасын ауызша дәстүр арқылы ұзақ уақыт бойы сақтағанын дәлелдейді. Қазіргі түркі тілдерінде гагауз тілінің лексикалық және грамматикалық жүйелерін сақтау түркі халықтарының тарихи тілдік сабақтастығын анықтайды. Зерттеуде көптілділік пен жаһандану жағдайында гагауыз тілінің сақталуы, дамуы және болашағына қатысты өзекті мәселелермен бірге қазіргі гагауыз тілінің тілдік ахуалына талдау жасалды. Тарихи кезеңдердегі тілдік қарым-қатынас нәтижесінде мынадай қорытынды жасалды: гагауыздардың өзге көршілес халықтармен әртүрлі тарихи, тілдік және ареалды-мәдени байланыстарына қарамастан, гагауыз тілінің негізгі грамматикалық жүйесі түркілік түп-тегін сақтап қалды. Гагауыз тілінің түркі тілдеріне, оның ішінде оғыз тілдік тобына жатуы тілдік деректерге және гагауыз тілінің түркі тілдері жүйесіне жақындығына негізделеді. Осы тұрғыда мақалада гагауыз тілінің жалпы түркі тілдерімен сабақтастық байланыстары анықталды.

Б. Кемпф^а

^аСегедский университет, Сегед, Венгрия

ORCID: 0009-0003-6747-9263

(E-mail: belakempf@gmail.com)

Ш.Т. Кудьярова^б

^бКазахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Республика Казахстан

ORCID: 0009-0003-6304-5433

(E-mail: kudyarova.72@mail.ru)

***М.Б. Жукиева^с**

^сКазахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Республика Казахстан

ORCID: 0009-0004-4037-2914

(E-mail: mendesh.75@mail.ru)

*Автор для корреспонденции: mendesh.75@mail.ru

Исторические этапы гагаузского народа и факторы формирования его языка

Аннотация. Изучение языков народов тюркского происхождения вне системы их исторического развития, культуры и мировоззренческих представлений представляется

Received 30 November 2025. Revised 05 January 2026. Accepted 05 February 2026. Available online 30 March 2026.

Дәйексөз үшін: Б. Кемпф, Ш. Кудьярова, М. Жукиева Гагауыз ұлтының тарихи кезеңдері мен тілдік қалыптасуындағы факторлар // Turkic Studies Journal. 2026. Т. 8. № 1. 214-236 б. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-1-214-236>

For citation: B. Kempf, Sh. Kudyarova, M. Zhukiyeva The historical development of the Gagauz people and the factors influencing the formation of their language // Turkic Studies Journal. 2026. V. 8. № 1. P. 214-236. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-1-214-236>

невозможным. Изучение тюркских языков и культур намекает на обращение к историческим эпохам кочевого образа жизни, охватывающим время современных процессов глобализации с первых периодов кочевничества. В соответствии с этим исследовательская работа направлена не только на реконструкцию социокультурных и исторических эпох, но и на понимание внутренней, ценностно-значимой составляющей. Особое значение в этом контексте имеет историческая судьба таких древнетюркских этносов, как гагаузы. Гагаузы представляют собой небольшой этнос, ранее имевший свою государственность, а в настоящее время находящийся под угрозой утраты языковой и культурной самобытности. В статье сделан сравнительный анализ данных исторического развития гагаузского народа, этапов формирования языковых каналов, научных подходов исследователей к формированию гагаузского языка. В результате рассмотрения различных гипотез в процессе исследования установлено, что гагаузский язык сохранил тюркскую основу, несмотря на сильное внешнее влияние других языков: арабского, персидского, ногайского, татарского, болгарского, румынского, греческого, молдавского, украинского, русского. Эти языковые влияния очевидны в лексическом слое гагаузского языка, в частности, в религиозной терминологии и административно-политических названиях. Цель исследования – охарактеризовать процесс формирования гагаузского этноса и языка с этнолингвистической и сравнительно-исторической точек зрения. В статье систематизированы научные взгляды исследователей на этногенез гагаузов, определены их миграция в Балканский регион и связи с огузскими племенами, социально-исторические условия проживания гагаузов. На основе исторических документов рассматриваются интеграционные процессы, связывающие гагаузский язык с общей исторической памятью тюркских языков. Гагаузский народ до середины XX века не имел письменного алфавита и долгое время свое богатое наследие в художественной литературе сохранил в устном народном творчестве. Сохранение лексической и грамматической систем гагаузского языка в современных тюркских языках определяет историческую языковую преемственность тюркских народов. Авторы статьи провели анализ языковой ситуации современного гагаузского языка в контексте сохранения, развития и будущего гагаузского языка в условиях полиязычия и глобализации. В результате языкового общения в исторические периоды также было установлено, что, несмотря на различные исторические, языковые, ареально-культурные контакты гагаузов с другими соседними народами, основная грамматическая система гагаузского языка сохранила тюркские истоки. Принадлежность гагаузского языка к тюркским языкам, а среди них к огузской языковой группе, основывается на базе языковых данных, близостью гагаузского языка с системой тюркских языков. В данном аспекте в статье определены преемственные связи гагаузского языка с тюркскими языками в целом.

Ключевые слова: тюркские языки и гагаузский язык, история гагаузов, молдавский язык, русский язык, языковое влияние, огузская группа, арабо-персидские термины, христианская религия, религиозная лексика, заимствованные слова.

B. Kempf^a

^a*University of Szeged, Szeged, Hungary*

ORCID: 0009-0003-6747-9263

(E-mail:belakempf@gmail.com)

Sh. Kudyarova^b

^b*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan*

ORCID: 0009-0003-6304-5433

(E-mail:kudyarova.72@mail.ru)

***M. Zhukiyeva^c**

^c*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan*

ORCID: 0009-0004-4037-2914

(E-mail:mendesh.75@mail.ru)

*Corresponding author: mendesh.75@mail.ru

The historical development of the Gagauz people and the factors influencing the formation of their language

Abstract. The study of the languages of Turkic peoples outside the framework of their historical development, culture, and worldview is impossible. Research into Turkic languages and cultures inevitably involves reference to the historical periods of nomadic life, encompassing the span from the earliest stages of nomadism to the contemporary processes of globalization. Accordingly, research should aim to understand the internal, value-driven component. In this sense, the historical fate of Turkic ethnic groups such as the Gagauz is particularly important. They are a small ethnic group that previously had its own statehood but is currently at risk of losing its linguistic and cultural identity. This article provides a comparative analysis of data on the historical development of the Gagauz people and the stages of language formation. It also discusses the scientific approaches of researchers to the formation of the Gagauz language. Various hypotheses were considered, and the Gagauz language was analyzed throughout history despite strong external influences from Arabic, Persian, Nogai, Tatar, Bulgarian, Romanian, Greek, Moldovan, Ukrainian, and Russian. These effects are clearly visible in the Gagauz language's lexicon. This study aims to describe the formation of the Gagauz ethnos and language from ethnolinguistic and comparative historical perspectives. The migration of the Gagauz people to the Balkan region and their connection with the Oghuz tribes are established based on socio-historical conditions. Based on historical documents, the integration processes connecting the Gagauz language with the common historical memory of Turkic languages are considered. The Gagauz people prove that their rich literary heritage has long been preserved by oral traditions, as they had neither a writing system nor an alphabet until the middle of the twentieth century. The preservation of the lexical and grammatical systems of the Gagauz language within modern Turkic languages determines the historical linguistic continuity of Turkic peoples. The authors of the article conducted an analysis of the linguistic situation of the contemporary Gagauz language in the context of its preservation, development, and future prospects amid multilingualism

and globalization. As a result of linguistic interaction during historical periods, it was also established that, despite various historical, linguistic, and areal-cultural contacts of the Gagauz with neighboring peoples, the core grammatical system of the Gagauz language has retained its Turkic roots. The classification of the Gagauz language as a Turkic language, specifically within the Oghuz branch, is based on linguistic data and the closeness of the Gagauz language to the Turkic language system. In this context, the article identifies the continuity of the Gagauz language with Turkic languages in general.

Keywords: Turkic languages and Gagauz language, Gagauz history, Moldovan language, Russian language, linguistic influence, Oghuz group, Arabic-Persian terms, Christianity, religious vocabulary, loanwords.

Кіріспе

Қазіргі қарқынды жаһандану жағдайында шағын этностардың тілдік және мәдени бірегейлігін сақтау мәселесі өте өзекті болып отыр. Солардың бірі - Молдова аумағында автономиялық мәртебеге ие гагауыз халқы. Тілі түркі тобына жатса да, христиандық діни дәстүрді ұстанатын бұл халықтың мәдени-өркениеттік болмысы ерекше зерттеуді қажет етеді. Тілдік ықпалдарды және басқа тілдерден кірген сөздерді зерттеу халықтың және оның тілінің қалыптасуы мен даму тарихын тереңірек тануға мүмкіндік береді. Бұл, әсіресе, 2010 жылдан бастап ЮНЕСКО тарапынан гагауыз тілі жойылу қаупі төнген тілдер қатарына енгізілгенін ескерсек, аса маңызды болып табылады.

Гагауыз халқының тарихы – түркі тайпаларының Балқан аймағына қоныс аударуымен ұштасқан күрделі этникалық үдерістердің нәтижесі. XVIII-XIX ғасырлардағы геосаяси өзгерістер бұл халықтың қазіргі Молдова мен Украинаның оңтүстігіндегі Буджак даласына шоғырлануына себеп болды. Бүгінде гагауыздар өз мәдениетін, тілін және діни дәстүрлерін сақтап қалған ерекше ұлт ретінде танылып отыр. Олар негізінен Молдова Республикасының оңтүстігінде тұрады және өзінің мәдени құндылықтарын сақтап қалған шағын этнос болып табылады. Гагауыздардың шығу тегі мен тарихи дамуы – бүгінде зерттеушілер назарындағы маңызды тақырып. Зерттеуіміздің мақсаты да соған сәйкес, гагауыз халқының тарихи кезеңдерін саралау арқылы оның этникалық қалыптасу үдерісін айқындау және гагауыз тілінің қалыптасуына ықпал еткен факторларды лингвотарихи тұрғыдан талдау болды. Осы мақсатқа жету үшін, алдымызға гагауыз халқының этногенезіне қатысты ғылыми тұжырымдарды жүйелеу, гагауыз тілінің оғыз тобына жататындығын мысалдар негізінде анықтау, тілдің қалыптасуына әсер еткен тарихи-саяси, діни және мәдени факторларды көрсету сияқты міндеттерді қойдық.

Еуропаның оңтүстік-шығыс бөлігінде шоғырланған бұл халықтың шығу тегі, тілдік болмысы мен этникалық қалыптасу жолы ғылымда ұзақ уақыт бойы талқыланып келеді. Гагауыздардың этногенезін түсіндіруде оғыз-түркі компоненттері мен Балқан өңірінің тарихи үдерістері ерекше рөл атқарады. Гагауыздардың ата-бабалары Балқанға қоныстанғанға дейін қиын да күрделі тарихи жолдан өтті. Византия шегінде христиан дінін қабылдағаннан кейін ғана отырықшылыққа көшу – түркі тілінде сөйлейтін православие христиандарына жататын гагауыз этносының қалыптасуына алып келді.

Жалпы жойылып кету қаупі төнген тілдерді зерттеудің өзектілігі олардың сол халықтың ерекше лингвомәдени, тарихи және танымдық тәжірибесінің тасымалдаушысы

ретіндегі ерекше құндылығына байланысты болып келеді. Тілдің жоғалуы тілдік әртүрліліктің төмендеуіне ғана емес, сонымен бірге дүниетанымның, дәстүрлі білімнің және этностың мәдени жадының нақты формаларының түбегейлі жойылуына әкеледі. Жаһандану, тілдік бірегейлік және мажоритарлы тілдердің үстемдігі жағдайында шағын тілдерді сақтау және ғылыми сипаттау мәселесі ерекше маңызға ие болатыны сөзсіз.

Осыған байланысты түркі тілдер тобына жататын және шектеулі әлеуметтік-лингвистикалық кеңістікте жұмсалатын гагауыз тілін зерттеудің мәні мен маңызы ерекше болып табылады. Жазбаша дәстүрі мен белгілі бір институционалдық мәртебесінің болуына қарамастан, гагауыз тілі кең таралған тілдердің тарапынан тұрақты қысымға ұшырайды, бұл оның қолданыс аясының тарылуына және ұрпақтар арасындағы сабақтастықтың төмендеуіне әкеледі. Гагауыз тілін зерттеу оның қазіргі жағдайын сипаттап қана қоймай, сонымен қатар тіл жүйесіндегі жалпы түркілік және ерекше белгілерді анықтауға, тарихи-лингвистикалық үдерістерді бақылауға, сондай-ақ оны сақтау мен қолдаудың ғылыми негізделген шараларын әзірлеуге мүмкіндік береді. Сондықтан да гагауыз тілінің мысалында жойылып бара жатқан тілдерді зерттеу теориялық тілтаным тұрғысынан да, адамзаттың бейматериалдық мәдени мұрасын сақтау тұрғысынан да өзекті болып табылады.

Материалдар және зерттеу әдістері

Зерттеуде гагауыз халқының тілі, оның қалыптасуы, басқа тілдердің ықпалы жан-жақты талдауға алынды. Зерттеу материалы жазбаша және ауызша дереккөздерде жазылған гагауыз тілінің тілдік бірліктері мен мәтіндері болды. Фольклорлық мәтіндер, ана тілінде сөйлейтіндердің ауызша сөйлеу үлгілері, диалектологиялық және этнолингвистикалық экспедициялардың материалдары, сондай-ақ сөздіктер, грамматикалар және корпус ресурстарының деректері эмпирикалық негіз ретінде пайдаланылды. Сонымен қатар, С. Булгар, В.А. Мошков, М. Чакир, М.Н. Губогло, В.А. Сычева, Н.К. Дмитриев, В. Копуцу, С.А. Аманжолов, Н.Г. Шаймердинова, Л.А. Покровская, Т. Арнаут, И.А. Субботина т.б. түркітану мен шағын тілдерді зерттеу мәселелеріне арналған отандық және шетелдік зерттеушілердің ғылыми жарияланымдары тартылды.

Жұмыста жалпы ғылыми және арнайы лингвистикалық әдістер қолданылды. Атап айтқанда, тілдік материалды жүйелеу және оның құрылымдық ерекшеліктерін анықтау үшін сипаттамалық әдіс, гагауыз тілінің жалпы түркі тілдік дәстүрімен сабақтастығын анықтау мақсатында тарихи-салыстырмалы әдіс, сондай-ақ басқа түркі тілдерімен ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтау үшін салғастырмалы әдіс, талдау қолданылды. Материалды түсіндіру кезінде тілдік қауіп жағдайында тіл жұмсалымының тілден тыс факторларын ескеруге мүмкіндік беретін әлеуметтік лингвистикалық талдау элементтері пайдаланылды. Зерттеуде диахронды талдау барысында гагауыз тілінің уақыт өте келе даму жолдарын, тарихи өзгерістерін және қалыптасу үдерістерін, ал синхронды талдауда қазіргі гагауыз тілінің құрылымы, функционалдық ерекшеліктері қарастырылды.

Салғастырмалы әдіс негізінде гагауыз тілінің славян және румын тілдерінің әсеріне айтарлықтай көп ұшырағандығын көреміз. Ал, түркі тілдерімен өзара жақындық

дәрежесі, яғни туыстас тілдер фактілері бір-біріне салыстыра зерттелді. Тарихи-салыстырмалы әдіс арқылы гагауыз тіліндегі сөздердің негізінен көне тамырлары түркілік екендігі қазіргі түркі тілдерінің арасындағы байланыстарды жүйелі ғылыми негізде анықтауға болатыны дәлелденеді. Салыстыру үшін алынған материалдар, фактілер сол тілдер үшін ортақ, о баста бір негізден тарағанымен кейін өзгерістерге ұшыраған, дифференциацияланған болуы мүмкін.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Гагауыздардың тарихын зерттеген алғашқы ғалым – Константин Иречек болды. Оған дейін гагауыздар туралы бірде-бір ғылыми зерттеу жұмыстары жарияланбаған. К. Иречек гагауыздардың салт-дәстүрлері туралы айта отырып, XIX ғасырдың екінші жартысындағы гагауыздардың киім ерекшеліктерін, тілдерін жан-жақты сипаттайды: «... Язык мало чем отличается от обычного турецкого османли, за исключением нескольких слов и форм, более близких к татарским, а также греческие и болгарские иностранные слова...» (Jirecek, 1891: 143)

Гагауыз тілін жүйелі түрде зерттеген алғашқы маман – орыс этнографы, әрі Ресей армиясының генерал-майоры Владимир Александрович Мошков. Оның 1904 жылы «Наречия бессарабских гагаузов» атты еңбегі жарық көргеннен кейін ғана гагауыз тіліне қатысты ғылыми көзқарас қалыптаса бастады. Оған дейін, 1895 жылы В.А. Мошков алғаш рет Қазан қаласында «Гагаузские тексты- Известия Общества археологии, истории и этнографии» атты еңбегін жариялады. Ол түрік әліпбиін кирил әрпіне бейімдеп, созылыңқы дауыстыларды сызықшамен, ал жіңішке не жұмсақ айтылатын дыбыстарды нүкте және қос нүктемен белгілеп, гагауыз жазуының алғашқы нұсқасын жасаған. Осы әліпби негізінде В. Мошков гагауыз тіліне тән фонетикалық ерекшеліктерді дәл көрсете алды.

Гагауыз тілін ғылыми тұрғыдан зерттеудің негізгі бастамашысы Кеңес дәуірінің белгілі түркологы, академик Н.К. Дмитриев болды. Ол XX ғасырдың 30-жылдары В.А. Мошков жинап кеткен деректерді терең талдап, гагауыз тілінің фонетикалық жүйесін жан-жақты сипаттап берді: «Гагаузский язык, в основном принадлежащий к языкам тюркской системы, испытал, однако, столь значительное влияние славянских и румынского языков, что к моменту наблюдений Мошкова не только фонетика и словарь, но и особенно синтаксис довольно далеко отошли от обычного строя тюркских языков с их обусловленным порядком слов, специфической структурой сложного предложения и т.д. Эти принципиальные сдвиги, в результате которых гагаузский язык занял совершенно особое место среди тюркских языков...» (Дмитриев, 1962: 251).

Бұдан басқа да Н.К. Дмитриевтің шәкірті Л.А. Покровская гагауыз тіліне болгар және орыс тілдерінің әсерін, П.А. Чеботарь орыс тілінен енген сөздер жайлы, ал Л.Б. Маевская, В.Е. Бойков, Х.М. Ага араб-парсы тілдерінен кірген кірме сөздерге талдау жасаса, В. Копуцу бас киімдерге қатысты араб-парсы кірме сөздерінің түп-төркіні түркі тілдерінен енгендігін көрсетеді.

Талдау

Түркі тілдерін тарихи тұрғыдан зерттеп, тілдік ерекшеліктерін жан-жақты анықтап, толыққанды классификация жасаған бірден бір ғалым – Н.А. Баскаков болды. Ол өзінің генеалогиялық классификациясында түркі тілдерінің тарихын, қазіргі жай-күйін,

тілдердің қарым-қатынасын, этникалық құрамын толықтай есепке алды. Ол түркі тілдерін батыс және шығыс ғұн тілдері деп үлкен екі топқа бөлді де, батыс ғұн тобын төртке бөледі. Гагауыз тілін оғыз тобына, оның ішінде оғыз-бұлғар тілдер тобына жатқызады (Баскаков, 1952: 124). Қазіргі тіл білімінде Н. Баскаков ұсынған жіктеу жүйесі әлі де қолданылып келеді.

Зерттеуші Л.А. Покровская «Современный гагаузский язык» атты еңбегінде гагауыз тілінің оғыз тобына жататынын айтады: «Огузская группа, к которой относится и гагаузский язык, названа так потому что предками азербайджанцев, гагаузов, турок, туркмен, халаджей, и хорасанцев считаются огузские племена, упоминающиеся впервые в древнетюркских (орхоно – енисейских) памятниках рунического письма (VII-VIII) (Покровская, 1997: 7).

Түркілік сөздерде кездесетін «жер» сөзі гагауыз, түрікмен, түрік, әзербайжан тілдерінде *yer* болып, өзге топтарында *yir, cir, jer, der, çer, ser, cir*, т.б. болып айтылады. «Бар» сөзі кейбір түркі тілдерінде *б/п* дыбысымен басталса, гагауыз, әзербайжан, түрік тілдерінде «*var*» *в (v)* дыбысымен басталады. Яғни, бұл тілдік деректер гагауыз тілінің оғыз тобына жататынының айғағы болып табылады.

Әртүрлі жүйеге жататын тілдер ұзақ уақыт бойы өзара қарым-қатынаста болғанда, олардың грамматикалық құрылымында жаңа даму мүмкіндіктері қалыптасады. Бұл өзгерістер сол тілдердің қоршаған тілдік ортасының ықпалымен пайда болады. Халықтың ауызекі сөйлеу тілі мен диалектілердің байланысы көбіне тікелей ауызша қатынас арқылы жүзеге асатындықтан, ең алдымен өзгерістер сөйлем деңгейінде байқалады: синтаксистік құрылымдар мен олардың қолданылу тәртібі өзгереді. Осындай құбылысты гагауыз тілінен де көруге болады. Бұл тілде негізінен оңтүстік түркі тілдеріне тән сөз түрлендіру жүйесі сақталғанымен, оның қолданылу ерекшеліктері басқа түркі тілдеріне қарағанда өзгеше, кейде толық сәйкес келе бермейді. Гагауыз тіліндегі грамматикалық көрсеткіштерді «құрылыс элементтері» деп қарастыруға болады, олар славян тілдеріне тән синтаксистік үлгілерді құрастыруда пайдаланылады. Басқаша айтқанда, гагауыз синтаксисін ғимаратқа теңесек, оның «материалы» түркі тілдік негізден алынған, ал «құрылымдық пішіні» славян тілдеріне жақын келеді.

Н.К. Дмитриевтің шәкірті Л.А. Покровская да гагауыз тілін ұзақ жылдар бойы зерттеумен айналысты. Соның нәтижесінде «гагауыз тілі ұзақ уақыт туыс емес көрші тілдермен байланыста болғандықтан, сөйлемдегі дәстүрлі түркі тілінің сөз тәртібі біртіндеп славян (болгар және орыс) тілдеріндегі сөз тәртібі нормаларына сәйкес қайта құрылды» деген қорытындыға келді (Покровская, 1978: 191). Әрине, өзге тілде сөйлейтін адамдардың өзара байланысы бұл тілдердің әрқилы құрылымдық деңгейлеріне әсер етуіне мүмкіндік туғызады. Осындай әсер көптілді тұлғалардың қарым-қатынас кезінде жіберетін тілдік ауытқуларынан байқалады. Лингвистикада мұндай құбылыс интерференция деп аталады (лат. *inter-* арасында, бір-бірімен, *ferens* – алып жүруші, жеткізуші). Гагауызша-орысша қысқаша сөздіктің құрастырушысы П.А. Чеботарь да өз сөздігінде орыс тілінен кірген көптеген сөздердің гагауыз тіліне әбден сіңіп кеткенін айтады. Кейбір сөздер дыбыстық өзгеріске ұшыраса, мысалы: *малига* – (молд. мэмэлигэ), *комбайна* – (орыс. комбайн) кейбіреуі дәл сол қалпында дыбысталады: *машина* – машина, *парк* – парк, *космос* – космос (Чеботарь, 1992: 3).

Қазіргі гагауыз тілінде қолданылып жүрген көптеген араб-парсы кірме сөздері бар. Олар ертеде, гагауыздардың тілдік жүйесіне осман түріктері тілі арқылы енген.

Қолданылу дәрежесіне қарай гагауыз тіліндегі араб-парсы кірме сөздерін үш негізгі топқа бөлуге болады.

1-кесте. Гагауыз тіліндегі араб-парсы кірме сөздерінің топтары.

Table 1. Groups of Arabic and Persian loanwords in the Gagauz language.

Таблица 1. Группы арабо-персидских заимствованных слов в гагаузском языке.

Гагауыз тіліне толық сіңіп кеткен, гагауызша баламасы жоқ сөздер. Олардың бір бөлігі бастапқы түркі сөздерін де ығыстырған.	<i>Bereket</i> (береке), <i>biyaz</i> (ақ, боз), <i>aalem</i> (әлем), <i>aarif</i> (білу), <i>aariflik</i> (дана), <i>adam</i> (адам), <i>akılı</i> (ақылды), <i>fikir</i> (пікір), <i>mülk</i> (мүлік) т.б
Гагауызша сөздермен қатар қолданылатын сөздер: олар гагауыз сөздеріне қарағанда жиірек те, сирек те қолданылуы мүмкін.	<i>Амужа</i> – <i>чучу</i> , <i>берекет</i> – <i>боллук</i> , <i>ихтиар</i> – <i>бабу</i> т.б.
Қолданыстан шыққан сөздер. Олар барлық кірме лексиканың шамамен оннан бір бөлігін құрайды. Бұл топқа көбіне терминдер кіреді.	Діни сөздер (<i>курбан</i> , <i>намаз</i> , <i>кешиши</i> т.б.); ескі сауда түрлеріне қатысты атаулар (<i>базирган</i> , <i>аршин</i> , <i>ендеза</i> , <i>китерийа</i> т.б.); құрылысқа байланысты сөздер (<i>акарет</i> , <i>кемер</i> , <i>тавла</i> т.б.); кәсіп атаулары (<i>сараф</i> , <i>халачу</i> , <i>чырак</i> т.б.); мемлекеттік басқару терминдері (<i>векил</i> , <i>мудур</i> , <i>измекар</i> , <i>заабит</i> т.б.) тақырыптық топтар жатады.

Қазіргі кезде гагауыз тілінде араб-парсы терминдерін орыс, молдова т.б. тілдерден енген сөздермен алмастыру үрдісі байқалады (*сайфа* – *страница*, *нокта* – *точка*, *тефтер* – *тетрадь*, *даава* – *суд*, *хашкана* – *кухня* т.б. (Сычева.В.А.)¹. Зерттеушілер Л.Б. Маевская, В.Е. Бойков, Х.М. Ага «К вопросу о заимствованиях некоторых арабских и арабо-персидских слов в гагаузском языке» еңбегінде гагауыз тіліне араб-парсы тілдерінен енген 200-ден аса сөздерді жинақтай отырып, талдау жасаған. Еңбекте осы тілдерден енген кірме сөздерді үшке бөліп қарастырады.

1. Мағынасы да, айтылуы да толық сақталған сөздер: *aarif* (ақылды), *insan* (адам), *halk* (халық, отан), *hamal* т.б.

2. Гагауыз және араб тілдерінде мағынасы әртүрлі, айтылуы толық сақталған сөздер: *hayat* гагауыз тілінде «сенек, дәліз», араб тілінде «өмір» мағынасында қолданылады. Бұл сөз «өмір туғаннан өлімге дейін созылатын дәліз» мағынасында беріліп, гагауыз тіліне сопылар ілімі арқылы енгені көрсетіледі.

3. Мағынасы сақталған ең жиі кездесетін сөздер: *çorab* (шұлық), *ihtar* (кәрі), *inan* (сенім), *izmet* (еңбек), *kalp* (жан, жүрек), *kasap* (қасан), *maalä* (көше), *tektur* (мектен), *tefter* (дәптер), *tezek* (тезек), *seber* (себен) т.б. Бұл сөздердің айтылуы өзгеріске ұшыраған, кейбір сөздерде дыбыстардың орын тәртібі ауысқаны әртүрлі деңгейде байқалады (Маевская, Бойков, Ага, 2024: 34).

Л.А. Покровская караманлы христиан әдебиетінің гагауыз тіліне ықпалын зерттеу барысында көптеген діни сөздерді анықтайды. Алайда, Болгарияның солтүстік-шығы-

¹ Сычева.В.А 1972, Арабские и персидские лексические заимствования в гагаузском языке. Диссер. работа, 666 ст. [https:// www. dissercat. com/ content/ arabskie-i-persidskie-leksicheskie-zaimstvovaniya-v-gagauzskom-yazyke](https://www.dissercat.com/content/arabskie-i-persidskie-leksicheskie-zaimstvovaniya-v-gagauzskom-yazyke)

сындағы гагауыздардың түркі халықтарының ішінде географиялық жағынан да, тілдік жағынан да түріктермен бір-біріне өте жақын орналасқандығын көрсетеді. Алайда, араб-парсыдан енген діни терминдерді гагауыз христиандарының тікелей ауызекі сөйлеу арқылы түрік мұсылмандарынан қабылдауы екіталай мәселе. Гагауыз тілінде бұл терминдердің бәрі христиандық мазмұнға сай қайта түсіндірілген. Л.А. Покровская гагауыздардың христиандық терминдер жүйесін жеке талдау жасау негізінде караманлы әдебиеті мен гагауыз діни терминдерінің толық сәйкес келетінін айтады. Сондай-ақ, караманлы христиан мәтіндерінің гагауыз діни лексикасына ықпалының даусыз екенін көрсетеді. Демек, Балқан түбегі мен Бессарабиядағы караманлы әдеби мұрасының гагауыздарға енуі негізінен православие шіркеуі арқылы жүзеге асқан деген қорытындыға келеміз. Негізінен, караманлы христиан мәтіндері гагауыздар ортасында кең таралағанымен, шіркеуде оқылатын дұғалар, «Сенім символы» секілді негізгі діни мәтіндер караманлы христиан дәстүрінің көпшілікке жетуіне мүмкіндік жасаған.

Зерттеуші В. Копуцу гагауыз және түрік тілдеріндегі бас киімдерге қатысты араб-парсы кірме сөздерінің (түр., гаг. *başlık, kalpak*; түр. *börk, sarık, atkı, başörtü, çatki*; гаг. *batik, dartı*) түп-төркіні түркі тілдерінен енгендігін көрсетеді (Копуцу, 2014: 30).

Көрсетілгеніндей, бұл атаулар кейде екі тілде де, кейде бір тілде қолданылады. Сонымен қатар екі тілде де бас киімге қатысты өзге тілдерден енген сөздер аз емес. Парсы тілінен енген лексемалардан бөлек (түр., гаг. *külâh//külah, çember, şal*; түр. *roşi, canfes, çeşan, kofî*), араб тілінен келген сөздер де бар (түр., гаг. *fes, takke//takä*). Бұған қоса, еуропа тілдерінен қабылданған атаулар да кездеседі (түр. *kukuleta*; гаг. *gugla, paraliya, baska, bariz, batist*). Бас киім атауларындағы кірме сөздердің көптігі екі түркі халқының да айналасындағы өзге этностармен кең мәдени қарым-қатынаста болғанын дәлелдейді. Гректермен, армяндармен, иран тілді жұрттармен қатар өмір сүргені, сондай-ақ, араб және парсы тілдерін қолданғаны – түріктердің материалдық мәдениетіне, соның ішінде киім атауларында өз ізін қалдырды. Гагауыздар мен түріктер арасындағы мәдени байланыстар да олардың лексикасына әсер еткен. Бұл жағдайды гагауыз тіліндегі араб-парсы тілінен енген сөздердің көптігі көрсетеді. «*Külâf*», «*fes*», «*çember*», «*takä*» секілді сөздердің Балқанда тұрған кезеңде гагауыз тіліне түрік тілі арқылы енгені анық.

Гагауыз халқы туралы тарихи мәліметтер өте аз. Осы себепті олардың арабтармен немесе парсылармен тікелей байланыста болған-болмағанын айқындау қиынға соғады. Зерттеушілердің болжамы бойынша, гагауыздардың арабтармен де, иран халықтарымен де тікелей қарым-қатынасы болмаған. Өйткені, олар ислам емес, христиан дінін ұстанған. Осыған байланысты гагауыз тіліне ислам мәдениетімен бірге енген араб және парсы сөздері тікелей емес, түрік тілі арқылы қабылданған. Кейбір діни терминдер исламдық негізден шыққанымен, гагауыздардың православ христиандық дүниетанымына қарай икемделген. Мысалы: *Allah* (Алла), *can* (жан), *şaraat* (шариғат), *zeet* (азап) т.б. діни мағыналы сөздер. Мұндай жағдай заңды құбылыс болып саналады. Осман империясы дәуірінде түрік тілі Балқан аймағында кең таралып, гагауыз тіліне елеулі ықпал етті. Сондықтан араб және парсы тілдерінен енген сөздер гагауыз тілінің сөздік құрамына көбінесе түрік тілі арқылы енді деп айтуға да болады. Бұл үдеріс гагауыздардың XVIII ғасырдың соңында Бессарабияға қоныс аударуына дейін Балқан аумағында қалыптасып, гагауыз тіліне енген.

Балқаннан бастау алған түркітілді христиан әдеби дәстүрін Бессарабиядағы гагауыз православ дін қызметкерлері жалғастырды. Бұл үрдістің жетекшілерінің бірі – көрнекті ағартушы, протоиерей Михаил Чакир болды. 1906 жылы Кишиневте оның бастамасымен аударма комиссиясы құрылып, сол арқылы гагауыз тіліне «Інжіл», «Псалтырь», «Акафист», «Әулиелер өмірі» секілді бірқатар шіркеу кітаптары тәржімаланды. Сонымен бірге Чакир гагауыз тілінде «Хакикатын сеси» («Ақиқат дауысы») атты православиелік басылымын шығарып отырды. Оның аудармаларындағы араб-парсы сөздері мен тіркестер аудармашының Караман әдеби дәстүрінің тілдік қорына сүйенгенін көрсетеді. Протоиерей Чакир 1907 жылы Владимир архиепископы және митрополит Макариймен кездесіп, олардың екеуі де гагауыз тіліндегі шіркеу әдебиетінің сапасын өте жоғары бағалаған.

1907 жылға дейін гагауыз тілінде бір де бір кітап болмады. Алғаш рет Михайл Чакир діни кітаптарды гагауыз тіліне аударып, басып шығарды. Бұл діни жазбалар гагауыз тілінде, бірақ, орыс әріптерімен жазылған. 1931 жылы 8 қарашада М.Чакирге гагауыз халқының атынан Авдарма ауылының мұғалімі Владимир Касым ризашылығын білдіріп, хат табыстайды. Онда дін қызметкерінің гагауыз халқына жасаған жақсылығына алғыс айтып, соның арқасында гагауыз тіліндегі жазбаларды ерекше ынтамен оқып жүргендерін айтады. Бұл туралы М. Чакирдің «История гагаузов Бессарабии» кітабында жазылған (Чакир, 2005: 106). 1932 жылы діндар гагауыздарға өте қажет болған «Евангелие» гагауыз тілінде, бірақ латын – румын әріптерімен басылып шықты. Өйткені, ол кезде гагауыздардың өз әліпбиі болмады.

М. Чакирдің гагауыз тіліне қызығушылығы күшті болып, К.И. Иречек, И. Нистор, Д. Григорович, И.С. Иванов, И. Титоров, В.А. Мошков т.б. зерттеушілердің гагауыз халқы, тарихы туралы жазылған барлық еңбектерін жинақтап шығады. М. Чакирдің пікірінше, гагауыздар ескі заманда түркі тайпалары сөйлегендей таза түрік тілінде сөйлейді. Тіпті, гагауыз тілі осман түріктерінің тіліне қарағанда тазалау, өйткені османлылар тілінде парсылар мен арабтардан кірген кірме сөздер өте көп. Осы туралы Румыния Академиясының профессоры И. Нистор «История Бессарабии» кітабында: «Гагаузы проживали в Добрудже, до Варны. Оттуда они выселились, перешли Дунай и поселились в Буджаке, в Бессарабии, где основали свои села рядом с болгарями. Русские правители дали им много земли, которая осталась свободной после переселения татар. Гагаузы печеного-кумано-тюркского происхождения, они приняли православную веру, но сохранили тюркский язык, национальный язык, который чище языка османских турок», – деп көрсетеді (Нистор, 1923: 286). Гагауыз тіліндегі әлі күнге дейін сақталған түркілік сөздер олардың түркітөктес халықтың өкілі екенін айғақтайды.

1930-жылдары М. Чакир румын әліпбиін қолдана отырып, гагауыз тіліндегі аудармашылық және баспа ісін жалғастырды. 1934 жылы оның «Besarabicala Gagauzlarân istoricasa» («Бессарабиядағы гагауыздардың тарихы») еңбегі жарық көрді. 1936 жылы Чакир румын тілінде «Obiceiurile gagauzilor la nunți» («Гагауыздардың үйлену салт-дәстүрлері») атты мақаласын жариялады. 1935 жылы Бухарестте «Марк Інжілі» еңбегі гагауыз тілінде «Ai (Aiozlu) Evangheliea Markudan» деген атаумен басылып шықты. Бұл деректерден гагауыз тіліне Осман империясының құрамында болған кезде араб, парсы сөздері, ал, христиан дінін қабылдағаннан кейін славян тілдеріндегі діни терминдер көптеп енгенін көреміз.

Гагауыз халқының тіліне славян тілдерінің әсер етуі гагауыз тарихына тікелей байланысты. XVII ғасырдың соңы – XVIII ғасырдың басынан бастап алғашқы қоныстанушылар Буджак жазығына қоныстана бастады. Бұл кезеңде Бессарабия аумағы Осман империясының бақылауында болды. XVIII ғасырдың екінші жартысында Буджак жазығына қоныс аударған гагауыздардың саны көбейе түсті. Оңтүстік Бессарабияға жаппай қоныс аудару 1806-1812 жылдардағы орыс-түрік соғысы кезінде басталды. Бұл соғыстың алғашқы кезеңінде болгарлар мен гагауыздар Ресейге қоныс аударуға ниет білдірмеген еді. Алайда, Болгарияның солтүстік-шығыс аумағы әскери қақтығыс аймағына айналғанда, мыңдаған жергілікті тұрғындар Дунай арқылы, Валахия аумағына өтіп, орыс әскерлерін паналай бастады. Гагауыздар тарихындағы белді бір кезең осылай бастау алады.

Ал, бұдан көп бұрын, Болгарияда Дунай өзені мен Варна қаласының ортасында Добруджеде гагауыздардың өз мемлекеті құрылған болатын. Бірақ, ол жүз жылға жетпейтіндей ғана уақыт өмір сүрді. Шағын болса да, кезінде атағы шығып, гүлденген бұл мемлекетті Осман империясы құлатты. Бұл туралы тарихи деректер Ф.Ангелидің гагауыздар тарихы туралы еңбектерінде толықтай зерттелген: «В этих благоприятных условиях в Добрудже было создано фактически независимое Гагаузское государство (1346-1417 гг.). Оно называлось «Огузская держава», «Добруджанското деспотство».. Первой столицей Гагаузского государства был Балчик (Карвун, Карбон), а затем – Варна» (Ангели, 2007: 243).

Буджактағы христиан халқы туралы XVII–XVIII ғасырлардағы құжаттарда гагауыздардың бұл өңірге қашан қоныстана бастағаны айтылады. «Гагауыз» этнонимі Ресей шенеуніктерінің құжаттарында алғаш рет тек 1861 жылы ғана пайда болатынын ескерсек, Буджакқа қоныс аударған гагауыздар құжаттарда болгарлар ретінде тіркелген деп болжауға болады (Булгар, 2021: 119). Біз де бұл пікірлермен келісеміз. Өйткені, бұл кезеңде гагауыздарды грек, болгар, ноғай т.б ұлттардың қатарына жатқызу кең етек алған. Буджактағы түркі тілді христиан халқы гагауыздардың XVIII ғасырда татар-ноғайлармен аралас қоныстарда өмір сүргені татар-ноғай топонимикасының сақталуымен, әсіресе көп мөлшердегі микротопонимдердің бүгінге дейін жетуімен дәлелденеді. Түркітанушылар пікірінше, бұл микротопонимдер татар-ноғайларға тән, яғни қыпшақ тілінен туындаған атаулар болып табылады. Бірқатар гагауыз топонимдерінің құрамында ноғайлық элементтер бар. Мысалы: бұрынғы Бахналь қонысы; Бешгөз алқабы (Кирсово ауылы, Комрат қаласы); Қаранаймак махалласы (Кирсово ауылы, Комрат қаласы); бұрынғы Кирсоу қонысы; Кырсэу йолу жолы (Дезгинжа ауылы); Кырсэу пайлары алқабы (Комрат қаласы); Йозокай куллаа жырасы (Авдарма ауылы); Өзакай сайы (Кириет-Лунга ауылы); Өзакай чукуру жырасы (Кириет-Лунга және Чок-Майдан ауылдары); Сараул қонысы (Қоңғаз ауылы, Вулканешты қаласы); Чишмикөй ауылы; Чок Майдан қонысы; Чокрак йолу жолы (Джолтай ауылы) т.б. Осылайша, түркітілді гагауыздар татар-ноғай тілін түсіне отырып, XVII-XVIII ғасырларда Буджакта бірге өмір сүрген кезеңде ноғайлардың бірқатар топонимдерін қабылдап, оларды бүгінгі күнге дейін сақтап қалған (Булгар, 2021: 107).

XIX ғасырда Осман империясынан Бессарабияға, Ресей империясының құрамына қоныс аударғаннан кейін гагауыздар тарихында жаңа кезең басталды. Дәл осы

Бессарабияда гагауыздар тығыз қоныстанған аумақта оларды жеке халық ретінде танытқан ұлттық өзіндік сананың нығаю процесі басталды.

Гагауыз халқының тіліне көптеген тілдердің әсері болды. Византия мемлекетінің құрамында өмір сүрген гагауыздар грек әліпбиін пайдаланса, болгарлармен аралас өмір сүрген гагауыздар болгар тілін пайдаланды (Чакир, 2005). Молдавиядағы гагауыздар балаларын молдаван кітаптарымен оқытып, молдаван мектептеріне беруге мәжбүр болды. Ал, Ресей мемлекетінде және Бессарабияда 1918 жылға дейін өмір сүрген гагауыздар, әрине, орыс тіліне тәуелді болды. Румыниядағы гагауыздар, сәйкесінше, румын тілін қолданды. Гагауыздардың өз әліпбиі болмағандықтан, олар қай мемлекеттің құрамында болса, сол елдің тіліндегі мектептерге балаларын оқытты. Түп тамырынан айырылып қалмау мақсатында, өздерінің халық ауыз әдебиетін өлеңдерін, ертегілерін, жырларын, мақал-мәтелдерін келесі ұрпаққа ауызша жеткізіп отырды. Бұл туралы гагауыз зерттеушісі Т. Арнауттың түрік тілінде жазылған «Гагаузиядағы ауызша лирикалық халық әдебиетінің жанрларын зерттеу және олардың фольклордағы көрінісі» (Gagauzlarda sözlü lirik halk edebiyat türlerini ve bunların folklor geleneğine yansımalarını incelenmesi) мақаласында айтылады: «Гагауыздардың ауыз әдебиеті ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан бай дәстүрге ие. XIX ғасырда Балқан түбегінен Буджакқа қоныс аударған гагауыздардың ата-бабалары осында өмір сүріп, Балқан халықтарының ықпалында болып, ауыз әдебиетін одан сайын байыта түсті» (Arnaut, 2008: 138). Осыдан, гагауыз ауыз әдебиетінің ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келе жатқан бай жанрларының бар екенін көреміз. Гагауыздардың ата-бабалары болып саналатын оғыздар XIX ғасырда Балқан түбегінен Буджак өңіріне көше жүріп, өз болмысын сақтап қалуға тырысқан (Чакир, 2005). Олар Балқан халықтары тілінің ықпалымен өз ауыз әдебиетін одан әрі байыта түскен.

Солтүстік-шығыс Болгарияда, атап айтқанда Варна аймағында таралған гагауыз тілі Молдовия мен Украина аумағындағы гагауыз тілінен айқын айырмашылықтарға ие. Мұның себебі – гагауыз халқының негізгі бөлігі Бессарабияға көшкеннен кейін Болгарияда қалған аз санды гагауыз қауымының тілдік қолданысы көршілес түрік тілдерінің елеулі ықпалына түсуімен байланысты.

Шығыстанушы ғалым, профессор П.В. Голубовский өз еңбектерінде Азия аймағында өмір сүрген оғыздардың тұрмыс-тіршілігі жөнінде баяндап, олардың Жайық өзенінен өтіп, Еділ мен Донның аралығында бейбіт өмір сүргенін атап өтеді (Голубовский, 2012). Орыс деректерінде оғыздар туралы мәліметтер 985 жылдан бастап кездеседі. Өйткені, дәл осы кезеңде олар орыстармен алғашқы әскери одақ құрып, Киев князі Владимирге Еділ бойындағы болгарларға қарсы шайқастарында қолдау көрсеткен. Белгілі зерттеушінің айтуынша, оғыздар адал, әрі бейбіт халық болған, олар печенегтер мен татарлар сияқты шабуыл, тонау немесе өзге де тыйым салынған әрекеттерге бармаған. Оғыздардан тараған тайпалардың бірі гагауыздардың Буджак өңіріне қоныстану тарихы үш жүз жылдан астам уақытты қамтиды (Чакир, 2005: 90). Осындай құжаттың бірін, дәлірек айтсақ, молдован боярларының гагауыздарға берген сенімхатын М. Чакир өз көзімен көргенін жазады.

Осы сияқты деректер әртүрлі тарихи құжаттармен қатар ғалымдардың зерттеулері арқылы да дәлелденген. «Дед Николай Касым из Авдармы показал мне доверенность,

которая была выдана авдарминским логофетным боярином Балушем, когда они в 1820 покинули имение Балуша, Орак, где прожили около 50 лет, Балуш пишет, что оракские гагаузы честные, правдивые, смиренные, ремесленные, добродушные, гостеприимные, путников встречают, как родственников, трудолюбивые, миролюбивые, добрые, остерегаются пьянства, скандалов, всякого зла. В сёлах Орак и Чадыр среди гагаузов не было ни воровства, ни грабежа, мошенничества, ни убийства. Такую же доверенность чадырские гагаузы получили от логофетного боярина Балуша, когда они покинули владение Балуша старый Чадыр, где гагаузы прожили около 50 лет. Из этой ценной старой бумаги видно, какими хорошими людьми были прежние гагаузы» (Булгар, 2021: 110).

Гагауыздар туралы ең көп мәліметтер В.А. Мошков еңбектерінде берілген. Ол гагауыздардың тарихы, әдебиеті, тілі, тұрмыс-тіршілігі туралы көптеген еңбектер жазды. Шамамен, 1890 жылдардан бастап, қырық жыл бойы гагауыздарды зерттеп, ауылдарды аралады. Қара теңіздің батыс жағалауындағы аймақтарда Ақдере деген үлкен ауылда Камчии өзені бойында тұратын гагауыздар өздерін грекпіз деп атаса, солтүстіктегі Провайдия округіндегі гагауыздар болгар болып кеткен. Балалары мен жастары таза болгар тілінде сөйлейді. Үлкендердің тілінде түркі сөздері болгар сөздерімен араласа қолданылады. Бірақ түркі тілін сақтап қалған кейбір отбасылар да бар екендігін «На восток отсюда, в деревне Воиводакиой, по дороге из Шумлы в Силистрию, есть христианские семейства говорящие только по-турецки...» атап өтеді (Мошков, 1900: 90). В. Мошков гагауыздардың нақты санын білу мүмкін емес дейді. Өйткені болгарлармен аралас тұратын гагауыздар өздерін болгармыз деп, ал, гректермен бірге өмір сүретін гагауыздар грек болып саналып кеткен. В. Мошков та Иречектің пікірімен келісе отырып, гагауыздардың кумандардан немесе печенегтерден шыққанын емес, түркітекес екенін дәлелдейді. Біз де В. Мошковтың пікірімен толықтай келісеміз.

Қазақстандағы гагауыздардың тілін зерттеген түркітанушы Н.Г. Шаймердинова «Тюркские народы Казахстана: гагаузы, их история, язык, традиции» мақаласында Қазақстанға қоныстанған гагауыздар тілінің қазақ тіліне өте ұқсас екенін жазады: «Как говорили тогда казахи, прибывшие, «хотя и называли себя болгарами, но говорили на нашем языке» (т.е. языке, близком к казахскому языку), и казахи хорошо их понимали. (Шаймердинова, 2017: 75). Қазақстанда 1926 ж. Бүкілодақтық халық санағы кезінде 830, 2009 жылғы Қазақстанның халық санағында 493 гагауыз ұлт өкілі тіркеліпті.

Белгілі түркітанушы А.С. Аманжоловтың зерттеулері бойынша, гагауыздардың көпшілігі Семей облысында (Көкпекті, Ақсуат, Жарма, Шар, Аягөз, Үржар аудандарында) тұрған. Ұлттық статистика бюросының мәліметі бойынша, Қазақстанда соңғы халық санағы 2023 жылы өтті. Ондағы ресми деректерге сүйенсек, жалпы гагауыздардың саны 582 адам².

Н.Г. Шаймердинова Қазақстандағы гагауыздардың тіл ерекшеліктері туралы жазған мақаласында «Әлем бойынша гагауыз тілінде сөйлеушілердің саны шамамен 148 мыңнан астам адамды құрайды» деп көрсетеді (Шаймердинова, 2019: 75).

Төмендегі кестеде Қазақстанның әр аймағындағы гагауыздар саны және жекелеген этностардың үлесі берілді.

² Қазақстан Ұлттық статистика бюросының 2023 жылғы мәліметі <https://stat.gov.kz>

2-кесте. Қазақстандағы гагауыздардың саны мен жекелеген этностардың пайыздық үлесі.

Table 2. The number of Gagauz in Kazakhstan and the percentage share of selected ethnic groups.

Таблица 2. Численность гагаузов в Казахстане и процентная доля отдельных этносов.

Қазақстан өңірлері	2023 ж. басындағы Қазақстан Республикасындағы өмір сүріп жатқан гагауыздар саны	2023 ж. басындағы Қазақстан Республикасындағы өңірлердің жекелеген этностарының үлесі,%
Абай облысы	4	0,7
Ақмола облысы	43	7,4
Ақтөбе облысы	67	11,5
Алматы облысы	20	3,4
Атырау облысы	3	0,5
Батыс Қазақстан облысы	7	1,2
Жамбыл облысы	4	0,7
Жетісу облысы	2	0,3
Қарағанды облысы	81	13,9
Қостанай облысы	50	8,6
Қызылорда облысы	9	1,5
Маңғыстау облысы	20	3,4
Павлодар облысы	57	9,8
Солтүстік Қазақстан облысы	31	5,3
Түркістан облысы	21	3,6
Ұлытау облысы	16	2,7
Шығыс Қазақстан облысы	5	0,9
Астана қаласы	42	7,2
Алматы қаласы	47	8,1
Шымкент қаласы	53	9,1

А. Аманжоловтың зерттеулерінде гагауыздардың ең көп тұрғылықты жері деп Семей облысын атаған (Аманжолов, 1964). Қазір Семей облысының атауы Абай болып өзгергенін ескерсек, ол жерде қазіргі кезде барлығы 4 ғана гагауыз тұрады екен. Бізге бұл мәліметтің бұрмалануы мүмкін бе деген ой келеді. Өйткені, ғалым Н.Г. Шаймердинованың мақалаларында көптеген гагауыздардың болгар болып жазылып кеткені туралы айтады: «В наших исследованиях в графе «национальность» по

документам (паспорту) гагаузы суверенного Казахстана записаны как гагаузы, однако раньше по документам многие из них записывались как болгары. Об этом говорят жители сел Болгарка и Кокпекты» (Шаймердинова, 2017: 75). Қазіргі Абай, Ұлытау, Шығыс Қазақстан облыстарындағы болгарлардың санына қарасақ, олар гагауыздардан едәуір көп. Абай облысындағы болгарлар – 206, Ұлытау өңірінде – 54 болгар, ал, Шығыс Қазақстанда – 163 болгар ресми тіркеліпті. Бұлар бір кездері болгар болып жазылып кеткен гагауыз ұлт өкілдері болуы әдбен мүмкін.

Қазіргі қолданыстағы гагауыз тілінің негізгі грамматикалық жүйесі түркі тіліне жақын күйінде сақталғандығы Л.А. Покровскаяның еңбектерінде көрсетілген: «Определённые предложения являются наиболее распространенным типом односоставных предложений в гагаузском языке. Это объясняется тем, что для гагаузского языка, как для языка тюркской семьи, характерно выражение в глагольном и именном сказуемом категории лица: для 1-го и 2-го лиц единственного и множественного числа - специальными личными аффиксами; для 3-го лица - нулевым показателем (в настоящем времени). Поэтому наличие в предложении подлежащего, выраженного местоимением 1-го или 2-го лица, является необязательным, так как категория лица уже выражена в сказуемом (глаголом во всех временах и наклонениях) (Покровская, 1999: 41). «Грамматические формы слова в гагаузском и других тюркских языках образуются путем прибавления к корню морфологических показателей – аффиксов» (Покровская, 1997: 70).

Бұл туралы гагауыз зерттеушісі Надежда Кирлидің «Употребление одного падежа в значении другого в гагаузском языке» мақаласында да көрініс тапқан: «Близким к категории падежей является аффикс -са, -се, -са, -се: yolca, adamca, ayakça, adetçä и др. Рассматриваемый аффикс бытовал еще в языке древнетюркских памятников, где он употреблялся, так же, как и в современных тюркских языках, в сравнительно-уподобительном значении, выражая предельность, приближенность и т.д. Этот аффикс встречается и в других тюркских языках. В гагаузском языке с помощью этого аффикса образуются наречия способа, манеры, меры: rusça “по-русски”, saatlarca “часами”, yıllarca “годами”, yolca “по дороге” и т.д.» (Кирли, 2010: 19).

Нәтижелер

Тарихи кезеңдерге қарай, гагауыз тілін екі үлкен кезеңге бөлсек болады: Балқан кезеңі және Буджак кезеңі. Балқан кезеңі XVII-XVIII ғасырларды қамтиды. Ол кезде гагауыз тілі грек, болгар, түрік, албан т.б. балқан тілдерімен араласып, байланыста болды. Балқан түбегіндегі гагауыз халықтары екі топқа бөлінеді. Олар – хасыл (нағыз) гагауыздар және болгарлық гагауыздар.

Ал, Буджак кезеңі XIX ғасырдан бастан қазіргі кезге дейінгі уақыт аралығында ішінара төртке бөлінеді: 1) XIX-XX ғғ. Бессарабия кезеңінде гагауыз тіліне орыс, молдаван, украин сияқты туыс емес тілдерінің ықпалы болды; 2) Румын кезеңінде (1920-1930 жж) – румын тілінің ықпалында болды; 3) Кеңес дәуірі кезеңі (1945-1991 жж) – орыс тілінің ықпалы. Гагауыздардың осы кезеңде орыс графикасы негізінде 1957 жылы жаңа өз әліпбиі пайда болып, жазба әдебиеті қалыптаса бастады. Алайда 1958-1961 жылдары олар жасаған жерлердегі мектептер гагауыз тіліне көшкенімен, әліпбиді

меңгеру қиындық тудырып, қайта орыс тіліне көшеді. Дегенмен 1989 жылы гагауыз әліпбиі қайта жасалып, біртіндеп гагауыз тілінің қолданыс аясы кеңейе бастайды. Ал қазіргі гагауыз әліпбиі латын әліпбиіне негізделіп жасалған. 4) Молдова кезеңі. 1991 жылдан бастап, гагауыз халқы Молдованың құрамында «Гагауз - Ери» деп аталатын өз автономиясын құрып, гагауыз тілі мемлекеттік мәртебеге жетті.

Зерттеу барысында қарастырылып отырған тілде кірме лексиканың едәуір қабаты анықталды. Жан-жақты лингвистикалық талдауға алынған араб-парсы кірмелеріне ерекше назар аударылды. Талдау нәтижесінде кірме қабылдау деректері жүйеленді және олардың жазылу ерекшеліктері мен семантикалық сипаттамаларына байланысты топтарға бөлінді. Араб-парсы кірмелері зерттелетін тілдің әртүрлі тақырыптық және функционалды-стилистикалық салаларында кеңінен ұсынылатыны және жүйелік интеграцияның жоғары деңгейімен сипатталатыны анықталды. Талдау көрсеткендей, кірме қабылдау деректері тілге араб-парсы әлемімен тікелей байланыс нәтижесінде емес, негізінен жанама түрде түрік тілі арқылы кіріккен. Кірме лексиканың графикалық-орфографиялық және семантикалық параметрлерін талдау олардың тілдік жүйеге бейімделу дәрежесін анықтауға және олардың қазіргі сөйлеудегі жұмсалым ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік берді.

Жұмыста гагауыз тілінің қалыптасуы мен дамуы көптілді және көпмәдениетті ортада болғандығы анықталды. Тілдік материалды талдау славян, румын және болгар тілдерінің гагауыз тіліне айтарлықтай әсерін анықтады, бұл ең алдымен лексикалық құрамда көрініс тапты. Аталған тілдерден алынған элементтер әртүрлі тақырыптық топтар мен функционалды-стилистикалық салаларды қамтиды, бұл тілдік байланыстардың ұзақ және тұрақты сипатын көрсетеді. Бұл әсерлер жүйелі сипатта болғаны және гагауыз тілінің жұмсалынуының тарихи, әлеуметтік және мәдени жағдайларымен байланысты екендігі анықталды.

Қазір гагауыз халқы ресми түрде өз отандары «Гагауз-Еринде» тұрып жатыр. Территориясы Молдовия республикасының құрамына кіретіндіктен, қазіргі таңда гагауыз тіліне ең көп әсер етіп отырған молдован тілі мен орыс тілі. Сондықтан қазір Гагаузияда үш мемлекеттік тіл: гагауыз, молдован және орыс тілі қолданылады. Ғаламтор деректеріне сүйенсек, гагауыз тілін қоғамдық өмірдің барлық салаларында ең жоғары деңгейде қолдану тілді қорғау туралы қабылданған заңда қарастырылып, іс-шаралардың барлығы да гагауыз тілінде жүргізіле бастады. 2020 жылдан бастап бастауыш мектепте сабақтар орыс тілімен қатар, гагауыз тілінде оқытыла бастады³. Гагаузия астанасы Комрат қаласында Комрат Мемлекеттік университетінде гагауыз жастары білім алады. Гагауыздардың негізгі мақсаты – мемлекеттік бағдарламалар аясында ана тілін мүмкіндігінше дамытып, мектептерде гагауыз тілін оқыту арқылы өз тілдерін сақтап қалу.

Қазіргі уақытта гагауыз тілін сақтау мен дамыту мәселелері өте өзекті болып отыр. Кеңес өкіметі жылдарында Молдовия аумағындағы жергілікті гагауыздар арасында орыс тілі кеңінен қолданылды. Ал КСРО тарап, Молдова тәуелсіздік алғаннан кейін молдаван тілі белсенді түрде қолданыла бастады. Тек гагауыздар басым қоныстанған өңірлерде, Гагауз-Ери автономиясы құрылғаннан кейін ғана гагауыз тіліне көбірек көңіл бөліне бастады. Зерттеушілер И.А. Субботина мен Л.В. Остапенконың «Жизненные

³(<https://gagauzinfo.md/news> , <https://ncebotari1023.wordpress.com>)

ценности православных гагаузов Молдавии» мақаласында гагауыз халқының өмірлік құндылықтарын жас мөлшерлеріне қарай бөліп талдаған. Тілге қатысты 2018-2022 жылдары жүргізілген зерттеулерде гагауыз халқының жастары арасында түрік тіліне қызығушылықтың өсіп келе жатқанын айтады: «В то же время значимую роль среди гагаузского населения продолжает играть русский язык, гагаузский же чаще выступает лишь как средство бытового общения между людьми и в качестве духовной ценности, этнического маркера. Потребности же населения в молдавском языке остаются невысокими. При этом растет интерес молодежи к другим языкам, в том числе к турецкому, который подпитывается особой политикой Турции в отношении Гагаузии» (Субботина, Остапенко, 2023: 112). Өйткені қазіргі гагауыз жастары әлеуметтік ортадағы өзгерістерге тез икемделетін ұрпақ. Олар тұрмыс деңгейін арттыруға ұмтылатын белсенді қауым ретінде өз мүмкіндіктерін тек Гагаузия мен Ресей шеңберінде ғана емес, басқа бағыттарда да іздей бастады. Соңғы жылдары Түркия Гагаузиямен байланысын күшейтіп, аймақтың экономикалық және мәдени салаларына қаржы құя отырып, білім беру мен жастарды қолдау бағытындағы бағдарламалары арқылы гагауыз жастары үшін тартымды елдердің біріне айналып отыр.

Лингвистикалық және тарихи-этнографиялық деректерді жалпылау негізінде қарастырылып отырған этностың жалпы саны, сондай-ақ оның тілдік дамуының қазіргі жағдайы туралы қорытындылар жасалды. Алынған нәтижелер этностың осал жағдайын растайды, және оның тілдік және мәдени мұрасын құжаттау мен сақтауға бағытталған одан әрі кешенді зерттеулердің қажеттілігін негіздейді.

Қорытынды

Қорытындылай келе, гагауыз тілі өзінің тарихи даму барысында көптеген күрделі кезеңдерді бастан кешіргенін көреміз. Оған әртүрлі уақыттарда араб, парсы, ноғай, татар, болгар, румын, грек, молдаван, украин, орыс т.б. тілдерден сыртқы ықпалдар көп әсер етті. Қаншама тарихи кезеңдер бойы гагауыз әдебиеті әлемдік әдебиет аясында танылғанымен, өкінішке қарай, ол негізінен ауызша дәстүрге сүйенген, өз жазба әдебиеті жоқ халық ретінде саналып келді.

Гагауыз тілінің шұбарлануына келсек, осман түріктері арқылы араб, парсы тілдерінен енген сөздердің көпшілігі қазіргі күнге дейін сақталып, кейбір сөздер семантикалық өзгерістерге ұшыраған. Румын, болгар, грек тілдерінің ықпалы да әлі күнге дейін сақталып, сол елдерде өмір сүріп жатқан гагауыздардың тіліне әбден сіңіп кеткен. Гагауыздардың алғашқы жазу әліпбиі орыс әріптерімен пайда болғандықтан орыс тілі ықпалы ерекше орын алады. Қазіргі күні де бұл тілдік ықпал қатты әлсіреген жоқ, өйткені молдован тілімен қатар, орыс тілінің әсерін гагауыздар әлі күнге дейін сезініп отыр.

Бүгінгі таңда Молдова Республикасындағы Гагаузия автономиялық аймағында салт-дәстүрін берік сақтаған, түркітөктес халық – гагауыздар өмір сүріп жатыр. Украинаның Гагаузиямен шекаралас аймақтарында да шамамен 40 мың гагауыз ұлттық ерекшеліктерін сақтап келеді. Гагауыздар ассимиляцияға ұшырауына қарамастан, ұлттық болмысын жоғалтпай, тілін, мәдениетін сақтай отырып, бүгінгі күнге келіп жеткен.

Қай ұлттың болса да дамуы мен жойылуына көптеген факторлар әсер етеді. Кейбір тілдер басқа тілдердің ықпалымен тілдік ерекшеліктерін жоғалтып алуы мүмкін болса, керісінше, кейбір тілдер кірме сөздермен лексикалық қорын байыта алады. Біріккен ұлттар ұйымы гагауыз тілін жойылу қаупі бар тілдер қатарына енгізгенімен, бұл гагауыз тілінің өзіндік құндылығын жоғалтып алғандығынан емес, гагауыз ұлт өкілдерінің санының азайып бара жатқандығынан болуы мүмкін деген қорытындыға келеміз.

Сонымен қарастырылып отырған тілдің лексикалық жүйесінде айтарлықтай кірме лексика қабаты ерекшеленеді, оның маңызды бөлігі араб-парсы элементтері болып табылады. Оларды графикалық-орфографиялық және семантикалық белгілер бойынша жүйелеу кірме сөздердің кездейсоқ емес, құрылымдық анықталған сипатын растайды және тілдің лексикалық құрамының қалыптасу заңдылықтарын көрсетеді. Сондай-ақ араб-парсы кірме қабатының сақталуы және қолданылу белсенділігі түркі тілі арқылы лексикалық-семантикалық элементтердің негізгі арнасы болғанын айғақтайды. Бұл жағдай тілдік және мәдени өзара ықпалдастықтың ұзақ әрі жүйелі сипатта жүргенін көрсетеді. Бұл жалпы түркі тарихи-мәдени үдерістерін және зерттелетін тілдің лексикалық жүйесінің қалыптастыру ерекшеліктерін айқындайды.

Түркі тектес гагауыз тілі ұзақ уақыт байланыста болған славян, румын және болгар тілдерінің сөйлеушілерімен және өзге тілдік әсерлердің күрделі өзара әрекеттесуі нәтижесінде қалыптасты. Анықталған кірме сөздер мен құрылымдық өзгерістер гагауыз тілінің жоғары бейімделу дәрежесін растайды және оның көп тілді ортадағы тарихи дамуының ерекшелігін көрсетеді. Жинақталған деректер тілдік байланыстарды гагауыз тілінің эволюциясының негізгі факторларының бірі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді және оны әлеуметтік лингвистика аясында одан әрі жан-жақты зерттеу қажеттілігін көрсетеді.

Гагауыз тілінің дамуы мен қалыптасуының кезеңділігі оның тарихи-лингвистикалық эволюциясының негізгі кезеңдерін анықтауға және оның құрылымдық және жұмсалымдық ерекшеліктерінің қалыптасу заңдылықтарын бақылауға мүмкіндік берді. Бөлінген кезеңдер ішкі тілдік үдерістердің де, сыртқы әлеуметтік-мәдени факторлардың да әсерін көрсетеді, бұл гагауыз тілінің қалыптасуының күрделі және көп компонентті сипатын растайды.

Бұл зерттеу гагауыз тілі мен гагауыз халқының тарихи-тілдік дамуын терең түсінуге, түркітану, этнолингвистика және әлеуметтік лингвистика салаларындағы зерттеулер үшін құнды материал болатыны, гагауыз тілі ерекшеліктерін түсінуге және түркі тілдеріндегі ақпараттық құрылымды зерделеуге елеулі үлес қосары сөзсіз.

Әдебиет

Аманжолов С.А., 1964. О гагаузах в Казахстане и их языке. Проблемы тюркологии и истории востоковедения. Казань. С. 258–265.

Ангели Ф., 2007. Очерки истории гагаузов, потомков огузов (середины VIII - начало XXI вв.). Кишинев. 639 с.

Баскаков Н.А., 1952. К вопросу о классификации тюркских языков. Известия Академии Наук СССР. Отделение литературы и языка. Том XI. Вып.2. С. 121-134.

Баскаков Н.А., 1988. Историко-типологическая фонология тюркских языков. Москва: Наука. 208 с.

Булгар С., 2021. История гагаузов с периода средневековья до настоящего времени. Комрат. 148 с.

Булгар С., 2022. По следам экспедиции В.А. Мошкова к гагаузам на Балканы в 1903 году. Комрат. 116 с.

Голубовский П.В., 2012. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южнорусских степей IX–XIII. Гагаузы в мире и мир гагаузов. Комрат–Кишинёв. Т.1. 110 с.

Губогло М.Н., 2011. Гагаузы. Москва: Наука. 614 с.

Дмитриев Н. К., 1962. Гагаузские этюды. Строй тюркских языков. Москва. С. 251.

Кирли Н., 2010. Употребление одного падежа в значении другого в гагаузском языке. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* 30. Sayı. С.7-21.

Копуцу В., 2014. Названия традиционных головных уборов в турецком и гагаузском языках. Комрат. 47 с.

Маевская Л.Б., Бойков В.Е., Ага Х.М., 2024. К вопросу о заимствованиях некоторых арабских и арабо-персидских слов в гагаузском языке. *Journal of Gagauz Studies*. Т. 2. № 1. С. 14–41.

Мошков В.А., 1900. Гагаузы Бендерского уезда. Москва. 90 с.

Мошков В.А., 1904. Наречия бессарабских гагаузов. XXXII. СПб. 114с.

Мошков В.А., 1896. Гагаузские тексты. Известия Общества археологии, истории и этнографии. С. 70-83.

Нистор И., 1923. «История Бессарабии» Черновицы. 416 с.

Покровская Л.А., 1997. Современный гагаузский язык (курс лекции). Комрат. 191 с.

Покровская Л.А., 1999. Синтаксис современного гагаузского языка (предложение). Комрат. 83 с.

Покровская Л.А., 1978. Синтаксис гагаузского языка в сравнительном освещении. Москва. 203 с.

Субботина И.А., Остапенко Л.В., 2023. Жизненные ценности православных гагаузов Молдавии. Теология: теория и практика. Т. 2. № 3. С. 68–116.

Чакир М., 2005. «История гагаузов Бессарабии». Страницы истории и литературы гагаузов XIX - нач. XX вв. Кишинев. 320 с.

Чеботарь П.А., 1992. Кыса гагаузча русча лафлык. Комрат. 70 с.

Шаймердинова Н.Г., 2017. Тюркские народы Казахстана: гагаузы, их история, язык, традиции. Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия». № 2 (86). 75 б.

Шаймердинова Н.Г., Жиембай Б.С., Абдрасимова А.Е., 2019. Қазақстандағы гагауз диаспорасы тілінің ерекшеліктері. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы. №3 (128). 132 б.

Arnaut T., 2008. Gagauzlarda sözlü lirik halk edebiyat türlerinin ve bunların folklor geleneğine yansımalarının incelenmesi. *Karadeniz Araştırmaları*. Sayı: 19. Güz. S.137-153.

Jirecek K., 1891. *Das Fürstenthum Bulgarien* (перевод с немецкого). Вена Ф. Темпски. 143 с.

Reference

Amanzholov S.A., 1964. O gagauzah v Kazahstane i ih yazyke. Problemy tyurkologii i istorii vostokovedeniya [On the Gagauz in Kazakhstan and Their Language. In: Problems of Turkology and the History of Oriental Studies]. Kazan'. P. 258-265. [in Russian].

Angeli F., 2007. Ocherki istorii gagauzov potomkov oguzov (seredina VIII - nachalo XXI vv.) [Essays on the History of the Gagauz — Descendants of the Oghuz (Mid-8th – Early 21st Centuries)]. Kishinev. 639 p. [in Russian].

Baskakov N.A., 1952. K voprosu o klassifikacii tyurkskih yazykov [On the Classification of Turkic Languages]. Izvestiya Akademii Nauk SSSR. Otdelenie literatury i yazyka. tom. XI. V. 2. P. 121-134. [in Russian].

Baskakov N.A., 1988. Istoriko-tipologicheskaya fonologiya tyurkskih yazykov [Historical-Typological Phonology of the Turkic Languages]. Moskva: Nauka. 208 p. [in Russian].

Bulgar S., 2021. Istoriya gagauzov s perioda srednevekov'ya do nastoyashchego vremeni [History of the Gagauz from the Medieval Period to the Present]. Komrat. 148 p. [in Russian].

Bulgar S., 2022. Po sledam ekspedicii V.A. Moshkova k gagauzam na Balkany v 1903 godu [Following the Expedition of V.A. Moshkov to the Gagauz in the Balkans in 1903]. Komrat. 116 p. [in Russian].

Golubovskij P.V., 2012. Pechenegi, torki i polovcy do nashestviya tatar. Istoriya yuzhno-russkih stepej IX–XIII. Gagauzy v mire i mir gagauzov [Pechenegs, Torks, and Cumans before the Tatar Invasion: History of the South Russian Steppes (9th–13th Centuries). In: The Gagauz in the World and the World of the Gagauz]. Komrat–Kishinyov. V.1. 110 p. [in Russian].

Guboglo M.N., 2011. Gagauzy [The Gagauz]. Moskva: Nauka. 614 p. [in Russian].

Dmitriev N. K., 1962. Gagauzskie etyudy. Stroj tyurkskih yazykov [Gagauz Studies. In: The Structure of Turkic Languages]. Moskva. P. 251. [in Russian].

Chirli N., 2010. Upotreblenie odnogo padezha v znachenii drugogo v gagauzskom yazyke [The use of one case in the meaning of another in the Gagauz language]. Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi 30. Sayı. P. 7-21. [in Russian].

Kopushchu V., 2014. Nazvaniya tradicionnyh golovnyh uborov v tureckom i gagauzskom yazykah [Names of Traditional Headwear in Turkish and Gagauz]. Komrat. 47 p. [in Russian].

Maevskaya L.B., Bojkov V.E., Aga H.M., 2024. K voprosu o zaimstvovaniyah nekotoryh arabskih i arabo-persidskih slov v gagauzskom yazyke [On Borrowings of Certain Arabic and Arabic-Persian Words in the Gagauz Language]. Journal of Gagauz Studies. V. 2. № 1. P. 14–41. [in Russian].

Moshkov V.A., 1900. Gagauzy Benderskogo uezda [The Gagauz of the Bender District]. Moskva. 90 p. [in Russian].

Moshkov V.A., 1904. Narechiya bessarabskih gagauzov. XXXII [Dialects of the Bessarabian Gagauz]. SPB. 114 p. [in Russian].

Moshkov V.A., 1896. Gagauzskie teksty. Izvestiya Obshchestva arheologii, istorii i etnografii [Gagauz Texts. Proceedings of the Society of Archaeology, History, and Ethnography]. P. 70-83. [in Russian].

Nistor I., 1923. «Istoriya Bessarabii» Chernovicy [History of Bessarabia. Chernivtsi]. 416 p. [in Russian].

Pokrovskaya L.A., 1997. Sovremennyy gagauzskij yazyk (kurs lekci) [Modern Gagauz language (course of lectures)]. Komrat. 191 p. [in Russian].

Pokrovskaya L.A., 1999. Sintaksis sovremennogo gagauzskogo yazyka (predlozhenie) [Syntax of the Gagauz Language in Comparative Perspective]. Komrat. 83 p. [in Russian].

Pokrovskaya L.A., 1978. Sintaksis gagauzskogo yazyka v sravnitel'nom osveshchenii [Syntax of the Gagauz Language in Comparative Perspective]. Moskva. 203 p. [in Russian].

Subbotina I.A., Ostapenko L.V., 2023. Zhiznennye cennosti pravoslavnyh gagauzov Moldavii. Teologiya: teoriya i praktika [Life Values of Orthodox Gagauz in Moldova. Theology: Theory and Practice]. Vol. 2. № 3. P. 68–116. [in Russian].

Chakir M., 2005. «Istoriya gagauzov Bessarabii». Stranicy istorii i literatury gagauzov XIX-nach. XX vv. [History of the Gagauz of Bessarabia. In: Pages from the History and Literature of the Gagauz (19th – Early 20th Centuries)]. Kishinev. 320 p. [in Russian].

Chebotar' P.A., 1992. Kysa gagauzcha ruscha laflyk [Concise Gagauz–Russian Dictionary]. Komrat. 70 p. [in Russian].

Shajmerdinova N.G., 2017. Tyurkskie narody Kazahstana: gagauzy, ih istoriya, yazyk, tradicii [Turkic Peoples of Kazakhstan: Gagauz, Their History, Language, and Traditions]. Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya «Istoriya. Filosofiya». № 2 (86). 75 p. [in Russian].

Shajmerdinova N.G., Zhiembaj B.S., Abdrasimova A.E., 2019. Qazaqstandagy gagauz diasporasy tilinin erekshelikteri [Linguistic Features of the Gagauz Diaspora in Kazakhstan]. L.N. Gumilev atyndagy Euraziya ulttyq universitetinin Habarshysy. Sayasi gilymdar. Ajmaqtanu. Shygystanu. Turkitanu seriyasy. №3 (128). 132 p. [in Kazakh].

Arnaut T., 2008. Gagauzlarda sözlü lirik halk edebiyat türlerinin ve bunların folklor geleneğine yansmasının incelenmesi [An examination of oral lyrical folk literature genres among the Gagauz people and their reflection in their folklore tradition.]. Karadeniz Aratrmalar. Say: 19. Güz. P.137-153. [in Turkish].

Jirecek K., 1891. Das fürstenthum Bulgarie (perevod s nemeckogo) [The Principality of Bulgaria]. Vena F. Tempski. 143 p. [in German].

Авторлар туралы мәлімет:

Кемпф Бела, PhD, Сегед университеті, Университет көш., 2, Сегед, Венгрия.

Scopus Author ID – 55428293700

Кудьярова Шолпан Таубаевна, PhD, доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ мемлекеттік ұлттық университеті, Әл-Фараби даңғ., 71, Алматы, Қазақстан Республикасы.

Scopus Author ID –59179480300

Жукиева Мендеш Беркиновна, докторант, түркітану және тіл теориясы кафедрасы, әл-Фараби атындағы Қазақ мемлекеттік ұлттық университеті, Әл-Фараби даңғ., 71, Алматы, Қазақстан Республикасы.

Information about authors:

Kempf Bela, PhD, University of Szeged, 2 Egyetem Str., 6722, Szeged, Hungary.

Scopus Author ID – 55428293700

Kudyarova Sholpan Taubaевна, PhD, Al-Farabi Kazakh National University, 71 Al-Farabi Ave., Almaty, Republic of Kazakhstan.

Scopus Author ID –59179480300

Zhukiyeva Mendesh Berkinovna, PhD Student, Department of Turkology and Language Theory, Al-Farabi Kazakh National University, 71 Al-Farabi Ave., Almaty, Republic of Kazakhstan.

Сведения об авторах:

Кемпф Бела, PhD, Сегедский университет, ул. Университетская, 2, Сегед, Венгрия.

Scopus Author ID – 55428293700

Кудьярова Шолпан Таубаевна, PhD, доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, пр. аль-Фараби, 71, Алматы, Республика Казахстан.

Scopus Author ID –59179480300

Жукиева Мендеш Беркиновна, докторант, кафедра тюркологии и теории языка, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, пр. аль-Фараби, 71, Алматы, Республика Казахстан.

Авторлық үлес:

В.Кемпф тілдік ықпалдарға байланысты талдауларға жауапты болды, сонымен қатар мақаланың жалпы тұжырымдамасы мен құрылымын әзірледі.

Ш.Кудьярова кірме сөздерге қатысты материалдарды ғылыми тұрғыдан талдады, зерттеудің теориялық негізін қалыптастырды, мақаланы редакциялады.

М.Жукиева гагауыз тіліне қатысты материалдарды жинақтап, жүйеледі және талдады.

Author's contribution:

V. Kempf conducted the analysis related to linguistic influences and developed the overall concept and structure of the article.

Sh. Kudyarova analyzed the materials related to borrowed words, developed the theoretical framework of the study, and edited the article.

M. Zhukiyeva summarized, systematized and analyzed materials related to the Gagauz language.

Вклад авторов:

В. Кемпф отвечала за анализ языковых влияний, разработала общую концепцию статьи.

Ш. Кудьярова анализировала материалы, относящиеся к заимствованным словам, сформировала теоретическую основу исследования, отредактировала статью.

М. Жукиева обобщила, систематизировала и анализировала материалы, относящиеся к гагаузскому языку.

Мүдделер қақтығысы.

Мақалаға байланысты мүдде қақтығысы жоқ.

Conflict of Interest.

There is no conflict of interest related to this article.

Конфликт интересов.

Нет конфликта интересов, связанного со статьей.

Қазақ, әзербайжан және саха тілдеріндегі этнолексиканың семантикалық эволюциясы (көне түркі түбірлері негізінде)

Ш. Хасанли Гарибова^а, Ж. Айдарбекова^б, *Ә. Амангелдіқызы^с

^аӘзербайжан Ұлттық Ғылым академиясы, Тіл білімі институты, Баку, Әзербайжан

ORCID: 0000-0003-0912-4504

(E-mail: shabnam.hasanli@yahoo.com)

^бЛ.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы

ORCID: 0009-0002-8789-095X

(E-mail: aidarbekova_zhk@mail.ru)

^сЛ.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы

ORCID: 0009-0000-4154-3990

(E-mail: aliya010124@gmail.com)

*Байланыс үшін автор: aliya010124@gmail.com

ARTICLE INFO

Кілт сөздер:
этнографиялық
лексика, көне
түркі түбірлері,
семантика,
түркі тілдері,
қазақ тілі, саха
(якут) тілі,
әзербайжан тілі,
салыстырмалы
талдау,
семантикалық
өзгерістер, түркі
дүниетанымы.

FTAMP 16.41.25

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-1-237-262>

АННОТАЦИЯ

Зерттеудің мақсаты – қазақ, саха (якут) және әзербайжан тілдеріндегі көне түркі морфемалары негізінде қалыптасқан этнографиялық лексиканың семантикалық ерекшеліктерін сипаттау және салыстырмалы сипаттамасын жасау. Түбір морфема тілдің таңбалық бірлігі ретінде өзінің лексикалық мағынасы арқылы шындық болмыстағы затпен байланысты білдіреді, бұл мағына тарихи және этномәдени тұрғыдан айқындалуы мүмкін. Мақала қазақ, саха (якут) және әзербайжан тілдеріндегі түптамалары көне түркі түбірлеріне барып тірелетін этнографиялық лексиканың қазіргі семантикалық құрылымының, ұқсастықтары мен айырмашылықтарының салыстырмалы сипаттамасына арналған. Аталған үш тілдің таңдалуы олардың генетикалық және типологиялық ортақтығына қарамастан, ареалдық тұрғыдан айтарлықтай алшақтығымен түсіндіріледі. Бұл қазіргі түркі тілдерінің түбір морфемаларында ежелгі семантикалық қабаттардың қалай сақталғанын анықтауға, сондай-ақ әртүрлі мәдени-тарихи ортаға байланысты түркі сөздеріндегі семантикалық өзгерістерді көрсетуге мүмкіндік береді. Зерттеу барысында Көне түркі сөздігі (ДТС) және этимологиялық сөздіктер негізінде негізгі семантикалық салаларға қатысты 16 көне түркі түбірі іріктеліп алынды: табиғи орта (su, kün, taş, kök, jol); көшпелі шаруашылық (at, mal, süt, kümüş); әлеуметтік қатынастар (kişi, aqa, beg, bala); рухани мәдениет (til, baş, jüräk). Әрбір түбір бойынша Көне түркі сөздігінен барлық

лексика-семантикалық нұсқалар (ЛСН) анықталып, олардың қазіргі зерттеліп отырған тілдердегі дамуы түсіндірме сөздіктер мен ұлттық корпустар (QazCorpus, SakhaCorpus, AZLEKS) деректері арқылы қадағаланды. Салыстырмалы, семантикалық және контекстік талдау әдістері қолданылды. Қазіргі семантикалық жағдайдың негізгі сипаттамалары анықталды: номинативті семантиканың сақталуы, метафоралық мағыналардың болуы, семантикалық тарылу мен кеңею нәтижелері. Табиғи орта және материалдық мәдениет лексикасы жоғары тұрақтылық танытатыны, ал әлеуметтік қатынастар мен рухани сала лексикасы метафоралануға, мағынаның тарылуына немесе кеңеюіне бейім екендігі анықталды. Ареалдық тұрғыдан ең айқын семантикалық ерекшелік якут тілінде тіркелді, бұл субстраттық факторлар мен ерекше мәдени ортаның әсерімен түсіндіріледі. Якут тілінде архаикалық элементтер де (көне мағыналардың сақталуы), инновациялар да (семантикалық ығысулар, жаңа коннотациялардың дамуы, мысалы, тыл «сөз» мағынасында, аға «әке» мағынасында) байқалады. Қазақ және әзербайжан тілдері семантикада ұқсас модельдерді көрсетеді. Зерттеуде көшпелі шаруашылыққа, әлеуметтік статуска және дүниетанымдық концептілерге қатысты этнографиялық лексемаларға ерекше назар аударылады. Оларды салыстыру ежелгі категориялардың тұрақтылығын да, әлеуметтік құрылымның өзгеруі және басқа факторлар нәтижесінде пайда болған семантикалық айырмашылықтарды да көрсетеді. Әртүрлі тарихи даму жағдайындағы тілдерде ортақ семантикалық модельдердің сақталуы олардың біртұтас түркі тілдік негізге жататындығын дәлелдейді.

Sh. Hasanli-Garibova^a

^aNational Academy of Sciences of Azerbaijan, Baku, Azerbaijan

ORCID: 0000-0003-0912-4504

(E-mail: shabnam.hasanli@yahoo.com)

Zh. Aidarbekova^b

^bL.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

ORCID: 0009-0002-8789-095X

(E-mail: aidarbekova_zhk@mail.ru)

***A. Amangeldikyzy^c**

^cL.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

ORCID: 0009-0000-4154-3990

(E-mail: aliya010124@gmail.com)

*Corresponding author: aliya010124@gmail.com

Received 15 December 2025. Revised 20 January 2026. Accepted 23 February 2026. Available online 30 March 2026.

Дәйексөз үшін: Ш. Хасанли Гарибова, Ж. Айдарбекова, Ә. Амангелдіқызы Қазақ, әзербайжан және саха тілдеріндегі этнолексиканың семантикалық эволюциясы (көне түркі түбірлері негізінде) // Turkic Studies Journal. 2026. Т. 8. № 1. 237-262 б. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-1-237-262>

For citation: Sh. Hasanli-Garibova, Zh. Aidarbekova, A. Amangeldikyzy Semantic evolution of ethnolexical units in Kazakh, Azerbaijani, and Yakut (Based on old Turkic roots) // Turkic Studies Journal. 2026. V. 8. № 1. P. 237-262. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-1-237-262>

Semantic evolution of ethnolexical units in Kazakh, Azerbaijani, and Yakut (Based on old Turkic roots)

Abstract. The aim of the study is to describe the semantic features and provide a comparative analysis of ethnographic vocabulary formed on the basis of Old Turkic morphemes in the Kazakh, Sakha (Yakut), and Azerbaijani languages. The root morpheme, as a semiotic unit of language, expresses connection with the object of reality through its lexical meaning, which can be historically and ethnoculturally determined. The article presents a comparative description of the modern semantic structure, similarities and differences of ethnographic vocabulary in the Kazakh, Yakut, and Azerbaijani languages, the origins of which go back to Old Turkic roots. The selection of these three languages is explained by their significant areal distance despite their genetic and typological commonality. This allows us to identify how ancient semantic layers are preserved in the root morphemes of modern Turkic languages, as well as to show semantic changes in Turkic words caused by different cultural and historical environments. The study is based on the data from the Old Turkic Dictionary (DTS) and etymological dictionaries, a selection of 16 Old Turkic roots related to key semantic spheres was carried out: natural environment (su, kün, taş, kök, jol); nomadic economy (at, mal, süit, kümüş); social relations (kişi, aqa, beg, bala); spiritual culture (til, baş, jüräk). For each root, all lexico-semantic variants (LSVs) were identified according to the Old Turkic Dictionary, and their fate in the modern languages under study was traced using data from explanatory dictionaries and national corpora (QazCorpus, SakhaCorpus, AZLEKS). Comparative, semantic, and contextual analysis methods were used. The main characteristics of the modern semantic state were determined: preservation of nominative semantics, presence of metaphorical meanings, results of semantic narrowing and broadening. It was found that the vocabulary of the natural environment and material culture demonstrates high stability, while the vocabulary of social relations and the spiritual sphere is subject to metaphorization, narrowing or broadening of meanings. In areal terms, the most significant semantic specificity was recorded in the Yakut language, which is explained by the influence of substrate factors and a unique cultural environment. In the Yakut language, both archaic elements (preservation of ancient meanings) and innovations (semantic shifts, development of new connotations, for example, tyl as "word", ağa as "father") are noted. The Kazakh and Azerbaijani languages demonstrate generally similar semantic models. Special attention is paid in the study to ethnographic lexemes related to nomadic economy, social status, and worldview concepts. Their comparison shows both the stability of ancient categories and semantic differences that arose as a result of changes in social structure and other factors. The preservation of common semantic patterns in languages that developed under different historical conditions confirms their origin from a shared Turkic proto-language base.

Keywords: ethnographic vocabulary, Old Turkic roots, semantics, Turkic languages, Kazakh language, Sakha (Yakut) language, Azerbaijan language, comparative analysis, semantic changes, Turkic worldview.

III. Хасанли-Гарибова^a

^aИнститут языкознания, Национальная Академия наук Азербайджана, Баку,
Азербайджан

ORCID: 0000-0003-0912-4504

(E-mail: shabnam.hasanli@yahoo.com)

Ж.К. Айдарбекова^b

^bЕвразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Республика Казахстан
ORCID: 0009-0002-8789-095X
(E-mail: aidarbekova_zhk@mail.ru)

***А. Амангелдықызы^c**

^cЕвразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Республика Казахстан
ORCID: 0009-0000-4154-3990
(E-mail: aliya010124@gmail.com)

*Автор для корреспонденции: aliya010124@gmail.com

Семантическая эволюция этнолексики в казахском, азербайджанском и якутском языках (на материале древнетюркских корней)

Аннотация. Цель исследования – описание семантических особенностей и сравнительная характеристика этнографической лексики, образованной на основе древнетюркских морфем в казахском, саха (якутском) и азербайджанском языках. Корневая морфема как знаковая единица языка выражает связь с предметом действительности посредством своего лексического значения, которое может быть исторически и этнокультурно детерминированным. Статья посвящена сравнительной характеристике современной семантической структуры слова, сходств и различий этнографической лексики в казахском, якутском и азербайджанском языках, истоки которых восходят к древнетюркским корням. Выбор указанных трёх языков объясняется их значительной ареальной удалённостью при генетической и типологической общности. Это позволяет выявить, как сохранились в корневых морфемах современных тюркских языков древние семантические пласты, а также показать семантические изменения в тюркских словах, обусловленные различной культурно-исторической средой. В ходе исследования на основе данных Древнетюркского словаря (ДТС) и этимологических словарей была осуществлена выборка 16 древнетюркских корней, относящихся к ключевым семантическим сферам: природная среда (su, kün, taş, kök, jol); кочевое хозяйство (at, mal, süt, kümüş); социальные отношения (kişi, aqa, beg, bala); духовная культура (til, baş, jüräk). Для каждого корня по Древнетюркскому словарю были выявлены все лексико-семантические варианты (ЛСВ) и прослежена их судьба в современных исследуемых языках с привлечением данных толковых словарей и национальных корпусов (QazCorpus, SakhaCorpus, AZLEKS). Используются сравнительный, семантический и контекстный методы анализа. Определены основные характеристики современного семантического состояния: сохранение номинативной семантики, наличие метафорических значений, результаты семантического сужения и расширения. Установлено, что лексика природной среды и материальной культуры демонстрирует высокую устойчивость, тогда как лексика социальных отношений и духовной сферы подвержена метафоризации, сужению или расширению значений. В ареальном плане наиболее существенная семантическая специфика зафиксирована в якутском языке, что объясняется влиянием субстратных факторов и уникальной культурной среды. В якутском языке отмечены как архаичные элементы (сохранение древних значений), так и инновации (семантические сдвиги, развитие новых коннотаций, например, тыл как «слово», аба как «отец»). Казахский и азербайджанский

языки демонстрируют схожие модели в семантике. В исследовании особое внимание уделяется этнографическим лексемам, связанным с кочевым хозяйством, социальным статусом и мировоззренческими концептами. Их сопоставление показывает как устойчивость древних категорий, так и семантические различия, возникшие в результате изменения социальной структуры и других факторов. Сохранение общих семантических моделей в языках с различными условиями исторического развития доказывает их принадлежность к единой тюркской праязыковой основе.

Ключевые слова: этнографическая лексика, древнетюркские корни, семантика, тюркские языки, казахский язык, саха (якутский) язык, азербайджанский язык, сравнительный анализ, семантические изменения, тюркское мировоззрение.

Кіріспе

Түркі тілдерінің лексикалық қоры, әсіресе оның ежелгі түбірлерге негізделген қабаты, осы халықтардың материалдық және рухани мәдениетінің терең тарихын сақтап, көрсетеді. Осы мәдени мұраның аса маңызды бөлігі – этнографиялық лексика, яғни тұрмыс-салт, дәстүрлі шаруашылық, қоғамдық құрылым және дүниетанымдық ұғымдарды білдіретін сөздер. Бұл лексика тіл жүйесінің ең тұрақты элементтерінің бірі болып табылады және тарихи-мәдени өзгерістерді тікелей бейнелейді.

Түркі тілдер отбасы географиялық тұрғыдан кең аумақты қамтиды – Балқаннан бастап Шығыс Сібірге дейін, Оңтүстік Ираннан Арктикаға дейін. Бұл тілдерде жалпы элементтердің, яғни түбірлердің, морфологиялық модельдердің, семантикалық құрылымдардың көп болуы байқалады, сонымен қатар айқын ұлттық-тілдік ерекшеліктері де бар. «The Turkic Language Family» шолуында генетикалық байланыстар мен семантикалық динамиканы анықтау үшін диахрондық та, синхрондық та тұрғыдан талдаудың маңыздылығы атап көрсетілген (Johanson, 1998: 12–15).

Этнографиялық лексика тілдің лексикалық құрамындағы ерекше санат болып табылады, өйткені ол халықтың материалдық және рухани мәдениетінің негізгі элементтерін, дәстүрлі шаруашылық түрлерін, қоғамдық қатынастар мен дүниетанымдық ұғымдарды тікелей бейнелейді. Осыған байланысты оның семантикасы тілдік жүйенің өзгермелі емес, салыстырмалы тұрақты қабатын құрайды және тарихи-мәдени тұрғыдан ең ақпаратты дереккөздердің бірі болып саналады. Түркі тілдерінде этнографиялық лексиканың зерттелуі негізінен жеке тілдердің лексикографиялық сипаттамасы шеңберінде жүргізіліп, сөздік құрамның жүйелі сипаттамасы ретінде қарастырылған (Баскаков, 1969; Щербак, 1977). Дегенмен әртүрлі түркі тілдеріндегі этнографиялық лексиканың семантикасын салыстырмалы тұрғыдан жан-жақты талдау, әсіресе ежелгі ортақ түбірлер негізінде, әлі де жүйелі түрде жүргізілмеген, бұл осы саладағы зерттеулердің фрагментарлы сипатымен түсіндіріледі.

Қазіргі түркітанудың өнімді бағыттарының бірі – көне түркі түбірлерін зерттеу, яғни жазбаларда (мысалы, Орхон-Енисей руналары), сөздіктерде және ерте түркі кезеңінің мәтіндерінде тіркелген лексикалық элементтерді және олардың қазіргі түркі тілдеріндегі даму жолдарын талдау. Атап айтқанда, An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish (Clouston) сөздігі көне мағыналар мен формаларды реконструкциялау үшін негізгі дереккөздердің бірі болып табылады (Clouston, 1972).

Осы зерттеудің мақсаты – қазақ, саха (якут) және әзербайжан тілдеріндегі ежелгі түркі түбірлері негізіндегі этнографиялық лексиканың қазіргі семантикалық ерекшеліктерін салыстырмалы тұрғыда сипаттау және талдау. Зерттеу объектісі ретінде таңдалған

үш тіл олардың генетикалық жақындығына қарамастан, ареалдық және типологиялық алыстығымен ерекшеленеді: қазақ тілі – Орталық Азияның далалық аймағында, саха тілі – Солтүстік-Шығыс Сібірдің оқшау ортасында, әзербайжан тілі – Кавказдың көптілді контактілік аймағында қалыптасқан (Naskali, Şirin, 1997: 88–91). Мұндай таңдау жалпы түркілік тенденцияларды да, аймақтық ерекшеліктерді де анықтауға мүмкіндік береді.

Зерттеудің өзектілігі көне түркі түбірлері негізіндегі этнографиялық лексиканың қазіргі семантикасын үш алыс түркі тілінде жүйелі салыстырмалы талдаудан тұрады. Бұл тәсіл тек ортақ элементтерді ғана емес, сонымен қатар әр тілдік ортаның мәдени-тарихи контекстіне байланысты пайда болған семантикалық айырмашылықтарды да ашуға мүмкіндік береді.

Зерттеу тұрақты салыстырмалы талдау, семантикалық және контекстік талдау әдістеріне сүйенеді. Дереккөз ретінде көне түркі жазба ескерткіштерінің материалдары, этимологиялық сөздіктер, қазіргі түсіндірме сөздіктер және корпус деректері пайдаланылды. Алынған нәтижелер түркі тілдеріндегі этнографиялық лексиканың семантикалық құрылымын жүйелеуге, оның мәдени-тарихи негіздерін ашуға және салыстырмалы түркі лексикологиясы саласындағы одан әрі зерттеулерге негіз бола алады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Бұл зерттеу қазақ, саха (якут) және әзербайжан тілдеріндегі этнографиялық лексиканың қазіргі семантикалық құрылымын салыстырмалы түрде талдауға арналған. Зерттеудің негізгі объектісі ретінде таңдалған этнографиялық лексиканың кейбір ежелгі түркі түбірлері – алғашқы таңдау критерийі олардың түркі халықтарының дәстүрлі материалдық және рухани мәдениетінің негізгі салаларын білдіретіні болды. Дереккөз ретінде үш тілдің заманауи түсіндірме сөздіктері, этимологиялық сөздіктер (Клосон, 1972; Севортян, 1974-1980; Дыбо, 2013), қазақ және әзербайжан тілдерінің ұлттық корпус деректері, сондай-ақ саха тілінің лексикасы туралы электрондық ақпараттық жүйесі (SakhaLang) пайдаланылды. Фразеологиялық материалдар мен мақал-мәтелдер лексемалардың контекстік ерекшеліктерін анықтау үшін қолданылды.

Зерттеудің әдіснамалық негізін салыстырмалы-диахрониялық талдау құрайды. Бұл талдаудың бастапқы нүктесі ретінде көне түркі түбірлерінің мағыналары алынды, бұл қазіргі тілдердегі семантикалық жағдайды тарихи перспективада бағалауға мүмкіндік берді. Талдаудың негізгі бағыты – осы түбірлердің қазіргі үш тілдегі семантикалық рефлекстерін синхрондық салыстыру. Бұл әдіс бір түбірдің үш тілдегі қазіргі мағыналары мен қолданысын салыстырып, олардың арасындағы ұқсастық пен айырмашылықтарды, сондай-ақ жалпы түркілік тенденциялар мен ареалдық ерекшеліктерді анықтауға негізделген. Тілдік деректерді жүйелеу үшін лексемалар табиғи орта, шаруашылық, әлеуметтік құрылым және рухани мәдениет деп аталатын төрт семантикалық-тақырыптық өріске топтастырылды. Әрбір лексеманың семантикалық тарихын түсіндіру үшін семантикалық талдау (мағынаның сақталуы, тарылуы, кеңеюі, метафоралануы) және олардың мәтіндегі қолданылуын қарастыратын контекстуалды талдау қолданылды.

Жалпы алғанда, тарихи-салыстырмалы әдістеме негізінде диахрондық және синхрондық тұрғыдан талдау негізінде этнографиялық лексиканы жан-жақты қарастыруға және оның семантикалық дамуын тек тілдік ғана емес, сонымен қатар мәдени-тарихи контекстте түсіндіруге мүмкіндік берді.

Тақырыптың зерттелу деңгейі

Көне түркі лексикасын және оның қазіргі түркі тілдеріндегі рефлексдерін зерттеу түркітануда ұзақ дәстүрге ие. Бұл бағыттағы зерттеулер көне түркі жазба ескерткіштерін (Орхон, Енисей, ұйғыр мәтіндері) сипаттаудан бастау алады, аталған дереккөздерде түркі лексикасының дамуының бастапқы кезеңдері айқын көрініс тапқан. Классикалық еңбектер қатарында В. Радлов, А.Н. Кононов, Т. Текин, С.Е. Маловтың зерттеулері ерекше орын алады, бұл еңбектерде көне тілдік формалардың фонетикалық және морфологиялық ерекшеліктері жан-жақты талданған (Кононов, 1980; Teкин, 1968: 23-27).

Нақтырақ айтқанда, этнографиялық лексикаға қатысты зерттеулер негізінен екі бағытта дамыды. Біріншісі – этимологиялық сөздіктер мен грамматикалық сипаттамалар, онда дәстүрлі мәдени лексиканың құрылымы мен тарихи қабаттары қарастырылады. А.Н. Кононов ежелгі ескерткіштер тілінің этнографиялық терминологиясын талдаған (Кононов, 1980). С.Г. Клоосның (Clouston, 1972) және Э.В. Севортянның (Севортян, 1974; 1978) этимологиялық сөздіктерінде көшпелі тұрмыстың, дүниетанымның негізгі ұғымдарын білдіретін түбірлер мен олардың семантикалық эволюциясы жан-жақты қарастырылған. А.В. Дыбоның (Дыбо, 2013) түркі тілдерінің негізгі лексикасына арналған еңбегінде де этномәдени маңызы бар түбірлерге ерекше назар аударылған.

Екінші бағыт – жеке тілдердегі этнографиялық лексиканың жүйелі сипаттамасы мен салыстырмалы талдауына арналған монографиялық және диссертациялық жұмыстар. Мұнда материалдық мәдениет (мал шаруашылығы, киім-кешек, тұрғын үй), әлеуметтік қатынастар (туыстық терминдер) және рухани мәдениет (дәстүрлі наным-сенімдер) лексикасы бөлек топтар ретінде зерттеледі. Мысалы Шәбнәм Хәсәнли-Гарибованың 2015 жылы шыққан «XI-XII əsrlər türk dillərini etnoqrafik leksikası» еңбегінде түркілердің тамақтануы, киім-кешегі, салт-дәстүрлері, дүниетаным мен наным-сенімдерді бейнелейтін бірқатар лексемалардың жан-жақты талданып, еңбектің соңында XI-XII ғасырдың түркі тілдеріндегі этнографизмдердің қысқа сөздігі келтірілген. Қазақ библиографиясында «Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі» энциклопедиясы ерекше орын алады (Әлімбаев, 2011). Сонымен қатар А.Қ. Құсайынов (Құсайынов, 2017) қазақ тіліндегі рухани және материалдық мәдениетін білдіретін лексемаларды 6 тілде (қазақ, ағылшын, орыс, түрік, қытай, араб) ашық түсіндіреді. Әзербайжан тілінің лексикасы, соның ішінде этнографиялық лексикасы Әзербайжан тілінің түсіндірме сөздігінде жан-жақты қарастырылған (Azərbaycan dilinin izahlı lügəti, 2006). Якут этнографизмдерінің жекелеген нұсқалары туралы белгілі бір ақпарат якут этнографиясы бойынша еңбектерде, мысалы, В.Л. Серошевскийдің «Якуттар. Этнографиялық зерттеу тәжірибесі» (Якуты. Опыт этнографического исследования), сонымен қатар якут тілінің түсіндірме және қос тілді сөздіктерінде келтірілген (Серошевский, 1993), (Слепцова, 2006), (Пекарский, 1959).

Қазіргі салыстырмалы-тарихи талдау үшін С.Г. Клоосның *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish* (Oxford, 1972) атты іргелі еңбегінің маңызы ерекше. Аталған еңбекте көне түркі түбірлерінің реконструкциялары, олардың формалары мен семантикалық өрістері жүйелі түрде ұсынылған (Clouston, 1972). Бұл сөздік бастапқы мағыналарды айқындаудың, сондай-ақ қазіргі түркі тілдері арасындағы этимологиялық байланыстарды анықтаудың негізгі дереккөзі болып табылады. Клоосның еңбектері әртүрлі тілдердегі формалар мен мағыналарды салыстыру арқылы семантикалық эволюцияның заңдылықтарын қадағалауға және лексикалық құрамдағы архаикалық элементтерді анықтауға мүмкіндік беретін әдістемелік негіз қалады.

Салыстырмалы-тарихи тәсілдің теориялық негіздерінің одан әрі дамуы Л. Йохансон мен Э. Чатоның *The Turkic Languages* (Cambridge, 1998) атты еңбектерінде көрініс тапқан. Аталған зерттеулерде фонетикалық және морфологиялық параллельдермен қатар семантикалық үдерістерді талдаудың маңыздылығы ерекше атап көрсетіледі (Johanson, 1998: 12–15). Авторлар семантикалық өзгерістерді түркі тілдерінің ішкі динамикасын түсінудің негізгі кілті ретінде қарастырады, себебі олар көне лексиканың жаңа мәдени және ареалдық жағдайларға бейімделуін айқын бейнелейді.

Семантикалық өзгерістерді сипаттау мен жіктеудің әдіснамалық негізін жалпы тіл біліміне арналған еңбектер де қалыптастырады (Л. Блумфилд, С. Ульман, Й. Трир, Ю. Д. Апресян және т.б.). Аталған еңбектерде семантикалық өзгеріске ұшыраулардың негізгі түрлері – мағынаның кеңеюі мен тарылуы, метафоризация, метонимия – айқындалады. Бұл өзгеріс түрлері түркі тілдері материалында Н. А. Баскаков, А. М. Щербак, М. Р. Ряснен, А. Н. Кононов және басқа да ғалымдардың зерттеулерінде қарастырылған (Щербак, 1977; Räsänen, 1969: 33–36). Атап айтқанда, Н. А. Баскаков түркі тілдеріне көне түбірлердің жоғары деңгейде сақталуы тән екенін, алайда олардың семантикалық шеңберінің этномәдени ортаға байланысты біртіндеп өзгеріске ұшырайтынын атап көрсетеді (Баскаков, 1969).

Соңғы онжылдықтарда корпус және этимологиялық дерекқорлардың пайда болуына байланысты семантикалық реконструкцияға деген қызығушылық айтарлықтай артты, бұл мағыналардың эволюциясын тек сипаттамалы тұрғыда ғана емес, сонымен қатар статистикалық әдістер арқылы да қарастыруға мүмкіндік берді. Көне түбірлердің трансформациялық формулаларына және Еуразиялық кеңістіктегі көне түркі негіздерінің рефлекстеріне арналған зерттеулер көптеген көне лексемалардың бастапқы мағыналық өзегін сақтай отырып, қосымша символдық және метафоралық реңктерді дамытқанын көрсетті (Uğurlu, 2004: 55–60).

Зерттеудің теориялық негіздерінің бірі Й. Трир ұсынған және түркітану ғылымында (Н.А. Баскаков, Г. Дёрфер, А.Н. Кононов еңбектерінде) бейімделген лексика-семантикалық өріс тұжырымдамасы болып табылады. Бұл тұжырымдамаға сәйкес сөз семантикасы оқшау күйде емес, өрістің басқа элементтерімен өзара байланыстар жүйесінде айқындалады (Doerfer, 1963: 102–105). Көне түркі түбірлерінің эволюциясын лексика-семантикалық өрістер тұрғысынан талдау мағыналардың өзгеру бағытын ғана емес, сондай-ақ олардың тілдегі жүйелік қатынастарының трансформациясын анықтауға мүмкіндік береді.

Осылайша, әдебиет шолуы көрсеткендей, көне түркі лексикасы бойынша, соның ішінде этнографиялық лексикаға қатысты, айтарлықтай зерттеулер болғанымен, олар негізінен жеке тілдердің лексикографиялық сипаттамасына немесе этимологиялық реконструкциясына бағытталған. Ежелгі ортақ түбірлер негізінде әртүрлі ареалдық топтарға жататын үш түркі тілінде (орталық-қазақ, солтүстік-якут және оңтүстік-батыс-эзербайжан) этнографиялық лексиканың қазіргі семантикалық құрылымын, оның ішінде күнделікті қолданыстағы метафоралық мәндер мен прагматикалық реңктерді, жүйелі салыстырмалы-синхронды тәсілмен зерттеу әлі де жеткіліксіз. Міне, осы бағытта зерттеуді тереңдету – осы жұмыстың негізгі мақсаты мен жаңалығының өзегі болып табылады.

Талдау

Семантикалық эволюцияны зерттеу үшін талданатын лексемаларды таңдау барысында негізгі критерий ретінде олардың этнографиялық сипаты – яғни түркі қоғамының

дәстүрлі материалдық және рухани мәдениетінің негізгі элементтерін аламыз. Сондықтан талдауға түркі көшпелі өмір салтының (at, mal, sūt), табиғи ортаның (su, taş, kök), уақыт пен кеңістіктің (kün, yol), әлеуметтік-экономикалық қатынастардың (bar, kümüş) тірек ұғымдарын білдіретін түбірлер енгізілді.

Жүргізілген талдау көрсеткендей, VIII-XI ғғ. жазба ескерткіштерінде (ең алдымен «Орхон-Енисей жазбалары» және М. Қашқаридың «Диуан лұғат ат-түрк» еңбегінде) тіркелген көне түркі лексикасының айтарлықтай бөлігі қазіргі қазақ, саха (якут) және әзербайжан тілдерінде сақталған. Н.Г. Шаймердинова атап өткендей, «түбір морфемаларда пратүркілік протоформалардың тарихи реликтілері әлі күнге дейін сақталған: бастапқы түбірлер, етістік-есімдік синкретизм, түбірлердің дыбыстық-фонемалық вариативтілігі» (Шаймердинова, 2022: 119). Бұл тұжырым қазіргі түркі тілдеріндегі этнографиялық лексиканың семантикалық эволюциясын түсіну үшін маңызды, өйткені талдауға жататын ежелгі семантикалық қабаттар дәл осы түбір морфемаларда сақталған. Зерттеуге алынған қазақ, әзербайжан және саха тілдеріндегі этнографиялық лексиканың семантикалық талдауы бұл тілдерде жалпытүркілік дүниетанымның сақталғанын көрсетеді. М.Қ. Ескееваның айтуы бойынша, «бір негізден тараған қазіргі түркі тілдеріндегі мақал-мәтелдер де құрылымдық-мағыналық тұрғыдан біраз өзгерістерге түскенімен мазмұнындағы жалпытүркілік дүниетаным негізінен сақталып отырады» (Ескеева, 2022: 67). Бұл тұжырым этнографиялық лексиканың да мағыналық құрылымына тікелей қатысты, себебі лексикалық бірліктер де халықтың дүниетанымы мен рухани құндылықтарын бойына сақтайды. Алайда олардың семантикалық құрылымы тарихи және мәдени-географиялық факторларға байланысты өзгеріске ұшыраған. Талдауға негіз болған лексемалардың барлығы түркі халықтарының дәстүрлі мәдениетінің іргелі салаларын білдіретін этнографиялық лексикаға жатады. Аталған семантикалық өзгерістерді жүйелеу және түсіндіру үшін лексемаларды келесі негізгі семантикалық-тақырыптық өрістер (этнографиялық категориялар) бойынша топтастыру ұсынылады. Әрбір топ ішінде нақты бір лексеманың дамуы семантикалық өзгерістер теориясы (мағынаның сақталуы, тарылуы, кеңеюі, метафоралануы, архаизациясы) тұрғысынан талданады және мәдени-тарихи контекстте түсіндіріледі.

1. Табиғи орта, кеңістік және уақыт лексикасы

Бұл топқа табиғаттың негізгі элементтерін, кеңістік-уақыттық ұғымдарды білдіретін түбірлер кіреді. Семантика теориясы бойынша, шынайы дүниенің өзгермейтін категорияларын білдіретін базалық лексика ең тұрақты болып саналады (Апресян, 1974). Біздің талдауымыз да бұл гипотезаны растайды.

Sub («су»): үш тілде де бастапқы мағынасын сақтаған (қаз. су, якут. уу, әзірб. su). Көне түркі сөздігінде *sub* лексемасының екі лексика-семантикалық нұсқасы (ЛСН) көрсетілген (Наделяев, 1969: 512):

1. Су – тіршілік көзі ретінде: *subi şelāñä ğrmiş*;
2. Өзен – су ағысы ретінде: *anı subuğ baralıñ*.

Қазіргі зерттеліп отырған тілдерде бұл лексема жоғары семантикалық тұрақтылық танытады: қаз. су, әз. su, саха уу екі мағынаны да сақтаған. Якут тіліндегі фонетикалық трансформацияға (sub > уу) қарамастан, бастапқы семантика толық сақталған.

Бұл семантикалық консерватизмнің классикалық мысалы. Су – далалық өмір мен мал шаруашылығының тұрақты негізі, тіршілік пен рухани тазалықтың символы. Қаз: ... «Кырық күндік баланы қырық қасық суға түсіріп, ишарат жасаған...» (Қайдар, 2013). Әз: «Su yaranıb axmağa, göz yaranıb bahmağa» (әзербайжан мақалы) (Sozler.im, 2026). Якут: «уу иччитэ» (SakhaCorpus, 2026).

kün («күн»): көне түркі сөздігінде *kün* лексемасының үш лексика-семантикалық нұсқасы (ЛСН) көрсетілген (Наделяев, 1969: 326):

1. Күн – аспан шырағы: *kün toğdı qamuğ üzä jaruq boltı* «күн шығып, бәрін жарық қылды»;
2. Күн (тәулік) – уақыт өлшемі: *kün jema tün jema jülü bardimiz* «күні-түні шаршамай жүрдік»;

3. Күн сайын, күннен-күнге – барыс септік формасында (*küniñä*), біртіндеп өтуді білдіреді: *tiriglik küniñä tükäl alqınur*.

Зерттеліп отырған заманауи түркі тілдерінде мағынасы тұрақты (қаз. *kүн*, якут. *күн*, эзирб. *gün*). Күн – уақыттың, табиғи циклдердің, құнарлылық пен жарықтың архетиптік символы. Ол көшпелілердің күнтізбелік және шаруашылық циклдарын айқындаған. Қаз: «Күн батқанда тырнақ алуға тыйым салынған...» (Қайдар, 2013). Әз: «*Gün girmәуәп evә häkim girär*» (әзербайжан мақалы) (Sozler.im, 2026). Якут: «Сарыал күн анныгар, саарыгыран үөскәэбит...» (Олонхо жыры) (SakhaCorpus, 2026).

таş («тас»): Көне түркі сөздігінде (Наделяев, 1969: 577) *taş* лексемасының бір ғана негізгі лексика-семантикалық нұсқасы (ЛСН) көрсетілген:

Тас – қатты минерал ретінде. Сөздікте келесі қолданыс мысалдары келтірілген: *bu taş ertiniñ ağır turur* «бұл тас өте ауыр»; *taş bal (bali)* «тас балбал» (бұл жерде *taş* сөзі *bal* – ғұрыптық тас мүсінге анықтауыш ретінде қолданылған).

Қазіргі түркі тілдерінде бастапқы мағына сақталған (қаз. *тас*, якут. *таас*, эзирб. *daş*). Тас – табиғи ортаның тұрақты элементі, сондай-ақ беріктік пен тұрақтылықтың символы болып саналған. Қаз: «Тасты қашап, өрнек салу...» (Қайдар, 2013). Әз: «*Daş olma, baş ol*» (әзербайжан мақалы) (Sozler.im, 2026). Якут: «Бу таас хас тыһыынча сыл турбута биллибэт» (SakhaCorpus, 2026).

kök («көк, аспан»): Көне түркі сөздігі бойынша (Наделяев, 1969: 351), *kök* лексемасы әртүрлі мағыналы бірнеше омонимдік түбірлерден тұрады:

Kök I – аспан, көк: *jerni kökni jaratqan* «жер мен көкті жаратқан»; *Kök III* – еркін, азат, асыл текті: *idi oqsız kök türk* «мүлдем еркін (асыл текті) түріктер» (тәуелсіздік пен тектілікті білдіретін эпитет); *Kök VI* – көк, көгілдір, көкшіл: *üzä kök täñri, aśra jağiz jēr* «жоғарыда – көк тәңірі, төменде – қоңыр жер».

Қазіргі зерттеліп отырған тілдерде бұл омонимдер әртүрлі дамыды:

Қазақ тілі (көк): *Kök I* («аспан») негізгі мағынасында сақталған: *көк аспан, көк жиек*; *Kök III* («еркін, асыл») тарихи-мәдени контексте және этнонимияда сақталған: *Көк түрік* (Шығыс Түрік қағанатының атауы), *көк бөрі* (киелі қасқыр-тотем); *Kök VI* («көк түс») түс атауы ретінде белсенді қолданылады: *көк көйлек, көк жалын*; семантикалық бірігу жүрген: «аспан» және «көк түс» мағыналары байланысты ретінде қабылданады, ал «еркін, асыл» мағынасы архаикалық мәдени компонент ретінде сақталған.

Әзербайжан тілі (*göy*): *Kök I* («аспан»): *göy üzü* «аспан беті», *göyә bahmaq* «аспанға қарау»; *Kök III* («еркін, асыл»): тарихи мәтіндер мен ономастикада сақталған: *Göytürk*; *Kök VI* («көк түс»): *göy rәng* «көк түс», *göy gözli* «көк көзді»;

Саха (якут) тілі (*күөх*): *Kök I* («аспан») көбінесе *халлаан* лексемасымен ығыстырылған, бірақ күрделі сөздерде сақталған: *күөх халлаан* «көк аспан»; *Kök VI* («көк, көгілдір, көкшіл») басым мағынаға айналған: *күөх суық реңктердің кең спектрін білдіреді* (көк, көгілдір, жасыл, көкшіл); *Kök III* («еркін, асыл») тарихи жады мен эпоста (олонхо) сақталған, мұнда *күөх* жоғарғы әлеммен, киелі тазалықпен және асыл тектілікпен байланыстырылады.

Осылайша, қазіргі тілдерде әртүрлі омонимдер арасында контаминация және семантикалық қайта бөлініс жүрген. Ең тұрақтысы – түс мағынасы (Kök VI), ал «аспан» мағынасы (Kök I) барлық тілде сақталған, бірақ әртүрлі белсенділік дәрежесінде. Ең архаикалық «еркін, асыл» мағынасы (Kök III) тарихи және эпикалық лексикада мәдени-маркерленген компонент ретінде сақталған.

Көк түркі көшпелі дүниетанымында аспан, кеңістік, еркіндік және руханилық (тәңір) ұғымдарының символына айналды. Аспанның тазалығы моральдық құндылықтың белгісі болды. Қаз: «Көк Тәңірге сыйынып, жалбарынған...» (Бабалар сөзі, 2004). Әз: «Göy verirсә, yer alır, göy istәsә yer çalır» (әзербайжан мақалы) (Sozler.im, 2026). Якут: «Сирэм күөх оттоох эбит...» (Олонхо жыры) (SakhaCorpus, 2026).

Кесте 1. Табиғи орта, кеңістік және уақыт.

Table 1. Natural environment, space, and time.

Таблица 1. Природная среда, пространство и время.

№	Ежелгі түбір	Семантикалық өзгеріс түрі	Қазақ тілі	Саха (якут) тілі	Әзербайжан тілі	Өзгерістің мәдени-тарихи түсіндірмесі
1	Su	Сақталу	Су	уу	Su	Тіршіліктің тұрақты негізі. Консервативті лексика.
2	Kün	Сақталу	Күн	Күн	Gün	Уақыт пен табиғи циклдердің тұрақтылығы.
3	Taş	Сақталу	Тас	Таас	Daş	Табиғи ортаның тұрақты элементі.
4	Kök	Кеңею (метафоралану)	Көк	Күөх	Göy	Физикалық нысаннан мәдени-рухани ұғымға ауысу.

Жиынтық: бұл топтағы лексемалардың басым бөлігі өздерінің бастапқы номинативтік мағынасын сақтаған. Алайда, *kök* («көк/аспан») және *yol* («жол») түбірлерінде байқалған семантикалық кеңею ерекше назар аударарлық; олар нақты табиғи-кеңістіктік ұғымдардан бастау алып, түркілердің дүниетанымдық концептілеріне айналды.

2. Көшпелі шаруашылық және материалдық мәдениет лексикасы

Түркі өркениетінің экономикалық тірегі – мал шаруашылығы және онымен тікелей байланысты заттардың атаулары. Бұл саланың лексикасы да аса тұрақты, бірақ онда нақты тарихи-шаруашылық контекстке бейімделу нәтижесінде пайда болған семантикалық тарылу да кездеседі.

ат («жылқы»): Көне түркі сөздігінде ат лексемасының негізгі мағынасы – «жылқы, ат» деп көрсетілген. Мысал ретінде келтірілген үзінді көне түркілердің шаруашылық өмірінде жылқының көлік ретіндегі маңызды рөлін көрсетеді: *antağ uluğ ölüg barğu tüştü kim jüklämäkkä keltürmäkkä at qağatır ud azliq boldi* «соншама көп олжа түсті, оны тиеп жеткізуге ат, қашыр және өгіз жетіспеді» (Наделяев, 1969: 65).

Қазіргі зерттеліп отырған тілдерде бұл лексема негізгі мағынасын толық сақтаған.

Жылқы – түркі көшпелі мәдениетінің орталық элементі, қозғалыстың, байлықтың, күш пен әскери қуаттың символы. Оның атауының тұрақтылығы осы архетиптік рөлмен

түсіндіріледі. Қаз: «Ат мінгізу – сый жасаудың төресі» (Қайдар, 2013). Әз: «*Bədbəxtin ati çox getməz*» (әзербайжан мақалы) (Sozler.im, 2026). Якут: «Дьураа хара ат баара...» (Олонхо жыры) (SakhaCorpus, 2026).

mal («мал, мүлік»): Көне түркі сөздігінде *mal* лексемасы араб тілінен енген сөз ретінде көрсетілген және «мүлік, меншік, байлық» деген негізгі мағынаға ие. Мысал ретінде келтірілген *qul ol malğa mali añar erklig ol* «ол өз мүлкінің құлы, оның мүлкі оған ие» деген сөйлем адам мен оның мүлкі арасындағы күрделі қатынасты, байлықтың адамды құл ету қаупін бейнелейді (Наделяев, 1969: 335).

Қазіргі зерттеліп отырған тілдерде бұл лексема семантикалық өзгерістерге ұшыраған: қазақ тілі (мал): мағынаның тарылуы байқалады – жалпы «мүлік, байлық» мағынасы нақты «ірі қара малға» ауысқан. Мысалы: *mal baғу*, *mal шаруашылығы*. Бұл қазақ қоғамында малдың экономикалық және әлеуметтік рөлінің ерекше маңызды болуымен түсіндіріледі. Әзербайжан тілі (*mal*): көне жалпылама мағынасы сақталған – «байлық, мүлік, тауар». Мысалы: *mal-dövlət* «байлық-дәулет», *mal sahibi* «мүлік иесі». Сонымен қатар «мал» (жануар) мағынасы да бар. Саха тілі (мал): негізінен «зат, мүлік» мағынасында қолданылады.

Бұл мысал – этномәдени контекстке байланысты семантикалық мамандандудың айқын көрінісі. Қазақ тілінде мағынаның тарылуы мал шаруашылығының дәстүрлі қоғамдағы басым рөлімен түсіндіріледі, ал әзербайжан және саха тілдерінде жалпылама мағына сақталған.

Қаз: «Мал атаған, шапан жауып, күміс жүзік таққан...» (Қайдар, 2013). Әз: «*Mal uğınsa ağıl uıǵ*» (әзербайжан мақалы) (Sozler.im, 2026). Якут: «Халын мал кини күүһүргүүрүн төрүт билиммэтэ» (Леди Муус, 2011).

süt («сүт»): Көне түркі сөздігінде *süt* лексемасының негізгі мағынасы – «сүт» деп көрсетілген. Мысал ретінде келтірілген *qimiz süt ja jün jaǵ joǵurt qurut* «қымыз, сүт не жүн, май немесе йогурт, құрт» деген тіркес көне түркілердің шаруашылығындағы негізгі өнімдердің тізбесі болып табылады. Бұл жерде сүт басқа сүт өнімдерімен (қымыз, йогурт, құрт, май) қатар тұрып, көшпелі мал шаруашылығының негізгі тағамдық ресурсы ретінде көрінеді (Наделяев, 1969: 518).

Қазіргі зерттеліп отырған тілдерде бұл лексема негізгі мағынасын толық сақтаған және жоғары семантикалық тұрақтылық танытады.

Сүт – көшпелілердің негізгі қорек көзі, аналық пен қамқорлықтың символы. Дәстүрде сүт өнімі кең қолданған, оны «ақ» деп атап, маңызды символикалық қызметін атқарған. «Ел ішінде «ақты төкпе», «ақты аттама», «ақ алып шығу», «үйге кірген жыланның басына ақ құйып шығару», «ақтан ауыз тигізу» сияқты халық дәстүрінде бұлжымас заң, белгіленген жол-жоралғы болған» (QazCorpus, 2026). Әз: «*Süd verän inäyi käsməzlər*» (әзербайжан мақалы) (Sozler.im, 2026). Якут: «Ол аңардас ынах үүтүнэн эрэ олоруохпут дуо?» (SakhaCorpus, 2026).

kümüš («күміс»): Көне түркі сөздігінде *kümüš* лексемасының негізгі мағынасы – «күміс, күміс ақша» деп көрсетілген. Күлтегін ескерткішінен алынған *bir tümän aǵı altun kümüš kergäksiz kelürti* «олар он мың сыйлық және сансыз алтын мен күміс әкелді» деген мысал көне түркілерде күмістің байлық пен сый-сияпаттың маңызды өлшемі болғанын көрсетеді. Алтынмен қатар тұруы оның жоғары құндылығын дәлелдейді (Наделяев, 1969: 326).

Қазіргі зерттеліп отырған тілдерде бұл лексема негізгі мағынасын толық сақтаған.

Күміс – дәстүрлі байлықтың, сауда мен айырбастың, сондай-ақ әлеуметтік бедел мен мәртебенің символы, ақша эквиваленті. Сонымен қатар, қазақ мәдениетінде күміс тазалықтың символы ретінде бағаланады. Қаз: «Ақ күміс тегенеге қымыз толса» (Бабалар сөзі, 2006). Әз: «*Söz gümüş olsa, sükut qızıldır*» (әзербайжан мақалы) (Sozler.im, 2026). Якут: «Үрүн көмүс дыбарыас иһигэр үөрүү-көтүү буолар» (SakhaCorpus, 2026).

yoġ («жол»): Көне түркі сөздігінде (Наделяев, 1969: 270) *joġ* лексемасы үш негізгі лексика-семантикалық нұсқада (ЛСН) берілген: 1. Жол – нақты физикалық жол, бағыт: *kögmän jolï bir ermïš* «Көгменге баратын жол біреу екен» (Тонькөк ескерткіші). Бұл мағынада жол географиялық кеңістікті игерудің, көші-қон мен сауда жолдарының негізгі ұғымы ретінде көрінеді. 2. Жол, жолда болу, сапар – жүріс-тұрыс, сапарлау процесі: *joġ oġur bolsun* «жолың болсын!» (Махмуд Қашқари). Бұл тіркес көне түркілердің салт-дәстүрінде жолаушыға айтылатын бата, тілек ретінде қалыптасқан. 3. Өмір сүру жолы, тіршілік ету тәсілі – діни-философиялық мағынада: *sen üč jolï inča ter aġjïl* «сен үш жол туралы былай деп айт» (манихей мәтіндерінен). Бұл жерде жол будда/манихей іліміндегі адамның өмірдегі таңдау жолдарын, өмір сүру тәсілдерін білдіреді.

Қазіргі зерттеліп отырған тілдерде бұл лексема барлық үш мағынаны сақтап, қосымша метафоралық мәндерге ие болған.

Бұл өзгеріс нақты кеңістік ұғымынан абстрактілі-философиялық концептіге ауысуды білдіреді. Көшпелі түркі тайпалары үшін нақты физикалық жол – бұл өмір сүру, көшу, сауда және қауымдастықтың негізі. Бұл тұрмыстық тәжірибенің қатарынан «өмір жолы», «тағдыр» (жолы болу/болмау) және тіпті «әдіс, тәсіл» сияқты метафоралық мағыналар пайда болды. Қаз: «Ақ жол тілеп, оң батасын берген...» (Қайдар, 2013). Әз: «*Yoldaşın uaxşı olsa, uzun yoġ uaxın olar*» (әзербайжан мақалы) (Sozler.im, 2026). Якут: «Ол суол саха тыллаахха барытыгар туһалаах» (Яковлев, 1993).

Кесте 2. Көшпелі шаруашылық және материалдық мәдениет.

Table 2. Nomadic economies and material culture.

Таблица 2. Кочевое хозяйство и материальная культура.

№	Ежелгі түбір	Семантикалық өзгеріс түрі	Қазақ тілі	Саха (якут) тілі	Әзербайжан тілі	Өзгерістің мәдени-тарихи түсіндірмесі
1	At	Сақталу	Ат	Ат	At	Көшпелі мәдениеттің орталық символикасы.
2	Mal	Тарылу (каз. тіл.)	Ма	Мал (зат)	Mal	Экономикалық мамандану: жалпы терминнен нақты шаруашылық терминіне өту.
3	Süt	Сақталу	Сүт	Үүт	Sü	Негізгі қоректік ресурстың тұрақтылығы.
4	Kümüş	Сақталу	Күміс	Көмүс	Gümüş	Дәстүрлі байлық пен құндылықтың тұрақтылығы.

5	Yol	Кеңею	Жол (тағдыр, әдіс)	Суол (жол, із)	Yol	Көшпелі дүниетанымның негізгі символы
---	-----	-------	--------------------------	-------------------	-----	--

Жиынтық: 4 түбірдің 3-і (75%) сақталған, бұл осы шаруашылық саласының лексикалық яд-росының тұрақтылығын растайды. *mal* түбіріндегі тарылу – этномәдени контекстке бейімделудің тамаша үлгісі.

3. Адам, қоғам және әлеуметтік қатынастар лексикасы

Бұл топ адамға, оның қоғамдағы орнына, туыстық және билік қатынастарына қатысты түбірлерді қамтиды. Бұл топта семантикалық тарылу, архаизация және прагматикалық өзгерістер жиі кездеседі.

kişi («адам, кісі»): Көне түркі сөздігінде *kişi* лексемасы екі негізгі лексика-семантикалық нұсқада (ЛСН) берілген: 1. Адам, адамзат, адамға тән – жалпылама мағына: *bilig bilmaz kişi* «білімсіз адамдар» (Күлтегін ескерткіші). Бұл мағынада сөз адамды жалпы тіршілік иесі, қоғам мүшесі ретінде білдіреді. 2. Әйел, жұбай – тар мағынада, отбасылық қатынастар контекстінде: *oğlanin kişisin tutuğ urupan* «ұлы мен әйелін бәске тігіп» (ThS II 43). Бұл мағына көне түркі қоғамында әйелдің отбасындағы орнын және оның құндылығын көрсетеді (Наделяев, 1969: 310).

Қазіргі түркі тілдерінде бірінші мағынасы тұрақты. Бұл қоғамдық қатынастардың негізгі субъектісін білдіретін іргелі антропологиялық термин. Қаз: «Кісі жоқ ақылдасар жолдасына...» (Бабалар сөзі, 2004). Әз: «*Kişinin sözü bir olar*» (әзербайжан мақалы) (Sozler.im, 2026).

ağa/aqa («әке, үлкен туыс»): Көне түркі сөздігінде *aqa* лексемасы «аға, үлкен аға» деген мағынада берілген. Мысал ретінде келтірілген *men titsu aqam arçuq bilä ajtisip* «мен, Тытсу, ағам Арчукпен келісіп» деген сөйлем көне түркілерде туыстық қатынастардың маңыздылығын және ағаның отбасындағы беделді орнын көрсетеді (Наделяев, 1969: 48).

Қазіргі зерттеліп отырған тілдерде бұл лексема семантикалық өзгерістерге ұшыраған:

Қазақ тілінде тек «үлкен аға» мағынасында қалса, якут тілінде қосымша «әке» мағынасын (*аҕа*), әзербайжан тілінде «құрметті адам, үлкен» мағынасын (*аға*) сақтаған. Бұл туыстық және иерархиялық терминологияның әр тілдік ортада дифференциациясын көрсетеді. Қазақ мәдениетінде ағаның маңыздылығын көптеген мақалмен білдірген: «ағасы бардың жағасы бар, інісі бардың тынысы бар», «үлкен тұрып кіші сөйлегеннен без, аға тұрып, іні сөйлегеннен без», «ағаға қарап іні өсер, апаға қарап сіңлі өсер», «ағаның үйі ақ жайлау». «Қазақта ағаны өзінен үлкен деп сыйлап, құрметтеуге байланысты «аға тұтты» деп айту қалыптасқан» (QazCorpus, 2026). Әз: «*Səp ağa, mən ağa, inəkləri kim sağa*» (әзербайжан мақалы) (Sozler.im, 2026). Якут: «*аас аҕата, иринньэх ийэтэ*» (якут мақалы).

beg («билеуші, бек»): Көне түркі сөздігінде *beg* лексемасы екі негізгі лексика-семантикалық нұсқада (ЛСН) берілген: 1. Билеуші, көсем, бек, князь; мырза – әлеуметтік-саяси мағына: *alti bağ bodunqa beg ertim* «алты бағ халқына мен бек (билеуші) болдым». Бұл мағынада сөз әскери-тайпалық ақсүйектер өкілін, билеуші элитаны білдіреді. 2. Күйеу, жұбай – отбасылық-некелік қатынастар контекстінде: *javlaq tilliğ begdän kerü jalñus tul jeg* «жаман тілді күйеуден гөрі жалғыз жесір қалған артық». Бұл мағына отбасындағы ер адамның басшылық рөлін көрсетеді (Наделяев, 1969: 91).

Қазіргі зерттеліп отырған тілдерде бұл лексема әртүрлі дамыған: қазақ тілінде жоғалып кеткен, әзербайжан тілінде сақталған, бірақ бастапқы «хан сарайының өкілі» мағынасынан жалпы «мырза, жігіт» мағынасына (бәу) өзгерген. Бұл нақты саяси титулдың тарихи сәулетінің жойылуын және оның қалдықтық құрметтеу сөзіне айналуын көрсетеді. Қаз: «Бектердің ұрпағы болсын, игі жолды жалғастырсын деп ниеттенген...» (Бабалар сөзі, 2004). Әз: «Gədadan bəu olmaz» (әзербайжан мақалы) (Sozler.im, 2026).

bala («бала»): Көне түркі сөздігінде bala лексемасы «жануардың баласы, төл; құстың балапаны» деген мағынада берілген. Мысал ретінде келтірілген *quş balası quşinçığ it balası oxşapçığ* «құстың баласы жиіркенішті, иттің баласы (күшік) сүйкімді» деген сөйлем көне түркілердің жануарлар әлеміне деген көзқарасын көрсетеді (Наделяев, 1969: 80).

Қазіргі зерттеліп отырған тілдерде бұл лексема мағыналық өзгерістерге ұшыраған: Қазақ тілінде адам баласына айтылуы байқалады. Қазақта «балаңды бес жасқа дейін хандай көтер, он бес жасқа дейін құлдай жұмса, он бестен әрі онымен досыңдай ақылдас» деген ғибрат сөз бар. Әзербайжан тілінде bala сөзі бірнеше мағынада қолданылады: перзент, бала; кішкентай, шағын, сәби. Әзербайжан тілінде bala сөзі өзінен кіші адамдарға да, сондай-ақ әңгімелесіп отырған адамға қаратпа сөз ретінде қолданылады. Мысалы: *Ay bala, sözə qulaq as, heyrinədir. Ay balam, mən nə bilim ki, sən belə olacaq.* Семантикасы бойынша бұл қазақ тіліндегі «айналайын» сөзіне ұқсас. Әзербайжан антропонимикасында дербес Bala есімімен қатар, құрамында Bala аты бар күрделі кісі аттары да бар. Мысалы: Balabəu, Balaxan, Balaxanım, Balabəuim және т.б. Bala есімінен тектер де қалыптасқан. Әзербайжан антропонимикасында көнерген кісі аттарының қатарына жататын Bala бүгінде негізінен тек тектер құрамында сақталған ер адам есімі болып табылады.

Кесте 3. Туыстық және әлеуметтік қатынастар.

Table 3. Kinship and social relations.

Таблица 3. Родственные и социальные отношения.

№	Ежелгі түбір	Семантикалық өзгеріс түрі	Қазақ тілі	Саха (якут) тілі	Әзербайжан тілі	Өзгерістің мәдени-тарихи түсіндірмесі
1	Kişi	Сақталу	Kişi	Киһи	Kişi	Қоғамдық қатынастардың негізгі субъектісі.
2	Ağa	Тарылу/ Нақтылану	Аға	Аҗа (әке)	Ağa	Туыстық терминнің әр тілдік ортадағы дифференциациясы.
3	Beg	Архаизация/ Функц. өзг.	– (жоғ.)	–	Вәу (мырза)	Саяси институттардың эволюциясы: титулдан құрметтеу сөзіне ауысу.
4	Bala	Прагмат.кеңею (әз.)	Бала	–	Bala	Сөздің эмоционалдық-прагматикалық қызметінің күшеюі.

Жиынтық: бұл топта тек *kişi* түбірі толық сақталған. Қалғандары әлеуметтік құрылымның тарихи динамикасына байланысты тарылу, архаизация немесе

прагматикалық өзгерістерге ұшыраған. Бұл әлеуметтік лексиканың өзгермелі табиғатын айқын көрсетеді.

4. Рухани мәдениет және дүниетаным лексикасы

Бұл топ түркі халықтарының рухани өмірі мен дүниені түсіну модельдерін құрайтын іргелі концептілерді білдіретін лексемаларды қамтиды.

til («тіл»): Көне түркі сөздігінде *til* лексемасы үш негізгі лексика-семантикалық нұсқада (ЛСН) берілген: 1. Анатомиялық тіл – дене мүшесі ретінде: *tilin jalap* «тілімен жалап». Бұл мағынада сөз адам мен жануардың дене мүшесін білдіреді. 2. Қарым-қатынас құралы ретіндегі тіл – сөйлеу, хабарлау қабілеті, белгілі бір халықтың тілі: *kişi tilni bilsä bilür ma'nisin* «адам тілді білсе, оның мағынасын түсінеді». Бұл мағынада тіл адамдар арасындағы байланыстың негізгі құралы ретінде көрінеді. 3. Ауыспалы мағына: тұтқын («тіл») – әскери термин ретінде, жау туралы мәлімет алу үшін ұсталған адам: *qatiglanğu ašnu til alğu keräk / bu tildin jağı qilqi bilgü keräk* «тырысу керек, алдымен тіл (тұтқын) алу керек / осы тілден (тұтқыннан) жауыңның әрекетін білу керек» (ҚБҚ 126). Бұл метафоралық қолданыс тілдің ақпарат көзі ретіндегі қызметіне негізделген (Наделяев, 1969: 559).

Сөйлеудің және тұтас қоғамдық коммуникацияның негізгі құралы ретінде оның атауы аса маңызды. Саха тілінде тіл ұғымы семантикалық кеңеюге ұшырап, жалпы «сөз» мағынасын да қамтыды, бұл тілдік мәдениетке ерекше көзқарасты көрсетеді. Қаз: «Тіл-көзден сақтасын...» (Бабалар сөзі, 2005). Әз: «Dilini saxlayan, başını saxlar» (әзербайжан мақалы) (Sozler.im, 2026). Якут: «кэһиллибэт кэс тыл» (якут мәтелі).

baş («бас»): Көне түркі сөздігінде *baş* лексемасы тоғыз негізгі лексика-семантикалық нұсқада (ЛСН) берілген. Бұл – түркі тілдеріндегі ең көп мағыналы лексемалардың бірі: 1. Бас – дене мүшесі: *qamus ara basım* «қамыс арасындағы басым». 2. Жауапкершілік (ауыспалы): *joq jitiğ s meñ čintsu sila başıña bolur* «егер шығын болса, бұл менің жауапкершілігімде болады». Бұл мағына бастың денедегі басты мүше ретіндегі рөліне негізделген метафора. 3. Бас жақ: *tünägü orun başınta* «түнейтін орынның бас жағына». Кеңістіктік мағына. 4. Мойын, ауыз (ыдыстың) – ыдыстың жоғарғы бөлігі: *ivriq başi qazlaju* «құмыраның мойны қаздың мойнындай». 5. Масақ, шоқ, шашақ (өсімдіктердің) – өсімдіктің жоғарғы жеміс беретін бөлігі: *qonaq başi sedraki jeg* «тарының масағы сирек болғаны жақсы». 6. Төбе, шың – таудың ең биік нүктесі: *tağlar başi ilärdi* «таулардың шыңдары көрінді». 7. Бастау – өзеннің басталатын жері: *edgülikni suv adaqında qemiş başında tilä* «жақсылықты өзеннің сағасына таста, оны бастауында ізде» (философиялық мағына). 8. Басшы, көсем, бастық – әлеуметтік статус: *onar erkä bir bir er aniñ başi urti* «он адамға бір адамды басшы етіп қойды». 9. Бас (бастама, басталу) – уақыттық мағына: *bu irq basinta az emgäki bar* «бал ашудың басында аздап қиындық бар» (Наделяев, 1969: 86).

Физиологиялық мағынасын сақтағанымен, бұл түбір метафоралық кеңеюдің тамаша үлгісі болып табылады. Адам денесінің ең жоғарғы бөлігінің атауы әлеуметтік және рухани басымдық ұғымымен («бас – билік / басшылық») байланыстырылды, нәтижесінде «басшы», «бастау», «ақыл» сияқты мағыналар пайда болды. Қаз: «Бас-көз бол...» (Бабалар сөзі, 2005). Әз: «Baş olmayan gövdə leşdir» (әзербайжан мақалы) (Sozler.im, 2026). Якут: «Мин бэйэбэр бэйэм баспын» (SakhaCorpus, 2026).

jüräk («жүрек»): Көне түркі сөздігінде *jüräk* лексемасы «жүрек» деген негізгі мағынада берілген. Енисей ескерткішінен алынған *alp qolum erdäm jüräkim* «батыр қолдарым,

ер жүрегім» деген мысал жүректің тек анатомиялық мүше ғана емес, сонымен бірге батылдық, ерлік, рухани күш символы ретінде қолданылғанын көрсетеді. Бұл морфема да метафоралық кеңею арқылы терең трансформацияға ұшырады. Дененің орталық мүшесінің атауы адамның эмоционалды-моральдық орталығының («жан»), сондай-ақ ерлік пен қажырлылықтың («батылдық») символына айналды. Қаз: «Жүрегі жылы, көкірегі ояу, көзі ашық болсын деген...» (Бабалар сөзі, 2005). Әз: «Gecə ikən bir qadının təkbaşına ormana getməsi böyük bir ürək və cəsarət istər» (AZLEKS, 2026). Якут: «эһэ тынырабынан, эр сүрэбинэн» (якут мәтелі) (Наделяев, 1969: 286).

Кесте 4. Рухани мәдениет және дүниетанымды білдіретін сөздер.

Table 4. Words expressing spiritual culture and worldview.

Таблица 4. Слова, выражающие духовную культуру и мировоззрение.

№	Ежелгі түбір	Семантикалық өзгеріс түрі	Қазақ тілі	Саха (якут) тілі	Әзербайжан тілі	Өзгерістің мәдени-тарихи түсіндірмесі
1	Til	Сақталу/ Кеңею (ах.)	Тіл	Тыл (тіл, сөз)	Dil	Адам мен қоғам арасындағы байланыстың негізгі құралы. Саха тілінде мағынаның «сөз» дегенге дейін кеңеюі тілдік мәдениетке ерекше құрметті көрсетеді.
2	Baş	Кеңею, метафоралау	Бас (басшы, бастау)	Бас (жетекші, ақыл)	baş (басшы)	Физикалық биіктік пен басымдық ұғымынан элеуметтік билік пен басшылық идеясына ауысу («бас – билік» моделі).
3	Jüräk	Кеңею, метафоралану	Жүрек (жан, батылдық)	Сүрэх (жүрек, күш)	Urək (батылдық)	Орталық мүшенің атауынан эмоционалды-моральдық орталықтың («жан»), сондай-ақ ерлік пен батылдықтың символикалық бейнесіне айналу.

Бұл топ түркі тілдеріндегі семантикалық дамудың ең динамикалық саласы болып табылады, онда физикалық дүниені білдіретін сөздер метафора арқылы күрделі рухани және элеуметтік ұғымдарды бейнелейтін концептілерге айналады.

Нәтижелер

Жүргізілген салыстырмалы талдау нәтижесінде 16 ежелгі түркі түбірінің семантикалық эволюциясының сандық және сапалық көрсеткіштері анықталды. Талданған материалды төрт семантикалық-тақырыптық өріске бөлу семантикалық өзгерістердің таралуы мен сипатын анықтауға мүмкіндік берді. Әр халықтың тіліндегі лексикалық

қорды құрайтын бұл түбірлер түркі халықтарының салт-дәстүрінде кең қолданылып, сөздік қордың мағыналық топтарын құрай отырып, этнографиялық лексика қорына да қызмет етеді.

Өзгеріс түрлерінің таралуы және салыстырмалы сипаттама. Этнографиялық лексика-каның негізін қалайтын түбір сөздер тура және ауыспалы мағынаға ие болады. Оның негізгі номинативті мағынасынан алшақтамайтынын көреміз. Контекстте әр түбір тікелей мағыналық қызметін сақтайды деп тұжырымдауға болады. Яғни, талданған 16 түбірдің шамамен жартысынан астамы (9 түбір немесе 56,3%) негізгі номинативтік мағынасын сақтаған (*ат, су, күн, сүт, күміс, тас, кісі, бала, тіл*). Қалған 7 түбір (43,7%) әртүрлі дәрежеде семантикалық өзгеріске ұшыраған. Ең жиі кездесетін өзгеріс түрі — **мағынаның кеңеюі** (4 түбір немесе 25%), одан кейін бірдей дәрежеде метафоралануы (2 түбір немесе 12,5%) және архаизациялануы (2 түбір немесе 12,5%).

Тілдер аралық салыстыру. Әр тіл өзгерістерді әртүрлі қабылдаған. Қазақ тілі ең көп санында өзгерістерді көрсетеді (7), оның ішінде мағыналық кеңею, тарылу, метафоралануы, ауыспалы мәнге ие болуы (*мал, аға*), архаизациялану да (*бек*) басым, бұл көшпелі қоғамның нақтыланған шаруашылық-әлеуметтік қажеттіліктерін білдіреді. Әзербайжан тілі негізгі лексиканың жоғары тұрақтылығын көрсетіп, өзгерістер негізінен сөйлеу этикетіне байланысты (*бала, бәй*). Саха тілі де консервативті, бірақ онда басқа тілдерде байқалмайтын өзіндік семантикалық кеңею мысалы бар (*тіл*), бұл оқшау ареалдың әсерін көрсетеді.

Семантикалық өрістер бойынша негізгі тенденция. Алынған деректерді жүйелеу лексикалық ядроның тұрақтылығын және өзгерістердің жүйелі сипатын айқын көрсетеді:

Табиғи орта, кеңістік және уақыт лексикасы (су, күн, тас, көк, жол): Бұл топта базалық семантиканың сақталуы басым (5 түбірдің 3-інде, 60%). Өзгерістер тек метафоралық кеңею түрінде (*көк, жол*) және барлық үш тілде бірдей байқалады, бұл осы ұғымдардың түркі дүниетанымындағы ортақ символдық мәнін растайды.

Көшпелі шаруашылық және материалдық мәдениет лексикасы (ат, мал, сүт, күміс): Ядролық шаруашылық терминологиясы аса тұрақты (4 түбірдің 3-інде сақталу, 75%). Жалғыз ерекшелік – *мал* түбіріндегі семантикалық тарылу – қазақ қоғамы үшін малдың таптық экономикалық рөлінің нәтижесінде болған этномәдени мамандануды көрсетеді.

Адам, қоғам және әлеуметтік қатынастар лексикасы (кісі, аға, бек, бала): Бұл топта өзгерістердің әртүрлілігі басым: сақталу (25%), тарылу (25%), архаизация (25%) және прагматикалық өзгеріс (25%). Бұл әлеуметтік институттардың (билік, туыстық) тарихи эволюциясына тілдің жоғары сезімталдығын көрсетеді.

Рухани мәдениет және дүниетаным лексикасы (тіл, бас, жүрек): Бұл топ семантикалық инновациялардың эпицентрі болып табылады. Мұнда сақталу тек бір түбірде (*тіл*) байқалса да, оның да саха тілінде кеңеюі бар. Түбірлердің 66%-ы (*бас, жүрек*) дәл метафоралық кеңею механизмі арқылы дамыды. Бұл түркі тілдерінде абстракттілі және эмоционалдық ұғымдардың қалыптасуының негізгі жолы екенін айқын дәлелдейді.

Осылайша, алынған статистика түркі лексикалық қорының тұрақтылығын растағанымен, әрбір этнографиялық санаттың өзіндік тарихи тағдыры мен даму динамикасы бар екенін көрсетеді: табиғи-шаруашылық негіз тұрақты, әлеуметтік құрылым өзгермелі, ал рухани мәдениет – креативті. Бұл заңдылық түркі тілдеріндегі

семантикалық процестердің кездейсоқ емес, жүйелі сипаттағы мәдени-тарихи құбылыс екенін дәлелдейді.

Қорытынды

Бұл жұмыс қазақ, якут және әзербайжан тілдеріндегі этнографиялық лексиканың семантикалық тарихын салыстыруға арналды. Талдау нәтижелері көрсеткендей, көне түркі түбірлерінің мағыналық эволюциясы олардың бейнелейтін нақты мәдениет салаларымен тікелей байланысты және осы салалардың тарихи тағдырын айқын көрсетеді.

Біріншіден, материалдық мәдениет пен тұрмыстық тәжірибе саласындағы лексика ең тұрақты болып шықты. Табиғи орта (су, күн, тас) және көшпелі шаруашылықтың негізгі терминдері (ат, сүт) өз мағынасын сақтап қалды. Бұл осы реалиялардың түркі өмір салтының өзгермейтін тірегі болғанын дәлелдейді. Осы саладағы өзгерістер (мал, көк, жол) де мәдени тәжірибенің тереңдеуімен байланысты: жалпы терминнің нақты мағынаға тарылуы немесе нақты нысанның тағдыр, биік рух сияқты символдарға айналуы.

Екіншіден, әлеуметтік құрылым мен институттарға қатысты лексика ең динамикалық болды. Билік пен туыстық терминдері (аға, бек) тарихи өзгерістерге байланысты мағынасын тарылтты, жоғалтты немесе функциясын өзгертті. Бұл тілдің әлеуметтік өзгерістерге қалай бейімделетінін және оларды қалай бейнелейтінін көрсететін айқын дәлел.

Үшіншіден, рухани мәдениет пен дүниетаным саласында семантикалық дамудың негізгі механизмі метафора болып табылды. Адам денесінің бөліктерінің атаулары (бас, жүрек) әлеуметтік билік пен ішкі сезімдер сияқты күрделі түсініктерді білдіру үшін қолданылды. Бұл түркілердің рухани өмірін ұйымдастырудағы денелік-материалдық тәжірибелердің қаншалықты маңызды рөл атқарғанын көрсетеді.

Осылайша, зерттеу этнографиялық лексиканың семантикасы тек лингвистикалық құбылыс емес, сонымен бірге мәдениет тарихының дереккөзі екенін дәлелдеді. Тілдік өзгерістер арқылы біз түркі халықтарының табиғи ортамен, шаруашылықпен, әлеуметтік құрылыммен және рухани дүниені түсінуімен қарым-қатынасының эволюциясын бақылай аламыз. Бұл тәсіл түркітануда этнографиялық лексиканы зерделеудің жаңа мүмкіндіктерін ашады және тіл мен мәдениеттің өзара байланысын тереңірек түсінуге негіз береді.

Әдебиет

Апресян Ю.Д., 1974. Лексическая семантика: Синонимические средства языка. Москва: Наука. 366 б.

Әлімбаев Н., 2011. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі: энциклопедия. Т. 1: А-Д. Алматы : DPS. 735 б.

Бабалар сөзі, 2004. 100 томдық. Т. 10: Діни дастандар. Астана: Фолиант. 360 б.

Бабалар сөзі, 2004. 100 томдық. Т.33: Батырлар жыры. Астана: Фолиант. 364 б.

Бабалар сөзі, 2005. 100 томдық. Т. 16: Діни дастандар. Астана: Фолиант. 328 б.

Бабалар сөзі, 2005. 100 томдық. Т. 19: Ғашықтық дастандар. Астана: Фолиант. 328 б.

- Бабалар сөзі, 2005. 100 томдық. Т. 22: Ғашықтық дастандар. Астана: Фолиант. 304 б.
- Бабалар сөзі, 2006. 100 томдық. Т. 28: Тарихи жырлар. Астана: Фолиант. 367 б.
- Баскаков Н. А., 1969. Введение в изучение тюркских языков. Москва: Наука. 383 б.
- Дыбо А.В., 2013. Этимологический словарь базисной лексики тюркских языков. Астана: Тюркская Академия. 616 б.
- Ескеева М.Қ., 2022. Сары ұйғыр тіліндегі мақал-мәтелдер. *Turkic Studies Journal*, 4(2), 56-71. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-2-56-71>
- Кононов А. Н., 1980. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Ленинград: Наука. 254 б.
- Қайдар Ә., 2013. Қазақтар ана тілі әлемінде (этнолингвистикалық сөздік). 3-том: Табиғат. Алматы: Сардар. 607 б.
- Құсайынов А. Қ., 2017. Қазақ этнографиясының 6 тілді қысқаша сөздігі. Краткий казахский этнографический словарь на 6 языках. А. Қ. Құсайынов, М. Х. Жақыпов, Ә. Жүнісбек. Алматы: Rond&A. 301 б.
- Леди М., 2011. Ахтылбан: роман. Ч. 1. Якутск: Бичик. 377 б.
- Наделяев В.М., 1969. Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука. 677 б.
- Пекарский Э.К., 1959 Словарь якутского языка. 2-е изд. Ленинград: АН СССР. 970 б.
- Поливанов Е. Д., 1986. Мутационные изменения в звуковой истории языка. Статьи по общему языкознанию. Москва: Наука. 376 б.
- Севортян Э.В., 1974. Этимологический словарь тюркских языков. Москва: Наука. 767 б.
- Слепцова П.А., 2006. Толковый словарь якутского языка (Буквы Г, Д, ДЬ, И). Новосибирск: Наука. 844 б.
- Шаймердинова Н.Ф., 2022. Көне түркі руникалық мәтіндеріндегі қосымшалардың сөзжасамдық әлеуеті. *Turkic Studies Journal*. 3. Б. 118-127.
- Щербак А. М., 1977. Очерки по сравнительной грамматике тюркских языков (Лексика). Ленинград: Наука. 191 б.
- Яковлев В.С.-Далан, 1993. Тыгын Дархан. Якутск: Бичик. 509 б.
- Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 2006 (4 cildə). Bakı: Şərq-Qərb.
- AZLEKS, 2026. Әзірбайжандық электрондық лексикографиялық сөздік [Электрондық ресурс] <https://azleks.az/>. (қаралған күні: 04.02.2026).
- Clauson G., 1972. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford: Clarendon Press. 988 б.
- Doerfer G., 1963. Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag. 557 б.
- Нәсәнли-Ғәрибова Ғ.Р., 2015. XI-XII әсләр түрк дилләринин этнографик лексикасы. Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. 325 б.
- Johanson L., 1998. "The Turkic Language Family". In *The Turkic Languages*. London: Routledge. 512 б.
- Naskali Emine G., Mustafa Ғ., 1997. Türk Dünyası El Kitabı. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü. 778 б.
- QazCorpus, 2026. Қазақ тілінің ұлттық корпусы [Электрондық ресурс] <https://qazcorpus.kz/>. (қаралған күні: 03.02.2026).
- Räsänen M., 1969. Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura. 533 б.

SakhaCorpus, 2026. Национальный корпус якутского языка [Электронный ресурс] <https://sakha-corpus.ysn.ru/>. (дата обращения: 03.02.2026).

SakhaLang, 2025. «Якутский язык: электронная информационная система». <https://igi.ysn.ru/sakhalang> (дата обращения: 09.12.2025).

Sozler.im, 2026. Sozler.im: Azerbaijan Proverbs and Idioms. <https://www.sozler.im>. (дата обращения: 03.02.2026).

Tekin T., 1968. A Grammar of Orkhon Turkish. Bloomington: Indiana University. 419 с.

Uğurlu M., 2004. “Türk Lehçeleri Arasında Kelime Eş Değerliği.” Bilig №29. 12 с.

Reference

Apresyan Yu. D., 1974. Leksicheskaya semantika: Sinonimicheskie sredstva yazyka [Lexical Semantics: Synonymic Means of the Language]. Moscow: Nauka. 366 p. [in Russian].

Alimbai N., 2011. Qazaqtynn etnografialyq kategoriyalar, ugymdar men ataularynyn dasturli juiesi: entsiklopediia [The Traditional System of Kazakh Ethnographic Categories, Concepts and Names: Encyclopedia]. Vol. 1: A-D. Almaty: DPS. 735 p. [in Kazakh].

Babalar Sözi, 2004. 100-volume series. Vol. 10: Dini dastandar [Religious Dastans]. Astana: Foliant. 360 p. [in Kazakh].

Babalar Sözi, 2004. 100-volume series. Vol. 33: Batyrlar jyry [Heroic Epics]. Astana: Foliant. 364 p. [in Kazakh].

Babalar Sözi, 2005. 100-volume series. Vol. 16: Dini dastandar [Religious Dastans]. Astana: Foliant. 328 p. [in Kazakh].

Babalar Sözi, 2005. 100-volume series. Vol. 19: Gashyqtyq dastandary [Love Dastans]. Astana: Foliant. 328 p. [in Kazakh].

Babalar Sözi, 2005. 100-volume series. Vol. 22: Gashyqtyq dastandary [Love Dastans]. Astana: Foliant. 304 p. [in Kazakh].

Babalar Sözi, 2006. 100-volume series. Vol. 28: Tarikhi jyrlar [Historical Epics]. Astana: Foliant. 367 p. [in Kazakh].

Baskakov N. A., 1969. Vvedenie v izuchenie tyurkskikh yazykov. [Introduction to the Study of Turkic Languages]. Moscow: Nauka. 383 p. [in Russian].

Dybo A.V., 2013. Etimologicheskiy slovar' bazisnoy leksiki tyrkskikh yazykov. [Etymological Dictionary of the Basic Lexicon of Turkic Languages]. Astana: Turkic Academy. 616 p. [in Russian].

Yeskeyeva M.K., 2022. Sary üiğyr tilindegi maqal-mätelder. [Proverbs and sayings in Sary (Yellow) Uighur language]. Turkic Studies Journal. 4(2). P. 56-71. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-2-56-71>

Kononov A. N., 1980. Grammatika yazyka tyurkskikh runicheskikh pamyatnikov VII–IX vv. [Grammar of the Language of Turkic Runic Inscriptions of the 7th–9th Centuries]. Leningrad: Nauka. 254 p. [in Russian].

Qaidar A., 2013. Qazaqtar ana tili äleminde (étnolingvistikalıyq sözdik). [Kazakhs in the World of the Native Language (Ethnolinguistic Dictionary)]. Vol. 3: Nature. Almaty: Sardar. 607 p. [in Kazakh].

Qusaiynov A.K., 2017. Qazaq etnografiasynyn 6 tildi qysqasha sozdigi. [Concise Kazakh Ethnographic Dictionary in 6 Languages]. Almaty: Rond&A. 301 p. [in Kazakh].

Lady M., 2011. Akhtylğan: A Novel. Part 1. Yakutsk: Bichik. 377 p. [in Yakut].

Nadelyaev V.M, 1969. Drevnetyurkskiy slovar' [Old Turkic Dictionary]. Leningrad: Nauka. 677 p. [in Russian].

Pekarsky E.K, 1959. Slovar' yakutskogo yazyka (2-e izd.). [Dictionary of the Yakut Language (2nd ed.)]. Leningrad: USSR Academy of Sciences. 970 p. [in Russian].

Polivanov E. D., 1986. Mutatsionnye izmeneniya v zvukovoy istorii yazyka. In: Statyi po obshchemu yazykoznaniyu. [Mutational Changes in the Sound History of the Language. In: Articles on General Linguistics]. Moscow: Nauka. 376 p. [in Russian].

Sevortyan E.V., 1974. Etimologicheskiy slovar' tyurkskikh yazykov. [Etymological Dictionary of Turkic Languages]. Moscow: Nauka. 767 p. [in Russian].

Sleptsova P.A., 2006. Tolkov slovar' yakutskogo yazyka (Bukvy G, D, D', I). [Explanatory Dictionary of the Yakut Language (Letters G, D, D', I)]. Novosibirsk: Nauka. 844 p. [in Russian and Yakut].

Shaimerdinova N.G., 2022. The word-formation potential of affixes in the ancient Turkic runic texts. Turkic Studies Journal. 3. P. 118-127. <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-3-118-127>

Shcherbak A.M., 1977. Ocherki po sravnitel'noy grammatike tyurkskikh yazykov (Leksika). [Essays on the Comparative Grammar of Turkic Languages (Lexicon)]. Leningrad: Nauka. 191 p. [in Russian].

Yakovlev V. S.-Dalan, 1993. Tygyn Darkhan. Yakutsk: Bichik. 509 p. [in Yakut].

Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 2006. (4 cilddə) [Explanatory Dictionary of the Azerbaijani Language (4 vols.)]. Bakı: Şərq-Qərb. [in Azerbaijani].

AZLEKS, 2026. Azərbaycanıy elektronik leksikografıyalyq sözdik. [Azerbaijani Electronic Lexicographic Dictionary] [electronic resource]. <https://azleks.az/>. (accessed February 4, 2026). [in Azerbaijani].

Clauson G., 1972. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford: Clarendon Press. 988 p.

Doerfer G., 1963. Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag. 557 p. [in German].

Həsənli-Qəribova Ş.R., 2015. XI-XII əsrlər türk dillərinin etnoqrafik leksikası. [Ethnographic Lexicon of the Turkic Languages of the 11th–12th Centuries]. Baku: Azerbaijan National Academy of Sciences. 325 p. [in Azerbaijani].

Johanson L., 1998. "The Turkic Language Family." In The Turkic Languages. London: Routledge. 512 p.

Naskali Emine G., Mustafa Ş., 1997. Türk Dünyası El Kitabı. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü. 778 p. [in Turkish].

QazCorpus, 2026. Qazaq tiliniñ ulttyq korpysy. [National Corpus of the Kazakh Language] [electronic resource]. <https://qazcorpus.kz/>. (Accessed: February 3, 2026). [in Kazakh].

Räsänen M., 1969. Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura. 533 p. [in German].

SakhaCorpus, 2026. Natsional'nyy korpus yakutskogo yazyka. [National Corpus of the Yakut (Sakha) Language. [electronic resource]. <https://sakha-corpus.ysn.ru/>. (Accessed: February 3, 2026). [in Yakut].

SakhaLang, 2024. Yakutskiy yazyk: elektronnyaya informatsionnyaya sistema. [Yakut Language: Electronic Information System] <https://igi.ysn.ru/sakhalang> (Accessed: 09 December 2025). [in Yakut].

Sozler.im, 2026. Sozler.im: Azerbaijan Proverbs and Idioms. <https://www.sozler.im>. (Accessed: February 3, 2026). [in Azerbaijani].

Tekin T., 1968. A Grammar of Orkhon Turkish. Bloomington: Indiana University. 419 p.

Uğurlu M., 2004. “Türk Lehçeleri Arasında Kelime Eş Değerliği.” Bilig №29. 12 p. [in Turkish].

Қосымша А

16 ежелгі түркі түбірінің қазақ, саха (якут) және әзербайжан тілдеріндегі семантикалық эволюциясына қатысты жинақтамалық кесте және статистика.

Appendix A

A summary table and statistics on the semantic evolution of sixteen Old Turkic roots in Kazakh, Sakha (Yakut) and Azerbaijani.

Приложение А

Сводная таблица и статистика семантической эволюции 16 древнетюркских корней в казахском, саха (якутском) и азербайджанском языках.

№	Ежелгі түбір	Семантикалық өріс (топ)	Семантикалық өзгеріс түрі	Қазақ тілі	Саха (якут) тілі	Әзербайжан тілі
1	At	2.Шаруашылық, материалдық мәд.	Сақталу	ат	ат	at
2	Su	1. Табиғи орта, кеңістік, уақыт	Сақталу	су	уу	su
3	Kün	1. Табиғи орта, кеңістік, уақыт	Сақталу	күн	күн	gün
4	Taş	1. Табиғи орта, кеңістік, уақыт	Сақталу	тас	таас	daş
5	Kök	1. Табиғи орта, кеңістік, уақыт	Кеңею (метафоралану)	көк	күөх	göy
6	Mal	2.Шаруашылық, материалдық мәд.	Тарылу (каз. тіл.)	мал	мал (зат)	mal
7	Süt	2.Шаруашылық, материалдық мәд.	Сақталу	сүт	үүт	süt
8	Kümüş	2.Шаруашылық, материалдық мәд.	Сақталу	күміс	көмүс	gümüş
9	Yol	1. Табиғи орта, кеңістік, уақыт	Кеңею	Жол (тағдыр, әдіс)	суол (жол, із)	yol

10	Kişi	3. Адам, қоғам, әлеум. қатынастар	Сақталу	кісі	киһи	kişi
11	Ağa	3. Адам, қоғам, әлеум. қатынастар	Тарылу/ Нақтылану	ağa	аға (әке)	ağa
12	Beg	3. Адам, қоғам, әлеум. қатынастар	Архаизация/ Функц. өзг.	–	–	bəu
13	Bala	3. Адам, қоғам, әлеум. қатынастар	Прагмат. кеңею (әз.)	бала	–	bala (сүйкімді)
14	Til	4.Рухани мәдениет және дүниетаным	Сақталу/ Кеңею (сах.)	тіл	тыл (тіл, сөз)	dil
15	Baş	4.Рухани мәдениет және дүниетаным	Кеңею, метафоралану	бас (басшы, бастау)	бас(жетекші, ақыл)	baş (басшы)
16	Jüräk	4.Рухани мәдениет және дүниетаным	Кеңею, метафоралану	жүрек (жан, батылдық)	сүрэх (жүрек, күш)	ürək (батылдық)

Қосымша Ә

Жиынтық статистика (16 түбір бойынша).

Appendix B

Final statistics (based on 16 roots).

Приложение Б

Итоговая статистика (по 16 корням).

Семантикалық өріс (топ)	Түбірлер саны	Сақталу	Тарылу	Кеңею	Архаизация/ Басқа
1. Табиғи орта, кеңістік, уақыт (su, kün, taş, kök, yol)	5	3 (60%)	–	2	(40%)
2.Шаруашылық,материалдық мәд. (at, mal, süt, kümüş)	4	3 (75%)	1 (25%)	–	–
3. Адам, қоғам, әлеум. қатынастар (kişi, ağa, beg,bala)	4	1 (25%)	1 (25%)	1 (25%)*	1 (25%)**

4.Рухани мәдениет және дүниетаным (til, baş, jüräk)	3	1 (33%)* **	–	2 (67%)	–
БАРЛЫҒЫ (16 түбір)	16	8 (50%)	2 (12.5%)	5 (31.25%)	(6.25%)

Ескертпелер:

**bala* сөзінің әзербайжан тіліндегі эмоционалды-прагматикалық кеңеюі «кеңею» санатына енгізілді.

***beg* түбірінің әзербайжан тіліндегі функционалды өзгеруі (bәu) «архаизация/ басқа» санатына енгізілді.

****til* түбірі негізгі мағынасын сақтағанымен, саха тілінде кеңеюі байқалғандықтан, бұл топтағы жалғыз «сақталу» нұсқасы ретінде көрсетілді.

Авторлар туралы мәлімет:

Хасанли-Гарибова Шабнам, филология ғылымдар докторы, Тіл білімі институты, Әзербайжан Ұлттық Білім академиясы, Гусейн Джавид даңғ., 115, Баку, Әзербайжан.

Scopus ID: 56401047200

Айдарбекова Жадьра, PhD, түркітану кафедрасының меңгерушісі, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ.Сәтбаев көш., 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

Scopus ID: 57213165061

Амангелдіқызы Әлия, PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ.Сәтбаев көш., 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

Information about authors:

Hasanli-Garibova Shabnam, Doctor of Phylological Sciences, Institute of Linguistics, National Academy of Sciences of Azerbaijan, 115 Guseyn Dzhavid distr., Baku, Azerbaijan.

Scopus ID: 56401047200

Aidarbekova Zhadyra, PhD, Head of the Department of Turkology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpayev Str., Astana, Republic of Kazakhstan.

Scopus ID: 57213165061

Amangeldikyzy Aliya, PhD Student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpayev Str., Astana, Republic of Kazakhstan.

Сведения об авторах:

Хасанли-Гарибова Шабнам, доктор филологических наук, Институт языкознания, Национальная Академия наук Азербайджана, просп. Гусейна Джавида, 115, Баку, Азербайджан.

Scopus ID: 56401047200

Айдарбекова Жадыра, PhD, заведующая кафедрой тюркологии, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

Scopus ID: 57213165061

Амангелдықызы Алия, PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

Авторлар үлесі:

Ш.Хасанли-Гарибова әзербайжан тіліндегі әдебиеттер мен этнографиялық лексиканың іріктемесін жасады, зерттеудің жалпы тұжырымдамасын әзірледі.

Ж. Айдарбекова семантикалық талдау әдіснамасын әзірледі, қазақ тіліндегі этнографиялық лексикаға семантикалық талдау жасады.

Ә. Амангелдіқызы якут тілі бойынша этнографиялық материал жинады, этнографиялық лексикаға семантикалық талдау жүргізді, этимологиялық және түсіндірме сөздіктермен жұмыс істеді, құрамында этнографиялық лексика бар әдебиеттерді зерттеді.

Authors' Contributions:

Sh. Hasanli-Garibova carried out a selection of literary sources and ethnographic vocabulary in the Azerbaijani language, and developed the general concept of the study.

Zh. Aidarbekova developed the methodology of semantic analysis, conducted a semantic analysis of ethnographic vocabulary in the Kazakh language.

A. Amangeldikyzy collected ethnographic material on the Yakut language, conducted a semantic analysis of ethnographic vocabulary, worked with etymological and explanatory dictionaries, and studied literature containing ethnographic vocabulary.

Вклад авторов:

Ш. Хасанли-Гарибова осуществила выборку литературных источников и этнографической лексики на азербайджанском языке, разработала общую концепцию исследования.

Ж. Айдарбекова разработала методологию семантического анализа, сделала семантический анализ этнографической лексики в казахском языке.

А. Амангелдықызы собрала этнографический материал по якутскому языку, провела семантический анализ этнографической лексики, работала с этимологическими и толковыми словарями, изучила литературу, содержащую этнографическую лексику.

Мүдделер қақтығысы.

Мақалаға байланысты мүдде қақтығысы жоқ.

Conflict of Interest.

There is no conflict of interest related to this article.

Конфликт интересов.

Нет конфликта интересов, связанного со статьей.

SUBMISSIONS
АВТОРЛАРҒА АРНАЛҒАН ЕРЕЖЕ
ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

All information for authors regarding the submission of articles, the procedure for their consideration, review, instructions and recommendations for the design of materials, issues governing the relationship between the author and publisher are presented on the journal's website at: <https://tsj.enu.kz/index.php/new/AuthorGuidelinesnew>

Manuscripts whose design does not meet the specified requirements are not considered by the editorial board!

These rules come into force from the moment of publication in the journal and on the website of the journal.

Авторлар үшін мақалаларды беруге, оларды қарау тәртібіне, рецензиялауға, материалдарды рәсімдеу бойынша нұсқаулықтар мен ұсынымдарға, автор мен баспагердің өзара қарым-қатынасын реттейтін сұрақтарға қатысты барлық мәліметтер журналдың сайтында көрсетілген: <https://tsj.enu.kz/index.php/new/AuthorGuidelinesnew>

Рәсімделуі көрсетілген талаптарға сәйкес келмейтін қолжазбаларды редакциялық алқа қарастырмайды!

Осы ереже журналда және журналдың сайтында жарияланған сәттен бастап күшіне енеді.

Все сведения для авторов, касающиеся подачи статей, порядка их рассмотрения, рецензирования, инструкций и рекомендаций по оформлению материалов, вопросов, регулирующих взаимоотношения автора и издателя, представлены на сайте журнала по адресу: <https://tsj.enu.kz/index.php/new/AuthorGuidelinesnew>

Рукописи, оформление которых не соответствует указанным требованиям, редакционной коллегией не рассматриваются!

Настоящие правила вступают в действие с момента опубликования в журнале и на сайте журнала.

Computer layout and design – Nurusheva D.
English translation and editing – Kupayeva A., Baigazh A.
Kazakh translation and editing – Sharip A., Rakhatkyzy N.
Russian translation and editing – Amalbekova M.
Technical secretary – Rustemova A.

Д. Нурушева – компьютерлік беттеу және дизайн
А. Купаева, А. Байгаж – ағылшын тіліндегі мәтіндерді редакциялау
және ағылшын тіліне аудару
А. Шәріп, Н. Рахатқызы – қазақ тіліндегі мәтіндерді аудару және редакциялау
М.Б. Амалбекова – орыс тіліндегі мәтіндерді аудару және редакциялау
Техникалық хатшы – Рустемова А.

Компьютерная вёрстка и дизайн – Д. Нурушева
Перевод и редакция текстов на английском языке – А. Купаева, А. Байгаж
Перевод на казахский язык и редакция текстов – А. Шәріп, Н. Рахатқызы
Перевод на русский язык и редакция текстов – М.Б. Амалбекова
Технический секретарь – Рустемова А.

TURKIC STUDIES JOURNAL

2026. Vol. 8, No.1 – Astana: L.N. Gumilyov Eurasian National University. – 264 pp.
Signed to print 17.03.2026. Print run – 40 copies.
2026. Vol. 8, №1 – Астана: ЕҰУ. – 264 б.
17.03.2026 басуға жіберілді. Тираж – 40 дана.
2026. Т. 8, №1 – Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилёва. – 264 с.
Подписано в печать 17.03.2026. Тираж – 40 экз.

Address of printing house: 13/1 Kazhymukan Str., Astana, Kazakhstan, 010008
tel.: +7(7172) 709-500, (ext.: 31-434)
Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қажымұқан к-сі, 13/1
тел.: +7(7172) 709-500, (ішкі: 31-434)
Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Кажымукана, 13/1
тел.: +7(7172) 709-500 (вн. 31-434)

tsj.enu.kz

